

प्रस्तावेन

અમૂલ્ય પ્રાચીન સાહિત્યના સંકારરૂપ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ, પ્રાચીન શોધ, ભાષાવિજ્ઞાન, આદિ અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારતાં સર્વ પ્રજાને લાભકારક છે; પણ હિંદુ પ્રજાને તે વિશેષ લાભકારક છે; કેમકે તેનું જીવન ધર્મના વિચારોથી ગ્રંથિત થયેલું છે. દેશી ભાષાઓના પરિપૂર્ણ જ્ઞાન અને ખિલવટ માટે તેમજ ધર્મશાસ્ત્ર અને યજુર્દર્શનના અન્ય વર્ગોરે સમજવા માટે એ જ્ઞાન આવશ્યક છે. જે સાહિત્યથી સુધરેલા દેશોની પ્રજા ચક્રિત થાય છે અને જર્મન, અંગ્રેજ, અમેરિકન વગેરે વિદ્વાનો જેના અભ્યાસમાં પોતાનું જીવન અર્પણ કરે છે તે આપણુ પોતાનું સાહિત્ય સમજવાની આપણા પોતામાં ધમ્મા હોવીજ જોઈએ.

(૬) ઠાઈ પણ ભાષા તેના કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસથી સુગમ થાય છે; કેમકે કાવ્યોમાં નીતિ ને જ્ઞાનના પરિપૂર્ણ વિચારો લલિત પદોમાં ગૂંથેલા હોય છે. એવાં ઉત્કૃષ્ટ પદ્યે સાહિત્યનાં રત્ન છે. તેને મોંએ કરવાથી ભાષા આપ-ણને વરા થાય છે ને તે પ્રતિ આપણા ગ્રેમ ને રસમાં વૃદ્ધિ થાય છે. દરેક પાઠમાં તેમજ અન્યને અન્તે ઉત્તમ ગદ્યનો અને લગભગ બસે પદ્યનો મોટો સંગ્રહ કરવામાં આજ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યો છે.

(૭) રસ ઉત્પન્ન કરવા સંસ્કૃત વૃત્તો ને અલંકારનું પણ કંઈક જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. ગણોની રચના સમલવી, માલિની, વસન્તતિલકા, હરિણી, શિશ્વ-રિણી આદિ છન્દોનાં લક્ષણ આપ્યાં છે, ને ડપમા, રૂપક, અર્થાન્તરન્યાસ, અન્વોક્તિ આદિ અલંકારનું સ્વરૂપ પાઠોમાં તેમજ અન્યને અન્તે આપેલાં ટિપ્પણમાં સમલવ્યું છે.

(૮) વાક્યથી આરંભ કરી શિષ્યવર્ગનો પ્રવેશ લાગણી સાહિત્યમાંજ કરાવ્યો છે ને વ્યાકરણને આપણું જોઈએ તેમ ગૌણ જ્ઞાન આપ્યું છે. આની યોજના નીચે પ્રમાણે કરી છે. દરેક પાઠના આરંભમાં યોગ્ય વાક્યો આપી તેનો અર્થ સમલવ્યો છે ને તેમાં તે પાઠમાં આવતાં નવીન વ્યાકરણનાં રૂપ તરફ શિષ્યવર્ગનું લક્ષ ખેંચવા તેમને મોટા અક્ષરે છપાવ્યાં છે. પછી વ્યાકરણનાં રૂપો તૈયાર આપ્યાં છે, ને છેવટે તેમાંથી નીકળતા નિયમો દર્શાવ્યા છે. આ પ્રમાણે પૃથક્કરણની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એ પદ્ધતિ શાળામાં લાગુતા શિષ્ય તેમજ મોટી ઉમ્મરના અભ્યાસક બંનેની ખુદ્ધિ ખિલવશે ને રસિક પણ થશે. વિદ્યાર્થીએ પ્રથમ રૂપો જોળખતાં શીખવું ને પછી તેનો અભ્યાસ કરવો. મોટી વયના અભ્યાસક રૂપો જોળખતાં શીખશે તો બસ છે.

(૯) સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસ માટે વ્યાકરણની જે મુખ્ય બાબતોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તે સર્વનો સંગ્રેહમાં આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષામાં ક્વચિત્ માત્રમ પડતાં અપ્રસિદ્ધ રૂપોનો ત્યાગ કરવામાં પૂરી સંભાળ લેવામાં આવી છે. શિક્ષક ને પરીક્ષક તરીકેના મારા અનુભવથી મને સમજાયું છે કે વિદ્યાર્થીએ નિયમવિરુદ્ધ રૂપો પરીક્ષાને માટે જોખી નાંખે છે ને પરીક્ષા થઈ રહે છે કે તરતજ તે રૂપો તદ્દન ભૂલી જાય છે. ભાષામાં પ્રચલિત રૂપોના કયા સામાન્ય નિયમો છે તે તેમના મનમાં ઠસવું નથી. આ અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે માટે તેમનું લક્ષ સામાન્ય પ્રયોગો પર ખેંચવામાં આવ્યું છે ને ને નિયમો ઘણાં રૂપોમાં આવે છે તેનું દષ્ટાન્તસહિત બરોબર નિરૂપણ કર્યું છે.

(૧૦) વધારે સહેલાં ને પ્રચાર પામેલાં રૂપોની સમજાવટી પ્રથમ આપી છે ને પછી અધરાં ને જોછા પ્રચાર પામેલાં રૂપોની. સમાસ ને જૂતકદન્તનું વિવેચન પુરતકના આરંભના પાઠોમાં કર્યું છે, કેમકે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેઓ બહુ વપરાતા દેખાય છે. વળી એજ કારણથી પદોક્તજૂતકાળની પહેલાં ભવિષ્યકાળનું નિરૂપણ કર્યું છે ને અધતન જૂતકાળના ચોથા ને પાંચમા પ્રકારો અન્ય પ્રકારની પહેલાં આપ્યા છે.

(એ) છેલ્લા પાઠમાં લાખમાં સામાન્ય વપરાતા તદ્દિત ને કૃત્રિયથી દાખવા સાથે સમજાવ્યા છે

(ઓ) સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સજ્ઞાશબ્દો બહુધા અન્વય છે ને એમાં તેમની ખૂબી રહેલી છે વિદ્યાર્થીને આ બરોબર સમજાવવાય તો તેમનું ધણું કામ સહેલું થાય પણ યુનિવર્સિટીના પરીક્ષક તરીકે માત્રા જોવામાં આવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીનું લક્ષ આ તરફ ખેંચવામાં આવતું નથી એ રોચનીય છે આજ કારણે લીધે વહુત્રીહિ જેવા શબ્દોની જોડણી અનેક વિવક્ષણ રીતે થતી જોવામાં આવે છે, ને કેટલાક તો વહુરિ લખતા પણ શરમાતા નથી વિદ્યાર્થીઓ આવી ભૂતો ન કરે ને તેમના મન પર સજ્ઞાશબ્દો બરાબર હશે માટે આ પુસ્તકમાં દરેક પારિભાષિક શબ્દોને અર્થ બરાબર સમજાવવામાં આવ્યો છે 'વહુત્રીહિ શબ્દ જાતેજ, બહુ છે ત્રીહિ-ડાગર જેની પાસે તે-એ અર્થમાં, વહુત્રીહિ સમાસ છે ને તેનું સ્વરૂપજ એ સમાસનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે કે તેમાં પૂર્વપદ વિશેષણ હોય છે ઉત્તરપદ વિશેષ્ય હોય છે, ને આખું પદ અન્ય પદનું નિરોધણ થાય છે તત્પુરુષ શબ્દોના વિશદ બે રીતે થાય છે-તદ્વ પુરુષ ને સચાસૌ પુરુષ આ રીતે તત્પુરુષ બે પ્રકારનો છે ને કર્મધારય સમાસ એ તત્પુરુષનો પેટા ભાગ છે વર્તમાન ને મૂત એ શબ્દો જાતેજ વર્તમાન ને જૂતકૃદન્ત છે ને તેના સ્વરૂપનું સૂચન કરે છે વળી સંસ્કૃત જ્ઞોતના લક્ષણ પણ બહુધા તેજ જ્ઞોતના પાઠમાં આપ્યા છે શિષ્યને જ્યારે આ બધું સમજાય છે ત્યારે તેનું શિક્ષણ ધણું સુગમ ને શક્તિ થાય છે ને જ્ઞાન ચિરસ્થાયી ને પરિપક્વ બને છે

(ઐ) વિષયમાં કઈક પ્રવેશ થાય ત્યાર પછીજ લાખાન્તર માટે મનોચત્નો આપવામાં આવ્યા છે આગળ જતા એ મનોચત્નો લાખા થાય છે પણ કદાગો આપે એવા લાખા કર્યા નથી વળી યુજરાતીભાષી સંસ્કૃતમાં લાખાન્તરને માટે થોડાજ વાક્યો દરેક પાઠમાં આપ્યા છે

(ક) સ્વાશ્રયની ટેવ દેવાય તેટલા માટે પુસ્તકને અન્તે આપેલા 'ગદ્યપદ સમહ' માટે કોશ આપવામાં આવ્યો નથી, પણ ટિપ્પણી આપી છે તેમાં કેટલાક શબ્દો, અધરી રચના કઢિન સમાસના અર્થ ને પૂર્વાપરસબન્ધ સમજાવવામાં આવ્યા છે

(ખ) સંસ્કારી શિષ્યવર્ગ માટે પરિશિષ્ટ આપ્યું છે સંસ્કૃત શૈલી પ્રમાણે વ્યાકરણ શીખનારને તેમજ આ પુસ્તકના અધ્યયનનું પુનરાવર્તન કરતી વખતે આપણ શિષ્યને તે ઉપયોગી થશે એવી આશા છે

અમદાવાદ.
ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૧

}

કમળાશંકર પ્રાણ્યશંકર ત્રિવેદી

૧ વહુત્રીહિ એ શબ્દ દ્રવ્યનું માપ થાય વધી થતું એવી સામાજિક ક્ષિતિનું જ્ઞાન કરાવે છે આ અને બીજા શબ્દોથી ભાષા કૃતિહાસ પર કેવા પ્રકાર પડે છે તે પર વિશિષ્ટ ઉત્તમ જોષ આપી રાકે

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ધણા યોરા વખતમાં પ્રથમ આવૃત્તિની ૨,૦૦૦ નકલ ખપી જવાથી આ બીજી આવૃત્તિ સંશોધન ને વૃદ્ધિ સાથે છાપી છે. એમાં કારક, સમાપ્ત, તેમજ વિશેષણ અને અવ્યય એ ત્રણ નવા પાઠો ઉમેર્યા છે, ને સંખ્યાવાચક શબ્દોનો તેમજ નિયમવિરુદ્ધ રૂપોનો-એ એ પાઠ જુદા કર્યા છે. એ પ્રમાણે પાંચ પાઠ વધાર્યા છે, તેમજ ગચ્છપચંદ્રમાં ગચ્છમાં ત્રણનો ને વચ્ચમાં કેટલાંક પદોનો વધારો કર્યો છે. ટિલ્પણીમાં વધારો કર્યો છે. સંસ્કૃતમાં ભાષાન્તર માટે શુભ-રાત્રી વાક્યો તે જોને વધારેની જરૂર હશે તે સહજ બનાવી શકશે.

આ પુસ્તક ટ્રેનિંગ કૉલેજો તેમજ હાઈસ્કૂલોમાં ચાલે છે, ત્યાં ધોરણોને અનુસરી નીચે પ્રમાણે શિખવી શકારો :—

ટ્રેનિંગ કૉલેજો પહેલું વર્ષ તથા અંગ્રેજી ચોથું ધોરણ—પાઠ ૧ થી પાઠ ૨૨ સુધી. પૃ. ૧-૭૬.

ટ્રેનિંગ કૉલેજો બીજું વર્ષ તથા અંગ્રેજી પાંચમું ધોરણ—પાઠ ૨૩ થી પાઠ ૩૦ સુધી. પૃ. ૭૬-૧૨૮.

ટ્રેનિંગ કૉલેજો ત્રીજું વર્ષ તથા અંગ્રેજી છઠું ધોરણ—પાઠ ૩૧ થી પાઠ ૩૮ સુધી. પૃ. ૧૨૮-૧૮૬.

ગચ્છપચંદ્રમાંથી પાત્રને અનુસારે વિભાગ સહેલાઈથી કરી શકારો. ૧ નીતિ: એ ચોથા ધોરણના ને ૨૦ કૉલેજો ના પહેલા વર્ષના શિષ્યોને શિખવી શકારો. બાકીના સંગ્રહમાંથી યથાચોગ્ય વિભાગ કરી લેવા.

વ્યાકરણને ગૌણ રાખી સાહિત્યને પ્રાધાન્ય આપવું એ ભાષાશિક્ષણનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ ને તે આ ગ્રંથમાં રાખ્યો છે. વ્યાકરણ રસિક રીતે શિખવવા પૃથક્કરણની પદ્ધતિ આવા સ્વરૂપ, પણ સંસ્કૃતભાષા સમજવા માટે જરૂર જેટલું તમામ વ્યાકરણનો જેમાં સમાવેશ છે એવા, ગ્રંથમાં બને ત્યાંસુધી વાપરી છે. એ પદ્ધતિજ યુક્ત છે. એ રીતેજ નિયમોનું સંશોધન થયું છે ને એ રીત સંપૂર્ણ રીતે અનુસરાય એમ છે; પરંતુ તેને માટે મહાં ઉદાહરણો આપવાં જોઈએ ને એમ કરવાથી ગ્રંથ ઘણો મોટો થાય. સુજ્ઞ શિક્ષક ઉદાહરણોમાં વધારો કરી શકશે; કેમકે તેને માર્ગસૂચન થયું છે. તેમ નહિ થાય તોપણ શિક્ષણ રસિક થવાનો મૂળ ઉદ્દેશ તો ઉદાહરણો આપ્યાં છે તેટલાંથી પણ પરિપૂર્ણ થશે. આપણી ભૂતી પદ્ધતિ પ્રમાણે રૂપાવળી ગોખાવી રચવંશ જેવા કાવ્યનો આરંભ થાય છે ને વ્યાકરણનું જ્ઞાન ભાષાના જ્ઞાન સાથે થતું જાય છે. કોઈ પણ ભાષાનું શિક્ષણ રસિક કરવાની હાલ પણ એજ પદ્ધતિ સર્વત્ર સુધરેલા દેશોમાં અનુસરાય છે.

આ પુસ્તક તેમજ એની અંગ્રેજી પ્રતિકૃતિ આ છલાકામાં શાળાઓ માટે સરકારે મંજૂર કર્યાં છે, ને તે હાઈસ્કૂલો, ટ્રેનિંગ કૉલેજો, તથા સંસ્કૃત શાળાઓમાં વપરાય છે એ જોઈ સંતોષ થાય છે. અંગ્રેજી પુસ્તક મધ્ય પ્રાન્તોની શાળા માટે પણ મંજૂર થયું છે, તેમજ વડોદરા, માવણકોર, મહિસુર વગેરે સ્થળોની શાળામાં વપરાય છે. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોના વિદ્વાનોને, પ્રો. મેકડોનેલ ને પ્રિન્સિપલ વેનિસ જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને, તેમજ શિષ્યવર્ગને પુસ્તક રમ્યું છે એથી મારો પરિશ્રમ સફળ થયો છે એમ હું માનું છું.

અમદાવાદ.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨.

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

પાઠ ૧ હો-અક્ષરવિચાર	૧
પાઠ ૨ જો-વર્તમાનકાળ	૨-૩
પાઠ ૩ જો-વર્તમાનકાળ	૩-૫
પાઠ ૪ જો-વર્તમાનકાળ	૫-૬
પાઠ ૫ મો-ઉપસર્ગ	૭-૮
પાઠ ૬ જો-અકારાન્ત રાખ્દો	૮-૧૧
પાઠ ૭ મો-અકારાન્ત રાખ્દો	૧૧-૧૪
પાઠ ૮ મો-ઇકારાન્ત, ઊકારાન્ત, ને દકારાન્ત રાખ્દો... ..	૧૪-૧૭
પાઠ ૯ મો-આત્મનેપદ વર્તમાનકાળ ને આકારાન્ત રાખ્દો	૧૭-૨૦
પાઠ ૧૦ મો-સર્વનામ	૨૦-૨૩
પાઠ ૧૧ મો-દ્વન્દ્વ ને તત્પુરુષ; ઈકારાન્ત ને ઊકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ	૨૪-૨૭
પાઠ ૧૨ મો-અણુપીલ્હિ ને અવ્યયીસાવ; સકારાન્ત રાખ્દો; ઐતદ્વિજ્ઞાન્ત.	૨૭-૩૧
પાઠ ૧૩ મો-ત્રવચ્ચ; ટકારાન્ત, ચકારાન્ત, ને જકારાન્ત રાખ્દો	૩૧-૩૫
પાઠ ૧૪ મો-ઇકારાન્ત ને ઊકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ, આદ્યામ	૩૫-૪૦
પાઠ ૧૫ મો-વિ'યર્થ; અવચ્ચ	૪૦-૪૪
પાઠ ૧૬ મો-ભૂતકાળ; અસ્મદ્ ને યુષ્મદ્	૪૪-૪૬
પાઠ ૧૭ મો-ઝકારાન્ત રાખ્દો	૪૬-૫૩
પાઠ ૧૮ મો-જકારાન્ત, ઝકારાન્ત, ને ઞકારાન્ત નપુસક રાખ્દો	૫૩-૫૬
પાઠ ૧૯ મો-જકારાન્ત રાખ્દો	૫૬-૬૨
પાઠ ૨૦ મો-કર્મણિ ને માવે રૂપો	૬૨-૬૭
પાઠ ૨૧ મો-વર્તમાન કૃદન્ત	૬૭-૭૨
પાઠ ૨૨ મો-ચ્ચ ને રૂચ્ચ પ્રત્યયાન્ત	૭૨-૭૬
પાઠ ૨૩ મો-સખ્યાવાચક ને સંખ્યાપૂરક રાખ્દો	૭૬-૮૦
પાઠ ૨૪ મો-કેટલાંક અનિયમિત નામનાં રૂપો... ..	૮૧-૮૬
પાઠ ૨૫ મો-પાંચમા ને આઠમા ગણના ધાતુઓ	૮૬-૯૨
પાઠ ૨૬ મો-નવમા ગણના ધાતુઓ	૯૨-૯૬
પાઠ ૨૭ મો-બીજ ગણના ધાતુઓ	૯૭-૧૦૩
પાઠ ૨૮ મો-બીજ ગણના ધાતુઓ	૧૦૩-૧૧૨
પાઠ ૨૯ મો-સાતમા ને બીજી ગણના ધાતુ	૧૧૨-૧૨૦
પાઠ ૩૦ મો-ત્રીજી ગણ	૧૨૦-૧૨૮
પાઠ ૩૧ મો વિરોધણ અને અવ્યય	૧૨૮-૧૩૫
પાઠ ૩૨ મો-સમાસ... ..	૧૩૫-૧૪૧
પાઠ ૩૩ મો-કારકપ્રકરણ	૧૪૧-૧૪૮

पा३ ३४ भो-कटसांक नियमविच्छेद ३पे।	१४८-१५८
पा३ ३५ भो-तद्धित ने कृत्प्रत्यये।	१५४-१६१
पा३ ३६ भो-अविध्यकाण ने क्रियातिपत्यर्थ	१६२-१७०
पा३ ३७ भो-परोक्षभूतकाण	१७०-१७७
पा३ ३८ भो-परोक्षभूतकाण (गरी)	१७७-१८३
पा३ ३९ भो-अधतनभूतकाण	१८३-१८९
पा३ ४० भो-आशिरर्थ, सन्नन्त, यदन्त, ने नामधातुभ्ये।	१८९-१९६
अधपधसंश्रद्ध	१९७-२३०
अधसंश्रद्ध	१९७-२०८
१ चटकदम्पत्योः	१९७-१९८
२ वामदेवशिष्यकथिता कुमारवार्ता	१९८-१९९
३ सिद्धशशरूपोः	१९९-२०१
४ सर्पमण्डरूपोः	२०१-२०४
५ मान्यातायुत्तान्तः	२०४-२०५
६ कुमारचन्द्रापीडं प्रति महाराजाज्ञा	२०५-२०६
७ चन्द्रापीडं प्रति शुक्रनासोपदेशः	२०६-२०७
८ ब्रह्मज्ञानविषयकः गुरुशिष्यसंवादः	२०७-२०८
पधसंश्रद्ध	२०९-२३०
९ नीतिः	२०९-२१०
१० राजभक्तिः	२१०-२११
११ अराजकं राष्ट्रम्	२११-२१२
१२ पञ्चवटी	२१२-२१३
१३ श्रीनिवासस्थानानि	२१३-२१४
१४ दम्पतीज्जेहः	२१४-२१६
१५ संयमः	२१६
१६ आपदि शोकत्यागः	२१६-२१७
१७ संतोषः	२१७-२१८
१८ आत्मज्ञानम्-कर्तव्यज्ञानम्	२१८-२१९
१९ अजविलापः	२१९-२२०
२० प्रकीर्णानि सुभाषितपद्यानि	२२०-२२६
२१ स्तुतिपद्यानि	२२६-२३०
अधपधसंश्रद्ध पर टिप्पणी	२३१-२४५
परिशिष्ट	२४६-२५२

વૃદ્ધિપત્રક.

પૃ૦ ૪ ૩૨ લી૦ માં 'યાય છે' ની પછી ઉમેરો—ને અન્ય સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે (૫-પારયતિ).

પૃ૦ ૩૩ મગ્વદ્વ્યામ્ જેવે સ્થળે સંધિનિયમ માટે જુઓ પૃ૦ ૧૦૪ (આ).

પૃ૦ ૩૭ તુ૦ ઈ૦ વ૦ નિયમિત છે. મતિ+આ=મત્યા.

પૃ૦ ૪૨ વસ્તુ એ—આ વાક્ય કદવે શકુન્તલાને તેની બે સખીસંબંધી કહ્યું છે. પ્રદેયે=લક્ષમાં આપવાની. તત્રન્તારે સાસરે.

પૃ૦ ૪૯ સંધિ કરતાં પુનઃ ની પેઠે કર્તૃઃ જેવાં રૂપે રૂકારાન્ત ગણવાં. પુનરિહ; કર્તરિહ.

પૃ૦ ૫૪ કિંચિચ્છોપવિત્—પદને અન્તે આવેલા, વર્ગીય પહેલા ચાર વ્યંજન પછી છ આંબો હોય ને તે છ ની પછી સ્વર, અન્તઃસ્થ, કે અતુનાસિક હોય તો છ નો વિકલ્પે છ થાય છે. તચ્છિવઃ—તચ્ચિવઃ; તચ્છ્લોકઃ—તચ્છલોકઃ; પણ વાક્ય ધ્યોતતિ

પૃ૦ ૬૪ ૧૮ લી૦-ઉમેરો—સંપ્રસારણ પછીનો સ્વર લોપાય છે.

૬ (અ)—અર્ચયે, સ્મર્યેતે—ઋ ધાતુના તેમજ પૂર્વે જોડાક્ષર હોય એવા ઋકારાન્ત ધાતુના ઋનો શુણ્ થાય છે.

૬ (આ) તીર્યેતે, કીર્યેતે, પૂર્યેતે—ઋનો રૂરને ઋની પૂર્વે એકાદ્ય વ્યંજન કે વ્ હોય તો ઋ થાય છે.

પૃ૦ ૬૬ કોશ—સૌમ્ય શબ્દ બ્રાહ્મણને અભિનંદન કરતાં વપરાય છે, તેનામાં કાન્તિયાદિને મુકાબલે શીળાપણું છે માટે.

પૃ૦ ૯૬ કોશ—મન્થ (મપ્નાતિ) (૬ ગ૦ ૫૦)—વલોવડું (દ્વિકર્મક),

ચિ કે નિ ચિ (૬ ગ૦ ૭૦)—એકકું કરડું.

પૃ૦ ૧૦૧ ગ્રાહિ માં ગ્રા ધાતુ ગણ્યો છે. પણ ત્રૈ ૧ ગ૦ આ૦ છે, ગ્રા નથી. આર્થ પ્રયોગ ગ્રાયસ્વને બદલે.

પૃ૦ ૧૪૧ વિવશ=ગામરૂં; ઇન્દ્રિયો વશ નહિ એવું.

પૃ૦ ૧૪૩ આસને આસ્તે સામાન્ય પ્રયોગ છે. પણ આસનમાસ્તે પણ શુદ્ધ છે (જુઓ વરુચ્છિકૃત પ્રયોગસંપદ પૃ૦ ૩૦; તેમજ કાલ્પવાદાદ્યગન્તવ્યાઃ કર્મે સંજ્ઞા શ્વકર્મણામ્ । દેરાશ્ચાકર્મણાં કર્મેસંજ્ઞો મવતીતિ વક્તવ્યમ્ । શુસ્ન્ સ્વપિતિ । પદ્માલાન્ સ્વપિતિ ।

પૃ૦ ૧૫૪ કોશ વિદ્ (વિન્દતિ-તે) (૬ ગ૦ ૭૦)—એળખી કાઢવું.

પૃ૦ ૧૬૯ કોશ મધુગાન્ધિ—મધુનો અર્થ મધ લેવો. મધના જેવી જેમાં ગંધ છે એવું. મન્થ નો ગાન્ધિન્ થવા માટે જુઓ પૃ૦ ૨૩૬ અથવા મધુગાન્ધિન્ શબ્દ લેવો. મધુનઃ ગન્થઃ મધુગન્થઃ સ્ત ઇપામસ્તીતિ મધુગન્ધીનિ-જેમાં મકરન્દનો-પુષ્પરસનો ગંધ છે એવાં.

પૃ૦ ૧૯૦ કોશ શકલઃ—કકડો; કકૂલ્ (૧૦)—વિઘ્ના.

शुद्धिपत्रक.

भेदी शुद्धि—

पृ०	पंक्ति	अशुद्ध.	शुद्ध.
१३	२	छवर्ण + छवर्ण	छ + छ.
३४	कोश	विषम ने स्थले	विभव करे.
३९	१९	वर्तामहे	वर्तामहे
"	२३	तम	त
४१	५ वांछो—	न्यायशास्त्रं शिक्तेवहि इतीच्छामि (शिक्तेवहीति)	
४२	९३	वांछो—	पदान्ते आवेक्षा अनुनासिक.
१९	२५	कौसल्या	दशरथो
५८-५९	(अ), (घ), ने (क) मां	वांछो—पुं० मां तथा स्त्री० मां.	
९१	१७-१८	वष्णाशुवा लायक	वष्णाशुवायुं
९३	२२-२३	द्विथानाभां	द्विथापदभां
९९	कोशभां	एतुं	आवपुं.
७२	१३	या संपदो	याः संपदो
७७	२५	प्र० ए०	प्र० व०
७८	कोश	ज्योतिष	ज्योतिष
८९	२५	शत्रुमः	शत्रुमः
९९	९	शत्रुमहे	शत्रुमहे
१००	छेद्वी	जीर्ण	दीर्ण
१०४	२०	ऐतुः	ऐतुः
"	२१	इ आगम	इ आगम
१०८	११	विद्यत्	स्निह्यत्
११७	२७	सचिन्त्य.	मजत् सचिन्त्य, मजेत्
११८	कोश	जाभृ	आभृ
१३३	१०	द्वादशभिर्वर्षम् ।	द्वादश वर्षम् ।
१३९	२८	'पुण्य' भळी	विभेरे—संख्यावाचक पद के अन्त्य.
१३९	१७	शत्रुमि	शत्रुमि
१९९	२०	नश	नश
१९९	कोश वांछो—	मधु=मधु	'मधनी'.
१८०	१९	'दुपासर्प'	'दुपासर्प'
१८५	२४	वयभां	पञ्च
१८४	१३	स्वर्ग	स्वर्ग
२१२	१५	लक्ष्मणः	लक्ष्मण
२१३	छेद्वी	जितेन्द्रिये	जितेन्द्रिये
२२५	१८	नादत्ते	नादत्ते
भेजे सुधाराय ओवी शुद्धि—			
१४	पाठ ८ भां छेद्वी	नाओ—तकारान्त.	
१९	पृ० छिप्पल	भर्षना	भर्षना
२२	८	सर्वना	सर्वना
२७	२२	तपोपननां	तपोपनानां

૩૦	૧	ધાણખ ૪	ધાણખ ૪
૩૧	૧૬	આચરણ	આચરણ
૩૮	૧૩	ક્રિમૌપયૈ:	ક્રિમૌપયૈ:
૩૯	૫૦ ટિપ્પણ	આર	આર
૪૪	"	ખ સપ્તોની	બે સપ્તોની
૮૬	૨૭	પ્રમણ	પ્રમાણ
૫૫	"		

૫૦ ૭૬	૧૩ લી૦	વાચો—મુક્તાનિ ચલારિ
" ૯૧	૯ "	" —વિ સાથે (આ૦)
" ૧૧૧	૮ "	" —૧થી દયા જેમા.
" ૧૨૬	૨૧ "	" —આમિરમયત્વ
" ૧૨૮	૬ "	" —આ સાથે (આ૦)
" ૧૩૭	૩ "	" —પુણ્યાદમ્ (૧૦ છે.)
" ૧૩૮	૧૬ "	" —સહિત અન્ય વ્યંજન લેખાય છે ને અ ઉમેરાય છે. વિંશતિ નો તિ લેખાય છે ને ચતુદ્ધર્મા અ ઉમેરાય છે.
" ૧૪૮	૧૭ "	" —આત્મનારાને.
" ૧૫૩	૫ "	" —ફરી પરણેલી વિધવા.
" ૧૭૦	છઠ્ઠી "	" —સેનયોસ્તુમુલં
" ૧૮૩	૧૦ "	" —ઠીકું ને પાસે આવવું=
" ૨૨૫	૧૫ "	" —મુદ્દન્
" ૨૨૭	૨૭ "	" —જાનકિ
" ૨૩૧-૩૨	૨-૩-૪ ને બદલે ૩-૪-૨ કરો.	

૪૯	૧૩	વર્ષામ્બૌ	૩૫
૫૦	૧૩	મયવન્	મયવન્
"	૧૫	સં	સં
૫૧	૫૦ ટિ૦	આપ	આર્થ
૫૨	૨૨	વાચો—અભિલાષવન્	
૫૩	૫૦ ટિ૦	દુદ્ધવને	દુદ્ધવને
૫૪	કોરા	વાચો—દુતમ્ ને સંપત્તિ	
૬૪	૮	વાચો—ક્રિયાતિપત્યર્થ	
૭૪	૧૭	રત્ન	રત્ન

शरणं करवाणि कापदं ते चरणं चाणि चराचरोपजीव्यम्
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्बं कृतार्थस्तार्थवाहम् ॥

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते
धुर्या लक्ष्मीमथ मयि मृशं धेहि देव प्रसीद ।
यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नमस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन् भूयसे मङ्गलाय ॥

---

१ हे अम्ब, हे अफ, हे अन्न अभ माताना अर्चना अम्बा, अफा, ने अङ्गा शिष्टोत् ५०
व ० पाय ७; ५२७ हे अम्बिके, हे अम्बादे, हे अम्बाले अ ११६ नथी

સંસ્કૃતશિક્ષિકા.

પાઠ ૧ લો.

અક્ષરવિચાર.

ક હા કિ કી કુ કૂ કે કૈ કો કૌ હં કઃ—

શુદ્ધતામાં આને બાર અક્ષર ગણી ક ની બારાખડી (બારાક્ષરી) કહે છે; પણ સંસ્કૃત ભાષામાં એ અક્ષરો નીચે પ્રમાણે બનેલા છે:—

ક + અ = ક; ક + આ = કા; ક + ઇ = કિ; ક + ઈ = કી; ક + ઉ = કુ; ક + ઊ = કૂ;
ક + એ = કે; ક + ઐ = કૈ; ક + ઓ = કો; ક + ઔ = કૌ; ક + અ + અનુસ્વાર
(માથે મીઠું) = કં; ક + અ + વિસર્ગ (આગળ બે મીડાં) = કઃ.

આમાં અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ને ઔ—એને સ્વર કહે છે એ ઉપરાંત ક્ર, ક્ષ, ને છ, એ ત્રણ સ્વરો સંસ્કૃતમાં વપરાય છે. આ બધા અક્ષરોના ઉચ્ચાર એના મેળે થઈ શકે છે. જેમ ક માં અ વગેરે ઉમેર્યા વગર ઉચ્ચાર થઈ શકતો નથી, તેમ અ, આ વગેરે અક્ષરોમાં ઉચ્ચારને માટે કંઈ ઉમેરવું પડતું નથી, માટે એને સ્વર કહે છે. ક, ખ વગેરે અક્ષરોને વ્યંજન કહે છે; કેમકે એમાં સ્વરનું વિરોધ અંજન એટલે મેળવણી કર્યા વગર એના ઉચ્ચાર થઈ શકતા નથી.

આ પ્રમાણે સ્વર અને વ્યંજન મળી સંસ્કૃત ભાષામાં અક્ષરો નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્વરો:—અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ક્ર, ક્ષ, છ, ઇ, ઐ, ઓ, ઔ.

આ એ અ તું દીર્ઘ રૂપ છે, એટલે અ ને સંખાનીને ખોલતાં એવું રૂપ થાય છે.

ઈ, ઊ, ને ક્ર, એ પણ ઇ, ઊ, ને ક્ર નાં અનુક્રમે દીર્ઘ રૂપો છે.

છ તું દીર્ઘ રૂપ નથી.

વ્યંજનો:—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, જ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, મ, મ્, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ.

સંસ્કૃતમાં જ નથી; વેદની ભાષામાં છે, લોકભાષામાં નથી.

એ કે વધારે વ્યંજનો એકઠાં યાય ત્યારે જોડાક્ષર બને છે.

ચક્ષુ વગેરે શબ્દોમાં ક્ષ એ જોડાક્ષર છે ને તે ક ને દ નો બનેલો છે.

શૂલ, યશ વગેરેમાં શ્ચ ને જ્ચ પણ જોડાક્ષર છે.

પાઠ રૂઝો.

વર્તમાનકાળ.

સૃજતિ-તે સર્જે છે.
 લિસતિ-તે લખે છે.
 વિશતિ-તે પેસે છે.
 સ્પૃશતિ-તે સ્પર્શ કરે છે.
 વિશતિ-તે ખતાવે છે.

નશ્યતિ-તે નાશ પામે છે.
 નૃત્યતિ-તે નૃત્ય કરે છે; નાચે છે.
 કુપ્યતિ-તે ક્રોધે છે.
 લુપ્યતિ-તે લોભ કરે છે.
 કુપ્યતિ-તે ક્રોધ કરે છે.

પૂરો વિચાર કરાવવા જે વપરાય છે તે વાક્ય કહેવાય છે. ક્રિયાપદ વગર વાક્ય બની શકતું નથી. ક્રિયા કહેનાર પદ એટલે સમ્પદ તે ક્રિયાપદ. 'કરે છે', 'કર્યો', 'કરશે', 'હતો', 'હશે', 'જેસે છે', 'જેઠો', 'જેસશે' વગેરે ગતિ, ક્રિયાતિ, કે કૃતિ બતાવનાર સમ્પદો ક્રિયાપદ છે. એ ક્રિયાપદોનાં દ્વંકમાં દ્વંકાં રૂપો—કર, હો, જેસ—છે. એવાં દ્વંકમાં દ્વંકાં મૂળ તે ધાતુ કહેવાય છે. ચાલતો, ગયલો, ને આવનારો કાળ તે અનુક્રમે વર્તમાન, ભૂત, ને ભવિષ્યકાળ કહેવાય છે. 'કરે છે' એ વર્તમાન, 'કર્યો' એ ભૂત, ને 'કરશે' એ ભવિષ્યકાળ છે.

બાલનાર પુરુષ તે પહેલો પુરુષ, બેની સાથે વાત કરે છે તે બીજો પુરુષ, ને એ સિવાયનો ત્રીજો પુરુષ કહેવાય છે. 'હું' એ પહેલો પુરુષ, 'તું' એ બીજો પુરુષ, ને 'તે' એ ત્રીજો પુરુષ છે.

એકને વિષે કહીએ તે એકવચન, ને એ કે વધારેને વિષે કહીએ તે બહુવચન કહેવાય છે. 'હું' એ એકવચન, ને 'અમે' એ બહુવચન છે. સંસ્કૃતમાં બેને માટે જુદું રૂપ થાય છે તે દ્વિવચન કહેવાય છે.

પાઠને આરંભે આપેલા લિસતિ વગેરે દાખલાઓમાં બધાને છોડે તિ આવે છે, તે વર્તમાનકાળના ત્રીજા પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય છે. એ તિ પ્રત્યય લગાડતા પહેલાં ધાતુને શું લગાડવામાં આવ્યું છે તે તરફ નજર કરો.

સૃજતિ (સૃજ અ તિ)
 લિસતિ (લિષ્ અ તિ)
 વિશતિ (વિશ્ અ તિ)
 સ્પૃશતિ (સ્પૃશ્ અ તિ)
 વિશતિ (વિશ્ અ તિ)

નશ્યતિ
 નૃત્યતિ
 કુપ્યતિ
 લુપ્યતિ
 કુપ્યતિ

વગેરે છઠ્ઠા ગણના ને જણવતિ વગેરે ચોથા ગણના ધાતુનાં રૂપો છે. છઠ્ઠા ગણના ધાતુને જ ને ચોથા ગણનાને ચ લગાડાય છે

ગુજરાતીમાં ‘લખે છે’ કહીએ ત્યારે ‘તે લખે છે’, ‘તેઓ લખે છે’, ‘તું લખે છે’, એમાંનું કંઈક સમજાય; ‘લખું છું’ કહેવાથી ‘હું લખું છું’ એમ સમજાય; આમ બધાં રૂપોમાં લખનાર એટલે લખવાની ક્રિયા કરનાર, કર્તા ખુલ્લો સમજાતો નથી, માટે લખનાર કોણ છે તે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે, ને ‘હું લખું છું’, ‘અમે લખીએ છીએ’ એમ કર્તા ને ક્રિયાપદ બંને લખાય છે, સંસ્કૃતમાં તેા દિશતિ એ રૂપમાં કર્તાનો અર્થ આવી નય છે, તેથી ‘તે’ ને માટે શબ્દ વાપરવાની જરૂર નથી.

શબ્દકોષ.

છઠ્ઠી ગણ.

લિખ—ખતાવવું.
લિલ્—લખવું.
લિશ્—લેસવું.
સૂઝ—સૂઝવું.
સ્પૃશ્—સ્પર્શ કરવો.

ચોથા ગણ.

કુર્—કોપવું.
કુર્ષ્—ક્રોધ કરવો.
શ્શ્—નાશ પામવો.
મૃશ્—મૃત્યુ કરવું, નાશવું.
હમ્—સાથ કરવો.

પાઠ ૩ નો.

વર્તમાનકાળ.

વસતઃ—તેઓ બે વસે છે.
ચરતઃ—તેઓ બે ફરે છે (ચરે છે).
પઠન્તિ—તેઓ પઠે છે, બાણ છે.
દહન્તિ—તેઓ બાળે છે.
પતન્તિ—તેઓ પડે છે.

કથયતઃ—તેઓ બે કહે છે (કથે છે).
પૂજયતઃ—તેઓ બે પૂજા કરે છે.
ગણયન્તિ—તેઓ ગણે છે.
પીડયન્તિ—તેઓ પીડે છે.
સૂચયન્તિ—તેઓ સૂચવે છે.
રચયન્તિ—તેઓ રચે છે.

તઃ એ ત્રીજા પુરુષના દ્વિવચનનો ને અન્તિ એ ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય છે.

વસતઃ (વષ અ તઃ)
ચરતઃ (ચર્ ષ તઃ)
પઠન્તિ (પઠ અ અન્તિ)
દહન્તિ (દહ્ અ અન્તિ)
પતન્તિ (પત્ અ અન્તિ)

કથયતઃ (કથ્ અય તઃ)
પૂજયતઃ (પૂજ્ અય તઃ)
ગણયતઃ (ગણ્ અય તઃ)
પીડયન્તિ (પીદ્ ષય અન્તિ)
સૂચયન્તિ (સૂચ્ અય અન્તિ)
રચયન્તિ (રચ્ અય અન્તિ)

ગયા પાઠમાં સૃજતિ વગેરે રૂપોમાં છઠ્ઠા ગણના ધાતુમાં અ લગાડાય છે એમ બતાવ્યું છે, તેમ વસતઃ, ચરતઃ વગેરેમાં પણ અ લગાડાય છે; પણ એ પહેલા ગણના ધાતુ છે. પહેલા ને છઠ્ઠા ખત્રે ગણના ધાતુને અ લગાડાય છે; તોપણ એ ધાતુઓને બુદ્ધ ગણમાં શા માટે મૂક્યા છે તે આગળ સમજાવે.

કથયતઃ વગેરે રૂપોમાં ધાતુને અય લગાડ્યો છે. એ ધાતુઓ દશમાં ગણના છે વસતઃ = વસ + અ + તઃ, આમ વસ ધાતુ, અ ગણનું ચિહ્ન, ને તઃ એ ત્રીજા પુરુષના દ્વિવચનનો પ્રત્યય છે.

પઠન્તિ = પઠ ધાતુ + ન્ત ગણનું ચિહ્ન + અન્તિ ત્રીજા પુરુષ બહુવચનનો પ્રત્યય. પઠ + અ = પઠ. પઠ + અન્તિ — આર્દ્ર બે સ્વર સાથે આવ્યા છે, તેમાં પઠ માના ઠ નો અ લોપાયો, એટલે પઠ + અન્તિ થઈ પઠન્તિ રૂપ થયું. આ પ્રમાણે અન્તિ ની પહેલાનો અ લોપ પામે છે.

ઘોષતિ—તે ઘોષ પામે છે.

જયતિ—તે જય પામે છે, જીતે છે.

નયતિ—તે દોરે છે.

સ્મરતિ—તે સ્મરે છે, યાદ કરે છે.

તરતિ—તે તરે છે.

ભવતિ—તે થાય છે, છે.

ચોરયતિ—તે ચોરે છે.

નાટયતિ—તે ભજવી બતાવે છે.

ક્ષાલયતિ—તે ધુએ છે.

આ બધાં ૧ લા ને ૧૦ મા ગણના ધાતુનાં રૂપો છે. ઘોષતિમાં ઘુષ ધાતુ છે, તેને ગણચિહ્ન અ લગાડતાં ઘોષ થયું છે. છંડાના અક્ષરની પહેલાંના ઢ નો ઓ થયો છે. જયતિ માં જિ ધાતુ છે, તેને અ લગાડતા છંડાના ઙ નો એ થઈ જે + અ થઈ જય થયું છે. એજ પ્રમાણે સ્મરતિ ને તરતિ માં સ્મ ને તૃ ધાતુનું સ્મર ને તર થઈ અ લાગ્યો છે. ભવતિ માં ભૂ ધાતુ છે, તેનું મો થઈ મો + અ = ભવ થયું છે. આ પ્રમાણે પહેલા ગણમાં ધાતુને અ લગાડતાં, તેને અન્તે ધ્રુવ કે દીર્ઘ સ્વર હોય ને ઉપાન્તે એટલે અન્તના વર્ણની પહેલાં ધ્રુવ સ્વર હોય તો તેમાં ફેરફાર થાય છે. ઙ કે ઙ નો ઈ કે ઈ નો ઈ, ઊ કે ઊ નો ઊ, ઋ કે ઋ નો ઋ, એવા ફેરફારને શુભ્ર કહે છે. આમ મૂ માંના ઙ નો શુભ્ર થઈ મો થયું. ઉવે અ બોડવા છે. સંસ્કૃતમાં બે સ્વર સાથે આવે કે બહુધા તેમાં ફેરફાર થાય છે; તેમની સંધિ થાય છે, એટલે તેઓ એકરૂપ થાય છે. એ ની પછી કોઈ સ્વર આવે તો એ નો અય થાય છે ને ઓ ની પછી કોઈ સ્વર આવે તો ઓ નો અય થાય છે. જિ + અ = (શુભ્ર થઈ) જે + અ = જય + અ = જય; મૂ + અ = મો + અ = મવ + અ = મવ.

ચોરયતિ એ ચુર યં રૂપ છે. ૧૦ મા ગણને અય લગાડતાં સામાન્ય રીતે ૧ લા ગણના બેમાં ફેરફાર થાય છે. વધારામાં ઉપાન્તે અ હોય તો ધાતુખર તેની વૃદ્ધિ થઈ આ થાય છે. અ ની વૃદ્ધિ આ, ઈ કે ઈ ની ઈ, ઊ કે ઊ ની ઊ, ઋ કે ઋ ની ઋ, ને છ ની આહ છે. એવા ફેરફારને વૃદ્ધિ કહે છે. ક્ષાલયતિ ને નાટયતિ માં ક્ષલ ને નટ ધાતુ છે. તેમાં ઉપાન્તે આવેલા અ ની વૃદ્ધિ થઈ છે. કથયતિ, ગણયતિ, ને રચયતિમાં થઈ નથી.

છઠ્ઠા ગણમાં ધાતુને જ લગાડતાં પહેલા ગણની માફક ગણનો ફેરફાર થતો નથી. મૃજતિ, વિદતિ, સ્પૃશતિ એ છઠ્ઠા ગણનાં રૂપો છે. એ ધાતુઓ પહેલા ગણના હોત તો સર્જતિ, વેદતિ, સ્પર્શતિ વગેરે રૂપો થાત.

૨૧૬કોષ.

૧૯૦ મેા ગણ.

ચર—કરવું, ચરવું
જિ—જય મેળવવો, જીતવું.
તૃ—તરવું.
દહ—બાળવું.
ની—દોરવું.
પહ—પઠવું, બાણવું
પત્—પડવું.
ષ્ટ—ષોધ મેળવવો, બાણવું.
મૂ—મૂવું, હોવું
વસ—વસવું.
સ્પૃ—સ્પર્શવું, યાદ કરવું.

૧૦ મેા ગણ.

કચ્—કહેવું.
ક્ષલ્—ધાવું.
ગળ્—ગણવું.
હુર—ચોરવું.
નદ્—બળવવું
પીદ્—પીડવું.
પૂજ્—પૂજવું.
રચ્—રચવું.
સૂચ્—સૂચવવું.

પાઠ ૪ થી.

વર્તમાનકાળ.

ગચ્છસિ—તું જાય છે.
હચ્છસિ—તું ધરે છે.
તિષ્ઠયઃ—તમે બે બે બે રહે છે.
પૃષ્ઠયઃ—તમે બે પૂછો છો.
શુષ્ઠયઃ—તમે સુકાઈ જાઓ છો.
કુમ્ભયઃ—તમે ક્ષોભ પામે છો,
ઉસ્કેરાઓ છો. [કરૂં છું.
ક્ષામ્યામિ—હું ક્ષમા કરૂં છું, સહન
શામ્યામિ—હું શાન્ત થાઉં છું.
અપ્વાવઃ—અમે બે બે બે છીએ.
માવાવઃ—અમે બે ગણ થઈએ
છીએ; મદમાં આવીએ છીએ.
અમામઃ—અમે બે બે છીએ.
ગચ્છામઃ—અમે જઈએ છીએ.
આગચ્છામઃ—અમે આવીએ છીએ.

વચ્ચસિ—તું જુએ છે.
વિવસિ—તું પીએ છે.
નયયઃ—તમે બે દોરવો છો.
આનયયઃ—તમે બે આણો છો.
ક્ષયયઃ—તમે બે ક્ષય પામે છો.
હરયઃ—તમે હરો છો.
વદયઃ—તમે વદો છો. [થાકું છું.
શ્રામ્યામિ—હું શ્રાન્ત થાઉં છું,
શ્રામ્યામિ—હું ભમું છું.
જ્ઞાવઃ—અમે બે જ્ઞાન કરીએ
છીએ, નેહાઈએ છીએ.
ત્યજાવઃ—અમે બે તજીએ છીએ.
નિવસામઃ—અમે નિવાસ કરીએ
છીએ, વસીએ છીએ. [છીએ
અવતરામઃ—અમે નીચે ઊતરીએ

ઉપલા દાખલાઓ પરથી નીચેના નિયમો નીકળે તે લક્ષમાં રાખવા:—

૧. વર્તમાન કાળના બીજા પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય સિ, દ્વિવચનનો થ, ને બહુવચનનો ધ છે; અને ચહેલા પુરુષના એકવચનનો સિ, દ્વિવચનનો વ; ને બહુવચનનો મ: પ્રત્યય છે.

૨. મિ, વ: ને મ: પ્રત્યયોની પૂર્વેના અ દીર્ઘ થાય છે.

૩. અમ્ ધાતુનાં ત્રણ રૂપો થાય છે; કેમકે એ ૧ લા ને ૪ થા ગણનો છે ને ૪ થા ગણમાં એના અ નો *વિકરણે આ થાય છે; ધ્રમ્પતિ, ધામ્પતિ, ધમતિ.

૪. કેટલાક ધાતુના આદેશ (બીજા રૂપ) થઈ, તેને પ્રત્યયો લાગે છે; ગમ્ ધાતુનો ગચ્છ, ફપ નો ફચ્છ, પ્રચ્છ નો પૃચ્છ, ને દચ્છ નો વચ્છ આદેશ થાય છે.

૫. આ, નિ, હવ્ એવા રાખ્દો ધાતુઓની પૂર્વે મૂકવામાં આવે છે, કે એનો અર્થ ક્રિયા સાથે જોડાય છે, તેને ઉપસર્ગ કહે છે એથી ધાતુના મૂળ અર્થમાં ધણો ફેરફાર થાય છે.

૬. જાવ. મા જા ધાતુ છે, એને કઈ પણ ગણચિહ્ન લાગ્યા વગર લાગણી પ્રત્યય લાગ્યો છે. એ ૨ જ ગણનો ધાતુ છે એ ગણમાં કઈ પણ ગણચિહ્ન વગર લાગણી ધાતુને પ્રત્યયો લાગે છે.

શબ્દકોષ.

૧ હો ગણ.

ગમ્ (ગચ્છ) — જવું.

આ ગમ્ — આવડું.

ક્ષિ — ક્ષય પામવો.

તૃ — તરડું.

અવ તૃ — ઊતરડું, નીચે ઊતરડું (અવ = નીચે).

સ્પન્ — તળડું.

દચ્ (વચ્) — જોડું.

આ ની — આણું.

પા (પિચ્) — પીડું.

ધમ્ — ધમડું.

વદ્ — વદડું, બોલડું.

નિ વસ — નિવાસ કરવો, રહેડું.

સ્થા (તિદ્) — રહેડું, ઊભા રહેડું.

દ — ઢરડું.

૪ થો ગણ.

ક્ષમ્ (ક્ષામ્) — ક્ષમા કરવી, સહન કરડું.

ક્રમ્ — ક્ષોભ પામવો, ઉરકેરાવડું.

અમ્ (અમ્ કે અમ્) — ભમડું.

મદ્ (માદ્) — મદ પામવો, ગાડા થડું.

શમ્ (શામ્) — શાન્ત થડું.

કૃષ્ — સુકાઈ જવું, શોષડું.

અમ્ (આમ્) — યાકડું, આન્ત થડું.

૬ હો ગણ.

ફપ્ (ફચ્) — ફપડું.

પ્રચ્ (પૃચ્) — પૃષ્ડું.

૨ જો ગણ.

સ્ના — સ્નાન કરવું, નહાડું.

* આપણી ઇચ્છા મનાણી કરવો હોય તે થાય ને ન કરવો હોય તે ન થાય, એવા રૂપો વેકરિયક રૂપો કહેવાય છે.

પાઠ ૫ મો.

ઉપસર્ગ.

અપનયતિ-તે દૂર લઈ જાય છે.
 અનુસરતિ-તે અનુસરે છે, પાછળ
 જાય છે, નકલ કરે છે.
 ઉત્પતામિ-હું ફૂટું છું. ઊડું છું.
 વિનશ્યથા-તમે બે વિનાશ પામે
 છો.

પ્રતિવદામ્-અમે જવાબ દઈએ
 છીએ.
 ઉપગચ્છતઃ-તે બે પાસે જાય છે.
 અવગચ્છાવઃ-અમે બે જાણીએ
 છીએ.
 પ્રચરસિ-તું આગળ જાય છે.

અપ, અનુ, ઉદ્, વિ, પ્રતિ, ઉપ, અવ, ને પ્ર એ ઉપસર્ગ છે.

૧ લા, ૪ થા, ૬ ફા, ૧૦ મા, તથા આકારાન્ત ૨ જા મળુના ધાતુના વર્તમાન-
 કાળના રૂપો અગાઉ આપ્યાં છે, તે અત્ર બધા પુરુષોનાં ભેદમાં આપ્યાં છે

મમ્ ૧ મ.

પુર્ ૪ મ.

એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૧૦	બ૦ ૧૦	એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૧૦	બ૦ ૧૦
૧ પુ૦ મચ્છામિ	મચ્છાવઃ	મચ્છામઃ	પુષ્પામિ	પુષ્પાવઃ	પુષ્પામઃ
૨ પુ૦ મચ્છસિ	મચ્છથઃ	મચ્છથ	પુષ્પસિ	પુષ્પથઃ	પુષ્પથ
૩ પુ૦ મચ્છતિ	મચ્છતઃ	મચ્છન્તિ	પુષ્પસિ	પુષ્પતઃ	પુષ્પન્તિ

હ્ર ૬ મ.

ચુર્ ૧૦ મ.

૧ પુ૦ હચ્છામિ	હચ્છાવઃ	હચ્છામઃ	ચોરયામિ	ચોરયાવઃ	ચોરયામઃ
૨ પુ૦ હચ્છસિ	હચ્છથઃ	હચ્છથ	ચોરયાસિ	ચોરયથઃ	ચોરયથ
૩ પુ૦ હચ્છતિ	હચ્છતઃ	હચ્છન્તિ	ચોરયાસિ	ચોરયતઃ	ચોરયન્તિ

જા ૨ મ.

૧ પુ૦ જામિ	જારઃ	જામ
૨ પુ૦ જાસિ	જાથઃ	જાથ
૩ પુ૦ જાતિ	જાતઃ	જાન્તિ

ઉદ્+પતામિ=ઉત્પતામિ. દ્ ને વ્ એ વ્યંજનોની સધિ થઈ ત્વ થયું છે. વ્યંજનો
 વિષે અત્ર થોડુંક જાણવું જરૂરનું છે. જુ થી મ્ સુધીનાં ૨૫ વ્યંજનો સ્પર્શ
 કહેવાય છે; કેમકે એનો ઉચ્ચાર કરતાં જીભનું ટેરવું, તાલુ વગેરે ઉચ્ચારનાં
 સ્થાનોને ખેંચીને અડકે છે. એ ૨૫ વ્યંજનોના ૫ વર્ગ છે, કવર્ગ, ચવર્ગ, ટવર્ગ,
 તવર્ગ, ને પવર્ગ. દરેક વર્ગમાં પાંચ પાંચ અક્ષરો છે. જા, વ, જ, ટ, એ ઊંઘ
 વ્યંજન કહેવાય છે; કેમકે એનો ઉચ્ચાર કરવામાં જામ નામનો વાયુ પ્રધાન
 છે સ્પર્શ ને ઊંઘ વ્યંજનોની વચ્ચે જ, ટ, જ, વ્ આવ્યા છે, તેમજ એ
 અક્ષરોનો ઉચ્ચાર સ્વર ને વ્યંજનના ઉચ્ચારની વચ્ચે છે, માટે એ અન્તઃસ્થ
 કે અન્તઃસ્થા કહેવાય છે.

હુંદીમાંથી પ્રયત્ને કાઢેલો વાયુ ઊંચે જઈ ઠંઠ, તાજું વગેરે ઠેકાણે અથડાય છે ત્યારે વર્ણ કે અક્ષર ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉપરથી અક્ષરનાં નીચે પ્રમાણે સ્થાન એટલે ઉચ્ચારસ્થાન છે:—

અ, આ, કવર્ગ, ક્, ને વિસર્ગ તું ઠંઠસ્થાન છે; કેમકે ઠંઠથી બોલાય છે.

ક, ફ, ચવર્ગ, ચ, ને જ તું તાલુસ્થાન છે; કેમકે તાળવાથી બોલાય છે.

ઘ, ઘઠ, ટવર્ગ, ટ, ને ણ તું મૂર્ધસ્થાન છે; કેમકે માથામાંથી બોલાય છે.

છ, જવર્ગ, જ, ને ણ તું દન્તસ્થાન છે; કેમકે દાન્તથી બોલાય છે.

ઝ, ઝ, ને વર્ગ તું ઓઠસ્થાન છે; કેમકે તે ઓઠથી બોલાય છે.

ઘ ને જે તું ઠંઠતાલુસ્થાન છે; ઘ=અવર્ણ + ફવર્ણ છે; ને અ તું ઠંઠસ્થાન ને ફ તું તાલુસ્થાન છે. અવર્ણ એટલે અ કે આ ને ફવર્ણ એટલે ફ કે ફૂ સુમજવા; કેમકે આ એ અ તું ને ફ એ ફ તું દીર્ઘ રૂપ છે. જે=અવર્ણ+ઘ.

ઔ ને ઔ તું ઠંઠઠોઠસ્થાન છે; કેમકે એ ઠંઠ ને ઓઠ (ઓઠ)થી બોલાય છે. ઔ=અવર્ણ + વર્ણ (ઝ કે જ) અને ઔ=અવર્ણ + ઔ.

ઘ તું દન્તોષ્ઠસ્થાન છે. કેમકે દાન્ત અને ઓઠથી બોલાય છે.

હ, જ, ણ, જ, ને જ તું નાસિકાસ્થાન પણ છે; કેમકે અનુક્રમે ઠંઠ, તાલુ, મૂર્ધા, દન્ત, ને ઓઠ એ સ્થાનોથી ઉચ્ચારાય છે, તે ઉપરાંત નાકમાંથી પણ બોલાય છે.

અવ ગમ્ (૧ ગ.)-અણ્વું.
 ઉદ પત્ (૧ ગ.)-ઊંચું પડ્યું,
 ફેલ્યું, ઊડ્યું.
 ઉપ ગમ્ (૧ ગ.)-પાસે જવું.
 પ્ર ચર (૧ ગ.)-આગળ જવું.

પ્રતિ વદ્ (૧ ગ.)-સામું-જ-
 વાળમાં ખોલવું, ઉતર આ-
 પવો.
 વિ નશ્ (૪ ગ.)-વિશેષ નાશ
 પામવો, વિનાશ પામવો.

પાઠ ૬ હો.

અક્ષરાન્ત શબ્દો.

બાલઃ ક્રીડતિ—બાળક ફીડ કરે છે, રમે છે.

અશ્વઃ ચરતિ—અશ્વચરતિ—ધોડા ચરે છે.

જનઃ સ્તરતિ—જનસ્તરતિ—માણસ તારે છે.

ચૌરૌ ચોરયતઃ—ખે ચોરો ચોરે છે.

વૃક્ષૌ પતતઃ—ખે ઝાડ પડે છે.

વુધાઃ પઠન્તિ—ડાહ્યા માણસો બણે છે.

દેવાઃ જયન્તિ—દેવા જયન્તિ—દેવો જીતે છે.

શરીરમ્ ક્ષયતિ—શરીર ક્ષયતિ—શરીર ક્ષય પામે છે, સુકાય છે.

પર્ણમ્ શુષ્કન્તિ—પર્ણ શુષ્કન્તિ—પાંદડું સુકાય છે.

નયને પરયતઃ—ખે આંખો જુએ છે.

પાપાનિ નશ્યન્તિ—પાપો નાશ પામે છે.

હુઃસ્નાનિ ગલન્તિ—હુઃખો ગળી જાય છે, જતાં રહે છે.

ધર્મમ્ પ્રપદિશામિ—ધર્મપ્રપદિશામિ—ધર્મને ઉપદેશું છું; હું ધર્મનો ઉપદેશ
 કરું છું.

અસત્યમ્ વદય—અસત્યં વદય—(તમે) અસત્ય વદો છો.

બાલૌ તાદયતિ—ખે બાળકોને (તે) મારે છે (તાડન કરે છે).

વેદાન્ પઠામઃ—(અમે) વેદો પઢીએ છીએ.

પુસ્તકાનિ લિખન્તિ—(તેઓ) પુસ્તકો લખે છે.

વત્સ સુપ્તઃ મળસિ—હે બાલ, (તું) ઠીક બણે છે.

વિભક્તિઓ સાત છે, પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, ને સાતમી.
 પહેલી વિભક્તિનો અર્થ નિર્દેશ-શબ્દનો ઉચ્ચાર-એટલોજ છે. અર્થાત્, મૂળ શબ્દના

અર્થમાં એથી કંઈ વધારો થતો નથી. 'હું ચોપડી લખું છું', એમાં 'ચોપડી' શબ્દ કર્તા વિના 'લખું છું' નો અર્થ પૂરો સમજાતો નથી. આ પ્રમાણે ક્રિયાનો અર્થ પર નાર શબ્દ કે ક્રિયાનું ક્ષણ જેને લાગુ પડે તે કર્મ કહેવાય છે. 'ચોપડી' કર્મ છે. બીજી વિભક્તિ કર્મના અર્થમાં વપરાય છે. 'રામે રાવણને બાણે માર્યો', એમાં 'રામે' ને 'બાણે' એ ત્રીજી વિભક્તિમાં છે. પહેલો શબ્દ કર્તા-ક્રિયાનો કરનાર બતાવે છે; અને બીજો કરણ-ક્રિયા કરવાનું સાધન બતાવે છે. ત્રીજી વિભક્તિ કર્તાના ને કરણના અર્થમાં વપરાય છે. 'રાત્રિએ બ્રાહ્મણને દક્ષિણ આપી', 'તેણે મને તારો બનાવ્યો', 'તે યજ્ઞ માટે નય છે', એમાં 'બ્રાહ્મણને', 'મને', અને 'યજ્ઞ માટે' એ ચોથી વિભક્તિમાં છે. જેને કંઈ આપવામાં આવ્યું હોય, જેને ઉદ્દેશીને કંઈ કાર્ય થયું હોય, તેના એટલે સંપ્રદાનના અને જેને માટે કંઈ થયું હોય તેના એટલે લાદ્યના અર્થમાં ચોથી વિભક્તિ વપરાય છે. 'ગામથી નય છે', 'તાવથી પીણડ છું', એમાં 'ગામથી' ને 'તાવથી' એ વિયોગ ને હેતુ બતાવે છે. પાત્રથી વિભક્તિ અપાદાન (જેનાથી છટું પડ્યું તે) ને હેતુ બતાવે છે. 'રાત્રિનો માણસ', એમાં 'રાત્રિનો' એ છઠી વિભક્તિ છે. એ સંબંધવાચક છે. 'ગામમાં વસે છે', એમાં 'ગામમાં' એ સ્થળવાચક છે. અધિકરણ-વાચક-સ્થળવાચક શબ્દ સપ્તમીમાં આવે છે. આ ઉપરાંત, કોઈને બોલાવી કંઈ કહેવામાં આવે તો ત્યાં સંબોધન વપરાય છે. 'હે બાલ, તું ઠીક બહુ છે'—બોલે છે એમાં 'બાલ' એ સંબોધન કહેવાય છે. સંબોધન એ આઠમી વિભક્તિ નથી, પણ પહેલી વિભક્તિનો એક અર્થ છે.

આ પાઠમાં અકારાન્ત (જેને છેડે અ હોય એવા) પુલ્લિંગ (નરજાતિ) ને નપુંસક લિંગ (નાન્યતર જાતિ) નાં રૂપોના દાખલા આપ્યા છે. એ રૂપો નીચે પ્રમાણે છે:—

રામ પું.

ફલ નં.

એ૦ વ૦

દ્વિ૦ વ૦

ત્રિ૦ વ૦

એ૦ વ૦

દ્વિ૦ વ૦

ત્રિ૦ વ૦

૧ લી	રામઃ	રામૌ	રામાઃ	ફલમ્	ફલે	ફલાનિ
૨ ય	રામમ્	"	રામાન્	"	"	"
સં૦	હે રામ	હે રામૌ	હે રામાઃ	ફલ	"	"

કથો શબ્દ કયા લિંગનો છે તે પ્રયોગ પરથી જ-દાખલાઓ જોઈને જ-જણાય છે. સુષ્ટ્વ એ અવ્યય છે, એટલે એના રૂપમાં જાતિ, વચન, કે વિભક્તિનો કંઈ ફેરફાર થતો નથી. વ્યય=રેરફાર.

અશ્વઃ + ચરતિ=અશ્વચરતિ; જનઃ + તરતિ=જનસ્તરતિ.

નિયમઃ—૧. વિસર્ગની પછી જ કે જ આવે તો વિસર્ગનો જ થાય છે ને જ કે જ આવે તો વિસર્ગનો જ થાય છે. જ આવે જ ને જ ના સ્થાનનો—તાપુસ્થાનનો છે, ને જ આવે જ ને જ ના સ્થાનનો—દંતસ્થાનનો છે.

દેવાઃ + જયન્તિ=દેવા જયન્તિ; ચાલાઃ + આગચ્છન્તિ=ચાલા આગચ્છન્તિ.

૨. વિસર્ગની પૂર્વે આ હોય ને પછી સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન હોય તો વિસર્ગનો લોપ થાય છે; લોપ થયા પછી જે સ્વરો સાથે હોય તેની સંધિ થતી નથી.

૩. વિભક્તિનો કે કાળનો પ્રત્યય લાગી વાક્યમાં વાપરવા લાયક શબ્દ પદ કહેવાય છે. રામઃ, કાલે, ગચ્છતઃ એ બધાં પદો છે.

૪. (અ) પદને અન્તે સૂ હોય ને તેની પછી શૂ, યૂ, છૂ, કે રૂ આવે તો તેનું નિત્ય અનુસ્વાર થાય છે; (આ) કોઈ પણ સ્પર્શ વ્યંજન આવે તો અનુસ્વાર કે તે વ્યંજનના સ્થાનનો અનુનાસિક થાય છે; ને (ઇ) યૂ, વૂ, કે છૂ આવે તો અનુસ્વાર કે અનુનાસિક યૂ, વૂ, કે છૂ થાય છે. પુષ્પમ્ + હરતિ = પુષ્પં હરતિ, વનમ્ + ગચ્છતિ = વનં ગચ્છતિ કે વનઙ્ચતિ, પુસ્તકં લિખતિ કે પુસ્તકેલિખતિ. અનુનાસિક યૂ, વૂ, છૂ લખવાનો બહુ પ્રચાર નથી.

નામ.

અકારાન્ત પું.

અશ્વઃ—ધોડો.
ચૌરઃ—ચોર.
જનઃ—માણસ.
દેવઃ—દેવ.
ધર્મઃ—ધર્મ, કર્મ.
બાલઃ—બાલ, છોકરો.
શુષ્ક—ડાહ્યો માણસ.
યત્નઃ—પ્રયત્ન બાળ.
છદઃ—ઝાડ.
વેદઃ—વેદ.

અકારાન્ત નં.

અસત્યમ્—અસત્ય, જાહૂં.
દુઃસ્વપ્નમ્—દુઃખ.
નયનમ્—આખ, નેન.
પર્ણમ્—પાલડું.
પાપમ્—પાપ.
પુસ્તકમ્—પુસ્તક, ચોપડી.
શરીરમ્—શરીર.

ધાતુ.

ઉપદિશ (ઉપદિશતિ) (૬ ગ. ૫)—ઉપદેશ કે બોધ કરવો.
પ્રીદ્ (પ્રીદતિ) ૧ ગ.—હીડા કરવી, રમવું.
ગલ્ (ગલતિ) ૧ ગ.—ગળી જવું, જતું રહેવું.
તાદ્ (તાદયતિ) ૧૦ ગ.—તાડન કરવું, મારવું.
ભણ્ (ભણતિ) ૧ ગ.—બણવું, બોલવું.

અવ્યય.

સન્ધુ—સારી રીતે, ઠીક.

પાઠ ૭ મો.

અકારાન્ત શબ્દો.

રથેન આગચ્છતિ—રથેનાગચ્છતિ—રથ વડે તે આવે છે.

પાદાભ્યાં ચલતિ—તે બે પગે ચાલે છે.

અક્ષરાણિ ગણયતિ બાલઃ—અક્ષરો ગણે છે બાળ-બાળક અક્ષરો ગણે છે.

ઘાલે: સહ ક્રીદામિ—ખાળકે સાથે હું રમું છું.

રામાય નમઃ—રામને નમસ્કાર.

ક્રોધાદ્ ભવતિ સંમોહઃ—ક્રોધથી થાય છે સંમોહ; ક્રોધથી સંમોહ થાય છે.

ચક્રં રથસ્ય અક્ષમ્=ચક્રં રથસ્યાક્ષમ્—પૈતું રથનું અંગ—ભાગ (છે).

વ્યાઘ્રેભ્યઃ મયમ્=વ્યાઘ્રેભ્યો મયમ્—વાધોથી ભય (છે).

અન્દ્રો નક્ષત્રાણાં ભૂષણમ્—અન્દ્ર નક્ષત્રોનું ભૂષણ (છે).

આકાશો શુકઃ વપતતિ=આકાશો શુક વપતતિ—આકાશમાં પોપટ ઊડે છે.

પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ=પુરુષેષૂત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ—પુરુષોમાં ઉત્તમ (તે)

પુરુષોત્તમ.

હસ્તયોઃ પ્રહરતિ—બે હાથ પર તે પ્રહાર કરે છે.

આ પાઠમાં અકારાન્ત નામોનાં ત્રીજીથી સાતમી વિભક્તિનાં રૂપોના ફાખલા આપ્યા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે છે:—

રામ પું.

વન નં.

એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	ત્રિ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	ત્રિ૦ વ૦
૩ છ રામેન	રામાખ્યામ્	રામૈઃ	વનેન	વનાખ્યામ્	વનૈઃ
૪ થી રામાય	રામાખ્યામ્	રામેભ્યઃ	વનાય	"	વનેભ્યઃ
૫ મી રામાત્-દ્	"	"	વનાત્-દ્	"	"
૬ ઠી રામસ્ય	રામયોઃ	રામાણામ્	વનસ્ય	વનયોઃ	વનાનામ્
૭ મી રામે	"	રામેષુ	વને	"	વનેષુ

અકારાન્ત નામના પું. અને નં. નાં રૂપો ૩ છ થી ૭ મી વિભક્તિ સુધી સરખાંજ છે. રામેન, રામાણામ્ એ રૂપોમાં નૂ નો જ થાય છે, ને વનેન, વનાનામ્ એમાં યતો નથી. નૂ નો જ ધવાના નિયમે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. ક્ર (ધ્રુવ કે હીર્ષ), રૂ, કે રૂ પછી લાગલોજ નૂ આવે તો નૂ નો જ થાય છે; જેમકે કર્ણ, વર્ણ, કૃણ.

૨. ક્ર, રૂ, કે રૂ, અને નૂ ની વચ્ચે સ્વર, વર્ગ, વર્ગ, રૂ, રૂ, રૂ, કે રૂ માંના કોઈ વર્ધુ આવ્યા હોય તોપણ નૂ નો જ થાય છે; રામેન—આમાં રૂ ને નૂ ની વચ્ચે આ, મ્, ને ર આવ્યા છે.

૩. પદને અન્તે નૂ નો જ યતો નથી; માટે રામાન્ માં નૂ પદને અન્તે હોવાથી તેનો જ યતો નથી.

રથેન + આગચ્છતિ=રથેનાગચ્છતિ, તેમજ પુરુષેષુ + ઉત્તમઃ=પુરુષેષૂત્તમઃ. આનો નિયમ નીચે પ્રમાણે:—

૪. અ, ઇ, ઓ, ક્ર (ધ્રુવ કે હીર્ષ), અને છ પછી સર્વે એટલે તેજ સ્થાનેનો સ્વર આવે તો બે મળીને તેજ સ્વરનું હીર્ષરૂપ થાય છે; જેમકે દેવ + આલયમ્=દેવાલયમ્; કવિ + ર્શ્વરઃ=કવીશ્વરઃ; રણ + ઉત્તમઃ=રણૂત્તમઃ. અર્થાત્,

અવર્ણ + અવર્ણ = આ; इवर्ण + इवर्ण = ई; उवर्ण + उवर्ण = ऊ; ऋवर्ण + ऋवर्ण = ऋ; एवर्ण + एवर्ण = ए (કેમકે છ નું દીર્ઘરૂપ નથી ને ઋ ને છ સવર્ણ છે).

व्याघ्रेभ्यः + भयम्—આદિ વિસર્ગનો ઢ થઈ, પાછલા અ સાથે મળી ઓ થયો છે. તે નીચેના નિયમો પ્રમાણે થાય છે:—

૫. વિસર્ગની પૂર્વે અ હોય ને પછી અ કે શેષ વ્યંજન હોય તો વિસર્ગનો ઢ થાય છે, એ ડ પાછલા અ સાથે મળીને બેને ઠેકાણે ઓ થાય છે, તેનો નિયમ:—

૬. અવર્ણ પછી इवर्ण, उवर्ण, ऋवर्ण, કે છ આવે તો બેને ઠેકાણે પાછલા સ્વરોના ગુણ થાય છે, એટલે અનુક્રમે ઇ, ઓ, અદ્, ને અલ્ થાય છે, અર્થાત્,

अवर्ण + इवर्ण = ए; अवर्ण + उवर्ण = ओ; अवर्ण + ऋवर्ण = अद्; ने अवर्ण + छ = अल.

व्याघ्रेभ्यः + भयम्—व्याघ्रेभ्य उ भयम्—व्याघ्रेभ्यो भयम्.

शुक्रः + उत्पत्ति—આદિ વિસર્ગ લોપાયો છે, તેનો નિયમ:—

૭. વિસર્ગની પૂર્વે અ હોય ને પછી અ સિવાય કોઈ સ્વર હોય તો વિસર્ગ લોપાય છે. લોપાયો પછી બે સ્વરો સાથે આવે તેની સંધિ થતી નથી.

पुरुषेषु वृत्तमः—એમાં વૃત્તમ એ વિરોધછું છે. પ્રાણી, પદાર્થ, કે ગુણને ઓળખાવવાને તેમનાં નામ પાડ્યાં હોય છે તે નામ કહેવાય છે, ને તે પદાર્થ કેવો કે કેટલો છે એમ ગુણ જતાવનાર શબ્દ વિરોધછું કહેવાય છે.

૮. વિરોધછુંને જે નામનો તે ગુણ જતાવે છે તેનાં એટલે વિરોધનાં ભતિ, થયન, ને વિભક્તિ લાગે છે.

નામ. અકારાન્ત પૂં.

आकाशः—આકાશ.

क्रौंचः—ક્રૌંચ.

घन्त्रः—ઘન્દ્ર.

पादः—પાદ.

पुरुषः—પુરુષ.

पुरुषोत्तमः—વિષ્ણુ.

रघः—રઘ.

रामः—રામ.

व्याघ्रः—વાઘ.

शुक्रः—શેષ્ઠ.

संमोहः—અજ્ઞાન.

हस्तः—હાથ.

નામ. અકારાન્ત નં.

अङ्गम्—અંગ; અવયવ.

अक्षरम्—અક્ષર.

आकाशम्—આકાશ.

चक्रम्—પૈડું, ચાક.

मद्यन्त्रम्—નકશન.

भयम्—ભય.

भूषणम्—અલંકાર, ૬.

वनम्—વન.

૧ મર્ણ=મ કે આ, इवर्ण=इ કે ई, उवर्ण=उ કે ऊ, ને ऋवर्ण=ऋ કે ऋ.

વિશેષણ.

ઉત્તમ—ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ.

અભ્યય.

સદ—સાથે (એને થોડો ત્રીજો
વિભક્તિ વપરાય છે).નમઃ—નમસ્કાર (એને થોડો ચોથી
વિભક્તિ વપરાય છે).

ધાતુ.

ચલ (ચલતિ) (૧ ગ.) ચાલતું, ફરતું. | પ્ર હ (પ્રહરતિ) (૧ ગ.) પ્રહાર કરે.

પાઠ ૮ મો.

ઈકારાન્ત, ઉકારાન્ત, તકારાન્ત, ને દકારાન્ત શબ્દો.

રવિઃ उदयं याति=રવિરુદયં યાતિ—સૂર્ય ઉદય પામે છે.

રામઃ कपिभिः रावणं जयति=રામઃ કપિભી રાવણં જયતિ—રામ વાનરો
વડે રાવણને હીતે છે.कवयः सूपतीनाम् चरितं वर्णयन्ति=કવયો મૂપતીનાં ચરિતં વર્ણયન્તિ—
કવિઓ મૂપતિઓનું ચરિત વર્ણવે છે.

गुरवे नमः—શુરુને નમસ્કાર.

वीरः अरीन् जयति=વીરોઽરીજયતિ—વીર પુરુષ શત્રુઓને હીતે છે.

हरये हस्ति—હરિતું કંઠ્યાણુ (યાઓ).

अग्नये स्वाहा—અગ્નિને સ્વાહા.

शिशू वृक्षमारोहतः—બે બાળકો વૃક્ષ પર ચડે છે.

मनोः अपत्यानि मानवाः=મનોરપત્યાનિ માનવાઃ—મનુનાં છોકરાં માનવ (છે).

उदधिषु बहवः जन्तवः वसन्ति=ઉદધિષુ બહવો જન્તવો વસન્તિ—સમુ-
દ્રોમાં બહુ જનુઓ વસે છે.गुरौ अपि प्रहरति मूर्खः=ગુરાવપિ પ્રહરતિ મૂર્ખઃ—શુરુને વિષે પણ પ્રહાર
કરે છે મૂર્ખ (મૂર્ખ શુરુને પણ પ્રહાર કરે છે).विपदि धैर्यं रक्षन्ति धीराः=વિપત્તિમાં ધૈર્ય રક્ષે છે ધીરો (વિપત્તિમાં
ધીરો ધૈર્ય રક્ષે છે).

भातुः दिनस्य मणिः=માતુર્દિનસ્ય મણિઃ—સૂર્ય દિવસનો મણિ છે.

सुहृदाम् वचनं नातिक्रामन्ति=સુહૃદાં વચનં નાતિક્રામન્તિ—તેઓ મિત્રોનું
વચન ઉલ્લંઘતા નથી.

આ પાઠમાં દકારાન્ત ને તકારાન્ત યુક્તિ નામેના રૂપેના દાખલા છે. રૂપે નીચે પ્રમાણે છે:—

હરિ પું.

માતૃ પું.

એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	પ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	પ૦ વ૦
૧ લી હરિ:	હરી	હરય:	માતૃ:	માતૃ	માતૃજ:
૨ છ હરિમ્	"	હરીન્	માતૃમ્	"	માતૃન્
૩ છ હરિણા	હરિભ્યામ્	હરિભિ:	માતૃના	માતૃભ્યામ્	માતૃભિ
૪ થી હરયે	"	હરિભ્ય:	માતૃવે	"	માતૃભ્ય.
૫ મી હરે.	"	"	માતૃનો:	"	"
૬ હી "	હર્યો	હરીણામ્	"	માતૃવો:	માતૃનામ્
૭ મી હરી	"	હરિણુ	માતૃની	"	માતૃણુ
સં૦ હરે	હરી	હરય:	માતૃનો	માતૃ	માતૃજ.

હરિ અને માતૃનાં રૂપે સરખાવતાં આલમ પડશે કે તેમાં સરખાવ ફેરફાર થાય છે.

વળી આ પાઠમાં દકારાન્ત અને તકારાન્ત નામેના રૂપેના દાખલા પણ છે તેમનાં રૂપે નીચે પ્રમાણે:—

વિપદ્ સ્ત્રી.

એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	પ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	પ૦ વ૦
૧ લી વિપદ્	વિપદૌ	વિપદ:	૫ મી વિપદ:	વિપદ્ભ્યામ્	વિપદ્ભ્ય.
૨ છ વિપદમ્	"	"	૬ હી "	વિપદો:	વિપદામ્
૩ છ વિપદા	વિપદ્ભ્યામ્	વિપદ્ભિ:	૭ મી વિપદિ	"	વિપદ્ભિ
૪ થી વિપદે	"	વિપદ્ભ્ય:	સં૦ વિપદ્	વિપદૌ	વિપદ:

હવે તમે રામ, હરિ, માતૃ, ને વિપદ્ નાં રૂપે શીખ્યા તે સરખાવશે, ને મુખ્યત્વે વિપદ્ નાં રૂપે જોશે, તે પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે એમ જાણશો:—

એ. વ.	દ્વિ. વ.	પ. વ.
૧ લી સ્	ઔ	અસ્
૨ છ અમ્	"	"
૩ છ આ	ભ્યામ્	ભિસ્
૪ થી ઇ	"	ભ્યસ્
૫ મી અસ્	"	"
૬ હી "	ઔસ્	આમ્
૭ મી ઇ	"	સ્
સં૦ સ્	ઔ	અસ્

વ્યંજનાન્ત શબ્દોમાં સ્ પ્રત્યય લેવાય છે.

દ્વે પાઠમાં આપેલાં વાક્યોમાં સંધિના નિયમો વિષે.

રવિઃ + उदयम् = रविउदयम् ; कपिभिः + रावणम् = कपिभिर् + रावणम् = कपिभी रावणम् ; मनोः + अपत्यानि = मनोरपत्यानि ; भातुः + दिनस्य = भातुर्दिनस्य.

નિયમ એવા છે કે

૧. વિસર્ગની પૂર્વે અ કે આ સિવાયનો કોઈ સ્વર હોય ને પછી સ્વર કે યોગ વ્યંજન હોય તો વિસર્ગનો દૂ થાય છે.

૨. દૂ ની પછી દૂ આવે તો પહેલો દૂ લોપ પામે છે ને તેની પહેલનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

वीरु + अरीरू = वीरोऽरीरू. નીચેના નિયમો પ્રમાણે:—

વિસર્ગની પૂર્વે અ હોય ને પછી અ હોય તો વિસર્ગનો દૂ થાય છે (પા. ૭ નિ. ૫). તે પ્રમાણે વિસર્ગનો દૂ થઈ તે દૂ પાઠતા અ સાથે મળીને અ + અ = ઓ થાય છે (પા. ૭ નિ. ૬). પછી નીચેના નિયમ લાગુ પડે છે:—

૩. પદને અન્તે ઇ કે ઓ હોય ને તેની પછી અ આવે તો તે અ પૂર્વના સ્વરમાં મળી * પૂર્વરૂપ થાય છે. એ અ પૂર્વરૂપ થયો છે તે બતાવવા ડ ચિહ્ન મુકાય છે, તે ચિહ્નને અવગ્રહ કહે છે.

गुरौ अपि=गुरावपि. નિયમ:—

૪. ઇ, ઈ, ઓ, ને ઔ પછી કોઈ સ્વર આવે તો તેના અનુક્રમે અય્, આય્, અવ્, ને આવ્ થાય છે.

એ નિયમને અનુસરી હરયે ને ગુરવે રૂપો થયાં છે. હરિ + ઇ = પ્રથમ ॥ નો શુલ્ક થઈ હરે + ઇ = હરય્ + ઇ = હરયે. ગુરુ + ઇ = રૂ નો શુલ્ક થઈ ગુરો + ઇ = ગુરવ્ + ઇ = ગુરવે.

૫. પદને અન્તે ઇ, ઈ, ઓ, ને ઔ હોય તો તેને બદલે થયલા અય્, આય્, અવ્, ને આવ્ ના ય્ ને વ્ વિકલ્પે લોપાય છે, ને લોપાયા પછી સ્વરોની સંધિ થતી નથી. ઉદા—ગુરૌ+અપિ=ગુરાવપિ કે ગુરા અપિ.

अरीरू + जयति. નિયમ:—

૬. સ્ કે ત્ત્વર્ગનાં કોઈ પણ વ્યંજનનો યોગ શ્ કે ચ્ત્વર્ગના કોઈ પણ વ્યંજન સાથે થાય, ત્યારે સ્ ને ઠકાણે શ્ ને ત્ત્વર્ગના વર્ણને ઠકાણે ચ્ત્વર્ગનું તેટલામુંજ વ્યંજન મુકાય છે. આ પ્રમાણે નૂ ને બદલે ચૂ થયો.

૭. અતિજામન્તિ—ક્રમ્ માતૃ ૧ લા ને ૪ થા ગણનો ॥ ને એનો ઉપાન્ત્ય અ દીર્ઘ થાય છે, ક્રામન્તિ, ક્રામ્યન્તિ.

નામ.

અગ્નિ (પું) — અગ્નિ.
અપરય (અપરયમ્) (ન૦) — છોડવું.
અરિ (પું) — શત્રુ.
ઉદયિ (પું) — સમુદ્ર.
ઉદય (ઉદયઃ) (પું) — ઉદય.
કપિ (પું) — વાનર.
કવિ (પું) — કવિ.
ગુરુ (પું) — ગુરુ.
ચરિત (ચરિતમ્) (ન૦) — ચરિત,
વૃત્તાન્ત.
જન્મ (પું) — પ્રાણી, જીવ.
દિન (દિનમ્) (ન૦) — દિવસ.
ધીર (ધીરઃ) (પું) — ધીરો પુરુષ.
ધૈર્ય (ધૈર્યમ્) (ન૦) — ધીરજ. ૧

ભૂપતિ (પું) — રાજા; પૃથ્વીનો ધણી.
માતૃ (પું) — સૂર્ય.
મણિ (પું) — મણિ.
મતૃ (પું) — મતૃ.
માનવ (માનવઃ) (પું) — મનુષ્ય.
રવિ (પું) — સૂર્ય.
રામ (રામઃ) (પું) — રામ.
રાવણ (રાવણઃ) (પું) — રાવણ.
વચન (વચનમ્) (ન૦) — વચન.
વિપદ્ (સ્ત્રી) — વિપતિ.
વીર (વીરઃ) (પું) — વીર પુરુષ.
શિશુ (પું) — બાળ.
સદ્ (પું) — મિત્ર.
હરિ (પું) — ૧ વિષ્ણુ; ૨ એ નામનો પુરુષ.

ધાતુ.

ક્રમ્ [અતિપૂર્વક] (અતિક્રામતિ, અ-
તિક્રામ્યતિ) (૧ ગ., ૪ ગ.) ઓળંગ-
વડું, ઉલ્લંઘન કરવું.
યા (યાતિ) (૨ ગ.) — જવું.

રક્ષ (રક્ષતિ) (૧ ગ.) — રક્ષણ કરવું.
રહ્ [આપૂર્વક] (આરોહતિ) (૧ ગ.)
— ચઢવું.
વર્ણ (વર્ણયતિ) (૧૦ ગ.) — વર્ણવવું.

અભ્યય.

અપિ — પણ.
ન — નહિ.
સ્વસ્તિ — કલ્યાણ (એને યોગે ચતુર્થી
વપરાય છે).

સ્વાહા — અગ્નિમાં આહુતિ આપતી વ-
ખતે એ શબ્દ ઉચ્ચારાય છે (એને
યોગે ચતુર્થી વપરાય છે).

વિશેષણ.

ઘટ્ટ — ખડક.

પાઠ ૯ મો.

આત્મનેપદ વર્તમાનકાળ ને આકારાન્ત શબ્દો.

વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકમ્ — વિદ્યા, ખરેખર, નરનું ૩૫ અધિક
(અધિક ૩૫ છે).

સીતયા સહ રામો રમતે — સીતા સાથે રામ રમે છે.

નરપતિર્વિઘ્નમ્યઃ પ્રજાઃ પ્રાયતે (પ્રજાસ્રાયતે) — સમ વિધ્નોથી પ્રભાઓને રક્ષે છે.

મયૂરા વર્ષાસુ નૃત્યન્તિ — મોરો ચોમાસામાં નાચે છે.

રમાયામ્ હરિસ્તુકઃ = રમાયાં હરિસ્તુકઃ — લક્ષ્મીને વિષે હરિ હૃત્તુક (છે).
શાલાભ્યઃ સાયં નિર્ગચ્છન્તિ ચાલિકાઃ — શાળાઓમાંથી સાંજે નીકળે છે બાળાઓ (બાળાઓ શાળાઓમાંથી સાંજે નીકળે છે).

આકાશ ઉડ્ડયન્તે શુક્રાઃ — આકાશમાં જડે છે પોપટો (પોપટો જડે છે).
વત્સે સુષ્ટુ શોભસે વિનયેન — પ્રિય બાલે, તું ઠીક શોભે છે વિનયે (વિનયે ઠીક શોભે છે).

અસત્યં ભાષત્વે — (તમે) અસત્ય બોલો છે.

પુષ્પાણાં ગન્ધં હરન્તિ અલયઃ = પુષ્પાણાં ગન્ધં હરન્ત્યલયઃ — પુષ્પોની ગન્ધ હરે છે મધમાખો. (મધમાખો પુષ્પોની ગન્ધ હરે છે).

ચિઠાલાન્ તાઢયતિ = ચિઠાલાંસ્તાઢયતિ — (તે) બિલાડાઓને મારે છે.

હૃપ્ અસ્પસિ — (તું) બે બાણો ફેંકે છે.

પ્રતિપદશ્ચન્દ્રકલેવ દિને દિને વર્ધતે ચાલા — પડવાની ચન્દ્રકલાની પેઠે દિવસે દિવસે વધે છે બાલા (બાલા વધે છે).

કન્યયોઃ વિવાહો (કન્યયોર્વિવાહો) વર્તતેષ્ઠ — બે કન્યાઓનો વિવાહ છે આજ (આજ લગ્ન છે).

ગયા પાઠ સુધી વર્તમાનકાળનાં રૂપો આખ્યાં દતાં તે કરતાં આમાં જુદાં જુદાં. રમતે, શોભસે, માપત્વે, ઉડ્ડયન્તે આ બધાં એવાં રૂપો છે. ધાતુને કાળના પ્રત્યયો લાગે છે તે બે પ્રકારના છે, કેટલાક પરસ્મૈપદ ને કેટલાક આત્મનેપદ કહેવાય છે. જે ધાતુઓને પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લાગે છે તે પરસ્મૈપદી ને જેને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે તે આત્મનેપદી કહેવાય છે. કેટલાક ધાતુને બંને પ્રત્યયો લાગે છે તે ડમ્ભપદી કહેવાય છે. બંને પદનાં રૂપો નીચે આખ્યાં છે.

સૂ ૧ ગ. ૫૦

ઘૃષ્ ૧ ગ. આ૦

એ૦ ૧૦ દ્વિ૦ ૧૦ ત્ર૦ ૧૦ એ૦ ૧૦ દ્વિ૦ ૧૦ ત્ર૦ ૧૦

૧	પું ભવામિ	મગાવઃ	મગામઃ	વર્ષે	વર્ષામહે	વર્ષામહે
૨	પું ભવસિ	મવથઃ	મવથ	વર્ધસે	વર્ધેયે	વર્ધંયે
૩	પું ભવતિ	મગતઃ	મગન્તિ	વર્ષતે	વર્ષેતે	વર્ષન્તે

પ્રત્યયો.

૧	પું મિ	વસ	મસ	ए	वहे	महे
૨	પું સિ	થસ	થ	से	इषे	छे
૩	પું તિ	તસ	અન્તિ	ते	इते	अन्ते

વસ ને મસ ની પૂર્વે થાય છે તેમ વહે ને મહે ની પૂર્વે અ નો આ થાય છે, ને અન્તિ ની પૂર્વેના અ લોપાય છે તેમ ए અને अन्ते ની પૂર્વેના પણ અ લોપાય છે ઉપરના આત્મનેપદ બધા પ્રત્યયોને અન્તે ઇકાર છે એ લક્ષમા રાખવું.

આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગના રૂપો પણ આ પાઠમા વાપર્યા છે તે રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે :—

રમા સ્ત્રી

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
૧ સ્ત્રી	રમા	રમે	રમાઃ
૨ છ	રમામ્	"	"
૩ છ	રમયા	રમાભ્યામ્	રમાભિ.
૪ થી	રમાયૈ	"	રમાભ્યઃ
૫ મી	રમાયા	"	"
૬ ફી	"	રમયો	રમાણામ્
૭ મી	રમાયામ્	"	રમાણ
સં૦	રમે	રમે	રમા

નામ.

અભિ (પું) — મધમાખી.
 રૂપ (પું) — બાણ.
 કન્યા (સ્ત્રી) — કન્યા.
 ગન્ધ (ગન્ધઃ) (પું) — ગન્ધ.
 ચન્દ્રકલા (સ્ત્રી) — ચન્દ્રની કળા.
 નર (નરઃ) (પું) — નર.
 નરપતિ (પું) — રાજા.
 પુણ્ય (પુણ્યમ્) (ન૦) — પૂજ્ય.
 પ્રજા (સ્ત્રી) — રાજા.
 પ્રતિપદ્ (સ્ત્રી) — પડવો.
 શાલા (સ્ત્રી) — બાળા.
 શાલિકા (સ્ત્રી) — બાળા.
 વિદાલ (વિદાલઃ) (પું) — બીલાડો.

મયૂર (મયૂરઃ) (પું) — મેાર.
 રમા (સ્ત્રી) — લક્ષ્મી.
 રૂપ (રૂપમ્) (ન૦) — રૂપ.
 વત્સા (સ્ત્રી) — પ્રિય બાળા.
 વર્ષા (સ્ત્રી) — ચોમાસુ (એ રાખે
 બહુવચનમાંજ વપરાય છે).
 વિગ્ર (વિગ્રઃ) (પું) — વિદ્ય, આદ્યયજ્ઞ.
 વિદ્યા (સ્ત્રી) — વિદ્યા.
 વિનય (વિનયઃ) (પું) — નમ્રતા.
 વિવાહ (વિવાહઃ) (પું) — લગ્ન.
 શાળ (સ્ત્રી) — નિશાળ.
 સીતા (સ્ત્રી) — સીતા.

વિશેષ

અધિક—પણું, મોઢું, અદ્યુ.

| ઉત્તરુ—ઉત્તુક, આતુર.

અન્ય

અય—આજ.
 ૧ રૂવ—પેટે.

નામ—ખરેખર.
 સાયમ્—સાંજે.

ધાતુ.

અસ (અસ્પતિ) (૪ ગ૦ પ૦) — ફેંકવું.
 ઇદ્દી (ઇદ્દયતે) ઇદ્દી (૧ ગ૦ આ૦) —
 ઇડવું.
 ટ્રૈ (ત્રાયતે) (૧ ગ૦ આ૦) — રક્ષણ
 કરવું.
 નિર્ગમ્ (નિર્ગચ્છતિ) (૧ ગ૦ પ૦) —
 નીકળવું.

માપ્ (માપતે) (૧ ગ૦ આ૦) — ભાખવું,
 બોલવું.
 રમ્ (રમતે) (૧ ગ૦ આ૦) — રમવું.
 વર્ત્ (વર્તતે) (૧ ગ૦ આ૦) — હોવું.
 વર્ષ (વર્ષતે) (૧ ગ૦ આ૦) — વધવું.
 શમ્ (શોભતે) (૧ ગ૦ આ૦) —
 શોભવું.

પાઠ ૧૦ મો.

સર્વનામ.

સર્વઃ સ્વાર્થ સમીહતે—સર્વસ્ત્વાર્થ સમીહતે—સર્વ સ્વાર્થ ધર્ય છે.
 સર્વેભ્યઃ દેવેભ્યો નમઃ—સર્વેભ્યો દેવેભ્યો નમઃ—સર્વ દેવોને નમસ્કાર.

સર્વાસુ કલાસુ ચતુરણ્યઃ=સર્વાસુ કલાસુ ચતુરણ્ય યાલઃ—સર્વ કળામાં ચતુર એ બાળ (એ બાળ ચતુર છે).

કસ્યણ્યઃ પુત્રઃ=કસ્યૈવ પુત્રઃ—કોનો આ પુત્ર ? (આ પુત્ર કોનો છે ?)

કા ચાર્તા વર્તતે—શી ખબર છે ?

અન્યઃ કઃ અપિણ્યઃ=અન્યઃ કોઽપ્યેવ—બીજે કોઈ આ (આ કોઈ બીજે છે).

કિમ્ અપિણ્યઃ કથયતિ=કિમપ્યેવ કથયતિ—કંઈક એ સ્ત્રી કહે છે. (એ સ્ત્રી કંઈક કહે છે).

ભૂપતેણ્યણ્યઃ સા જર્મિકા=ભૂપતેણ્યેવ સોર્મિકા—હે રાજા, એજ તે વીંટી (છે).

જનઃ અન્યામ્ કામયતે=સ જનોઽન્યાં કામયતે—તે પુરુષ અન્ય સ્ત્રીને આહે છે.

કેણે કન્યે—કંઈ આ બે કન્યા છે ? (આ બે કન્યા કંઈ છે ?)

તેષામ્ વિદ્યા ન વિદ્યતે=તેષાં વિદ્યા ન વિદ્યતે—તેઓની—તેઓમાં વિદ્યા નથી.

સર્વ પું.

સર્વા સ્ત્રી.

એ. ૧૦	દ્વિ. ૧૦	ત્રિ. ૧૦	એ. ૧૦	દ્વિ. ૧૦	ત્રિ. ૧૦
૧ સ્ત્રી સર્વઃ	સર્વો	સર્વે	સર્વા	સર્વે	સર્વાઃ
૨ સર્વમ્	"	સર્વાન્	સર્વામ્	"	"
૩ સર્વેણ	સર્વાભ્યામ્	સર્વે	સર્વયા	સર્વાભ્યામ્	સર્વાભિઃ
૪ સર્વસ્મૈ	"	સર્વેભ્યઃ	સર્વસ્યૈ	"	સર્વાભ્યઃ
૫ સર્વસ્માદ્	"	"	સર્વસ્યાઃ	"	"
૬ સર્વસ્ય	સર્વયોઃ	સર્વેણામ્	"	સર્વયોઃ	સર્વાણામ્
૭ સર્વસ્મિન્	"	સર્વેષુ	સર્વસ્યામ્	"	સર્વાણ

સર્વ ન.

૧ સ્ત્રી ને ૨ સર્વમ્ સર્વે સર્વાણિ

બાકીનાં પું. પ્રમાણે.

સર્વ એ સર્વનામ છે; એનું સ્ત્રીવિજ સર્વા છે. એનાં રૂપો પું. માં રામ સર્વા, સ્ત્રી. માં રમા સર્વા, ને ન. માં કલ સર્વા સામાન્ય રીતે થાય છે. સર્વનામના સંબોધનનાં રૂપો યતાં નથી, માત્ર નીચેનાં રૂપો જુદાં છે.—

અર્થાત્, ૨ છઠ્ઠીમાં, ૩ છઠ્ઠીમાં એ ૦ વાં, ને ૬ છઠ્ઠી ને ૭ છઠ્ઠીમાં દ્વિ ૦
૫૦ માં એન ઉપરથી પણ રૂપો કરવાં.

એજ પ્રમાણે ત્રી ૦ માં તથા ન ૦ માં.

એ ૦ વાં

દ્વિ ૦ વાં

પાં ૦ વાં

૨ છ એતામ્-એનામ્

એતે-એને

એતા-એનાઃ

૩ છ એતયા-એનયા

૬ છી

એતયોઃ-એનયો

૭ છી

”

સર્વ + સ્વાર્થમ્=સર્વ સ્વાર્થમ્ કે સર્વસ્વાર્થમ્. નિયમઃ—

૧. વિસર્ગની પછી જ્ઞ, ઘ, કે સ આવે તો વિસર્ગ એમનો એમ રહે અથવા
તેનો અનુક્રમે જ્ઞ, ઘ, કે સ થાય

જ્ઞ + એપ્=જ્ઞેપ્. નિયમ.—

૨. અવર્ણ પછી જ્ઞ કે જે આવે તો એ મળીને જે થાય છે, અને ઓ કે ઓ આવે
તો એ મળીને ઓ થાય છે. અર્થાત્, અવર્ણ + જ્ઞ કે જે=જે; ને અવર્ણ + ઓ કે ઓ=ઓ
એપ્ + બાલઃ=એપ્ બાલઃ; સ + જનઃ=સ જન; એપ્ + પુત્ર =એપ્ પુત્રઃ. નિયમ.—

૩. સઃ અને એપ્ ના વિસર્ગ પછી કોઈ પણ વ્યંજન આવે તો તે લોપાય છે.

૪. કામયતે-કમ્ ધાતુ ૧ ગણનો આત્મનેપદી છે, તોપણ એના રૂપ ૧૦
ગણના જેવાં થાય છે.

સૂચ્ય

અન્ય—ખીલું

એતદ્—આ.

કિમ્—શું, કેમ.

તદ્—તે.

યદ્—જે.

સર્વે—સર્વ.

નામ

કર્મિણ (ત્રી ૦) પીંદી

કણ (ત્રી ૦)—કળા.

પુત્ર (પુત્રઃ) (પુ ૦)—પુત્ર, દીકરો.

અચ્ય

એવ—જ (નિશ્ચયતાયક).

વાર્તા (ત્રી ૦)—વાર્તા, વૃત્તાન્ત,
ખબર.

સ્વાર્થ (સ્વાર્થઃ) (પું ૦)—સ્વાર્થ.

વિશે

ચતુર—દોશિયાર, ચતુર

ધાતુ

કમ્ (કામયતે) (૧ ગ ૦ આ ૦)
ચલાવું.

સમ્+ઈદ્ (મમીહતે) (૧ ગ ૦ આ ૦)
ચલાવું ઇચ્છવું.

ચિદ્ (ચિયતે) (૪ ગ ૦ આ ૦) દોડું

તો તે સમાસ કર્મવાચનો પેટા ભાગ થાય છે. એવા સમાસને દ્વિગુ કહે છે. દ્વિગુ સમાસ નપુંસક એકવચનમાં બહુધા વપરાય છે ને સમાહાર-સમૂહ બતાવે છે; જેમકે પદ્મપાત્રમ્ દ્વિગુ એ શબ્દ પણ દ્વિગુ સમાસનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. એનું પહેલું પદ દ્વિ સંખ્યાવાચક ને બીજું પદ મો નામ છે (દ્વિ = બે, મો = માય એનું મુ થયું છે). કહેલેક રથને દ્વિગુ સમાસને અન્તે અકાર હોય તેનો ફ થાય છે; જેમકે પદ્મવટી-પાંચ વડનો-વડનો સમૂહ.

પ્રદોષો રજનીમુત્તમ્ ।

મદ્ભાગયુક્તે પ્રયાગે સંગચ્છેતે ।

ગર્ભિણ્યા ઇચ્છા દોહદમ્ ।

ભવસ્ય પત્ની ભવાની રુદ્રસ્ય રુદ્રાણી ।

સૈષા પરિસીમા સ્નેહસ્ય ।

નામ.

બલકા (ત્રી૦) - ખુબેરની નખરી.

આજ્ઞા (ત્રી૦) - આજ્ઞા, હુકમ.

ઇચ્છા (ત્રી૦) - ઇચ્છા, મરજી.

કાર્ય (કાર્યમ્) (ન૦) - કાર્ય.

કુવેર (કુવેરઃ) (પું૦) - કુબેર.

કુલપતિ (પું૦) - ૧ કુળનો પતિ, ધરનો મુખ્ય પુરુષ; ૨ અગ્ર, દાન નગેરેથી દસ હજાર શિખરને પોષી વિધા શિખરનાર શુર.

ગદ્ગા (ત્રી૦) - ગંધા.

ગર્ભિણી (ત્રી૦) - ગર્ભવન્તી સ્ત્રી.

ગોદાવરી (ત્રી૦) - ગોદાવરી નદી.

જલ (જલમ્) (ન૦) - પાણી.

તટ (તટઃ-તટમ્) (પું૦, ન૦) - કિનારો.

તપોવન (તપોવનમ્) (ન૦) - તપનું વન.

તાપસ (તાપસઃ) (પું૦) - તપસ્વી પુરુષ.

દોહદ (દોહદઃ-દમ્) (પું૦, ન૦) - ગર્ભવન્તી સ્ત્રીની ઇચ્છા.

નાગરી (ત્રી૦) - નખરી, શહેર.

નારાયણ (નારાયણઃ) (પું૦) - વિષ્ણુ.

પદ્મપાત્ર (પદ્મપાત્રમ્) (ન૦) - પાંચ પાત્રનો સમૂહ, પૂતળી સામગ્રી ભરવાનું પંચપાત્ર.

પદ્મવટી (ત્રી૦) - પાંચ વડનો ન્યાસ મૂકે છે એવા હંડકારવચનો ભાગ.

પત્ની (ત્રી૦) - સ્ત્રી.

પરિસીમા (ત્રી૦) - અવધિ, ઉછી હદ.

પૂજા (ત્રી૦) - પૂજા.

પ્રદોષ (પ્રદોષઃ) (પું૦) - સાજ, રાત્રીનો આરંભ.

પ્રયાગ (પ્રયાગઃ) (પું૦) - પ્રયાગ.

પ્રાણ (પ્રાણઃ) (પું૦) - (બહુવચનમાં વપરાય છે) પ્રાણ.

ભવ (ભવઃ) (પું૦) - શિવ.

ભગાની (ત્રી૦) - પાર્વતી.

માણવક (માણવકઃ) (પું૦) પુરુષનું નામ છે.

મુલ (મુલમ્) (ન૦) - ૧ મોં; ૨ આરંભ.

યમુના (ત્રી૦) - યમુના.

રજની (ત્રી૦) - રાત્રી.

રુદ્ર (રુદ્રઃ) (પું૦) - શિવ.

રુદ્રાણી (ત્રી૦) - પાર્વતી.

લેશ્મી (સ્ત્રી) — લક્ષ્મી.
વયુ (સ્ત્રી) — વહુ.
શરયુ (સ્ત્રી) — શરયુ નદી.
શ્વમ્ (સ્ત્રી) — સાસુ.

સરસ્વતી (સ્ત્રી) — સરસ્વતી નદી.
સામગ્રી (સ્ત્રી) — સાહિત્ય, સામાન.
જેહ (જેહ) (પું) — રેનેહ.

વિશે

ઉત્તમ — ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ.
નીચ — નીચ, હલકુ.

પાવન — પવિત્ર.
સ્વ (સર્વ) — ચોતાનું.

અબ્યય

ગાવિ — ઘુ ? (પ્રમાથક છે)
વદાવિ — કોઈ પણ હઠાડો.

દિ — ખરેખર (નિશ્ચય બતાવે છે).

ધાતુ.

કુપ્ (કુપ્યતિ) (૪ મ પ.) — કોપવું (એને યોગે ચતુર્થા વિભક્તિ વપરાય છે).
પ્ર+આ+રમ્ (પ્રારમ્ભતે) (૧ મ. આ.) — પ્રારંભવું.
સમ્+ગમ્ (સંગમ્યતે) — સંગમ થવો.

પાઠ ૧૨ મો.

ખહુવીહિ ને અબ્યયીભાવ; સકારાન્ત શબ્દો; ભૂતકૃદન્ત.
રામ સસીતઃ સહલક્ષ્મણો વનં ગતઃ — રામ સીતા સાથે અને લક્ષ્મણ સાથે વનમાં ગયા (સંસ્કૃતમાં ભૂતકૃદ નો ઉપયોગ ભૂતકાળના જોવા છે).
અશ્વમાસ્ત્વો વેષવત્ — અશ્વને આરઠ થયો દેવદત્ત (દેવદત્ત અશ્વ પર બેઠો).
કઃ કોઽન્ન મોઃ ! કુત્ત આગતોઽસિ । કોણુ, કોણુ અહિં અરે (અરે, અહિં કોણુ છે ?), તું કયાથી આવ્યો છે ?
પ્રતિદિનં સંધ્યામાચરતિ — તે દરરોજ સંધ્યા કરે છે.
તપોધનાનાં તપ યથ પરમં ધનમસ્તિ — તપોધનોનું તપજ મોટું ધન છે.
ઋપયો જિતેન્દ્રિયા જિતક્રોધાશ્ચ — ઋષિઓ જીતી ઇન્દ્રિયો જોણુ અને જિત્યો છે ક્રોધ જોણુ એવા છે.
પરોપદેશવેલાયાં સર્વેઽપિ પण्डिता भवन्ति — અન્યના ઉપદેશની વેળાએ-
બીજાને ઉપદેશ કરતી વખતે-બધા પાણુ ઝાઝા થાય છે.
મહો ગૃહસ્થૈતસ્ય રમણીયતા — ઓહો ! આ ધરની રમણીયતા !
ચન્દ્રમા નક્ષત્રાણા મૂષણમ્ — ચન્દ્ર નક્ષત્રોનું ભૂષણ

પયોદાઃ પયાંસિ વર્ષન્તિ—વાદળાં જળ વરસે છે.

કુતૂહલેન તેષાં ચેતસિ પદં લઘ્વમ્—કુતૂહલે તેમના મનમાં રચાન મેળવ્યું.

આ પાઠમાં ઘટુગ્રીહિ ને અવ્યયીમાવ સમાસના દાખલા છે.

ઘટુગ્રીહિઃ—આ પદનો અર્થ બહુ ગ્રીહિ એટલે ડાંગર એવા કરીએ તો સમાસ વિરોધણ ને વિરોધનો બનેલો હોવાથી કર્મમારય થાય. પણ બહુ છ ગ્રીહિ જેની પાસે એવો અર્થ છે, એટલે એ પદ જતે ઘટુગ્રીહિ સમાસ છે.

જિતેન્દ્રિયઃ—જીતેલી છે ઇન્દ્રિયો જેણે તે; જિતક્રોધઃ—જીતેલો છે ક્રોધ જેણે તે. પીતામ્બરઃ—પીત-પીજું વસ્ત્ર જેવું તે.

આ બધા ઘટુગ્રીહિ સમાસના દાખલા છે.

૧. ઘટુગ્રીહિ માં પદેહું પદ વિરોધણ છે, બીજું વિરોધ્ય છે, અને આખું સમસ્ત પદ બીજા કોઈ પદનું વિરોધણ છે. એ સમાસનો વિગ્રહ કરવામાં—એટલે એનો અર્થ સમજાવવામાં 'જે' ની પ્રથમા સિવાય કોઈ વિભક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

સહલક્ષ્મણઃ અને સસીતઃ—

૨. સંહ પૂર્વપદ હોય એવા સમાસને પણ ઘટુગ્રીહિ ગણ્યો છે. સહ ને રથાને સ્ત વિકલ્પે થાય છે.

૩. ઘટુગ્રીહિ સમાસને અન્તે સ્ત્રીલિંગનો આકારાન્ત રાખ્દ હોય ને સમસ્ત પદ પુંલિંગ હોય તો આકારનો અકાર થાય છે. સીતા સ્ત્રી છે, પણ સસીતઃ એ રામઃ નું વિરોધણ હોવાથી આકારનો અ થયો છે.

૪. પૂર્વપદ અવ્યય હોય ને સમસ્તપદ પણ અવ્યય થાય, તો અવ્યયીમાવ સમાસ કહેવાય છે પ્રતિ એ ઉપસર્ગ—અવ્યય છે, અને દિન એ નામ છે, અને પ્રતિદિનમ્ એ સમસ્તપદ પણ અવ્યય છે. દિનમ્ એ પદ અવ્યય નથી, તે પણ સમાસમાં આવવાથી અવ્યય થયું છે. અવ્યયીમાવ એ રાખ્દનો અર્થ એવો છે કે જે અવ્યય નથી તેનું અવ્યય થયું. અવ્યયીમાવ સમાસનું રૂપ બહુધા નપુંસક દ્વિતીયાના એકવચનના રૂપ જેવું થાય છે.

અસુ ૨ ગણનો પરસ્મૈપદી ધાતુ છે. એના વર્તમાનકાળનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

અસુ ૨ ગ. પ. વર્તમાનકાળ.

એ. વ.

હિ. વ.

બ. વ.

૧ પુ. અસ્મિ

સ્વઃ

સ્મઃ

૨ પુ. અસિ

સ્થઃ

સ્થ

૩ પુ. અસ્તિ

સ્તઃ

સ્મિ

સકારાન્ત પું. ને ન. લિંગના રાખ્દોનાં રૂપોના પણ દાખલા આ પાઠમાં છે રૂપો નીચે પ્રમાણે:—

૧ અવ્યયોને વિભક્તિના ને સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યયો આપીને લેવાયા છે એમ સમજવાનું છે, માટે અવ્યય પણ પદ છે.

ચન્દ્રમસ્ પું.

પયસ્ ન.

	એ. વ. ૦	હિ. વ. ૦	બ. વ. ૦	એ. વ. ૦	હિ. વ. ૦	બ. વ. ૦
પ્ર. ૦	ચન્દ્રમા:	ચન્દ્રમસૌ	ચન્દ્રમસ :	પય.	પયસી	પયાંસિ
દ્વિ. ૦	ચન્દ્રમસસ્	"	"	"	"	"
ત્રી. ૦	ચન્દ્રમસા	ચન્દ્રમોભ્યાસ્	ચન્દ્રમોભિ:	પયસા	પયોભ્યામ્	પયોભિ:
ચ. ૦	ચન્દ્રમમે	"	ચન્દ્રમોભ્ય:	પયસે	"	પયોભ્ય
પં. ૦	ચન્દ્રમસ:	"	"	પયસ:	"	"
ષ. ૦	"	ચન્દ્રમસો:	ચન્દ્રમસામ્	"	પયસો:	પયસામ્
સ. ૦	ચન્દ્રમસિ	"	ચન્દ્રમસઃ	પયસિ	"	પયસઃ
			ચન્દ્રમસ્			પયસ્
સ. ૦	ચન્દ્રમ:	ચન્દ્રમસૌ	ચન્દ્રમસ:	પય:	પયસી	પયાંસિ

૩પો પ્રત્યયો લગાડી સંધિનિયમ પ્રમાણે બન્યાં છે. પ્ર. ૦ એ વ. ૦ માં સકારાન્ત પું. ૦ શબ્દોનો ઉપાન્ત્ય જા રીધ થાય છે. ત્રી. ૦ ના પ્ર. ૦, દ્વિ. ૦, ને સં. ૦ ના દ્વિ. ૦ વ. ૦ ને ચ. ૦ વ. ૦ ના પ્રત્યયો રૂં ને રૂ છે. પયાંસિ ૩પમાં ફેરફાર થયો છે તે લક્ષ્ય; રાખવો.

સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદને બદલે ભૂતકૃદન્તનો ઉપયોગ થયો થાય છે. ભૂત એ શબ્દ બીજા મૂ. ધાતુનો ભૂતકૃદન્ત છે, એટલે ભૂતકૃદન્ત કેવી રીતે બને છે એ ભૂત એ શબ્દ પરથીજ સહેલાઈથી યાદ રહેશે. ૫ ધાતુને ત પ્રત્યય લગાડવાથી ભૂતકૃદન્ત બને છે એવો સામાન્ય નિયમ છે.

ધાતુ. ભૂતકૃદન્ત. ધાતુ. ભૂતકૃદન્ત.

મૂ. મૂત ગમ્ ગત } આ ધાતુઓમાં મૂ
જિ. જિત નમ્ નત } લોપાયો છે.
ની. નીત રમ્ રત

હમ્ હમ્ } આ બધાં ૩પો સરખાં છે. ધાતુને અન્તે
રમ્ રમ્ } વર્જનું ચોથું વ્યંજન હોય તો ત પ્રત્યયનો ૫ થાય
છમ્ છમ્ } છે, ને પાછલા ચોથા વર્ણનો ત્રીજો વર્ણ થાય
જુષ્ જુષ્ } છે. ધાતુના અન્ત્ય રૂ નો તેની પછી અન્ત:સ્થ
જુષ્ જુષ્ } કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન આવે
જુષ્ જુષ્ } તો રૂ થાય છે. જો રૂ સાથે આવે તો એક લોપાઈ
રુ રુ } પૂર્વે સ્વર રીધે થાય છે. રુ + ત = રુ + ત =

રુ + ત = (૫ અન્ત્યનો ૫ મૂર્ધન્યને ચોથો રૂ મૂર્ધન્ય વર્ધ) રુ + ત = રુ + ત = રુ + ત =

રમણીય શબ્દની બ્યુત્પત્તિ લક્ષ્યમાં રાખવી ૬ ધાતુને બીજી, તજ્ય, ને ૫ પ્રત્યયો વિધિના (' જોએ ' એવા), રાશ્યતાના, ને ચોગ્યતાના અર્થમાં લાગે છે. ગમ્ ધાતુ ઉપરથી ગમણીય, ગમ્ય, ને ગન્તવ્ય ૩પો થાય છે. બીજી ને તજ્ય પ્રત્યય લગાડતાં ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો ને ઉપાન્ત્ય હરજ સ્વરનો ગુણ થાય છે. ૫

સગાડતાં અન્ય સ્વરની ધર્ણના રહિ થાય છે. ની + તવ્ય-નેતવ્ય : શુષ્ +
અનીય-શોચનીય.

૭. તા કે ત્વ પ્રત્યય બાવવાચક છે. 'પણું' ના અર્થમાં નામ કે વિશેષણને
સગાડાય છે. રમણીયતા=રમણીયપણું.

ગતં ન શોચનીયમ્ ।

અચિન્ત્યાનપ્યર્થાન્ વિધિર્ઘટયતિ ।

भवन्ति नम्रास्तरवः फूलागमैः ।

न खलु स उपरतो यस्य चक्षुभो जनः स्मरति ।

ताति वचांसि तस्य हृदये शल्यानि संभूतानि ।

एतस्यां परिषदि बहवः पण्डिताः सन्ति ।

वयस्य कथं शून्यहृदयो भवसि ।

गुणेन शून्याः पशुभिः समानाः ।

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिताम् ।

નામ.

અર્થ (અર્થઃ) (પું) -મનોરથ, ઇચ્છા.
આગમ (આગમઃ) (પું) -પ્રાપ્તિ, આ-
વહું તે.

इन्द्रिय (इन्द्रियम्) (ન૦) -ઇન્દ્રિ.

उपदेश (उपदेशः) (પું) -ઉપદેશ, બોધ.

क्रवि (क्रवि) (પું) -ઋષિ.

कुतूहल (कुतूहलम्) (ન૦) -કૌતુક.

कोष (कोषः) (પું) -કોષ.

गुण (गुणः) (પું) -ગુણ.

चन्द्रमस (चन्द्रमस) (પું) -ચન્દ્રમા.

चेतस् (चेतस्) (ન૦) -ચિત્ત, મન.

तपस् (तपस्) (ન૦) -તપ.

तर (तर) (પું) -ઝાડ.

देवदत्त (देवदत्तः) (પું) -માણસનું
નામ છે.

धन (धनम्) (ન૦) -ધન.

पण्डित (पण्डितः) (પું) -ડાહો માણસ.

पद (पदम्) (ન૦) -સ્થાન.

वयस् (वयस्) (ન૦) -વય.

पयोद (पयोदः) (પું) -જળ આપ-
નાર, મેધ.

परिषद् (परिषद्) -વિદ્વાનોની સભા.

पशु (पशु) -પશુ. [નારો.

पुलिन (पुलिनः -નમ) (પું, ન૦) -કિ-
ફાલ (ફાલમ્) (ન૦) -ફળ.

रमणीयता (रमणीयता) -સોભા, રમણીયપણું.

लक्ष्मण (लक्ष्मणः) (પું) -લક્ષ્મણ.

वचस् (वचस्) (ન૦) -વાણી વચન.

वयस्य (वयस्यः) (પું) -મિત્ર.

निधि (निधि) -ઘડા, નસીબ.

वेला (वेला) -વેળા, વખત.

शल्य (शल्यम्) (ન૦) -કાંટો.

संध्या (संध्या) -બાકાણે સવારે, બપોરે,
ને સાંજે કરવાની પ્રાર્થના.

सरिव (सरिव) -નદી.

सीता (सीता) -સીતા.

स्रोतस् (स्रोतस्) -ઝરો, પાણીનો પ્રવાહ.

हृदय (हृदयम्) (ન૦) -હૃદયું.

વિશેષ

અચિન્ત્ય-ચિંતયી-ધારી ન શકાય એવું.	પરમ-મોટું.
આગત (આ + ગમ્ નો ભૂ૦ ૬૦) - આવેલું.	લઘ્વ (લમ્ નો ભૂ૦ ૬૦) - મેળવેલું,
આરુઢ (આ + રુઢ નો ભૂ૦ ૬૦) - ચઢેલું.	મેળવ્યું.
ઢપરત (ઉપ + રમ્ નો ભૂ૦ ૬૦) - મુએલું.	વહન-વહાણું.
ગત (ગમ્ નો ભૂ૦ ૬૦) - ગયેલું.	ગમ્ય-સૂનું, વિચાર વગરનું
જિત (જિ નો ભૂ૦ ૬૦) - જીતેલું.	શોચનીય-શોક કરવા લાયક.
મગ્ન-નમેલું.	સંમૂત (સમ્ + મૂ નો ભૂ૦ ૬૦) - ધયેલું.
પર (સર્વ૦) - ખીણું.	સમાન-તુલ્ય, સરખું.

અવ્યય

અત્ર-અહિં.	પ્રતિદિનમ્-દરરોજ
અધુના-હમણાં.	મોસં (મોઃ) - અરે.
અહો-ઓહો!	યત્ર-ત્યાં.
કથમ્-કેવી રીતે!	અસ (અસિત) (૨ ગ૦ ૫૦) - હોલું.
કુત્ર-ક્યાંથી? સાથી?	આ + ચત્ર (આચરતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) -
હલુ-નક્કી.	આચરણ.
તત્ર-ત્યાં.	ઘટ્ટ (ઘટયતિ) (૧૦ ગ૦ ૫૦) - ધડલું;
ન-નહિં.	સક્ષ્મ કરલું.
પુરા-અગાઉ.	ઘૂર્ષ (ઘર્ષતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) - ધરસડું.

પાઠ ૧૩ મો.

દ્વયમ્; તકારાન્ત, ચકારાન્ત, ને જકારાન્ત શબ્દો.

કઃ અયમ્ ક્ષયિકુમારઃ=કોડયમૃયિકુમારઃ—કોણુ આ ઋષિનો કુમાર ?
(આ ઋષિનો કુમાર કોણુ છે ?)

અલમ્ અનેન અતિવિસ્તરેણ=અલમનેનાતિવિસ્તરેણ—અસ આ અતિ
વિસ્તારથી (અતિવિસ્તારથી કહેવાનું નથી).

અલમ્ અયમ્ મહઃ તસ્મૈ મહ્ત્વાય=અલમયં મહત્ત્વત્સમૈ મહ્ત્વાય—આ મહ
તે મહ માટે સમર્થ—પૂરો છે.

મહદ્વિઃ મહત્સુ એવ વિક્રમઃ કર્તવ્યઃ=મહદ્વિમંહત્સ્વેવ વિક્રમઃ કર્તવ્યઃ—
મહાપુરુષોએ મહાપુરુષોને વિષેજ પરાક્રમ કરવો.

મહાન્ અસ્ય (મહાનસ) કવેર્વાર્ચાં વિભવઃ—ગોટો આ કવિની વાણીનો
વિભવ (આ કવિની વાણીની શક્તિ મોટી છે).

યુધાનાં પરિપદિ અનેન (પરિપચનેન) મહદ્યજ્ઞો લઘ્વમ્—પંડિતોની સભામાં
એણે મોટા યજ્ઞ મેળવ્યો.

મહાન્તિ દુઃખાનિ સોદાનિ આભ્યામ્ (સોદાન્યામ્યાં) કુમારાભ્યામ્—મોટાં
દુઃખો સદાં એ બે કુમારોએ (આ બે કુમારે મોટાં દુઃખો સદાં છે).

નિઃસ્પૃહસ્ય ણં જગત્—સ્પૃહા જતી રહી છે એવા પુરુષને જગત્ તરણ-
તરણાસમાન છે.

પ્રભિઃ ફલૈઃ કિં પ્રયોજનમ્—એ ફળોનું શું પ્રયોજન છે !

હ્યમ્ અસ્મિ=હ્યમસ્મિ—આ હું હું.

અસ્મિન્ પૃથ સમયે કોઽપિ ઘન્યગજસ્ત્રાયાતઃ—અસ્મિન્નેય સમયે કોઽપિ
ઘન્યગજસ્ત્રાયાતઃ—એજ સમયે કોઈક વનનો ગજ ત્યાં આવ્યો.

આ પાઠમાં હદમ્ ના રૂપોના દાખલા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે :—

હદમ્ પું.

હદમ્ ઓ.

એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
પ્ર. અવમ્	હમૌ	હમે	હ્યમ્	હમે	હમાઃ
દ્વિ. હમમ્-અનમ્	હમૌ-અનૌ	હમાન્- અનાન્	હમામ્-અનામ્	હમે-અને	હમા-અનાઃ
તૃ. અનેન-એનેન	આભ્યામ્	પ્રભિઃ	અનયા-અનયા	આભ્યામ્	પ્રભિઃ
ચ. અસ્મૈ	"	અસ્મ્યઃ	અસ્તૈ	"	આભ્યઃ
પં. અસ્માલ્	"	"	અસ્પાઃ	"	"
પ. અસ્ય	અનયોઃ- અનયોઃ	અપામ્	"	અનયોઃ- અનયોઃ	આસ્તામ્
સ. અસ્મિન્	"	અપ્	અસ્પામ્	"	આહ

હદમ્ ન.

જગત્ ન.

પ્ર. હદમ્	હમે	હમાનિ	જગલ્	જગતી	જગન્તિ
દ્વિ. "	"	"	"	"	"
અનલ્	અને	અનાનિ	જાણીનાં	ચિપ્દગ્ની પેટે	પ્રત્યશે લાગી
જાણીનાં	પુંડિગ	બેવાં.			યાય છે.

મગવત્ પું.

મહત્ પું.

પ્ર. મગવાન્	મગવન્તૌ	મગવન્તઃ	મહાન્	મહાન્તૌ	મહાન્તઃ
દ્વિ. મગવન્તમ્	"	મગવન્તઃ	મહાન્તમ્	"	મહતઃ

तृ० भगवता	भगवद्भ्याम्	भगवद्भिः	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
च० भगवते	"	भगवद्भ्यः	महते	"	महद्भ्यः
पं० भगवतः	"	"	महतः	"	"
प० "	भगवतोः	भगवताम्	"	महतोः	महताम्
स० भगवति	"	भगवत्सु	महति	"	महत्सु
सं० भगवन्	भगवन्तौ	भगवन्तः	महन्	महान्तौ	महान्त

वाच् श्री०

सुखभाज् पु०, श्री०

अ० प० द्वि० प० त्रि० प० अ० प० द्वि० प० त्रि० प०

प्र० वाक्-ग्	वाचौ	वाचः	सुखभाक्-ग्	सुखभाजौ	सुखभाजः
द्वि० वाचम्	"	"	सुखभाजम्	"	"
तृ० वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	सुखभाजा	सुखभाग्भ्याम्	सुखभाग्भिः
च० वाचे	"	वाग्भ्यः	सुखभाजे	"	सुखभाग्भ्यः
पं० वाचः	"	"	सुखभाजः	"	"
प० "	वाचोः	वाचाम्	"	सुखभाजो	सुखभाजाम्
स० वाचि	"	वाचुः	सुखभाजि	"	सुखभाजि
सं० वाक्-ग्	वाचौ	वाचः	सुखभाक्-ग्	सुखभाजौ	सुखभाजः

महत् न०

सुखभाज् न०

प्र०, द्वि०, सं० महत् महती महान्ति सुखभाक्-ग् सुखभाजौ सुखभाजि
महत् नुं श्री० महती छे

१. अन्तस्थ के अनुनासिक सिवायना कोई पक्ष व्यंजन पर छता के पदने अन्ते छ वर्गेना वक्षुने स्थाने तेने भगता क वर्गेना वक्षु थाय छे. वाच् + भ्याम्-वाक् + भ्याम्-वाग्भ्याम्, वाच् + स-वाच्-वाक्-ग्. पदने अन्ते वर्गेना पदेषा व्यंजनने स्थाने त्रिंशु विकल्पे थाय छे.

वाच् + सु-वाक् + सु.

२. आदेश के प्रत्ययना सुनी पूर्वे अ के आ सिवायना कोई पक्ष स्वर, इ, छ, के क वर्गेनुं कोई पक्ष व्यंजन आ-युं होय तो सुनी च थाय. वाच् + पु-वाच्. अस्मिन् + एव=अस्मिन्नेव. नियम :-

३. पदने अन्ते इ, ण्, के न् होय ने तेनी पूर्वे इस्वर स्वर ने पछी गये तेवे २१० होय तो इ, ण्, ने न् जेवडाय छे.

आपि तपो वर्धते ।

मानुर्विपतो मणिः ।

अदो मधुरमास्तां कन्यानां दर्शनम् ।

न सल्लु धीमतां कश्चिदविषयो नाय ।

અનેન તીર્થેનાસ્ય સમીહિતં સાધયામઃ ।

અયં સ વલભિદો મિત્રં દુપ્યન્તઃ ।

તદિદમરણ્યં યસ્મિન્શિરં સીતયા સહ રામ ઉષિતઃ ।

લોમશ્ચેદનતેન કિમ્ ।

અર્થો હિ કન્યા પરકીય ઇવ ।

નિઃસારસ્ય પદાર્થસ્ય પ્રાયેનાહમ્વરો મહાન્ ।

કન્યા નામ મહદ્ દુઃસ્તં ધિગહો મહતામપિ ।

દ્રોણે દ્રોણે ન માણિમ્યં મૌકિકં ન ગજં ગજે ।

સાધવો ન હિ સર્વથ ચન્દનં ન વને વને ॥

નામ.

અતિવિસ્તર (અતિવિસ્તરઃ) (પું) -
પણું લંબાણું.

અર્થ (અર્થઃ) (પું) -દ્રવ્ય.

અનલ (અનલઃ) (પું) -અગ્નિ.

અરણ્ય (અરણ્યમ્) (નૅ) -જંગલ.

અવિપય (અવિપયઃ) -વિપય નહિ તે,
અગોચર, બુદ્ધિ પહોંચે નહિ એવું (અ-
નહિ, વિપય પું વિપય).

આહમ્વર (આહમ્વરઃ) (પું) -હમડ-
માટ, દબદબો.

કુમાર (કુમારઃ) (પું) -કુંવર.

ગજ (ગજઃ) (પું) -હાથી.

ચન્દન (ચન્દનમ્) (નૅ) -ચંદન.

જગત્ (નૅ) -જગત્

તીર્થ (તીર્થમ્) (નૅ) -૧ પવિત્ર સ્થળ;
૨ દ્વાર, માર્ગસ્થ.

દુપ્યન્ત (દુપ્યન્તઃ) (પું) -રાત્રનું નામ છે.

પદાર્થ (પદાર્થઃ) (પું) -પદાર્થ.

પ્રયોજન (પ્રયોજનમ્) (નૅ) -પ્રયે
જન.

વલભિદ્ (પું) -હૃદય (બલ-બલ રાક્ષ-
સનો બેદનાર-નારા કરનાર)

મહ (મહઃ) (પું) -મહ; મહ.

માણિક્ય (માણિક્યમ્) (નૅ) -માણિક.

મિત્ર (મિત્રમ્) (નૅ) -મિત્ર.

મૌકિક (મૌકિકમ્) (નૅ) -મોતી.

યસ્ય (નૅ) -યસ.

લોમ (લોમઃ) (પું) -લોમ.

વાય્ (સ્ત્રી) -વાયા, વાણી.

વામુદેવ (વામુદેવઃ) (પું) -કૃષ્ણ,
વસુદેવના પુત્ર.

વિક્રમ (વિક્રમઃ) (પું) -પરાક્રમ.

વિષમ (વિષમઃ) (પું) -સમિત.

વિણત્ (નૅ) -આકાર.

શૈલ (શૈલઃ) (પું) -પર્વત.

સમય (સમયઃ) (પું) -વખત.

૧ અ કે એન પૂર્વપદ દ્વેષ્ય એવા સમાસ, બહુવ્રહ્મિ ન દ્વેષ્ય ત્યારે નજતપુરુષ કે નજ સમાસ
કહેવાય છે; અપાપમ્ (પાપ નહિ તે, પાપનો અભાવ) એ મુજૂતલુ છે; પણ અપાપ
(એમાં પાપ નથી એવું) મન-એમાં અપાપમ્ એ મહુ છે.

વિશે.

ઝપિત (વસ નો ભૂં ૬૦) - વસેલું, રહેલું	મહત્-મોટું.
કર્તવ્ય-કરવા યોગ્ય.	વન્ય-વનનું.
ધીમત્-ધુધિમાન.	સમીહિત-(સમ્ + ઈહ ૧ ગાં આં નો ભૂં ૩૦) ઇચ્છેલું.
નિઃસાર (વદ્ધ૦) - નિર્ગત છે સાર જે માથી, સારવિનાનું.	સાધુ-સારે.
નિઃસ્પૃહ (વદ્ધ૦) - નિર્ગત છે સ્પૃહા જેમાંથી, સ્પૃહારહિત.	સુસમાજ-સુખી.
પરતીય-પારકું.	સોદ-(સદ્ ૧ ગાં આં નો ભૂં ૬૦) સહન કરેલું
ભગવત્-ભાગ્યશાલી, ભગવાન	

અન્ય.

અલમ્-૧ બસ (એને યોગે તૃતીયા વપરાય છે); ૨ સમર્થ (એને યોગે ચતુર્થી વપરાય છે).	તત્-ત્યા.
ધિરમ્-સાંખ્યા વખત સુધી. [નથી]	ધિક્-ધિકાર દર્શાવે છે, ૬૮ (એને યોગે દ્વિતીયા વપરાય છે; ધિક્ ચોરમ્).
ચેત્-જે (એ વાક્યના આરંભમાં વપરાયો)	પ્રાયેષ-પણખરૂં (પ્રાય નું છું ૯૦ વાં).
	સર્વત્-સર્વ સ્થળે.

ધાતુ.

સાધ (સાધયતિ) (૧૦ ગાં ૫૦) - સાધવું, મેળવવું.

પાઠ ૧૪ મો.

ધકારાન્ત ને ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ; આશ્વાર્ય.

મુક્તયે હરિં ભજ—મુક્તિને માટે હરિને ભજ.

પ્રકૃત્યા લક્ષ્મીશ્રલા મા તાં સેવસ્વ—સ્વભાવે લક્ષ્મી ચપળ છે, ના તેને સેવતો (તેને સેવતો ના).

હમાં વેદનાં કથં સહામહૈ—આ વેદનાં અમે કેમ સહીએ !

દેવ પ્રસીદ । અપરાધાન્ ક્ષમસ્વ—હે દેવ પ્રસન્ન થા, અપરાધો માફ કર.

મરો દુર્ગાણિ તરતુ મદ્રાણિ ચ પશ્યતુ—માણુસ સંકટો તરે અને દુઃખાણુ જુએ.

મગવતી ભાતીરયીમવગાહતામ્—ભગવતી ભાગીરથીમાં તે સ્નાન કરે.

ગુસ્નભિવાદયધ્વમ્—ગુરુઓને તમે નમો.

૧ મન્ પ્રયય છે. એનો અર્થ વાળો ધાય છે પણ અન્તે કે કપન્તે લ્યવલ્ કમ્ હોય તો મન્ નો વત્ ધાય છે; મગવત્, પવરત્, માસત્, લક્ષ્મીવત્, ૫૯૯ યવમત્, મૂમિમત્ એવા શબ્દોનું સ્ત્રી ૦ ઈ પ્રયય લગાડવાથી ધાય છે; મગવતી, ચીમતી

અમાદ્રઝું સર્વે મા મન્યસ્વ—અમથી રજ્યુને સર્વે ન વિચાર.

દુર્નીતિર્નૃપતિર્વિનશ્યતિ—દુર્નીતિથી રાજા વિનાશ પામે છે.

અસ્મિન્ ઘોરેડરણ્યે વથં વસાનિ—આ ભયાનક વનમાં હું કેમ વસું ?

ગૃહં ગત્વા શોભં પ્રતિનિર્વર્તતાં મવાન્—ગૃહ નીકળેને જલદી પાછા આવે
આપ (આપ પાછા આવો). મયત્ર ત્રીજે પુરુષ છે.

પ્રાતર ઉત્થાય (પ્રાતરુત્થાય) દન્તઘાવનં કૃત્વા સ્નાતવ્યં સંધ્યોપાસનીયા
ચ પ્રાહ્ણને—સવારમાં બિહીને દાંતણુ કરીને, નહાવું, ને સંધ્યાનું ઉપાસન
કરવું બ્રાહ્મણે (બ્રાહ્મણે નહાવું ને સંધ્યાનું ઉપાસન કરવું).

ક્ષત્રિયાણાં શસ્ત્રમાર્તાન્ ગ્રાતુમ્ एव (ગ્રાતુમેવ) નાનપરાધે પ્રદર્શુમ્ । ક્ષત્રિ-
યોનું શસ્ત્ર પીડિતોનું રક્ષણ કરવાનેજ માટે છે, અપરાધરહિતને પ્રદાર
કરવા માટે નથી.

આજ્ઞાં મચતઃ શ્રોતુમ્ इच्छामि (શ્રોતુમિच्छामિ)—આજ્ઞા આપની (આ-
પની આજ્ઞા) સામળવા ઇચ્છું છું.

આ પીઠમાં આજ્ઞાર્થના રૂપોના દાખલા આપ્યા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે—

મૂ ૧ ગ૦ ૫૦

ઘૃત્ ૧ ગ૦ આ૦

એ૦ ૧૦ દ્વિ૦ ૧૦ ત્રિ૦ ૧૦

એ૦ ૧૦ દ્વિ૦ ૧૦ ત્રિ૦ ૧૦

૧ પુ૦ મવાનિ	મવાન	મવામ	વર્તે	વર્તાવૈ	વર્તાવૈ
૨ પુ૦ મવ	મવત્	મવત	વર્તેસ્વ	વર્તંધામ્	વર્તંધમ્
૩ પુ૦ મવત	મવતાન્	મવન્ત	વર્તતામ્	વર્તંતામ્	વર્તંતામ્

આ રૂપો ઉપરથી પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે માલમ પડશે.

પ૦

આ૦

૧ પુ૦ આમિ	આમ	આમ	એ	આવૈ	આમૈ
૨ પુ૦	તમ્	તમ	સ્વ	સ્વામ્	ધ્વમ્
૩ પુ૦ ત	તામ્	અન્ત	તામ્	સ્તામ્	અન્તામ્

અન્તિ ને અન્તે પર છતાં જેમ આગલો અ લોપાય છે, તેમ અન્ત ને અન્તામ્
પર છતાં પણ લોપાય છે.

ગણનાં ચિહ્નો લગાડી વર્તમાનકાળની પેઠે આજ્ઞાર્થનાં પણ રૂપો કરવાં.

પુષ્ ૪ ગ૦ ૫૦

વિદ્ ૪ ગ૦ આ૦

૧ પુ૦ પુષ્યત	પુષ્યતામ્	પુષ્યન્ત	વિષતામ્	વિષેતામ્	વિષ્યન્તામ્
--------------	-----------	----------	---------	----------	-------------

આજ્ઞાર્થ માત્ર આજ્ઞાર્થનાજ અર્થમાં વપરાતો નથી ઇચ્છા, પ્રાર્થના, તથા
આશીર્વાદના અર્થમાં પણ તે વપરાય છે. આશીર્વાદના અર્થમાં ૨ પુ૦ એ૦ વ૦
ને ૧ પુ૦ એ૦ ત્ર૦ માં તામ્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગી વૈકલ્પિક રૂપ થાય છે.

૨ પુ० રક્ષ—રક્ષતાત્

રક્ષતમ્

રક્ષત

૩ પુ० રક્ષતુ—

રક્ષતામ્

રક્ષન્તુ

વળી આ પાઠમાં ઉકારાન્ત ને ઉકારાન્ત શ્રીલિંગનાં રૂપોના પણ દાખલા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે છે:—

મતિ શ્રી०

ધેનુ શ્રી०

એ० વ०	દ્વિ० વ०	પ્ર० વ०	એ० વ०	દ્વિ० વ०	પ્ર० વ०
પ્ર० મતિ:	મતી	મતય:	ધેનુ:	ધેન	ધેનય:
દ્વિ० મતિમ્	■	મતી:	ધેનુમ્	„	ધેન:
પ્ર० મત્યા	મતિભ્યામ્	મતિભિ:	ધેન્વા	ધેનુભ્યામ્	ધેનુભિ:
ચ० મતયે-મત્યૈ	„	મતિભ્ય-	ધેનવે-ધેન્વૈ	„	ધેનુભ્ય:
પં० મતે:-મત્યા:	„	„	ધેનો:-ધેન્વા:	„	„
પં० મતે:-મત્યા:	મત્યો:	મતીનામ્	ધેનો:-ધેન્વા:	ધેન્વો:	ધેનુનામ્
સં० મતી-મત્યામ્	■	મતિષુ	ધેનૌ-ધેન્વામ્	„	ધેનુષુ
સં० મતે	મતી	મતય:	ધેનો	ધેન	ધેનય:

પુંલિંગનાં ઉકારાન્ત ને ઉકારાન્તનાં રૂપો સાથે શ્રીલિંગનાં ઉકારાન્ત ને ઉકારાન્તના રૂપો સરખાવતાં નીચેના ફેરફાર જણાવે:—

૧. દ્વિ० ષં વં માં નૂ ને બદલે વિસર્ગ—પું० હરીન્, માનન્, શ્રી० મતીઃ, ધેનઃ.
૨. ચં, વં, ષં, ને સ્—એ વિભક્તિના ઇં વં ના રૂપો વિકલ્પે ઉકારાન્ત ને ઉકારાન્ત શ્રી० ના રૂપો જેવાં, એટલે નદી ને વધૂ નાં રૂપો જેના થાય છે.

૩. દ્વા પ્રત્યય લગાડવાથી અવ્યયરૂપ ક્રદન્ત થાય છે.

ની—નીત્વા (દોરથીને)

ગમ્—ગત્વા (જઈને).

શ્રુ—શ્રુત્વા (સાંભળીને).

નમ્—નત્વા (નમીને)

કૃ—કૃત્વા (કરીને).

રમ્—રત્વા (રમીને).

આ ક્રદન્ત અવ્યયરૂપ છે, એટલે એનાં રૂપો થતાં નથી.

૪. ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ હોય તો ત્વા ને બદલે ય પ્રત્યય લાગે છે, ને ધાતુને અન્તે દ્વૈસ્વ સ્વર હોય તો ત્વ પ્રત્યય લાગે છે.

પ્રગમ્—પ્રગમ્ય.

વિ જિ—વિજિત્ય. [પાય છે].

અતુ ગમ્—અતુગમ્ય.

વદ્ ક્ષ્યા—વક્ષ્યાપ (સંધિમાં ક્ષ લેા-

૫. તુમ્ પ્રત્યય લગાડવાથી હેતવર્થ ક્રદન્ત થાય છે. એ પ્રત્યય પર છતાં અન્ત સ્વર અને ઉપાન્ત્ય દ્વૈસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

મી—મેતુમ્ (દોરવવા માટે).

ગમ્—ગમ્તુમ્ (જવા).

શ્રુ—શ્રોતુમ્ (સાંભળવા).

નમ્—નન્તુમ્ (નમવા).

કૃ—કર્તુમ્ (કરવા).

રમ્—રન્તુમ્ (રમવા).

શુષ્—મોતુમ્ (ડાડવવા).

આ ક્રદન્ત પણ અવ્યયરૂપ છે.

જયતુ જયતુ દેવઃ ।
 તતઃ કિં વૃત્તમિતિ કથય ।
 ભક્તિર્જ્ઞાનાય કલ્પતામ્ ।
 આચારં તાયત્ પ્રતિપદ્યસ્ય ।
 ચક્રવાકિં આમન્ત્રયસ્વ સદ્વચરમ્ ।
 ગચ્છત્વાર્પા પુનર્દર્શનાય ।
 આર્યે શ્વમાસનમ્ । ઉપવિશતુ ભવાન્ ।
 અશ્વમારુદ્ય નૃપતિર્મૃગયાં કર્તુ વનં ગતઃ ।
 વિકારં પરમાર્થતોજ્ઞાત્વાનારમ્મઃ સ્વલુ પ્રતીકારસ્ય ।
 અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ સંતુષ્ટાશ્ચાપિ પાર્થિવાઃ ।
 ચિત્તરતિ ગુરુઃ પ્રાજ્ઞે વિદ્યાં યથૈવ તથા જડે ।

દરિદ્રાન્ મર કૌન્તેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે ધનમ્ ।
 વ્યાધિતસ્યૌષધં પટ્યં નીરુજસ્ય કેમૌષધૈઃ ॥

નામ.

અનારમ્મ (અનારમ્મઃ) (પું) - (અન્
 અન્ + આરમ્મ પું નમ્ સમાસ)
 આરંભ ન કરવો તે.

અપરાધ (અપરાધઃ) (પું) - યુનો.

અરણ્ય (અરણ્યમ્) (ન૦) - વન.

આચાર (આચારઃ) (પું) - આચાર,
 પૂન્ય પુરુષનો સંસ્કાર કરવા બિલા
 થવું, વન્દન કરવું. વગેરે થોડા આ-
 ચારણ.

આર્યો (સ્રી) - માનવન્તી સ્રી.

આસન (આસનમ્) (ન૦) - બેઠક.

ઔષધ ((ઔષધમ્) (ન૦) - ઔસડ.

કૌન્તેય (કૌન્તેયઃ) (પું) - કન્તીસુત,
 યુધિષ્ઠિર.

ક્ષત્રિય (ક્ષત્રિયઃ) (પું) - ક્ષત્રિય.

ગૃહ (ગૃહમ્) (ન૦) - ઘર.

ચક્રવાકી (સ્રી) - ચક્રવાક પક્ષીની
 સ્રી; ચક્રી (એ પક્ષી શત્રે પોતાની

સ્રીથી બહુ પડે છે એમ કવિઓ વ-
 લે છે.

જ્ઞાન (જ્ઞાનમ્) (ન૦) - જ્ઞાન.

દન્તધારન (દન્ત પું + ધારન ન૦
 સાધ કરવું) (ન૦) - દાંત સાધ
 કરવા, દાંતણુ કરવું તે.

દુર્ગ (દુર્ગઃ-ર્ગમ્) (પું, ન૦) - સંકટ.

દુર્નોતિ (સ્રી) - દુર્નય, ખરાબ નીતિ.

દ્વિજ (દ્વિજઃ) (પું) - બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,
 ને વૈશ્ય એ દ્વિજ કહેવાય છે; કેમકે
 જનોઈનો સંસ્કાર એ એમનો બીજો
 જન્મ ગણાય છે.

નૃપતિ (પું) - રાજા.

પાર્થિવ (પાર્થિવઃ) (પું) - રાજા.

પુનર્દર્શન (પુનર્દર્શનમ્) (ન૦) (પુનર
 અન્ ફરીને, પાછું, દર્શન ન૦) પાછું
 દર્શન, પાછું દેખાવવું તે.

પ્રકૃતિ (સ્રી) - સ્વભાવ.

પ્રતીકાર (પ્રતીકારઃ) (પું) (પ્રતિકાર
પું ૧૫૬ પછી છે) -ઉપાય, ફર કર-
વાનો ઉદ્ધાન.

પ્રાદાણ (પ્રાદાણઃ) (પું) -પ્રાદાણ
માત્રે (સ્ત્રી) -ભક્તિ.

મદ્ર (મદ્રમ્) (ન) -કલ્યાણ.

મવત્ (સર્વ) (પું) -આપ.

માર્ગરથી (સ્ત્રી) -અંજા

મમ (મમઃ) (પું) -ભ્રમ, પ્રાન્તિ, એક
વસ્તુને બીજી વસ્તુ ગણવાની ભૂલ.

માતિ (સ્ત્રી) -બુદ્ધિ.

મુક્તિ (સ્ત્રી) -મોક્ષ.

મૃગયા (સ્ત્રી) -શિકાર.

રજ્જુ (સ્ત્રી) -દોરી.

વિકાર (વિકારઃ) (પું) -રોગ, સ્વાભા-
વિક સ્થિતિમાં-પ્રકૃતિમાં બગાડ.

વેદના (સ્ત્રી) -પીડા.

શાપ (શાપમ્) (ન) -શસ્ત્ર, હથી-
આર.

સર્પ (સર્પઃ) (પું) -સાપ.

વિશેષ

અનપરાધ (વહુ) -નથી અપરાધ જેનો,
અપરાધરહિત.

અસંતુષ્ટ (નમ્ સમા, અ નહિ સંતુષ્ટ-
સમ્ + તુષ્ નો ભૂ ૬૦) -નહિ સંતો-
ષેલું તે, સંતોષરહિત.

આર્ત (આં + ક્ષત્, ક્ર નો ભૂ ૬૦) -
પીડિત.

ઈશ્વર-સમર્થ, ધનાઢય.

ઉપાસનીય (ઉપ્ + આસ નો વિધ્ય ૬૦) -
ઉપાસના-પૂજા કરવા યોગ્ય.

ઘોર-અવાનક.

છલ-અપળ. ચલિત.

જહ-જડ, બુદ્ધિહીન.

દરિદ્ર-ગરીબ.

નષ્ટ (નશ્ નો ભૂ ૬૦) -નાશ પામેલું.

નીરજ (વહુ, નિર્-નિર્ગત, જતો
રહેલો, રજા સ્ત્રી રોગ) જતો રહ્યો
છે રોગ જેનો, નીરોગ.

પચ્ય-હિતકારક.

પ્રાજ્ઞ-ડાહ્યો.

વૃષ્ટ (વૃષ્ નો ભૂ ૬૦) -ધણું

વ્યાપિત (વ્યાપિ પું રોગ-એ ઉપ.
સ્ત્રી) -રોગી, વ્યાધિવાળું

સંતુષ્ટ (સમ્ + તુષ્ નો ભૂ ૬૦) સંતો-
ષેલું; સંતોષી.

સહચર-સાથે ફરનાર, સોબતી.

સ્નાતવ્ય (જ્ઞાનો વિધ્ય ૬૦) -નહાવા
યોગ્ય.

ધાતુ.

અભિ+વાદ્ (અભિવાદયતે) (૧ ગ ૦ આ ૦
આ ૦) -નમસ્કાર કરવો. [નહાવું.

અવ+ગાહ્ (અવગાહતે) (૧ ગ ૦ આ ૦) -

આ+મન્ઝ્ (આમન્ઝયતે) (૧ ગ ૦ આ ૦) -
રત્ન લેવી. [ખેસવું

વપ+વિશ્ (વપાવિશતે) (૧ ગ ૦ પ ૦) -

કૃપ્ (કલ્પતે) (૧ ગ ૦ આ ૦) (એને યોગે
અતુર્ધા વપરાય છે) -કરપવું, સમર્થ થવું

ક્ષમ્ (ક્ષમતે. ક્ષામ્યતિ) (૧ ગ ૦ આ ૦,
૪ ગ ૦ પ ૦) -ખમડું, માફ કરવું.

પુષ્ (પુષ્યતિ) (૪ ગ ૦ પ ૦) -પોષવું,
પાળવું.

પ્રતિ+નિ+ટ્ટ્ (પ્રતિનિવર્તતે) (૧ ગ ૦
આ ૦) -પાછા ફરવું.

પ્રતિ+પદ્ (પ્રતિપદ્યતે) (૪ ગ ૦ આ ૦) -
અંગીકાર કરવો.

પ્ર+દા (યચ્છ) કે પ્ર+યમ્ (યચ્છ) (પ્રપચ્છતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) -આપણું.	મન્ (મન્યતે) (૪ ગ૦ આ૦) -માનવું.
પ્ર+સદ્ (સદિ) (પ્રસીદતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) -પ્રસન્ન થવું.	વિ+તૃ (વિતરતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) -આપણું.
મજ્ (મજતિ-તે) (૧ ગ૦ ૬૦) -મજવું.	મહ્ (મહતે) (૧ ગ૦ આ૦) -સહવું.
મૃ (મરતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) -મારવું.	મેય્ (મેત્રતે) (૧ ગ૦ આ૦) -મેલવું.

અભ્યય.

અજ્ઞાત્યા (અ+જ્ઞાત્યા, જ્ઞાનો અભ્ય૦ ૬૦) -જાણ્યા વગર.	પરમાર્થતઃ -ખરેખર, વાસ્તવિક રીતે (તેમ પ્રત્યય લગાડવાથી બહુધા વંચિતો કે સંચિતો અર્થ થાય છે).
હતિ-એમ, એ.	પ્રાતર-સવારે.
વસ્થાય (વદ્+સ્થાનો અભ્ય૦ ૬૦) -ઠીકી.	મા-નદિ (આશ્વાર્થ ૨ પુ૦ સાથે વપરાય છે, નિષેધવાચક છે).
કર્તુમ્ (કૃનો હેત્વ૦ ૬૦) -કરવા.	યથા-જે પ્રકારે, જેમ.
તતઃ-પછી.	દર્શિત્-દેખાવવાથી.
તથા-તે પ્રકારે, તેમ.	શ્રોતુમ્ (શ્રુનો હેત્વ૦ ૬૦) -સાંભળવા માટે.
તાનન્-૧ ત્યાંસુધી, ૨ પ્રથમ; ૩ વાક્ય-બૂધા માટે પણ વપરાય છે. [માટે.	
ગ્રાતુમ્ (ગ્રેનો હેત્વ૦ ૬૦) -૧ કાણુ કરવા માટે.	

પાઠ ૧૫ મો.

વિષયર્થ; અદસ.

પ્રગ્વલન્તિ અમી અમ્નયઃ=પ્રગ્વલન્ત્યમી અમ્નયઃ—સળગે છે પેલા અગ્નિઓ (પેલા અગ્નિઓ સળગે છે).

યઃ અસૌ (યોઽસૌ) ધોરઃ સ ગૃહીતઃ—જે એ (પ્રસિદ્ધ) ચોર છે તે પકડાયો. સર્વે અમી (સર્વેઽમી) હમં પશ્વિદત્તમાદ્રિયન્તે—સર્વે તે (તે સર્વ) એ પંડિતને આદર આપે છે.

અમીષાં પ્રાણાનાં કૃતે કિં ન વ્યવસિતમ્ એમિઃ (વ્યવસિતમેભિઃ)—તે પ્રાણાને માટે શું નથી કર્યું એમણે (એમણે શું નથી કર્યું)?

અપિ નામાનુરૂપં વરં લભેય—કેવું સાઈ યોગ્ય વર મેળવું (હું યોગ્ય વર મેળવું તો કેવું સાઈ)?

સંપતૌ ન હૃપેત્ વિપત્તૌ (હૃપેદ્વિપત્તૌ) ચ ન વિષીરેત્ પ્રાજઃ—સંપત્તિમાં

હર્ષ ન પામવો ને વિપત્તિમાં દિલગીર ન થવું યથા માણસે (યથા માણસે સંપત્તિમાં હર્ષ ન પામવો ને વિપત્તિમાં દિલગીર ન થવું).
દુર્બલો યુદ્ધે પૈતસાં વૃત્તિમ્ આશ્રયેત (વૃત્તિમાશ્રયેત)—દુર્બલે યુદ્ધમાં
બરની રીતનો આશ્રય કરવો—નમરું.

ન્યાયશાસ્ત્ર શિક્ષેચ્છામિ (શિક્ષેચ્છામિ)—ન્યાયશાસ્ત્ર આપણે
બે શીખાએ એમ હું ઇચ્છું છું.

મર્યાન્ મા કદાપિ જ (વ્ય) વર્ધીરયે—ઋષિઓને નહિ કદી પણ તારે
તિરસ્કારવા (કદી પણ તારે તિરસ્કારવા નહિ).

મવાસાઝ્ઞદિતિ ન પ્રતિનિવર્તેયાઃ ચેત્ સિયેય (પ્રતિનિવર્તેયાઃચેન્નિયેય)—
પ્રવાસથી જાલદી તું પાછો નહિ ફરે જો (તો) હું મરી જાઉં (જો તું
પ્રવાસથી જાલદી પાછો નહિ ફરે તો હું મરી જાઉં).

આ પાઠમાં વિધ્યર્થનો ને અદસનાં રૂપોના ઘાબલા છે. ૧. સંભવ, આજ્ઞા, ઇચ્છા,
પ્રાર્થના, આશા, કે શક્તિના અર્થમાં વિધ્યર્થ વપરાય છે. એના ધણા અર્થ આજ્ઞાર્થ
જેવા છે. એ જોણ—પેટા વાક્યમાં પણ વપરાય છે.

વિધ્યર્થ.

મૂ ૧ ગાં ૫૦ *

વૃત્ ૧ ગાં આં

એં ૫૦ દ્વિં ૫૦ બં ૫૦

એં ૫૦ દ્વિં ૫૦ બં ૫૦

પ્રં મવેયમ્ મવેય મવેય વર્તેય વર્તેવદિ વર્તેમદિ

દ્વિં મવેઃ મવેતામ્ મવેત વર્તેયાઃ વર્તેયાધામ્ વર્તેધ્વમ્

ત્વં મવેત્ મવેતામ્ મવેયુઃ વર્તેત વર્તેયાતામ્ વર્તેરન્

પુષ્ ૪ ગાં ૫૦

મૃ ૧ ગાં આં

ત્વં પુષ્યેત્ પુષ્યેતામ્ પુષ્યેયુઃ શ્રિયેત શ્રિયેયાતામ્ શ્રિયેરન્

ચુર ૧૦ ગાં ૫૦

અભિવાદ્ ૧૦ ગાં આં

ત્વં ચોરયેત્ ચોરયેતામ્ ચોરયેયુઃ અભિવાદયેત અભિવાદયેતામ્ અભિવાદયેરન્
પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

૫૨૦

આરંભં

પ્રં ઈયમ્ ઈવ ઈમ | ઈય ઈવદિ ઈમદિ

દ્વિં ઈઃ ઈતમ્ ઈત ઈયાઃ ઈયાધામ્ ઈધ્વમ્

ત્વં ઈત્ ઈતામ્ ઈયઃ ઈત ઈયાતામ્ ઈરન્

વર્તેય ને વર્તેય, કર્તા ને કર્તા, વર્તમાન ને વર્તમાન આ બંને રૂપો ખરાં છે.
તિયમ:—૨. સ્વરથી પર આવેલા રૂ કે દ્વ પછીનું વ્યંજન વિદ્યયે બેવડાય છે.
વર્તેય એમાં ત્ર માંના જ સ્વરથી પર રૂ આવ્યો છે, માટે ત્ વિદ્યયે બેવડાય છે.

અદસ્ પું.			અદસ્ સ્ત્રી.		
એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૧૦	બ૦ ૧૦	એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૧૦	બ૦ ૧૦
પ્ર૦ અસૌ	અમૃ	અમી	અસૌ	અમૃ	અમૃઃ
દ્વિ૦ અમૃમ્	"	અમૃન્	અમૃમ્	"	"
તૃ૦ અમૃના	અમૃષ્યામ્	અમીભિઃ	અમૃયા	અમૃષ્યામ્	અમૃભિઃ
ચ૦ અમૃઘ્નૈ	"	અમીઘ્યઃ	અમૃઘ્નૈ	"	અમૃઘ્યઃ
પં૦ અમૃષ્માત્	"	"	અમૃષ્યાઃ	"	"
૧૦ અમૃશ્ય	અમૃયોઃ	અમીયામ્	"	અમૃયોઃ	અમૃયામ્
સ૦ અમૃષ્મિન્	"	અમીષુ	અમૃષ્યામ્	"	અમૃદુ

અદસ્ ન૦

પ્ર૦, દ્વિ૦ અદઃ   અમૃ   અમૃનિ   બાકીનાં પું. પ્રમાણે.

ચેત્+ચિયેય=ચેદ્ચિયેય કે ચેન્ચિયેય. નિયમઃ—

૩. અનુનાસિક સિરાયના કોઈ પણ વ્યંજનનું, સ્વર કે ધ્રુવ વ્યંજન પર છતાં, તેજ વર્ગનું ત્રીજું વ્યંજન થાય છે (જેમકે વાક્+હરિઃ=વાઙ્હરિઃ; તત્+અસ્તિ=તદસ્તિ); પણ અનુનાસિક પર છતાં, તેજ વર્ગનું અનુનાસિક વ્યંજન વિકલ્પે થાય છે (જેમકે તત્+મરણમ્=તન્મરણમ્ કે તદ્મરણમ્); એ અનુનાસિક વ્યંજન પ્રત્યયનું હોય તો તેજ વર્ગનું અનુનાસિક વ્યંજન નિત્ય થાય છે (જેમકે તત્+માત્રમ્=તન્માત્રમ્; ચિત્+મયમ્=ચિન્મયમ્; વાક્+મયમ્=વાઙ્મયમ્).

અદસ્ નાં ૩૧૯ શિષે આટલું યાદ રાખજું. પું. ને છી૦ પ્ર૦ ૧૦ ૧૦ અસૌ છે. બાકીના ૩૧૯ અદસ ને અદ્ જેવો ગણી સર્વ ની પેઠે કરવાં, દુ નો મ્ કરવો ને મ્ની પછી ધ્રુવ સ્વર આવે તો ઙ ને દીર્ઘ સ્વર આવે તો જ કરજું; પું. ૧૦ ૧૦ માં દ્વિ૦ ૧૦ ૧૦ સિવાય જ ને અદલે ફં કરવો. પું. ત્ ૧૦ ૧૦ ૧૦ માં ઙ કરવો, જ નહિ.

૪. અમી નો ફં પ્રયુક્ત છે; માટે અમી અગ્રયઃ, અમી ર્જાઃ માં સંધિ થતી નથી.

ચિરં જીવ । અતુષ્ટિતો દેવાદેશઃ ।

વયસ્ય વિરમાસ્માન્નિષ્ફલાદારમ્ભાત્ ।

સંગ્રામો નામ શૂરાણામયં પરમ વત્સવઃ ।

વત્સ ઇમે અપિ પ્રદેયે । ન યુક્તમનયોસ્તત્ર ગન્તુમ્ ।

હલા અમૃઃ સહ્યઃ ક નુ સહુ મવેયુઃ ।

ન્યાય્યાં વૃત્તિ સમાચરેત્ ।

કથં પુનરમી કવયઃ સર્વે રામચન્દ્રમેવ વર્ણયન્તિ ।

ન મુહોદર્યઠ્ઠચ્છ્રેષુ ન ચ ધર્મ પરિત્યજેત્ ।

શામ્યેત્ પ્રત્યપકારેણ નોપકારેણ દુર્જનઃ ।

સર્વતો જયમન્વિચ્છેત્ પુત્રાદિચ્છેત્ પરાજયમ્ ।

વિપમપ્યમૃતં ક્વચિદ્ મવેદમૃતં વા વિપમીશ્વરેચ્છયા ।

નામ.

અમૃત (અમૃતમ્) (ન૦) (અ + મૃ
૬ મ આ નો બૂ હ૦) અમૃત
અર્થજ્ઞા (પુ૦, ન૦) (તત્પુ૦ અર્થ
પુ૦ પૈસો, જ્ઞાત પુ૦, ન૦ મુરકેલી)
-દ્રવ્યસકટ, પૈસાની મુરકેલી
આદેશ (આદેશ) (પુ૦) કુકમ
આરમ્ભ (આરમ્ભ) (પુ૦) -મામ
ઈશ્વરેચ્છા (સ્ત્રી૦) (તત્પુ૦ ઈશ્વર પુ૦
ઈશ્વર + ઇચ્છા સ્ત્રી૦ મરછ) -ઈશ્વ
રની મરછ
ઝાસવ (ઝાસવ) (પુ૦) -ઉત્સવ, બો
મુખ
ઝપકાર (ઝપકાર) (પુ૦) -ઉપકાર
ચોર (ચોર) (પુ૦) ચોર
જય (જય) (પુ૦) જય, જીત
દુર્જન (દુર્જન) (પુ૦) (તરુડ૦, માંદિસ૦,
દુરુ ઉપ૦ કુદ) કુદ જન

ન્યાયશાસ્ત્ર (ન્યાયશાસ્ત્રમ્) (ન૦)
(તત્પુ૦ ન્યાય પુ૦ શાસ્ત્ર) -ન્યા
યનુ સાસ્ત્ર
પરાજય (પરાજય) (પુ૦) -હાર
પ્રત્યપકાર (પ્રત્યપકાર) (પું૦)
(પ્રતિ ઉપ૦ સામે + અપકાર) -
સામે અપકાર
પ્રવાસ (પ્રવાસ) (પુ૦) -પ્રવાસ
યુદ્ધ (યુદ્ધમ્) (ન૦) -યુદ્ધ, જુદ્ધ
રામચંદ્ર (રામચંદ્ર) પુ૦) રામચંદ્ર
વર (વર) (પુ૦) -વર
વિપત્તિ (સ્ત્રી૦) -વિપત્તિ, દુ ખ
વિર (વિરમ્) (ન૦) વિષ, વિખ
વૃત્તિ (સ્ત્રી૦) વૃત્તિ આચરણ
સરી (સ્ત્રી૦) -ઝેનપણી
સગામ (સગામ) (પુ૦) -સમામ
સપત્તિ (સ્ત્રી૦) -સંપત્તિ આળાદાની

વિશેષણ.

અદસ (સર્વ૦) -પેહ તે
અનુરૂપ -થો પ
અગુહિત (અગુ + સ્થિત સ્થાનો બૂ૦
હ૦) કરાયણ
જૂત (જૂનો બૂ૦ હ૦) -કરેણ
ગૃહીત (ગૃહ્નો બૂ૦ હ૦) ગ્રહણ કરેડ
પકડેણ
દુર્બલ -નિર્બલિત
નિષ્કલ (વટું, નિસ નિર્મલ વ
ન૦) -નિર્મલ છે કૃત જેમાથી કૃત

વિનાશ
ન્યાય્ય યુક્ત ન્યાયને અનુસરતુ
પ્રદેય (પ્ર + દા નો વિધ્ય૦ હ૦) -પ્રદાન
કરવા યુક્ત, આપવા યોગ્ય
યુક્ત (યુજ્ નો બૂ૦ હ૦) યોગ્ય, લાયક
વૈતસી (વૈતસી સ્ત્રી૦) -બરની, બરના
જેવી
વ્યવસિત (વિ + અવ + સો ૪ ગ૦ પ૦
નો બૂ૦ હ૦) -નિશ્ચિત, નક્કી કરેણ
ચાર -અવગાન

ધાતુ

અગુ + હપ [ઈચ્છ] (અન્વિચ્છતિ) (૬મ
પ૦) ઇચ્છેણ

અવ + ધીર્ (અવધીરયતિ) (૧૦મ૦ પ૦) -
તિરસ્કાર કરવો, અવધીરણા કરવી

૧ મા પરા અ ટિ ઉપસર્ગમા મા પહેલો છે, માટ ઉપસર્ગો પ્રાદિ કહેવાય છે કર્મધારયમા
પૂર્વપદ ઉપસર્ગ હોય એવો સમાસ પ્રાદિ સમાસ કહેવાય છે
૨ વ્યવસપતિ ૪ મ૦ ના ઓકાસે તે થ નુના એવા રૂપ થય છે ઓના લેખ થાય છે

આ+દૃ (દ્રિય) (આદ્રિયતે) (૧ ગાં આં) —આદર કરવો.	હમ્ (હમતે) (૧ ગાં આં) —મેળવવું.
આ+ધિ (આધયતિ-તે) (૧ ગાં ઉં) —આશ્રય કરવો.	વિ+રમ્ (વિરમતિ) (૧ ગાં પં) —વિરમવું, અટકવું.
જીવ (જીવતિ) (૧ ગાં પં) —જીવવું.	વિ+સદ્+સિદ્ધિ (વિપીદતિ) (૧ ગાં પં) —દિલગીર થવું.
પરિ+ત્યજ (પરિત્યજતિ) (૧ ગાં પં) —પરિત્યાગ કરવો. [બળવું.	શિક્ષ (શિક્ષતે) (૧ ગાં આં) —શીખવું.
પ્ર+જ્વલ (પ્રજ્વલતિ) (૧ ગાં પં) —	સમ્+આ+ચર (સમાચરતિ) (૧ ગાં પં) —બરોબર આચરવું.
મુહ (મુજાતિ) (૪ ગાં પં) —મુઝાવું.	હપ (હપ્યતિ) (૪ ગાં પં) —હર્ષ પામવો.
મૃ (મ્રિય) (મ્રિયતે) (૧ ગાં આં) —મરવું.	

અન્યથ.

અપિ નામ-૧ કેવું સાઈ (ધમ્મા બતાવે છે);	તુ-૧ પ્રમાર્થક; ૨ તર્કવાચક.
૨ એમ થશે? (સંભવ બતાવે છે).	પુનર્-૧ ફરીથી; ૨ ઉલટાપણું બતાવે છે;
કૃતે-મટિ.	૩ વાક્ય શોભાવવા વપરાય છે.
ક-કયાં.	વા-અથવા.
ક્વચિત્-કંઈચિત્, કોઈકે વખત.	સર્વતઃ (સર્વ+તસ્ય પંં વિં ના અર્થમાં) —સર્વથી.
સ્વ-અને.	દ્વા-સખીને સંબોધવામાં વપરાય છે.
સચિતિ-જલદી.	

પાઠ ૧૬ માં.

ભૂતકાળ; અસ્મદ્ ને સુખદ્.

અયમ્ અહમ્ આગતોઽસ્મિ=અયમહમાગતોઽસ્મિ—આ હું આપો હું.
 હમે નઃ (નો) ગૃહઃ—આ અમારૂં ઘર છે (ગૃહ ચૌદ પુંં બં વં માં વપરાય છે).
 તસ્મૈ તે નમઃ હૈમરાય—તે તને નમસ્કાર ધીરને (તે તને ધીરને નમસ્કાર).
 યતે વયમ્ અ (મ) યોધ્યાં પ્રાપ્તાઃ—આ અમે અયોધ્યામાં ગયા.
 શિવઃ તે મે અપિ શિવં ચચ્છતાત્=શિવસ્તે મેઽપિ શિવં ચચ્છતાત્—શિવ તને, મને પણ કહ્યાણુ આપો (તારૂં ને મારૂં કહ્યાણુ કરો).

૧ સ્પષ્ટાતુ ૧ ગાં આં છે; પણ વિ, આ, પરિ, ને અપ એ ઉપસર્ગમાંથી કોઈ ઉપસર્ગ એની પૂર્વે હે પ તો સ્પષ્ટાં છે.

૨ બે શબ્દોની કે વાક્યોની વચ્ચે શુભગતીમાં ‘અને’ ને ‘અથવા’ વપરાય છે, તેમ સંસ્કૃતમાં પણ ને વા વપરાતા નથી. રામમ્ ભ્રમણમ્ કે રામો ભ્રમણમ્ રામો વા ભ્રમણો વા । રામો ભ્રમણો વા એમ વપરાય છે. વાક્યો એવા કે જુદા પાડતા હોય તો બીજા વાક્યના એક શબ્દ પછી વપરાય છે. ન મુદોદયકજ્જોપુ નચ વર્ષ પરિત્યજેત્.

ઈંશઃ ત્વા અવતુ મા અપીહ—ઈંશસ્ત્યાવતુ માપીહ—ઈંશ તને રહે, મને પણ અહિં (તને ને મને પણ અહિં રહે).

મઘ પ્રાતર્મઘ વામં નયનમ્ ઙ (મ) સ્પન્દત । અપશકુનં હિ તત્—આજે સવારે મારી ડાબી આંખ ફરકી. અપશુકન, ખરેખર, તે (ખરેખર, તે અપશુકન છે).

સૂર્યોઽસ્તમ્ અ (મ) ગચ્છત—સૂર્ય અસ્ત પામ્યો.

અજાં પ્રામમ્ અ (મ) નયામ—અમે બકરીને ગામમાં લઈ ગયા.

સંસારમસારમ્ અ (મ) મન્યત—તેણે સંસાર અસાર વિચાર્યો.

શાલદય પ્રકારોન નિસીધે દીપા નિસ્તેજસઃ અશ્વવન્ (નિસ્તેજસોઽશ્વન્)—બાળકના પ્રકાશથી મધ્યરાત્રે દીવા તેજરહિત થયા.

આ પાઠમાં અસ્મદ્ (હું) ને યુષ્મદ્ (તું) ના રૂપોના તથા ભૂતકાળના રૂપોના શબ્દો છે. અસ્મદ્ ને યુષ્મદ્ ના રૂપો ત્રણે લિંગમાં સરખાં છે.

અસ્મદ્

યુષ્મદ્

એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૧૦	ત્રિ૦ ૧૦	એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૧૦	ત્રિ૦ ૧૦
પ્ર૦ અહમ્	આવામ્	વયમ્	ત્વં	યુવામ્	વ્યમ્
દ્વિ૦ મામ્ મા	આવામ્-નૌ	અસ્માન્	ત્વામ્-	યુવામ્-વામ્	યુષ્માન્-
	-ન્		ત્વા		વ.
તૃ૦ મયા	આવાખ્યામ્	અસ્માભિઃ	ત્વયા	યુવાખ્યામ્	યુષ્માભિઃ
ચ૦ મઘમ્-મે	આવાર્ધ્યા-નૌ	અસ્મખ્યમ્	તુમ્યમ્-	યુવાખ્યામ્-વામ્	યુષ્મખ્યમ્-
	-ન્		તે		વ.
પ૦ મત્	આગ્રાખ્યામ્	અસ્મત્	તત્	યુગ્રાખ્યામ્	યુષ્મત્
૧૦ મમ-મે	આવયોઃ-નૌ	અસ્માવમ્	તવ-તે	યુગ્રયોઃ-	યુષ્માવમ્-
	-ન્		વામ્		વઃ
સ૦ મયિ	આવયોઃ	અસ્માસુ	ત્વયિ	યુગ્રયોઃ	યુષ્માસુ

૧. અસ્મદ્ ને યુષ્મદ્ નાં મા, મૌ, ન, ને ત્વા, વામ, વઃ વગેરે વૈકલ્પિક રૂપો અન્વાદેશમાં નિત્ય વપરાય છે, અન્ય સ્થળે આપણી મરજી પ્રમાણે વપરાય છે. કહેલી વાત ફરી કહેવી તે અન્વાદેશ. ૨. વાક્યને આરંભે એ રૂપો કદી વપરાતાં નથી, તેમજ ચ, વા, કે એ ને યોગે પણ વપરાતાં નથી.

તત્ત્વે તે નમ્ ફક્ષરાય—ઈંશરનું પૂર્વે કથન છે એમ તત્ત્વે પ્રયોગથી જણાય છે. તેનું પુનઃ કથન હોવાથી અન્વાદેશ છે, માટે તે રૂપજ વપરાય છે, તુમ્યમ નહિ.

હરિન્ત્વાં માં ચ રક્ષતુ—અહિં ચ નો યોગ છે, માટે ત્વા ને મા એ વૈકલ્પિક રૂપો વપરાશે નહિ.

૩. એતદ્ ને દ્વદ્ નાં એનમ્ વગેરે વૈકલ્પિક રૂપો પણ અન્વાદેશ હોય ત્યારેજ વપરાય છે; જેમકે અનેન વ્યાકરણં પઠિતમેનં કાવ્યમુપદિશ । એણે બ્યાકરણ પઠ્યું, એને કાવ્યને કાવ્યેર કહ.

ભૂતકાળ.

મૂ ૧ ગાં ૫૦

વૃત્ત ૧ ગાં આં

એં ૫૦ દ્વિં ૫૦ બં ૫૦

એં ૫૦

દ્વિં ૫૦

બં ૫૦

પ્રં અમમ્	અમમાવ	અમમામ	અવતં	અવર્તાઘાહિ	અવર્તામહિ
દ્વિં અમવઃ	અમવતમ્	અમવત	અવર્તથાઃ	અવર્તંથામ્	અવર્તંધમ્
તૃં અમવઃ	અમવતામ્	અમવન્	અવર્તંત	અવર્તંતામ્	અવર્તાન્ત

પુષ્ ૪ ગાં ૫૦

મૃ ૬ ગાં આં

મૃં અપુષ્પત્ અપુષ્પતામ્ અપુષ્પન્ અપ્રિયત અપ્રિયેતામ્ અપ્રિયન્ત
આ રૂપે તપાસતાં જણાશે કે ધાતુની પૂર્વે અ આગમ મૂકયો છે. સ્વરાદિ
ધાતુમાં અ ને બદલે આ આગમ આવે છે ને તે આ ની, યજીના સ્વર સાથે, સંધિ
કરવામાં બે સ્વર મળીને યજીના સ્વરના શુભ્રને બદલે રુદ્ધિરૂપ એક આદેશ થાય છે.

ફળ ૬ ગાં ૫૦

ઋ (ઋચ્ઋ) ૧ ગાં ૫૦

પ્રં ફેચ્ઠમ્	ફેચ્ઠાઘ	ફેચ્ઠામ	આર્ષ્ટમ્	આર્ષ્ટાઘ	આર્ષ્ટામ
--------------	---------	---------	----------	----------	----------

પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

પરં

આત્મં

પ્રં અન્	ઘ	મ	ઈ	ઘહિ	મહિ
દ્વિં ઇ	તમ્	ત	થાઃ	થામ્	ધમ્
તૃં ઇ	તામ્	અન્	ત	થામ્	અન્ત

સર્વં મામનુ તે । અનુ હરિં સુરાઃ ।

વૃક્ષમનુ વિચોતતે વિશુત્ ।

મેઘેભ્યો જલચ્ચિન્દવોઽપતન્ ।

રવેરુદયેન પશ્ચાન્ન્યુદમીલન્ કુમુદાનિ ચ ન્યમીલન્ ।

અહો કથમધ્યાપ્થેષા સંજ્ઞાં ન પ્રતિપચતે ।

અમીમિર્વાગ્યૈરેનાપસાન્ત્વયન્ ।

કૌસલ્યા રામસ્ય વિયોગેન પ્રાણાન્ત્યજત્ ।

ચિન્નયા ચન્દ્ર ઇય રામઃ સીતયા વ્યરાજત ।

અધુના ભવદાઘ્ના પ્રમળમિત્યુત્ત્વા વ્યરમત્ ।

દત્તે ન તે મદ્ગલકાલે રોદિતુમુચિતમ્ ।

પ્રસન્નસ્તે તર્કઃ ।

શ્રીશસ્ત્રાવતુ માર્પદ ।

વેદૈરશૈઃ સંવેદ્યોઽસ્માન્ કૃષ્ણઃ સર્વદાવત્ ।

विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ।
हंस प्रपच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हता ।

कणयः कालिदासाद्याः कणयो वयमप्यमी ।
पर्यते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥
पादपानां मयं वातात् पद्मानां शिशिराद् मयम् ।
पर्यतानां मयं वज्रात् साधूनां इर्जनाद् मयम् ॥

सामान्येनोक्तं पाठ्ये कदापि यत्नं नयी.
दुःखभां पशु भाष्ये धर्मं तत्त्वो नहि.
तेनां पापधी दुःखो हृत्पत्र यथा.
शुद्धे नमस्कार.
आपद्ये भगवां नाहीये तो केषु साधु

नाम.

अजा (अजी०) (अज पुं० नुं अजी०)- अकरी. [शुक्ल.	परमाणु (पुं०) (कर्म०, परम-धर्म, अणु पु सुक्ष्म वाग) धर्मो सुक्ष्म अवयव.
अपराधुन (अपराधुनम्) (न०)-अप- अयोध्या (अजी०)-अयोध्या.	परित (परितः) (पुं०)-परित.
ईश (ईशः) (पुं०)-ईश, प्रभु.	पादप (पादपः) (पुं०)-(तत्पु०, पाद पुं० पत्र, भूत, वा १ ग० प० पीतुं)-
कान्ता (अजी०)-प्रिय अजी.	पत्र वडे पीये तो, आदि.
काल (कालः) (पुं०)-काल.	प्रकाश (प्रकाशः) (पुं०)-अन्यथा.
कुमुद (कुमुदम्) (न०)-सुन्दरभज.	प्रमाण (प्रमाणम्) (न०)-सत्य- वातनो आधार.
वृद्ध (वृद्धः) (पुं०)-वृद्ध.	विन्दु (पुं०)-भिन्दु, दीपु.
कौस्तुभ्य (अजी०)-दशरथनी अजी.	मङ्गल (मङ्गलम्) (न०)-भंगल, शुभ काम.
गति (अजी०)-यावत्गती दण.	मलय (मलयः) (पुं०)-भक्षयादि.
गृह (गृहाः) (पुं०) (व० व० भां वप- राय छे) धर.	मेघ (मेघः) (पुं०)-वाहणं, मेढवो.
ग्राम (ग्रामः) (पुं०)-ग्राम.	वज्र (वज्रम्) (न०)-वज्र, ध्वजं आधुध.
चित्रा (अजी०)-चित्रा नक्षत्र.	वाक्य (वाक्यम्) (न०)-वाक्य.
तर्क (तर्कः) (पुं०)-तर्क, विचार, अटकण.	वात (वातः) (पुं०)-वायु
दीप (दीपः) (पुं०)-दीप.	विशुद्ध (अजी०)-वीज्य.
निशीथ (निशीथः) (पुं०)-मध्यरात्र.	वियोग (वियोगः) (पुं०)-विभेग.
पद्म (पद्मम्) (न०)-भज, सुखभज.	

શિવ (શિવઃ) (પું)-શિવ, મહાદેવ.
 (શિવમ્) (ન૦)-કલ્યાણ.
 શિશિર (શિશિરઃ-રમ્) (પું, ન૦)
 ટાંડ.
 શ્રીશ (પું, સત્પું, શ્રી સ્ત્રી-લક્ષ્મી
 + શ્રી પું ધણી)-લક્ષ્મીપતિ, વિષ્ણુ.

સંજ્ઞા (સ્ત્રી)-જ્ઞાન
 સંસાર (સંસારઃ) (પું)-સંસાર, આ
 ડુનીઆનું ઝવન.
 સર (સરઃ) (પું)-દેવ.
 સર્વ (સર્વઃ) (પું)-સુરજ.
 હંસ (હંસઃ) (પું)-હંસ.

વિશેષ

અશેષ (ઘટ્ટ૦, અ+શેષ પું)-નથી
 શેષ જેમાં; બધું.
 અસાર (ઘટ્ટ૦, અ+સાર પું)-નથી સાર
 જેમાં, સાર વિનાનું.
 અસ્મદ્ (સર્વ૦)-હું
 ઇચ્છિત-યોગ્ય.
 કાલિદાસાય (ઘટ્ટ૦ કાલિદાસ પું, આય વિશેષ-પ્રથમ) કાલિદાસ છે
 આદિ જેમાં, કાલિદાસ વગેરે.
 નિસ્તેજસ (ઘટ્ટ૦, નિસ-નિર્ગત. તેજસ
 ન૦)-જનું રહ્યું છે તેજ જેમાંથી,
 તેજરહિત.

પ્રતિષ્ઠિત (પ્રતિ + સ્થિત, સ્થા ન૦ ભૂ૦
 હ૦)-પ્રતિષ્ઠા પામેલું, ૬૬ રહેલું
 પ્રસન્ન (પ્ર+સદ્ [સીદ્] ૧ ગ૦ ૫૦
 ન૦ ભૂ૦ હ૦)-શુદ્ધ, ખરું.
 પ્રાપ્ત (પ્ર+ભાવ ન૦ ભૂ૦ હ૦)-પાપક,
 પહોંચેલું
 પુષ્પદ્ (સર્વ૦)-તમે.
 વ.મ-ડાણું
 સંવેષ (સમ્+વિદ્ ન૦ વિધ્ય૦ હ૦)-
 બરાબર જાણી રાકાય એવું.
 હંતા (હત, હ ૧ ગ૦ ૫૦ ના ભૂ૦
 હ૦ નું સ્ત્રી)-હરાયલી.

ધાતુ

અદ્ (અવતિ (૧ ગ૦ ૫૦)-રક્ષણું.
 ડદ્+મીલ્ (ડન્મીલતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-
 વિકસડું, ખીલડું [આપણું.
 જા (યચ્છ) (યચ્છતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-
 વિ+મીલ્ (નિમીલતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)
 સંકોચાવડું ખીડાઈ જડું
 પ્રતિ+પદ્ (પ્રતિપયતે) (૪ ગ૦ આ૦)-
 પ્રાપ્ત કરડું. [આપણું.
 પ્ર+દા (યચ્છ) (પ્રયચ્છતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-

પ્ર+રદ્ (પ્રરોહતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-ડગડું
 મન્ (મન્યતે) (૪ ગ૦ આ૦) વિચારડું
 વિ+શુત્ (વિચોતતે) (૧ ગ૦ આ૦)-
 પ્રકાશડું
 વિ+રાજ્ (ધિરાજતિ-તે) (૧ ગ૦ હ૦)-
 વિરાજડું, પ્રકાશડું. [શાન્ત પાડડું.
 સાન્ત્ (સાન્ત્યયતિ) (૧૦ ગ૦ ૫૦)
 સ્પન્દ્ (સ્પન્દતે) (૧ ગ૦ આ૦)-ફરકડું,
 ચલિત યડું.

અન્યથા.

અહ (એને યોગે દ્વિ૦ વિ૦ વપરાય છે)-
 ૧ સાદૃશ્યવાચક; ૨ ન્યૂનત્વવાચક;
 ૩ સામીપ્યવાચક.

અન્યથા-ખીલે સ્થળે.
 અયિ-સંજોધનવાચક, સંજોધવામાં
 વપરાય છે

૧ ભૂતકૃત્તવ્ય સ્ત્રી આ ને વત્ મત્વવાન્તનું સ્ત્રી૦ ફેલગાડવાથી થય છે. મૂલ ૩ સ્ત્રી૦ મૂતા,
 મગવત્ ૫ સ્ત્રી૦ મગવતી.

અસ્તમ્ (ગમ્ ને એવા અર્થના ધાતુને યોગે વપરાય છે) અસ્તં ગમ્=આયમણું. ફલ-પેઠે (સરખાપણું બતાવે છે; જે જે સરખાં હોય તેના શબ્દો સરખી વિભક્તિમાં આવે છે). ફલ અહિં.	વસ્ત્વા (વષ્ટ નો અ.ય. ૦ હું) -કહીને. રોદિતુમ્ (રદ્ નો હેત્વ. ૦ હું) -રોવા માટે. વિના વગર (એને યોગે દ્વિ. ૦, તૃ. ૦, ને પં. ૦ વિભક્તિઓ વપરાય છે). સર્વદા-દમેરા.
---	--

પાઠ ૧૭ મો.

ઋકારાન્ત શબ્દો.

ઋણકર્તા પિતા શત્રુઃ—ઋણનો કરનાર પિતા શત્રુ છે.
પિતરં માતરં ચ પૂજય—પિતાને ને માતાને પૂજ.
પિતૃભ્યઃ સ્વધા—પિતૃઓને બલિદાન.
માતુઃ નિ (તુર્નિ) છીયતે કૃષ્ણઃ—માતાથી મંતાય છે કૃષ્ણ (કૃષ્ણ
સંતાય છે).
ઋપયો મન્થ્રદ્રષ્ટારઃ—ઋષિઓ મન્ત્રના જોનારાઓ છે.
જલં દ્યુઃ આ (દુરા) ઘા સૃષ્ટિઃ—જળ અટાની પ્રથમ સૃષ્ટિ છે.
સીતા ભરૂણી હૃદયમેન ચ સાર્ધં પશ્ચવટી ગતા—સીતા ભરૂણી ને હૃદયમેનની
સાથે પંચવટીમાં ગયાં.
સત્ત્વં ચિન્તય તદિદં જ્ઞાતઃ—તત્ત્વને વિચાર તે એ, બાઈ (હે બાઈ, તે એ
તત્ત્વ તું વિચાર).

રામઃ સ્વમાતૃઃ પ્રણતઃ—રામ પોતાની માતાઓને નમ્યો.

આ પાઠમાં ઋકારાન્ત પું. ને લી. ૦ રૂપોના દાખલા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે છે:—

કર્તૃ પું.

કર્ત્રી સ્ત્રી.

એ. ૦ વ. ૦	દ્વિ. ૦ વ. ૦	બ. ૦ વ. ૦	ત્રી. ૦ વ. ૦
પ્ર. ૦ કર્તા	કર્તારો	કર્તારઃ	નદી પ્રમાણે.
દ્વિ. ૦ કર્તારમ્	"	કર્તૃન્	ઋકારાન્ત વિશેષ
તૃ. ૦ કર્ત્રા	કર્તૃભ્યામ્	કર્તૃભિઃ	ભૂતું સ્ત્રી. ૦ ફે પ્રત્યય
ચ. ૦ કર્ત્રે	"	કર્તૃભ્યઃ	લગાડવાથી થાય છે.
પં. ૦ કર્તુઃ	"	"	
પ. ૦ " "	કર્ત્રોઃ	કર્તૃણામ્	
સ. ૦ કર્તરિ	"	કર્તૃણુ	
સં. ૦ કર્તઃ	કર્તારો	કર્તારઃ	

पितृ पुं०

मातृ स्त्री०

अ० व०	द्वि० व०	तृ० व०	अ० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र० पिता	पितरौ	पितरः	माता	मातरौ	मातरः
द्वि० पितरम्	"	पितॄन्	मातरम्	"	मातॄः
तृ० पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
च० पित्रे	"	पितृभ्यः	मात्रे	"	मातृभ्यः
पं० पितुः	"	"	मातुः	"	"
प० "	पित्रोः	पितॄणाम्	"	मात्रोः	मातॄणाम्
स० पितरि	"	पितॄषु	मातरि	"	मातॄषु
सं० पितॄ	पितरौ	पितरः	मातॄ	मातरौ	मातरः

મર્તુઃ શાસને તિષ્ઠ ।
 નૃણાં દિજઃ શ્રેષ્ઠઃ ।
 નૃપતીનામુપદેષ્ટારો વિરલાઃ ।
 સત્સંગતિઃ પુરુષં માતેવ રક્ષતિ ।
 યન્તા ગજસ્યાભ્યપતદ્વજસ્થમ્ ।
 અપ્રિયસ્ય ચ પૃથ્વ્યસ્ય વક્તા શ્રોતાપિ દુર્લભઃ ।
 અસંભાવ્યા અપિ નૃણાં ભવન્તીહ સમાગમાઃ ।

માતુઃ પિતુઃ સ્વસુઃ પુત્રા માતૃમાતૃઃ સ્વસુઃ સુતાઃ ।
 માતૃમાતૃલપુત્રાશ્ચ વિવ્રેયા માતૃબન્ધવઃ ॥
 કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્ ।
 વ્યસન્નેન ચ મૂર્ચ્ચાણાં નિદ્રયા કલહેન યા ॥
 ભદ્રં કૃતં કૃતં મૌનં કોકિલૈર્જલદાગમે ।
 દર્દુર યથ વક્તારસ્તથ મૌનં હિ શોભનમ્ ॥
 આપદામપહર્તારં દાતારં સર્વસંપદામ્ ।
 લોકાભિરામં શ્રીરામં મૃયો મૃયો નમામ્યહમ્ ॥
 કા તથ કાન્તા કસ્તે પુષ્પઃ સંસારોઽયમતીવ વિચિત્રઃ ।
 કસ્ય ત્વં વા કુત આયાતસ્તત્ત્વં ચિન્તય તદિદં ધાતઃ ॥

સવારમાં બ્રાહ્મણો વેદ બાણે છે.
 ધણું કરીને જ્યાં લક્ષ્મી હોય છે ત્યાં સરસ્વતી હોતી નથી.
 શકુન્તલા ઉપર તેની જે સખીઓ રનેહ રાખતી હતી.
 શત્રુની ને વ્યાધિની અવગણના ન કરે!
 પૈસાદારોએ દુઃખીઓના પાળનાર થઇ જોઈએ

નામ.

આપદ્ (સ્ત્રી०)-આપત્તિ.	તત્ત્વ (તત્ત્વમ્) (ન०)-સારવરત, ખરી
ક્રણ (ક્રણમ્) (ન०)-કરજ.	વાત (તદ્ સર્વંન્ત્ય આવવાચક)
વલ્લહ (વલ્લહઃ) (પું०)-કંઈઓ.	દર્દુર (દર્દુરઃ) (પું०)-દેડકા.
કોકિલ (કોકિલઃ) (પું०)-કેયલ	દેટ (પું०)-દીઅર.
જલદાગમ (પું०) (તત્પુ०, જલદ પું०	નનાન્દુ (સ્ત્રી०)-નણુંદ.
તત્પુ०, જળ આપનાર, મેધ, આગમ	નિદ્રા (સ્ત્રી०)-નિદ્રા, ઊંધ.
પું० આપણું તે)-મેધનું આવડુ તે,	ન (પું०)-માણસ, નર.
મેધપ્રાપ્તિ.	પિતૃ (પું०)-પિતા, આપ

વન્ધુ (પું) - સગું.
 મર્તૃ (પું) - મરથાર, સ્વામી.
 ધાતૃ (પું) - બાઈ.
 ધાતૃવ્ય (ધાતૃવ્યઃ) (પું) (ધાતૃ પું = બાઈ) - બત્રીલો.
 ધાત્રીય (ધાત્રીયઃ) (પું) - બત્રીલો.
 મન્ત્ર (મન્ત્રઃ) (પું) - મન્ત્ર.
 માતુલ (માતુલઃ) (પું) - મામો.
 માતૃ (સ્ત્રી) - માતા.
 મૂર્ત્ય (મૂર્ત્યઃ) (પું) - મૂર્ખ.
 મૌન (મૌનમ્) (નં) - મૌન, મૂનત્વ,
 મુંગાપણું, મુંગા રહેવું તે.
 લોક (લોકઃ) (પું) - લોક.
 વિનોદ (વિનોદઃ) (પું) - આનન્દ
 વ્યસન (વ્યસનમ્) (નં) - ખરાબ ટેવ.

શત્રુ (પું) - શત્રુ, દુરમેન.
 શાસન (શાસનમ્) (નં) - દુકમ.
 શાસ્ત્ર (શાસ્ત્રમ્) (નં) - શાસ્ત્ર, પ્રમાણ-
 ભૂત મન્ય.
 સતસંગતિ (સ્ત્રી) (તત્પૂ, સત્ પું
 સત્સંગન+સંગતિ સ્ત્રી સમાગમ) -
 સત્સંગનો સમાગમ.
 સમાગમ (સમાગમઃ) (પું) - સોબત.
 સંપદ્ (સ્ત્રી) - સંપત્તિ, આબાદાની
 સત્ (સતઃ) (પું) - પુત્ર.
 સૃષ્ટિ (સ્ત્રી) - સૃષ્ટિ.
 સ્વસ્રીય (સ્વસ્રીયઃ) (પું) (સ્વસ્ર
 સ્ત્રી = મેન) - લાલેજ.
 સ્વસ્રેય (સ્વસ્રેયઃ) (પું) - લાલેજ.

વિશેષ

અપહર્તૃ - અપહરણ કરનાર, લઈ લેનાર.
 અમિય (નમ્સતં) - પ્રિય નહિ તેવું.
 અમિરામ - આનન્દદાયક.
 અસંભાવ્ય (નમ્સતં) - સંભાવ્ય નહિ
 તેવું, ન બને એવું કળાય નહિ એવું.
 આય - પ્રથમ.
 હપદેષ્ટ - ઉપદેશ કરનાર.
 કાર્તૃ - કરનાર.
 ગજસ્થ (તત્પૂ, ગજ પું હાથી, સ્થ,
 સ્થા [તિષ્] ૧ ગ ૦ ૫૦ બ્રહ્મા રહેવું
 એ ઉપરથી) - હાથી પર બેસનાર.
 જ્યેષ્ઠ - મોટું.
 દાતૃ - આપનાર.
 દુર્લભ - મળવું મુશ્કેલ એવું, દુષ્પ્રાપ્ય.
 દ્રષ્ટૃ - જોનાર.

ધીમત્ - બુદ્ધિમાન.
 પ્રણત (પ્રન્નમ્ ૧ ગ ૦ ૫૦ નો બૂં ૬૦) -
 નમેણું, પ્રણમેણું.
 મદ્ર - કલ્યાણકારક, સારું.
 યન્તૃ - નિયમમાં રાખનાર.
 રશિતૃ - રક્ષણ કરનાર, પાળનાર.
 ચક્ર - ભ્રમણનાર.
 વિચિત્ર - નવાઈ જેવું. [હુવા યોગ્ય.
 વિસ્રેય (વિ + જ્ઞાનો વિધ્યં ૬૦) - જ્ઞ-
 વિરલ - જલ્દી મળે એવું, વિરલું
 શોભન - સારું.
 શ્રેષ્ઠ - ઉત્તમ.
 શ્રોતૃ - સાંભળનાર
 સમ - સરખું.
 સદૃ - સરખાનાર.

ધાતુ.

અમિ + વદ્ (અમિષતતિ) (૧ ગ ૦
 ૫૦) - સામા યવું. [વિચારવું.
 ચિન્ત્ (ચિન્તયતિ) (૧૦ ગ ૦ ૫૦) -
 નિ + લી (નિલીયતે) (૪ ગ ૦ આ ૦) -

સંતાવવું
 જિહ્ (જિગતિ) (૪ ગ ૦ ૫૦) - સ્નેહ
 રાખવો (એને યોગે સપ્તં વિં ૫૫-
 રાય છે).

અભ્યય.

અતીવ-ધણું.

મૂયઃ મૂયઃ-વારંવાર.

સાર્વમ્-સાથે (સહની પેઠે એને યોગે
નૃં વિં વપરાય છે).

સ્વથા-પિતૃઓને બલિદાન આપતી વ-
ખતે ઉચ્ચારાય છે (એને યોગે ચં
વિં વપરાય છે).

પાઠ ૧૮ મો.

ઢકારાન્ત, ઢકારાન્ત, ને ઢકારાન્ત નપુંસક શબ્દો.

પાણ્ડુ વદનં રોગં સૂચયતિ—શીકું વદન રોગ સૂચવે છે.

દ્યુયજ્ઞાનાં તાલુ સ્થાનમ્—દ્યવર્ણુ, ચવર્ગ, ય, ને જ તુ તાલુસ્થાન છે.

ભ્રમરા મધુનેડહમ્યન્—ભ્રમરાઓએ મધ માટે લોભ કર્યો.

વાલોડશ્રુણિ મુચ્ચતિ નયનામ્યામ્—ખાળક આંસુ છોડે છે બે આંખોમાંથી
(બે આંખોમાંથી આંસુ પાડે છે).

સમુદ્રો વારીણાં નિધિઃ—સમુદ્ર જળનો ભંડાર છે.

ઔપધં પ્રાયેણ અસ્વાદુ એવ (પ્રાયેણાસ્વાદ્વેવ) સ્વાદુ હિતં ચ સદ્ દુર્લભં
સ્વહુ—ઔપધ ધણું કરીને અસ્વાદુજ (સ્વાદ વગરનું) હોય છે; સ્વાદ-
વાળુ ને હિતકારક તે દુર્લભ, ખરેખર (તે ઓસડ, ખરેખર, દુર્લભ છે).

અજ્ઞાનાં વિસ્તારયિતૃણા યૌવનેન નાર્યોડવલિસા ભવન્તિ—અવયવોના
વિસ્તાર કરનાર જુવાનીથી નારીઓ મગરૂખ થાય છે.

આ પાઠમાં ઢકારાન્ત, ઢકારાન્ત, ને ઢકારાન્ત નપુંસક શબ્દોના રૂપોના દાખલા
છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે છે:—

વારિ નં

મધુ નં

એં ૦ વં	દ્વિં ૦ વં	ત્રિં ૦ વં	એં ૦ વં	દ્વિં ૦ વં	ત્રિં ૦ વં
પ્રં વારિ	વારિણી	વારીણિ	મધુ	મધુની	મધૂનિ
દ્વિં "	"	"	"	"	"
તૃં વારિણા	વારિભ્યામ્	વારિભિ.	મધુના	મધુભ્યામ્	મધુભિ:
ચં વારિણે	"	વારિભ્યઃ	મધુને	"	મધુભ્યઃ
પંં વારિણઃ	"	"	મધુન	"	"
ષં "	વારિણોઃ	વારીણામ્	"	મધુનોઃ	મધૂનામ્
સં વારિણિ	"	વારિણુ	મધુનિ	"	મધુરૂ
સંં વારિ-વારે વારિણી		વારીણિ	મધો-મધુ	મધુની	મધૂનિ

કર્તૃ નં

લઘુ નં

પ્ર૦ કર્તૃ	કર્તૃની	કર્તૃણિ	લઘુ	લઘુની	લઘુનિ
દ્વિ૦ „	„	„	„	„	„
તૃ૦ કર્તૃના	કર્તૃભ્યામ્	કર્તૃભિઃ	લઘુના	લઘુભ્યામ્	લઘુભિઃ
ચ૦ કર્તૃને	„	કર્તૃમ્યઃ	લઘુને-લઘવે	„	લઘુમ્યઃ
પં૦ કર્તૃણઃ	„	„	લઘુનઃ-લઘોઃ	„	„
પ૦ „	કર્તૃણોઃ	કર્તૃણામ્	„	લઘુનોઃ-લઘ્વોઃ	લઘુનામ્
સ૦ કર્તૃણિ	„	કર્તૃણુ	લઘુનિ-લઘૌ	„	લઘુણુ
સં૦ કર્તૃઃ-કર્તૃ	કર્તૃણી	કર્તૃણિ	લઘો-લઘુ	લઘુની	લઘુનિ

ઉપલાં રૂપો પરથી જણાશે કે ઢકારાન્ત, ડકારાન્ત, ને ક્કકારાન્ત શબ્દોમાં પ્ર૦, સં૦, ને દ્વિ૦ ના એ૦ વ૦ નો પ્રત્યય લોપાય છે, તૃ૦ ના એ૦ વ૦ માં સ્વરાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે નૂ આગમ લાગે છે, ને સં૦ ના એ૦ વ૦ માં અન્ય સ્વરનો વિકલ્પે શુષ્ઠ થાય છે.

ડકારાન્ત વિશેષણનું સ્ત્રીલિંગ ર્ઠ પ્રત્યય લગાડવાથી વિકલ્પે થાય છે; જેમકે ગુરુ નું સ્ત્રી૦ ગુરુ કે ગુર્વી, લઘુ નું લઘુ કે લઘ્વી ગુરુ સ્ત્રી૦, લઘુ સ્ત્રી૦ વગેરે નાં રૂપો થેતુ ના જેવાં, ને ગુર્વી સ્ત્રી૦, લઘ્વી સ્ત્રી૦ વગેરે નાં નદી જેવાં થાય છે.

ઢકારાન્ત, ડકારાન્ત, ને ક્કકારાન્ત વિશેષણના નપુંસકનાં રૂપો, એવાં નપુંસક નામનાં જેવાજ થાય છે. પણ ચ૦, પં૦, પ૦, સ૦ ના એ૦ વ૦ અને વ૦ તથા સ૦ ના દ્વિ૦ વ૦ ના રૂપો વિકલ્પે એવા પુંલિંગ નામનાં જેવાં પણ થાય છે; જુઓ લઘુ નં ના રૂપો.

कार्यं लघु प्रयोजनं तु गुर्वैव ।

प्रियाया मञ्जु जल्पितं निशम्यातीव प्रीतोऽभवन्नारायणः ।

वलगुना विकसितेन पश्येदं पद्मं मे मानसं हरति ।

चिन्तायाः समं नान्यत् किञ्चिच्छोषयितुं विद्यते ।

अधि प्रकृतिमापद्यते ते सखी ।

अयमपरो गण्डर्योपरि स्फोटः ।

शुचि मनो यद्यास्ति तीर्थेन किम् ।

मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ।

अथवा मृदु वस्तु दिसिद्धं મૃદુનૈવારભતે પ્રજાન્તકઃ ।

પ્રપાક્લનાયાઃ પરમં વિમૂષણમ્ ।

दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ।

तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥

દાક્ષિણે લક્ષ્મણો યસ્ય વામે ચ જનકાત્મજા ।

પુરતો મારુતિર્યસ્ય તં વન્દે રઘુનન્દનમ્ ॥

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखा मृगाः ॥

स्मृति श्रुतिना अर्थने अनुसरे छे.

पृथ्वी पर तेखे स्वर्गनुं सुख अनुभव्युं.

शिष्योअे शुकनी आसा पाणवी ओछिअे.

गंजानुं जण खेत ने यमुनानुं श्याम छे.

ओहो! आंहीनी रमणीयता !

नाम.

अङ्गना (स्त्री०)-स्त्री.

अधु (न०)-आधु.

आगमन (आगमनम्) (न०)-आगमं ते.

उद्यम (उद्यमः) (पुं०)-उद्यम.

कार्य (कार्यम्) (न०)-कार्य, कारज,
काम, मनोरथ.

गण्ड (गण्ड) (पुं०)-मधु, इन्द्रो.

चिन्ता (स्त्री०)-चिन्ता.

जनकात्मजा (जनक पुं० + आत्मजा
स्त्री०-पुत्री)-जनकनी पुत्री, सीता.

ताल (न०)-ताण्डुं.

तीर्थ (तीर्थम्) (न०)-तीर्थ, पवित्र
स्थल.

दक्षिण (दक्षिणम्) (न०)-जमखी
आलु.

नारायण (नारायणः) (पुं०)-नारायण.

नारी (स्त्री०)-स्त्री.

निधि (पुं०)-खंडार.

प्रवृत्ति (स्त्री०)-स्वाभाविक स्थिति,
स्थान.

प्रिया (स्त्री०)-प्रिया.

धमर (धमरः) (पुं०)-धमर.

मधु (न०)-मध.

मनोरथ (मनोरथः) (पुं०)-मनोरथ,
धमर.

मानस (मानसम्) (न०)-मन.

मारुति (पुं०)-हुनुमान.

जल्पित (जल्पितम्) (जल्प् नो भू०
हुं०)-भीषणं ते

जिह्वा (जिह्वाम्) (न०) (तत्पुं०,
जिह्वा स्त्री० + अय न० आगये आग)-

जुलनुं टेरहुं

त्रपा (स्त्री०)-खान, शरभ.

प्रजान्तक (प्रजान्तकः) (पुं०) (तत्पुं०,
प्रजा स्त्री० + अन्तक पुं० नारी कर-

नार)-प्रजनो नारी करनार

मृग (मृगः) (पुं०)-हुण.

यौवन (यौवनम्) (न०)-खुवानी.

रघुनन्दन (रघुनन्दनः) (पुं०) (तत्पुं०,
रघु पुं० रघु, रघु कुलभां हिरण्य ययसा,

नन्दन पुं० आनन्दकारक, पुत्र)-रघुना
वंशजो आनन्ददायक, राम.

रोग (रोगः) (पुं०)-रोग.

वदन (वदनम्) (न०)-मुण.

वाम (वामम्) (न०)-डाणी आलु.

वारि (न०)-पाणी.

विकसित (विकसितम्) (न०) (वि +
कस् नो भू० हुं०)-भीषणं ते, भीष-

वर्षी [कार, धरेलुं

विभूषण (विभूषणम्) (न०)-आल-

સમુદ્ર (સમુદ્રઃ) (પું) - દરીઓ.
 સુવર્ચલા (સ્ત્રી) - સૂર્યની સ્ત્રીનું નામ છે.
 સ્થાન (સ્થાનમ્) (નં) - ઠેકાણું;
 ઉચ્ચારનું ઠેકાણું.

સ્ફોટ (સ્ફોટઃ) (પું) - ધણ, ફેડવો.
 સિંહ (સિંહઃ) (પું) - સિંહ.
 હલાહલ (હલાહલમ્) (નં) - વિષ,
 હળાહળ.

વિશેષણ.

અનુરક્ત (અનુ + રક્તો ના ૦ ૬૦) - પ્રે-
 માણ, પ્રેમથી બંધાયેલું, આસક્ત.
 અપર (સર્વ) - બીજું.
 અવલિપ્ત (અવ + લિપ્ત નો ૦ ૬૦) -
 મગરૂબ, મર્ષિષ્ટ.
 અસ્વાદુ (તદ્વસ્તુ) - સ્વાદનાળું નહિ
 એલું.
 ઘુરુ - મોડું.
 દીન - ગરીબ.
 પાણુ - પીણું, કીકુ.
 પ્રીત (પ્રી નો ૦ ૬૦) - ખુશ થયેલું.
 મધુ - મધુર, કાનને મીઠું લાગે એલું.
 મૃદુ - ઠોમળ.

લ્પુ - ટલકું.
 વન્નુ - મુંઝ, મનોહર.
 વિસ્તારયિતુ - વિસ્તાર કરાવનાર.
 શુચિ - પવિત્ર.
 શોપયિતુ - સુકવનાર.
 સમ - સરખું, તુલ્ય (એને તે એના અર્થના
 સખ્તેને યોગે કરું ને વં વિં વપ-
 રાય છે).
 સમ્ (સ્વપ્ત નો ૦ ૬૦) - સુતેલું.
 સ્વાદુ - સ્વાદનાળું.
 હિત - ફાયદાકારક.
 હીન (હા 'તલકું' નો ૦ ૬૦) - ત-
 નયલું, રહિત.

ધાતુ.

આ + વદ્ (આપયતે) (૪ ગ ૦ આ ૦) -
 પ્રાપ્ત કરેલું. [આદેશણું.
 આ + રન્ (આરમતે) (૧ ગ ૦ આ ૦) -
 હવ [હવ્] (હવ્યતે) (૧ ગ ૦
 * ૫૦) હાડેલું, મૂકેલું.

સિષ્ (સિષ્યતિ) (૪ ગ ૦ ૫૦) - ય
 કું થયું.
 સ્વપ્ (સ્વપતિ) - (૧૦ ગ ૦ ૫૦) -
 સૂચવેલું.

અન્યથા

અપા - અપવા, પ્રશાન્તર - અન્યપક્ષ
 હે છે.
 ફ્રવ - નહિ, નેવો.
 જાત્યા (જાનો અન્ય ૦ ૬૦) - નહીં.
 તુ - પણ, વિરોધવાચક છે, ઉલટાપણ
 બતાવે છે.

નિત્યમ્ - હમેશા.
 નિશમ્ય (નિ + શમ્ નો અન્ય ૦ ૬૦) -
 ચાંલળીને.
 પુરતઃ - આગળ.
 હિચિતુમ્ (હિન્ નો હેતુ ૦ ૬૦) - હિંસા
 કરવા માટે.

પાઠ ૧૯ મો.

નકારાન્ત શબ્દો.

અપિ કુશલી ભવાન્—શું કુશળ આપ (આપ કુશળ છે) !

વાચઃ કર્મ મ (માં) તિરિક્તમ્—વાણીથી કર્મ અતિરિક્ત-અધિક છે.

કેઽપિ શાશિનઃ કલક્રઃ સારક્ર હતિ શક્નતે—કેટલાક ચંદ્રનો કલંક-ડાઘો સારંગ-હરણ છે એમ સંકા કરે છે.

આત્મા ત્વં ગિરિજાપતે—આત્મા તું હે ગિરિજાના-પાર્વતીના પતિ (હે પાર્વતીપતે, તું આત્મા છે).

આત્મા નદી સંયમપુણ્યતીર્થો—આત્મા નદી ઇન્દ્રિયો પર કાષ્ઠ જેમાં પવિત્ર તીર્થ છે એવી (ઇન્દ્રિયજન્ય જેમાં પવિત્ર તીર્થ છે એવી આત્મા નદી છે).

ઋદુરપાણાં મૂર્ધા—ઋવર્ણ, ટવર્ણ, ર, ને પ તું મૂર્ધા-શિર એ ઉચ્ચાર-સ્થાન છે.

તથ વચનં મે યર્માણિ નિકુન્તતિ—તારૂં વચન મારાં મર્મસ્થાનને કાપી નાખે છે.

વસન્તિ હિ પ્રેમિણ ગુણા ન વસ્તુષુ—વસે છે, ખરેખર, પ્રેમમાં શુણ્ણા, નહિ વસ્તુઓમાં (શુણ્ણા, ખરેખર, પ્રેમમાં વસે છે, વસ્તુઓમાં નહિ).

સત્યમતીત્ય હરિતો હરીશ્ચ વર્તન્તે એતે વાજિનઃ—ખરેખર, ઝોલાંગીને સૂર્યના અધોને ને ઇન્દ્રના અધોને વર્તે છે આ અધો—(ખરેખર, આ અધો સૂર્યના ને ઇન્દ્રના અધોથી ચડીઆતા થઈ ને રહેલા છે).

ઘટ્ઠાવિ તદ્ ભવતિ નાથ વિચારણીયમ્—જે થવાનું છે તે થાય છે, એમાં વિચાર કરવા જેવું નથી.

આ પાઠમાં નકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપોના દાખલા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે:—

રાજન્ પું.

નામન્ નં.

એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૧૦	બ૦ ૧૦	એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૧૦	બ૦ ૧૦
પ્ર૦ રાજા	રાજાનૌ	રાજાનઃ	નાથ	નાગ્રી-નામની	નામાનિ
દ્વિ૦ રાજાનમ્	”	રાજ્ઞઃ	”	”	”
તૃ૦ રાજા	રાજમ્યામ્	રાજમિ-	નામ્ના	નામમ્યામ્	નામમિઃ
ચ૦ રાજો	”	રાજમ્ય	નામ્ને	”	નામમ્યઃ
પં૦ રાજઃ	”	”	નામ્નઃ	”	”
૫૦ ”	રાજોઃ	રાજામ્	”	નામ્નો	નામામ્
સ૦ રાજિ-	”	રાજસ	નામ્નિ-	”	નામસ
રાજનિ			નામનિ		
સં૦ રાજન્	રાજાનૌ	રાજાનઃ	નાથ-નામન્ નાગ્રી-નામની	નામાનિ	

સીમન્ સ્ત્રી૦

પ્ર૦ સીમા	સીમાનૌ	સીમાનઃ	વ્રજા	વ્રજાણૌ	વ્રજાણઃ
દ્વિ૦ સીમાનમ્	„	સીમ્નઃ	વ્રજાણમ્	„	વ્રજાણઃ
તૃ૦ સીમા	સીમખ્યામ્	સીમભિઃ	વ્રજાણા	વ્રજાખ્યામ્	વ્રજાભિઃ
ચ૦ સીમે	„	સીમખ્યઃ	વ્રજાણે	„	વ્રજાખ્યઃ
પં૦ સીમ્નઃ	„	„	વ્રજાણઃ	„	„
પ૦ „	સીમ્નોઃ	સીમામ્	„	વ્રજાણોઃ	વ્રજાણામ્
સ૦ સીમ્નિ- સીમનિ	„	સીમસુ	વ્રજાણિ	„	વ્રજાસુ
સં૦ સીમન્	સીમાનૌ	સીમાનઃ	વ્રજન્	વ્રજાણૌ	વ્રજાણઃ

યજ્વન્ પું૦

પ્ર૦ યજ્વા	યજ્વાનૌ	યજ્વાનઃ	શર્મ	શર્મણી	શર્માણિ
દ્વિ૦ યજ્વાનમ્	„	યજ્વનઃ	„	„	„
તૃ૦ યજ્વના	યજ્વખ્યામ્	યજ્વભિઃ	શર્મણા	શર્મખ્યામ્	શર્મભિઃ
	વગેરે			વગેરે	

શર્મન્ ન૦

મૂર્ધન્ પું૦

દ્વિ૦ મૂર્ધાનમ્ મૂર્ધાનૌ મૂર્ધાનૌ મૂર્ધનઃ

શશિન્ પું૦

ભાવિન્ ન૦

એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૧૦	બ૦ ૧૦	એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૧૦	બ૦ ૧૦
પ્ર૦ શશી	શશિની	શશિનઃ	ભાવિ	ભાવિની	ભાવીનિ
દ્વિ૦ શશિનમ્	„	„	„	„	„
તૃ૦ શશિના	શશિખ્યામ્	શશિભિઃ	ભાવિના	ભાવિખ્યામ્	ભાવિભિઃ
ચ૦ શશિને	„	શશિખ્યઃ	ભાવિને	„	ભાવિખ્યઃ
પં૦ શશિનઃ	„	„	ભાવિનઃ	„	„
પ૦ „	શશિનો	શશિનામ્	„	ભાવિનોઃ	ભાવિનામ્
સ૦ શશિનિ	„	શશિનુ	ભાવિનિ	„	ભાવિનુ
સં૦ શશિન્	શશિનૌ	શશિનઃ	ભાવિ-ભાવિન્	ભાવિની	ભાવીનિ

આ બધાં રૂપો સરખાવતાં ભાવમ્ પછી કે પ્રત્યયોના ત્રણ વિભાગ થઈ શકે છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

(અ) પહેલા વિભાગમાં પું૦ માં પ્ર૦ નાં ત્રણ વચ્ચેના પ્રત્યયો તથા દ્વિ૦ ના એ૦ ૧૦ ને દ્વિ૦ ૧૦ ના પ્રત્યયો, અર્થાત્, પહેલા પાંચ પ્રત્યયો અને ૧૦ માં પ્ર૦ ને દ્વિ૦ નો બ૦ ૧૦ નો પ્રત્યય આવે છે. એ પ્રત્યયો સર્વનામસ્થાન કહેવાય છે. જુઓ. રાજા, રાજાનૌ, રાજાનઃ, રાજાનમ્, રાજાનૌ, અને નામાનિ એ બધાં રૂપો એક એકને મળતાં ને બીજાંથી કેવાં જુદાં છે.

૧. સર્વનામસ્થાન પર છતાં અન્ બેને અન્તે હોય એવા શબ્દોનો ઉપાન્ય અ રીધ થાય છે.

(વ) ખીન્ વિભાગમાં પું માં દ્વિં ના વં વં થી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યયો ને નં માં પ્રં ને દ્વિં નો દ્વિં વં નો પ્રત્યય આવે છે. એ પ્રત્યયો પર છતાં પૂર્વનું અંગ મ અંગ કહેવાય છે.

રાજ્, વ્રજ્, યજ્ઞવઃ એ રૂપો સરખાવે રાજ્ એ રૂપમાં ઉપાન્ય અ લોપાય છે. રાજન્ + અસ=રાજ્ + ન્ + અસ=રાજ્ + મ્ + અસ=રાજ્ + અસ=રાજ્ઃ. વ્રજન્ ને યજ્ઞન્ માં અ લોપાતો નથી. આ ઉપરથી નીચેનો નિયમ નીકળે છે:—

૨. અન્ ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન હોય ને તે સંયુક્ત વ્યંજનનું ખીન્નું વ્યંજન મ્ કે ણ્ હોય તો મ અંગના અન્ નો અ લોપાતો નથી. એમ ન હોય તો અ લોપાય છે ને સં ના એં વં મા ને નં પ્રં ને દ્વિં ના દ્વિં વં મા વિકલ્પે લોપાય છે.

(ક) ખીન્ વિભાગમાં પું માં ત્વં ના દ્વિં વં થી માંડીને વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો ને નં માં પ્રં ને દ્વિં ના એં વં નો પ્રત્યય આવે છે. એ પ્રત્યયો પૂર્વનું અંગ પદ કહેવાય છે.

રાજધ્યાન્, રાજસ, યજ્ઞધ્યાન્, યજ્ઞસ, નામ, ભાવિ, વગેરે રૂપો તપાસતાં માલમ પડશે કે પદ અંગનો ન્ લોપાય છે.

૩. જન્ અન્તે હોય એવા શબ્દોનાં પું રૂપોમાં પ્રં એં વં મા ન્ લોપાઈ પૂર્વ સ્વર રીધ થાય છે ને પદ અંગનો ન્ લોપાય છે.

૪. રાજપુત્રઃ, રાજપુરુષઃ, મૂર્ધસ્થાનમ્ વગેરે સમાસ તપાસવાથી જણારો કે નકારાન્ત શબ્દ સમાસમાં પૂર્વપદ હોય તો નકાર લોપાય છે.

૫ રાજન્ તું સ્ત્રીં રાણી, ભાવિન્ તું ભાવિની છે. એથી જણારો કે સ્ત્રીં રૂ પ્રત્યય જગાડવાથી થાય છે. એ રૂ પ્રત્યય પૂર્વનું અંગ મ અંગ છે.

રામોઽસ્મિ સર્વ સદે ।

કુમાર તાતસ્ત્વામાહ્યતિ ।

આર્યે કથયામિ તે મૃતાર્થમ્ ।

આયુષ્માન્ ભવ । સર્વથા ચક્રવર્તિનં પુત્રં પ્રતિપદ્યસ્વ ।

इन्द्रशर्मा नाम ब्राह्मणोऽस्माकं सहाध्यापि मित्रम् ।

पक्षपातिनो यूयमनयोः ।

विषयिणः कस्यापदोऽस्तं गताः ।

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

नैसર્गિકી सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

મૂર્ધ્નિ સ્થિતિર્ન ચરણૈરવતાડનાનિ ।

કિમિદં હિ ઘઘુરણાં ઘણ્ઙનં નાઠ્ઠતીનામ્ ।
 સ્વામી તે યેષાં સ હરિઃ પાતુ વામપિ નૌ વિમુઃ ।
 અશુચિં યદિ મા તુ મન્યસે કિમિદં મૂર્ધ્નિ કપાલદામ તે ।
 શર્પેતિ વ્રાહ્મણસ્યોક્તં વર્પેતિ ક્ષત્રજન્મનઃ ।
 ગુપ્તદાસાત્મકં નામ પ્રજાસ્તં વૈદ્યશબ્દયોઃ ॥
 સૂતો વા સૂતપુત્રો વા યો વા કો વા ભવામ્યહમ્ ।
 દૈવાયત્તં કુલે જન્મ મદાયત્તં તુ પૌરુષમ્ ॥
 કોઽતિમારઃ સમર્થાનાં કિં દૂરં વ્યવસાયિનામ્ ।
 કો વિદેશઃ સવિદ્યાનાં કઃ પરઃ પ્રિયવાદિનામ્ ॥
 માતા યસ્ય ગૃહે નાસ્તિ ભાર્યા ચાપ્રિયવાદિની ।
 અરણ્યં તેન ગન્તવ્યં યથારણ્યં તથા ગૃહમ્ ॥

શું આ પ્રશ્નવલ્લુ પર્વત છે? શું આ દેડકારણ્ય છે?

હિમાલયના શિખરે પર સિદ્ધો વસે છે.

તમારે હૃદયેશ સત્ય ખોલજું, સત્યથી કદી ચલિત ન થવું.

જો લોકો ધર્મ નહિ આવરે તો તેઓ દુઃખી થશે.

તે બહુ દુઃખો ખમશે.

નામ.

અતિમાર (અતિમાર.) (પું) -અતિ
શય ભાર.

અર્થ (અર્થઃ) (પું) -ખાખત, વાત.

અવતાહન (અવતાહનમ્) (ન૦) -મા-
રજું તે, તાડન કરજું તે.

આઠ્ઠતિ (સ્ત્રી) -આકાર, રવચ્છ.

આત્મન્ (પું) -આત્મા.

ઈન્દ્રિયર્મન્ (પું) (બહુ, ઇન્દ્ર પુંઁઈ-દ્ર,
દર્મન્ ન૦ કલ્યાણ, બ્રાહ્મણના નામને
અન્તે મુકાતો શબ્દ) ઇન્દ્ર છે રામ
જેનું એવો.

કપાલદામન્ (ન૦) (તત્પુ, કપાલ
પું ખોપરી, દામન્ ન૦ માળા) -
ખોપરીની માળા.

કર્મન્ (ન૦) -કર્મ.

કલઙ્ક (કલઙ્કઃ) (પું) -કલંક, ડાઘો.

કુસુમ (કુસુમમ્) (ન૦) -ફૂલ.

ક્ષત્રજન્મન્ (પું) (બહુ, ક્ષત્ર પુંઁ
ત્રિય, જન્મન્ ન૦ જન્મ) -ક્ષત્ર
જન્મ લેનો, ક્ષત્રિયથી જન્મેલો.

ગિરિજા (સ્ત્રી) -પાર્વતી.

ચરણ (ચરણઃ) (પું) -પગ.

જન્મન્ (ન૦) -જન્મ.

તાત (તાતઃ) (પું) -પિતા.

દૈવ (દૈવમ્) (ન૦) -નરીખ.

નામન્ (ન૦) -નામ.

પાતિ (પું) -ધણી.

પૌરુષ (પૌરુષમ્) (ન૦) -જેર.

પ્રેમમ્ (પું) -પ્રેમ.

વ્રજન્ (પું) -બ્રહ્મા; (ન૦) બ્રહ્મ,
પરમાત્મા.

માર્યા (સ્ત્રી) -સ્ત્રી.

મળન (મળનમ્) (ન૦)-શૂન્ય,
અલંકાર.

મર્મન્ (ન૦)-મર્મસ્થાન.

મૂર્ધન્ (પું)-માથું.

યજ્વન્ (પું)-યજ્ઞ કરનાર.

રાજન્ (પું)-રાજા.

ધર્મન્ (ન૦)-કવચ, ક્ષત્રિયોનાં નામને
અન્તે એ શબ્દ આવે છે.

વસ્તુ (ન૦)-વસ્તુ.

વાસિન્ (પું)-અશ્વ.

વિદેશ (વિદેશઃ) (પું)-પરદેશ.

વૈશ્ય (વૈશ્યઃ) (પું)-વૈશ્ય.

શર્મન્ (ન૦)-બ્રાહ્મણના નામને અન્તે
મુકાય છે.

શશિન્ (પું)-ચન્દ્ર.

ઝદ્ર (શદ્રઃ) (પું)-શદ્ર. [નિઝદ્ર

સંયમ (સંયમઃ) (પું)-ઈન્દ્રિયોનો.

સારદ્ધ (સારદ્ધઃ) (પું)-હરણ.

સીમન્ (સી૦)-સીમા, મર્યાદા.

સૂત (સૂતઃ) (પું)-સારથિ.

સ્થિતિ (સ્થી૦) હાલત.

સ્વામિન્ (પું)-સ્વામી.

હરિ (પું) ઇન્દ્રનો અશ્વ; ૨ વિષ્ણુ

હરિત્ (પું) સૂર્યનો અશ્વ.

વિશેષ

અજ્ઞ-અજ્ઞાન.

અતિરિક્ત (અતિ + રિષ્ નો ભૂ૦ ૬૦)-
અધિક.

અપ્રિયવાદિની (સ્ત્રી૦)-પ્રિય ન વહે એવી.

અશુચિ-અપવિત્ર.

આયત્ત-અધીન.

આયુષ્મન્-આયુષ્યવાળું, લાંબા આવરદા
વાળું.

કુશલિન્-કુશલ. [એવું

પ્રત્યિન્-પુરતકપાઠી, ચોપટીકેજાન હોય

શુદ્ધસાત્મક (શુદ્ધ, શુદ્ધ નો ભૂ૦ ૬૦, ૨૬૫
કશયકું, દાસ પું સેવક, આત્મન્
પું સેવક, ક પ્રત્યય)-સુષ્ઠ અને દાસ
એ બે શબ્દો જેનું સ્વરૂપ છે એવું.

ચત્તર્તિન્-ચક્રવર્તી રાજા, સાર્વભૌમ
રાજા.

દુરાત્મન્ (વહુ૦)-દુષ્ટ છે આત્મા જેનો
એકું, દુષ્ટ આત્માવાળું.

દૂર-આપું.

પારિન્-રમરણશક્તિમાં સંગ્રહી રાખે
એવું.

નૈસર્ગિકી (નૈસર્ગિકું સ્ત્રી૦)-સ્વા-
ભાવિક.

પક્ષપાતિન્-પક્ષપાત કરનાર.

પદ (સર્વ૦)-પારકું, ખીતું; ૨ મોઢું.
પુણ્ય-પવિત્ર.

પ્રશસ્ત (પ્ર + શંસ નો ભૂ૦ ૬૦)-વખા-
ણવા લાયક.

પ્રિયવાદિન્-પ્રિય વદનાર.

ભાવિન્-જે બનવાનું છે તે.

ભૂત-સાચું, સત્ય.

મધુર-મીઠું.

વર-શ્રેષ્ઠ.

વિચારણીય-વિચારવા યુક્ત

વિષ્ણુ-સર્વવ્યાપક.

વિપયિન્-વિષય સેવનાર.

વ્યસાયિન્-વ્યવસાય-ઉદ્યોગ કરનાર.

સમર્થ-શક્તિમાન.

સવિય (વહુ૦, સ-સદ સાથે, વિષા
સ્ત્રી૦)-વિદ્યાવાળું, વિદ્વાન.

સહાધ્યાયિન્-સાથે અધ્યયન કરનાર.

સિદ્ધા (સિદ્ધ, સિદ્ધ નો ભૂ૦ ૬૦, તેનું
સ્ત્રી૦)-સિદ્ધ થયેલું, નિશ્ચિત થ
યેલું

સુરમિ-સુખધિદાર.

ધાતુ.

આ+હ્રે (આહ્રયતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)- ખેલાવવું.	પા (પાતિ) (૨ ગ૦ ૫૦)-૨૧૧૫ કરવું
નિ+કૃત્ [કૃન્ત્] (નિકૃન્તતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-કાપી નાખવું.	શક્ (શક્તે) (૧ ગ૦ ૫૦)-સંકા રાખવી

અન્ય.

અતીત (અતિ+ઇનો અન્ય. ૦ બ્ર. ૦ ૬૦)- ઓળખીને, ચડીઆતા થઈને	યથા-જેવું
ઇવ-ખરેખર (સંભાવનાવાચક)	યદિ-જો
તથા-તેવું	સત્યમ્-નકી
સુ-સંભાવનાવાચક છે.	સર્વવા-સર્વ પ્રકારે.

પાઠ ૨૦ મો.

કર્મણિ ને માવે રૂપે.

દેવદત્તઃ પુસ્તકં લિખતિ—દેવદત્ત પુસ્તક લખે છે.

દેવદત્તેન પુસ્તકં લિખ્યતે—દેવદત્ત વડે પુસ્તક લખાય છે.

મદ્રે ગચ્છામ્યધુના—હે કલ્યાણિનિ, જાઉં છું હવે (હવે હું જાઉં છું).

મદ્રે ગમ્યતેઽધુના મયા—હે કલ્યાણિનિ, જવાય છે હવે મારાથી (હવે મારાથી જવાય છે—હું જાઉં છું).

વત્સ હ્રદાગચ્છાસને ડ (ન ડ) પવિશ—ભાઈ, અહિં આવ, આસન પર બેસ.

વત્સ હ્રદ આ (હા) ગમ્યતામ્ આ (મા) સને ડ (ન ડ) પવિશ્યતાં ત્વયા—ભાઈ, અહિં અવામ આસન પર બેસાય તારાથી (અહિં આવ, આસન પર બેસ).

નૃપાઃ પગ્ધૈઃ સહ ભાષન્તે—રાજાઓ પડિતો સાથે બાપણ કરે છે.

નૃપૈઃ પગ્ધૈઃ સહ ભાષ્યતે—રાજાઓ વડે પડિતો સાથે બાપણ કરાય છે.

બુધાસ્તત્ત્વમ્બોધન્ત—ગ્રણા માણસોએ તત્ત્વ જાણ્યું.

બુધૈસ્તત્ત્વમ્બુધ્યત—ગ્રણા માણસો વડે તત્ત્વ જાણાયું.

સજ્જના ન કદાપ્યસાયં વદન્તિ—સજ્જનો કદાપિ અસત્ય બોલતા નથી.

સક્ષ્મૈર્ન કદાપ્યસત્યમુચ્યતે—સક્ષ્મનો વડે કદાપિ અસત્ય બોલાતું નથી.

તૂર્ણાં તિષ્ઠતુ ભવાન્—શાન્ત બેસો આપ (આપ શાન્ત બેસો).

તૂર્ણાં સ્થીયતાં ભવતા—શાન્ત બેસાય આપ વડે (આપ શાન્ત બેસો).

વનદેવતા નૃપાણાં કીર્તિં ગાયન્તિ—વનદેવતા રાજાઓની કીર્તિ ગાય છે.

વનદેવતાભિર્નૃપાણાં કીર્તિર્ગીયતે—વનદેવતાઓ વડે રાજાઓની કીર્તિ ગવાય છે.

વિજયતાં ભવાન્—આપ વિજય પામે.

વિજીયતાં ભવતા—વિજય પમાય આપ વડે (આપ વડે વિજય પમાય).

રાશાં યશઃ સ્તૂયતામ્—રાજાઓનો યશ રતાવન કરાય.

યજ્ઞવતા ઇ (તે) વ્યતે તત્સર્વે ક્રિયતે મયા—જે આપ વડે ઇચ્છાય છે તે સર્વ કરાય છે મારાથી (મારાથી કરાય છે).

આ પાઠમાં કર્મણિ ને ભાવે રૂપોના દાખલા છે અત્યાર લગણુ કર્તરિ રૂપો હતાં. કર્તરિ રૂપોમાં કર્તાનો અર્થ ક્રિયાપદમાં સમાયલો છે, તેથી કર્તાની વિભક્તિ જે ત્રીજી તે વપરાતી નથી. આ કારણથી દેવદત્તઃ પુસ્તકં લિખતિ માં લિખતિ નો દેવદત્તઃ કર્તા છે તોપણુ તે ત્રીજી વિભક્તિમાં વપરાતો નથી. ક્રિયાપદજ કર્તાનો અર્થ કહે છે એટલે તે કહેવા ત્રીજી વિભક્તિ વાપરવાની જરૂર નથી. તે વાપરવાથી પુનરક્તિ થાય કર્મનો અર્થ ક્રિયાપદ કહેતું નથી, માટે કર્મ અનવિદિત-ક્રિયાપદથી ન કહેવાયલું-હોવાથી યીજી વિભક્તિમાં વપરાય છે. કર્તરિ રચનામાં આમ સમજવાનું છે.

એથી જલદી કર્મણિ રચનામાં કર્મ ક્રિયા હોવાથી કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં ને કર્મ પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે. આથી દેવદત્તેન પુસ્તકં લિખ્યતે એ કર્મણિ રચનામાં દેવદત્ત જે કર્તા છે તે તૃતીયા વિભક્તિમાં મુકાઈ દેવદત્તેન રૂપ મુકાય છે, પુસ્તકમ્ આદિ પ્રથમામાં છે. લિખ્યતે એ કર્મણિ રૂપ છે.

સકર્મક ક્રિયાપદની કર્મણિ રચના થાય છે; કેમકે તેને કર્મ હોય છે. અકર્મક ક્રિયાપદને કર્મ ન હોવાથી તેની ભાવે રચના થાય છે. ગૃહે તિષ્ઠામિ એ કર્તરિ રચના છે. એની માટે રચના ગૃહે સ્થાયતે મયા થાય છે. ભાવે રચનામાં ક્રિયાનામાં ભાવ નો-ક્રિયાની રિયતિનો—અર્થ સમાયલો છે. ભાવે રચના બહુધા ત્રીજી પુરુષના એક વચનમાંજ વપરાય છે.

૧. કર્મણિ ને ભાવે રૂપો ધાતુને ય લગાડી આત્મનેપદ પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે. એ રચનામાં ગણચિહ્ન લગાડાતું નથી.

કર્મણિ રૂપો.

ની

વર્તમાનકાળ.

ભૂતકાળ.

એ૦ વ૦ દ્વિ૦ વ૦ ત્રિ૦ વ૦ એ૦ વ૦ દ્વિ૦ વ૦ ત્રિ૦ વ૦

પ્ર૦ નીયે	નીયાવહે	નીયામહે	અનીયે	અનીયાવદિ	અનીયામદિ
દ્વિ૦ નીયસે	નીયેષે	નીયધ્વે	અનીયષા	અનીયેથામ્	અનીયમ્
ત્રિ૦ નીયતે	નીયેતે	નીયન્તે	અનીયત	અનીયેતામ્	અનીયન્ત

આશાય.

વિધ્યયં.

પ્ર० નીયે	નીયાવૈ	નીયામૈ	નીયેય	નીયેવાદિ	નીયેમદિ
દ્વિ० નીયસ્વ	નીયેધામ્	નીયધ્વમ્	નીયેધાઃ	નીયેધાથામ્	નીયેધ્વમ્
તૃ० નીયતામ્	નીયેતામ્	નીયન્તામ્	નીયેત	નીયેધાતામ્	નીયેન્

જિ વર્ત०

સ્તુ આશા०

તૃ० જીયતે જીયેતે જીયન્તે સ્તૂયતાં સ્તૂયેતામ્ સ્તૂયન્તામ્

૨. ઇકારાન્ત ને ડકારાન્તનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે; જીયતે, સ્તૂયતે,

સ્થીયતે, દીયતે, ગીયતે, સીયતે—નિયમોઃ—

૩. કેટલાક આકારાન્ત ધાતુના આનો ફં થાય છે; જેમકે સ્થા, દા, ધા, મા, મૈ પા પીઠું, દા તજ્ઠું, ને સો.

૪. ઇ, ઈ, ઓ, ને ઐ જે ધાતુને અન્તે હોય તે ધાતુઓ આકારાન્ત જેવા સમજવા.

ક્રિયતે, હ્રિયતે—નિયમઃ—

૫. ઋકારાન્ત ધાતુના ઋનો રિ થાય છે.

યજ્-હ્યજતે; યષ્-હ્યજતે; વદ્-હ્યજતે, ગદ્-હ્યજતે; દ્વે-હ્ય પઈ હ્યજતે (ય ધું ડ થઈ પછીનો સ્વર લોપાય છે. દ્વે-હ્ય ડ વ-હ્ય-હ્ય).

૬. કેટલાક ધાતુમાં ય્, ષ્, ર્, ને લ્ ના અનુક્રમે ડ, ઝ, જ્, ને લ્ થાય છે. આવે ફેરફાર સંપ્રસારણ કહેવાય છે.

૭. કેટલાક ધાતુમાં અનુનાસિક લોપાય છે. શાંસ-શસ્યતે; પલ્લુ ષન્દ્ વન્યતે.

ચોર્યતે, તાબ્યતે—નિયમઃ—

૮. ૧૦ ગાં નાં ધાતુનાં કર્મણિ કે ભાવે રૂપોમાં શુભૃદ્ધિનો કર્તારિ રૂપોમાં જેવો ફેરફાર થાય છે તેવો રહે છે.

૯. અય પ્રત્યય લગાડવાથી ધાતુ પરથી પ્રેરક અંત્ર થાય છે. એ અય પ્રત્યય પર છતાં ૧૦ ગાં ના જેવાજ ફેરફાર ધાતુમાં થાય છે. પ્રેરક અંત્ર પરથી બધા કાળ ને અર્થ થાય છે. કૃ (કરું)—કારયતિ તે કરાવે છે. કર્મણિ કે ભાવે રૂપો પલ્લુ ૧૦ ગાં ના જેવાજ થાય છે. કાર્યતે—કરવાય છે.

ઈશ્વરેણ સૂયતે ।

શિવઃ સ્તૂયતાં શિવાય ।

શ્વો નૃપતે કિમિતિ જોષમાસ્યતે ।

તેન રાજા ક્રતુરશ્વમેધ આરમ્બત ।

પદં હિ સર્વત્ર ગુણૈર્નિધીયતે ।

ત્યજ્યતાં શોકાનુચન્ધઃ ।

કુમાર તથા પ્રયતેયા યથા નોપાલમ્બસે મિત્રૈર્નાશિઘ્સે વિ-
પ્રયૈર્ન વિકૃપ્સે રાગેણ નાપહિયસે સુસેન ।

मूर्धैरयं मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
वत्स लव संहियन्तामस्त्राणि ।
सेनापतिराह्वयते राज्ञा ।
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ।
ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम् ।
सा बाला परवतीति मे विदितम् ।
आपुष्पान् भय सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
स पृष्टस्तेन कस्त्वं भो हेतुश्रागमनेऽथ कः ।
सशोक इव कस्मात् त्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे ॥

તે રાજ પ્રજામાં વખણાય છે.
 જીઓ, પેલા વેલાઓ વટે જુદા વિદસાયલાં છે.
 દુઃખથી અમે દરરોજ બળીએ છીએ.
 પુત્રો વડે માતા અને પિતા સેવાવાં ભેઈએ.
 મૂર્ખ, ચૂપ રહે.

५१३.

क्षय (क्षयः) (पुं०)-नाश.
 जीवित (जीवितम्) (न०)-जिह्मी.
 त्रष्टु (न०)-तार्क्ष.
 प्रकृति (स्त्री०)-स्वाभाविक स्थिति.
 मरण (मरणम्) (न०)-मरु.
 मोह (मोहः) (पुं०)-मोह.
 रत्न (रत्नम्) (न०)-रत्न.
 राग (रागः) (पुं०)-विषय प्रति अ
 नुराग-प्रीति.
 रिपु (पुं०)-दुश्मन.
 लव (लवः) (पुं०)-समनो पुत्र

વનદેવતા (સ્ત્રી૦) (તત્પુ૦, વન ન૦ +
દેવતા સ્ત્રી૦)-વનની દેવતા.

વિટૃતિ (સ્ત્રી૦)-વિકાર, સ્વાભાવિક
સ્થિતિમાં થયેલો ખગાડ.

વિપ્ર (વિપ્રઃ) (પુ૦)-બ્રાહ્મણ.

વિપય (વિપયઃ) (પુ૦)-મન્દ્રિયોના
પદાર્થો-રૂપ, રસ, ગન્ધ, રાસ, અને
સ્પર્શ.

વૃદ્ધિ (સ્ત્રી૦)-વધારો.

શોકાનુગ્ન્ય (શોકાનુગ્ન્યઃ) (પુ૦)
તત્પુ૦, શોક પુ૦ શોક + અનુગ્ન્ય
પુ૦ જરી રહેવું તે)-શોકનું જરી ર-
હેવું તે.

સંસૃતિ (સ્ત્રી૦)-સંસાર. [જયો.

સંગ્રહ (સંગ્રહઃ) (પુ૦)-એકઠું કરવું તે,

સજ્જન (પુ૦, સત્વિ૦ સાદૃ)-સાધુ પુરુષ.

સેનાપતિ (પુ૦)-લશ્કરનો ઉપરી.

વિશેષ

અક (સર્વ૦)-એક.

દગ્ધ (વદ્ નો જૂ૦ હ૦)-નિન્ધ

દુર્મનસ (દુસ ઉપ૦ દુષ્ટ, વિકારયુક્ત +
મનસ ન૦ મન)-દુષ્ટ-વિકારયુક્ત
છે મન જેનું, શોકાનુર.

નરકનિગદ (નરક પુ૦, ન૦ નરક + નિગદ -
નિ + ગુદ્ (ગેહતિ તે) નો જૂ૦ હ૦
સંતાપણું)-નરકમાં નિમજ્જ થયણું

પરવતી (પરવત્ પુ૦ સ્ત્રી૦)-પરાધીન.

પૃષ્ઠ (પ્રચ્છ [પૃષ્ઠ] નો જૂ૦ હ૦)-
પુછાયણું.

મૃદ (મુદ્દ નો જૂ૦ હ૦)-મૂર્ખ.

વાચ્ય-કહેવા યોગ્ય.

નિદિત (નિદ્ નો જૂ૦ હ૦)-જાણેણું.

વિહીન (વિ + હા તજવું નો જૂ૦ હ૦)-
રહિત.

શરીરિન્-દેહી, શરીરવાળું, મનુષ્ય.

સશોક (વદ્ નો જૂ૦ હ૦)-શોકયુક્ત.

સૌમ્ય-ધીમું, શીળું.

હતરૂપા (વદ્ નો જૂ૦ હ૦, હત્ હન્ નો જૂ૦
હ૦, રૂપ ન૦ રૂપ)-નિન્ધ છે સ્વરૂપ
જેનું, નિન્ધ સ્વરૂપવાળું.

ધાતુ.

અહ + ઇપ (અન્વિષ્યતિ) (૪ ગ૦
૫૦)-રોધવું.

અપ + હ (અપહરતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-
હરવું, હરી જવું.

આ + શિપ્ (આશિપતિ) (૬ ગ૦ ૫૦)-
લોભવું, વશ કરવું. [જવું, પામવું.

આ + યા (આયાતિ) (૨ ગ૦ ૫૦)-
આસ (કર્મ૦ આસ્યતે)-બેસવું.

અપ + આ + અમ્ (અપાલમતે) (૧ ગ૦
આ૦)-ઠપકો દેવો.

કૃ (કર્મ૦ ક્રિયતે)-કરવું.

ગૈ (ગાયતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-ગાયું.

જન્ (જાયતે) (૪ ગ૦ આ૦)-ઉત્પન્ન થવું.

ધ્ (ધ્રિયતે) (૬ ગ૦ આ૦)-જીવવું.

નિ + ઘા (કર્મ૦ નિર્ધાયતે)-મૂકવું.

પષ્ (પચતિ-તે) (૧ ગ૦ હ૦)-રાંધવું.

પરિ + છ (કર્મ૦ પરિવ્રિયતે)-ધેરવું.

પ્રતિ + વચ્ (કર્મ૦ પ્રતિવચ્યતે)-ખાં-
ધવું, જરવું.

પ્ર + યત્ (પ્રયતતે) (૧ ગ૦ આ૦)-
પ્રયત્ન કરવો.

માનય (મૂ નું પ્રેરક અંગ)-વિચારવું.

મૃગ (મૃગ્યતિ મૃગયતે) (૪ ગ૦ ૫૦,
૧૦ ગ૦ આ૦)-રોધવું.

લક્ષ (લક્ષયતિ) (૧૦ ગ૦ ૫૦)-જેવું.
વચ્ (કર્મ૦ ડચ્યતે)-જોણું.

વિ + કૃષ્ (વિકર્ષતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-
આકર્ષણ કરવું, ખેંચવું.

વિ + જિ (વિજયતે) (૧ ગ૦ આ૦)-

વિજય મેળવવો, ઝીંઘી ધરી; ઉત્કૃષ્ટ
યવું.

સમ્ + હ (મંદરતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-
એથી લેવું.

સ્ટ (કર્મ૦ સ્તૂયતે)-વખાણવું.

અન્ય૦

કિમિતિ-શા માટે.

જોષમ્-ચૂપ, જોડ્યા વગર.

ભૂળીમ્-ચૂપ, જોડ્યા વગર.

પ્રેત્યદમ્ (અવ્ય૦, પ્રતિ + અદમ્ ન૦
દિવસ)-પ્રતિદિવસ, દરરોજ.

સમાસાય (સમ્ + આ + સદ્ ના પ્રેરક
અંગનો અન્ય૦ બૂ૦ ૬૦)-પ્રાપ્ત કરીને.

પાઠ ૨૧ મો.

વર્તમાનકૃદન્ત.

હરિં પશ્યન્ મુચ્યતે-હરિને જોતો તે મુક્ત થાય છે.

અવસરં પ્રતીક્ષમાણો વર્તતે-અવસરની વાટ જોતો તે રહે છે (વાટ
જુએ છે).

ગચ્છતા કાલેન યૌવનં પ્રાપ્તઃ સઃ-જતે કાળે યૌવન પ્રાપ્ત કર્યું તેણે (તેણે
યૌવન પ્રાપ્ત કર્યું).

નન્દાઃ પશ્યન્ હ્ય હતાઃ પશ્યન્તો રાક્ષસસ્ય-નન્દો પશુ પેઠે હજુયા જોતાના
રાક્ષસના (રાક્ષસના જોતાં છતાં નન્દો પશુ પેઠે હજુયા).

દિનેષુ ગચ્છત્સુ સા કાન્તિમપુચ્યન્-દિવસો જતે છતે તેણે કાન્તિ પોપી.

પત્તને વિદ્યમાને પ્રાપ્તે રત્નપરીક્ષા-શહેર વિધમાન છતે ગામમાં રત્નની
પરીક્ષા !

પપા દેવી સહીમ્યાં પર્યુપાસ્યમાના તિષ્ઠતિ-આ દેવી બે સખીઓ વડે
સેવાતી બેઠી છે.

અમ્યુદયમિચ્છદ્વિરુધમઃ સર્વથા સેવ્યઃ-અમ્યુદય ધરેછનારાઓએ ઉદયમ
સર્વ પ્રકારે સેવવો.

ચિન્તયન્ત્યપિ સ્વલુ નાસ્ય કારણમવગચ્છામિ-વિચાર કરતી પણ ખરે
નથી એનું કારણ જાણું છું (ખરે એનું કારણ જાણતી નથી).

આ પાઠમાં વર્તમાનકૃદન્તનાં રૂપોના દાખવા છે. પરસ્પરપદી ધાતુને ગણકાર્ય
કરી ને અંગ થાય તે અંગ અકારાન્ત હોય તો તેને જ પ્રત્યય લગાડવાથી ને અ-

કારાન્ત ન હોય તો વર્તે ૦ ૩૫૦ ૪૦ ૫૦ માં અંગનું જે સ્વરૂપ થવું હોય તેને અત્ પ્રત્યય લગાડવાથી વર્તમાનકૃદન્ત થાય છે.

૧ ગ૦ મૂ + અ (ગણકાર્ય) = મો + અ = મવ = મવત્ ; ૪ ગ૦ પુષ્ + ય = પુષ્પ + ત્ = પુષ્પત્ ; ૬ ગ૦ વિશ્ + અ = વિશ + ત્ = વિશત્ ; ૧૦ ગ૦ ચુર + અય = ચોર + અય = ચોરય + ત્ = ચોરયત્ ; ૨ ગ૦ અસ-સ + અત્ = સત્ ; ૨ ગ૦ યા-યા + અત્ = યાત્.

આત્મને પદી ધાતુને ગણકાર્ય કરી જે અંગ થાય તે અંગ અકારાન્ત હોય તો તેને માન પ્રત્યય લગાડવાથી ને અકારાન્ત ન હોય તો વર્તે ૦ ૩ ૫૦ ૪૦ ૫૦ માં અંગનું જે સ્વરૂપ થવું હોય તેને આન પ્રત્યય લગાડવાથી વર્તમાનકૃદન્ત થાય છે.

૧ ગ૦ ઇત્ + અ = ચર્ત + અ = ચર્ત + માન = ચર્તમાન. (વર્તમાન શબ્દ વર્તે ૦ ૬
૧ ગ૦ સેવ્ + અ = સેવ + માન = સેવમાન. છે ને ઇત્ જેવા આત્મ
૪ ગ૦ ત્રિવ્ + ય = વિચ + માન = ત્રિચમાન. ધાતુ પરથી વર્તે ૦ કૃ ૦ શી
૬ ગ૦ મૃ + અ = મ્રિવ્ + અ = મ્રિચ + માન = મ્રિચમાન. રીતે બને છે તે સૂચવે છે).
૧૦ ગ૦ આમન્ + અય = આમન્નય + માન = આમન્નયમાન.

કર્મણિ કે ભાવે અંગને માન પ્રત્યય લગાડવાથી કર્મણિ કે ભાવે વર્તમાનકૃદન્ત થાય છે.

મૂ—મૂયમાન.
કૃ—નિયમાન.
પુષ્—પુષ્પમાન.

ચુર—ચોર્યમાન.
તદ્—તાલ્પમાન.
કૃ પ્રેરક—કાર્યમાન.

ગચ્છત્ પું.

ગચ્છત્ નં.

એ૦ ૫૦ દ્વિ૦ ૫૦ બ૦ ૫૦

એ૦ ૫૦ દ્વિ૦ ૫૦ બ૦ ૫૦

પ્ર૦ ગચ્છન્ ગચ્છન્તૌ ગચ્છન્તઃ
દ્વિ૦ ગચ્છન્તમ્ " ગચ્છન્તઃ
તૃ૦ ગચ્છતા ગચ્છદ્ભ્યામ્ ગચ્છદ્ભિઃ
ચ૦ ગચ્છતે " ગચ્છદ્ભ્યઃ
પં૦ ગચ્છતઃ " "
૫૦ " ગચ્છન્તો ગચ્છન્તામ્
સ૦ ગચ્છન્તિ " ગચ્છન્ત્વ
સં૦ ગચ્છન્ ગચ્છન્તૌ ગચ્છન્તઃ

ગચ્છત્ ગચ્છન્તી ગચ્છન્તિ
" " "
બાકીનાં પુંલિંગ જેવાં.
સં૦ નાં ૩૫ પ્ર૦ જેવાં.

આ રીતે મગવત્ જેવા વત્ અન્તે હોય એવા શબ્દનાં રૂપો જેવાંજ છે. માત્ર પું૦ પ્ર૦ ૬૦ ૪૦ માં ફેર છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

વર્તે ૦ કૃ ૦ નું સ્ત્રી ૦ નું અંગ ર્ષ પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. ૧ ગ૦, ૪ ગ૦, ને ૧૦ ગ૦, તેમજ પ્રેરક અંગના સ્ત્રી ૦ માં ર્ષ પૂર્વે જ આગમ નિત્ય ઉમેરાય છે; ને ૬ ગ૦ ને આકારાન્ત ૨ ગ૦ માં તે વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

ન૦ પ્ર૦, દ્વિ૦, ને સં૦ નું દ્વિ૦ ૪૦ નું ૩૫ સ્ત્રી ૦ ના અંગ જેવું થાય છે.

૧ ગ૦ ગચ્છત્-છી૦ ગચ્છન્તી.	પ્રેરક માત્રયત્-છી૦ માવયન્તી.
૪ ગ૦ કુપ્યત્-છી૦ કુપ્યન્તી.	૬ ગ૦ ક્ષિપત્-છી૦ ક્ષિપતી-ન્તી.
૧૦ ગ૦ ક્ષાલયત્-છી૦ ક્ષાલયન્તી.	૨ ગ૦ જાત્-છી૦ જાતી-ન્તી.

ઇચ્છત્ ન૦ પ્ર૦ ઇચ્છત્ ઇચ્છતી-ન્તી ઇચ્છન્તિ
યાત્ ન૦ પ્ર૦ યાત્ યાતી-ન્તી યાન્તિ

આત્મનેપદ વર્તે૦ કૃ૦ પું સ્ત્રી૦ આ પ્રત્યય લગાડવાથી યાય છે, વર્તમાનનું સ્ત્રી૦ વર્તમાના.

નન્દાઃ પશવ હવ હતાઃ પશ્યતો રાક્ષસસ્ય—આ અનાદરપદી કે સત્તઃ પદી કહેવાય છે. રાક્ષસના ભેતાં-રાક્ષસ ભેતો હતો છતાં-રાક્ષસના ભેવાને ગણકાર્યા વિના એમ અનાદરનો અર્થ છે, માટે અનાદરપદી કહેવાય છે. સત્ (અસૂ ૨ ગ૦ ના વર્તે૦ કૃ૦) ની પદી નો અ-યાદાર છે પશ્યતો રાક્ષસસ્ય સત્તઃ-રાક્ષસના ભેતો છતાં

પત્તને ત્રિયમાને-દિનેષુ ગચ્છત્સ-વગેરે સત્તિ સપ્તમી કહેવાય છે. પત્તને વિષ માને સત્તિ કે દિનેષુ ગચ્છત્સ સત્સ-દિવસો જતે હતે.

एवं निर्दृष्टं प्रहरन् कथं न लज्जसे ।
कथमेवं प्रलपतां वः सहस्रधा न दीर्घमनया जिह्वया ।
अपि कुशलं तापसस्य-क्षेममस्माकं युष्माकं च
कुशलम्-इदानीं विशेषतो भवदर्शनात् ।
अहो परां कोटिमधिरोहति प्रमोदः पौराणाम् ।
नाथे कुतस्त्वय्यथુमं प्रजानाम् ।
उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यो मृतिमिच्छता ।
चक्रे विधौ वद कथं व्यवसायसिद्धिः ।
यास्मिञ्जિવति जीवन्ति बहवः सोऽग्र जीवति ।
सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरजमाबुद्गते चन्द्रकान्तः ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ।
त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
जीवत्सु तातपादेषु नूतने दारसंग्रहे ।
मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥

અમૃતં શિશિરે વહિરમૃતં પ્રિયદર્શનમ્ ।
 અમૃતં રાજસંમાનમૃતં ક્ષીરમોજનમ્ ॥
 ઉપકારિષુ યઃ સાધુઃ સાધુત્વે તસ્ય કો ગુણઃ ।
 અપકારિષુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ સદ્ધિરુચ્યતે ॥
 કૂજન્તં રામરામેતિ મધુરં મધુરાક્ષરમ્ ।
 આરુચ્ય કવિતાશાસ્ત્રાં વન્દે વાલ્મીકિકોકિલમ્ ॥

કાશી જઈને ગંગાતીરે વસું તો કેવું આરું !
 ધર્મ બ આચરનારા લોકો વિનારા પામે છે.
 એ સર્વ પુરુષોએ તે પંડિતને બહુ માન્યો.
 અમારે વેધાકરણેને ન્યાયનું શું કામ છે ?
 રામએ મૂઠ્યું, દેવિ, વારાળી વેદના સહેવાય છે ?

નામ.

અક્ષ (અક્ષમ્) (૧૦) - સરીર.
 અષ્ટપદ્ય (અષ્ટપદ્યઃ) (પું) - ચડતી.
 અદ્યમ (અદ્યમમ્) (૧૦) - (નમૃતત્તુ) -
 અકલ્યાણ.
 અવસર (અવસરઃ) (પું) - સમય.
 આવરણ (આવરણમ્) (૧૦) - ઢાંકણું તે.
 કવિતાશાસ્ત્ર (કર્મં કવિતા શ્રીં
 • કવિતા, શાસ્ત્રા શ્રીં ડાળ) - કવિતા-
 શ્રી ડાળી.
 કાન્તિ (શ્રીં) - શોભા, સૌન્દર્ય.
 કારણ (કારણમ્) (૧૦) - કારણ.
 કુશલ (કુશલમ્) - કુશળ, કલ્યાણ.
 કોટિ (શ્રીં) - અવધિ, પરિસીમા,
 જગ્યામાં જાયું રથાન.
 કૌવુરી (શ્રીં) - ચન્દ્રિકા, ચાંદની.
 ક્ષીર (ક્ષીરમ્) (૧૦) - દૂધ.
 ક્ષેમ (ક્ષેમઃ-મમ્) (પું, ૧૦) - કલ્યાણ,
 સુખ, આરામ્ય.
 ગુણ (ગુણઃ) (પું) - ગુણ, કાયદો,
 પ્રયોજન.
 ઘન્દ્રકાન્ત (ઘન્દ્રકાન્તઃ) (પું) - એક
 ભતનો પથ્થર, એ ચન્દ્રકિરણથી
 ઝરે છે.

તમિસ્રા (શ્રીં) - અંધારાનો જથો, રાત્રિ.
 તાતપાદ (તાતપાદઃ) (પું) (તાત
 પું પિતા, પાદ પું પગ, પૂળયે
 નામને છેડે બં વં માં વપરાય છે) -
 પૂત્ય પિતા.
 તાપસ (તાપસઃ) (પું) - તપસ્વી,
 ઋષિ.
 દર્શન (દર્શનમ્) (૧૦) - જોડું તે.
 દાર (દારઃ) (પું) (બં વં માંજ
 વપરાય છે) - પત્ની.
 દિવસ (દિવસઃ) (પું) - દિવસ.
 દટિ (શ્રીં) - નજર.
 દેરી (શ્રીં) - રાણી.
 નન્દ (નન્દઃ) (પું) - પાટલિપુત્રનો
 રાજા. એ નવ ભઈ હતો.
 માથ (માથઃ) (પું) - ધણી, સ્વામી
 પતક (પતકઃ) (પું) - સૂર્ય.
 પત્તન (પત્તનમ્) (૧૦) - રાહર.
 પરીક્ષા (શ્રીં) - પરીક્ષા.
 પશુ (પું) - પશુ.
 પુન્ડરીક (પુન્ડરીકમ્) (૧૦) - સૂર્ય-
 કમળ, ચૈતકમળ.

પુણ્ય (પુણ્યમ્) (ન૦)-પુણ્ય, પવિત્ર
કર્મ

પૌર (પૌરઃ) (પું૦)-પુરવાસી.

પ્રમોદ (પ્રમોદઃ) (પુ૦)+(પ્રાદિ૦
પ્ર=પ્રકૃષ્ટ, ધણે + મોદ=હર્ષ)=અતિ-
હર્ષ.

મૃતિ (મૃતી૦)-આખાદી.

મોજન (મોજનમ્) (ન૦)-ભોજન.

રાક્ષસ (રાક્ષસઃ) (પું૦)-નર્ત રાક્ષસી
પ્રધાનનું નામ.

વલ્લિ (વૃ૦)-અભિ.

વાલ્મીકિકોઠિલ (વાલ્મીકિકોઠિલ)
(પું૦) (વાલ્મીકિ પું૦ વાલ્મીકિ

ઋષિ, કોઠિલ પું૦ કોઠિલ)-
વાલ્મીકિરૂપી કોઠિલ.

વિવિ (વૃ૦)-વ્રજા, નસીબ.

વ્યવસાય (વ્યવસાયઃ) (પું૦)-કાર્ય,
નિશ્ચિત કાર્ય.

શિશિર (શિશિરઃ-રમ્) (પું૦, ન૦)
-ચંદ્રી ઋતુ; માથ ને ફાલ્ગુન માસ.

સક્ક (સક્ક) (પું૦)-સેખત

સંમાન (સંમાનમ્) (ન૦)-સંમાન

સાધુત્વ (સાધુત્વમ્) (ન૦)-સારાપણુ.

સિદ્ધિ (સી૦)-સિદ્ધિ, સિદ્ધ થઈ તે.

હિમરશ્મિ (પું૦)-(વહુ૦, હિમ ન૦
પરફ; વિ૦ શીતલ, રશ્મિ પું૦ ફિરજી)
શીતલ છે ફિરજી બેના; ચન્દ્ર.

વિશેષણ.

અપરારિન્-અપકાર કરનાર.

અપરારિન્-ઉપકાર કરનાર [બેણ

અપેક્ષ્ય-ઉપેક્ષા યોગ્ય, બેદરકાર કરવા

ચિન્ત્યમાન (ચિન્ત્ ૧૦ ગ૦ ૫૦ નો

કર્મણિ વર્તે૦ કૃ૦) સમાજ સેવાગ્ર.

દીર્ઘ (દૃ નો ૫૦૦ કૃ૦)-ફરિહ

નૂતન-નવું.

પર-(સર્વ૦)-ખીલું; ૨ મોટું; ૩ સડ

પર્યુપાસમાના (પરિ + ઉપ + આસ નો

કર્મ૦ વર્તે૦ કૃ૦) (સી૦)-સેવાતી

પ્રતીક્ષમાણ (પ્રતિ+દ્રશ્ ૧ ગ૦ આ૦ નો
વર્તે૦ કૃ૦)-રાહ બેણ.

વહુ-બહુ.

ભવત્ (સર્વ૦, તુ૦ પુ૦ છે)-આપ.

વક્ત્ર-વાકું.

સત્ (અસ ૨ ગ૦ ૫૦ નો વર્તે૦ કૃ૦)-
સાર

સાધુ-સાર

સેવ્ય (સેવ્ નો વિધ્ય૦ કૃ૦)-સેવવા
યોગ્ય

ધાતુ.

અપિ + રદ્ (અપિરોહતિ) (૧ ગ૦
૫૦)-ચલું

અગ + ગમ્ (ગચ્છ) (અગચ્છતિ)
(૧ ગ૦ ૫૦)-બાણું

ઉદ્ + સ્થા (તિષ્) (ઉત્તિષ્તે) (૧ ગ૦
આ૦)-અગ્રમાં વધું

જૂઝ (જૂઝતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-કોપલના
બેવે રાખ્દ કરવો.

હૂપ્ (વન્પતે) (૧ ગ૦ આ૦) (એને
યોગે જ૦ વિ૦ વપરાય છે)-રામર્થ
થઈ

દ્રુ (દ્રાતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-દ્રવણું. ઝરણું.

પ્રત્પ (પ્રત્પતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-પ્રોત્પત્તું.

લજ્ (લજતે) (૬ ગ૦ આ૦)-સરમાણું.

વિવસ (વિવસતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-
ખીલવું

અભ્યય.

અમ્-એ પ્રમાણે
 વપમપિ-અમે તેમ કરીને, મહાપ્રયત્ને.
 નિર્વૃણમ્ (વદ્-નિર્-નિર્જત, ઘૃણા
 સ્ત્રીં દયા)-જીતી રહી છે દયા જે-
 માંથી એવી રીતે, નિર્દય રીતે
 મધુરમ્-મીઠી ગીતે.

મધુરાક્ષરમ્ (મદ્-મધુર વિં મીઠું,
 અક્ષર નં અક્ષર)-મીઠા અક્ષર
 જે ક્રિયામાં, મીઠાં વચનથી
 વિશેષતઃ-વધારે.
 સહસ્રપા-સહસ્ર પ્રકારે.

પાઠ ૨૨ એ.

વસ્ ને ર્યસ્ પ્રત્યયાન્ત.

ન કિમપિ વિદ્વષામગમ્યમ્—નથી કંઈ પણ વિદ્વાનોને ન પહોંચાય એવું
 (વિદ્વાનોને કંઈ પણ ન સમજાય એવું નથી)

મતિરેવ ચલાદ્ ગરીયસી—બુદ્ધિજ બળથી વધારે મોટી છે.

દ્વારકામધ્યુષ્ણો જનસ્ય યા સપદોઽભવન્મા ગનસોઽપ્યભૂમિ—દ્વારકામાં
 રહેલા જનની જે સંપત્તિઓ હતી તે મનને પણ અગમ્ય—મન પણ
 કળે નહિ એવી હતી.

વિદ્વાન્ સર્વં પૂજ્યતે—વિદ્વાન્ અધે પૂજાય છે.

વિદ્વન્નિરતઃ નિર્ણયઃ કાર્યઃ—નિદ્વાનોએ આ બાબતમાં ઠરાવ કરવો જોઈએ.

આ પાઠમાં વસ્ ને ર્યસ્ જેને અન્તે હોય એવા શબ્દોનાં રૂપોના દર્શનવા છે.
 રૂપો નીચે પ્રમાણે છે—

વિદ્વસ્ પું.

સેદિવસ્ પું.

એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	ત્રિ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	ત્રિ૦ વ૦
પ્ર૦ વિદ્વાન્	વિદ્વાંસૌ	વિદ્વાસ	સેદિવાન્	સેદિવાંસૌ	સેદિવાસ
દ્વિ૦ વિદ્વાસમ્	"	વિદુપ	સેદિવાસમ્	"	સેદુપ
ત્રિ૦ વિદુપા	વિદ્વદ્ભ્યામ્	વિદ્વદ્મિ	સેદુપા	સેદિવદ્ભ્યામ્	સેદિવદ્મિ
ચ૦ વિદુપે	"	વિદ્વદ્ભ્ય	સેદુપે	"	સેદિવદ્ભ્ય
પ૦ વિદુપઃ	"	"	સેદુપઃ	"	"
પ૦ " વિદુપો	વિદુપામ્	"	સેદુપો	"	સેદુપામ્
સ૦ વિદુપિ	"	વિદ્વત્સ	સેદુપિ	"	સેદિવત્સ
મ૦ વિદ્વન્	વિદ્વાસૌ	વિદ્વાસ	સેદિવન્	સેદિવાંસૌ	સેદિવાસ

૧ કાઠ પણ વિશેષણ દ્વિ૦ વ૦ ત્રિ૦ મા ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાય છે

૨ ટપ, અનુ, અર્જિ, કે આ પૂર્વે વસ્ને એને અધિકરણનાથ શબ્દ દ્વિતીયામા વપરાય છે

વિદ્વસ્તુ ન૦

સેવિવસ્તુ ન૦

પ્ર૦	વિદ્વત્-ઙ	વિદુષી	વિદ્વાંસિ	સેવિવત્-ઙ	સેદુષી	સેવિવ્વાંસિ
દ્વિ૦	"	"	"	"	"	"
ત્ર૦	"	"	"	"	"	"

બાકીનાં પુલિંગ એવાં.

બાકીનાં પુલિંગ એવાં.

વિદુષી સ્ત્રી૦

સેદુષી સ્ત્રી૦

શ્રેયસ્તુ પું૦

પ્ર૦ શ્રેયાન્

શ્રેયાંતૌ

શ્રેયાંસિ

દ્વિ૦ શ્રેયાંસમ્

"

શ્રેયસઃ

ત્ર૦ શ્રેયસા

શ્રેયોઽન્યામ્

શ્રેયોભિઃ

ત્ત૦ શ્રેયસિ

શ્રેયસોઃ

શ્રેય.ણ-શ્રેયસ્થ

શ્રેયસ્તુ ન૦

પ્ર૦ શ્રેય.

શ્રેયસી

શ્રેયાંસિ

રૂપસ્તુ ને રૂપ પ્રત્યયો વિશેષણોને લગાડવાથી અધિકૃતાવાચક ને શ્રેષ્ઠતાવાચક હોય છે. એજ અર્થમાં વિશેષણને ત્તર ને ત્તમ પ્રત્યયો પણ લાગે છે. રૂપસ્તુ પ્રત્યયો પેર છતાં અન્ય સ્વર લોપાય છે, અને અન્ય વ્યંજન હોય તો તે સ્વર સહિત અન્ય વ્યંજન લોપાય છે.

તત્તુ નાનું-લઘુત્તર કે લઘીયસ્તુ વધારે નાનું; લઘુત્તમ કે લઘિષ્ઠ સૌથી વધારે નાનું. ગુરુ મોટું-ગુરુત્તર કે ગરીયસ્તુ વધારે મોટું; ગુરુત્તમ કે ગરિષ્ઠ સૌથી વધારે મોટું. મદ્ મધ્ય રૂપસ્તુ ને રૂપ લાગે છે; મદ્ત્તુ મધ્યી મદીયસ્તુ કે મદ્ત્તર.

સ્ત્રી૦ ગરીયસી, ગરિષ્ઠા, ગુરુત્તરા, ગુરુત્તમા.
રૂપસ્તુ ને રૂપ પેર છતાં યત્, રૂપ પેરે સ્વામિત્વવાચક પ્રત્યયો લોપાય છે.
યત્-યલીયસ્તુ, યલિષ્ઠ.

અધિકૃતાવાચક ને શ્રેષ્ઠતાવાચક પ્રત્યયો અતિશયના અર્થમાં પણ લખાય છે.

૪ પદ અંગના વચ્ચે ના સ્નેહ અથવા વ્યંજન પર હતા છુ ને યોગ અંગના પર હતા દ્વાય છે

વિદ્વસ + જ્યામ્=વિદ્વદ્ + મ્યામ્=વિદ્વદ્મ્યામ્

વિદ્વસ + છ=વિદ્વત્ + છ=વિદ્વત્સ

યાદ રાખવું કે નપુંસકમા પ્ર૦, દ્વિ૦, ને સં૦ ના એ૦ વ૦ મા પદ અંગ, દ્વિ૦ વ૦ મા પ્ર અંગ છે, ને યા૦ વ૦ નો પ્રત્યય સર્વનામસ્થાન કહેવાય છે વળી સ્ત્રી લિંગના ફ પ્રત્યય પર હતાં પૂર્વે અંગ મ અંગ છે

एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

आर्ये वृश्यताम् । द्रष्टव्यमेतत् ।

आर्ये यदि नेपथ्यविधानमवसित तर्हीतस्तावदागम्यताम् ।

हे विद्वन् कि वस्तु त्वया गुरवे प्रदेयमिति तमष्टच्छद्राजा ।

कुशान् विहाय ममान्यत्र शत्रुबुद्धिरेव नास्ति ।

अथ सा तत्रभवती किमाल्यस्य राजर्षेः पत्नी ।

तप्ते भ्रात्रे सिलाः प्रक्षिता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते ।

श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते किमाशास्यम् ।

पुण्येनैव हि लभ्यते मुकृतिभिः सत्संगतिर्दुर्लभा ।

यो यस्य चित्ते न कदा स हरे ।

नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः ।

गुणस्याभरणं જ્ઞાનં જ્ઞાનસ્યાભરણં ક્ષમા ।

સત્યમેવ વ્રતં यस્ય દયા દીનેષુ સર્વદા ।

કામક્રોધૌ વશે यस્ય સ સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥

આહુતસ્યાભિષેકાય પ્રદિષ્ઠસ્ય વનાય ચ ।

ન મયા લક્ષિતઃ કશ્ચિત્ સ્વરૂપોઽપ્યાકારવિષ્ણમઃ ॥

પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય ઉચ્યતે ।

તપોનિશ્ચયસંયોગાત્ પ્રાયશ્ચિત્તમિતીર્યતે ॥

विपदि धैर्यमथाम्बुदये क्षमा सदसि चाकपटता युधि विक्रमः ।

અસહિ ક્ષામિરુદ્ધિર્વ્યાસનં શુભૌ મુકૃતિસિદ્ધિર્દિદં હિ મહાવ્યજ્ઞામ્ ॥

દિવસ જતે તે બાળક સર્વ કળામાં કુશળ થયો

ગુરુજી, હું આપને નમુ છું.

આપણા બેતા બેતા પ્રતિદિન આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે.

આપણે વિપત્તિમાં ધીરજવાળા થયુ બેઈએ.

સાચુ પુરુષો સસારને સારરહિત માને છે.

નામ.

અમિરચિ (સ્ત્રી૦)-પ્રેમ. ઈલિપેક.
અમિપેક (અમિપેકઃ) (પું૦)-રાગ્યા-
અમૂમિ (સ્ત્રી૦)-અસ્થાન; મનસોગ્ય
મૂમિઃ-મનને પશુ અગમ્ય, મનથી
પશુ કળાય નહિ એવું. [ચહેરો.
આકાર (આકારઃ) (પું૦)-આકાર,
આમરણ (આમરણમ્) (ન૦)-મૂલ્ય,
અસંકાર.
કેશ (કેશઃ)-કેશ, મનને સતાપે
એવો દુર્ગુણ.
ક્ષમા (સ્ત્રી૦)-ખામેશ.
ચિત્ત (ચિત્તમ્) (ન૦)-મન.
દ્વારકા (સ્ત્રી૦)-દ્વારકા.
નિર્ણય (નિર્ણયઃ) (પું૦)-નિશ્ચય.
નેપથ્ય (નેપથ્યમ્) (ન૦)-૧ વેરા,
૨ વેરા સજવાનો પડદા પાછળનો ખંડ

પટ્ટતા (સ્ત્રી૦)-હોગિયારી.
પ્રાયશ્ચિત્ત (ન૦) (પ્રાય પું૦ તપ,
ચિત્ત ન૦-નિશ્ચય)-પસ્તાવો.
ષાદ્ (ષાદ્) (ન૦)-ભાડ.
મુહૂર્ત (મુહૂર્તઃ-તમ્) (પું૦, ન૦)-
મોડો સમય.
યુષ્ (સ્ત્રી૦)-યુદ્ધ.
વિક્રમ (વિક્રમઃ) (પું૦)-પરાક્રમ.
વિધાન (વિધાનમ્) (ન૦)-કરકું તે,
ગોઠવણ
વિધમ (વિધમઃ) (પું૦)-ફેર. [ટેવ.
વ્યસન (વ્યસનમ્) (ન૦)-અન્યાસ,
મત (મતમ્) (ન૦)-મત, વસ્ત,
શ્રુતિ (સ્ત્રી૦)-વેદ.
શ્રેયસ (ન૦)-કલ્યાણ.
સદસ (ન૦)-સભા.

વિશેઃ

આગમ્ય-ન પહોંચાય કે સમભય એવું.
અધિજનિમવસ-એણે પ્રાપ્ત કર્યું છે એવું.
અણપિવસ-એણે પાશ કર્યો છે એવું.
અવસિત (અવ + સૌ ૪ ગ૦ ૫૦ નો
જૂ૦ ૬૦)-પૂરે થયેલું.
આશામ્ય-આશીર્વાદ દેવા યોગ્ય.
આદૃત (આ + દ્રે ૧ ગ૦ ૫૦ નો જૂ૦
૬૦)-ખોશાવાયલું.
કિમાલ્ય (વદૃ૦, કિમ્ + આલ્યા સ્ત્રી૦
નામ)-શું છે નામ એવું; કયા નામ
વાળું.
તસ (તવ ૧ ગ૦ ૫૦ નો જૂ૦ ૬૦)-
તપેલું.

દદ્ય (દદ્વા નો વિધ્ય૦ ૬૦)-જોષ
લાયક.
પ્રક્ષિત (પ્ર + ક્ષિપ્ ૬ ગ૦ ૫૦ નો જૂ૦
૬૦)-નાખેલું.
પ્રદિષ્ટ (પ્ર + દિષ્ ૧ ગ૦ ૫૦ નો જૂ૦
૬૦)-મોઢેલું [કરવા યોગ્ય.
પ્રદેય (પ્ર + દા નો વિધ્ય૦ ૬૦)-દાન
મહાત્મન (વદૃ૦, મહત્ + આત્મનૃ ૫૦)-
મોટા છે આત્મા જેનો; મોટા મનવાળું.
લક્ષિત (લક્ષ્ ૧૦ ગ૦ ૫૦ નો જૂ૦
૬૦)-જોષલું
શ્રેયસ-વધારે વખાણવા લાયક.
સ્વલ્પ (સ્વ ધલ્પ + અલ્પ)-ધણું થોડું.

ધાતુ.

ઈદ્ (ઈદે) (૨ ગ૦ આ૦ કર્ય૦ ઈવેતે)-સ્થા (તિષ્ઠતિ) (૨ ગ૦ ૫૦), અવ
ષદ્ (કર્મ૦ મૂલતે)-પડેલું. [કહેલું
એડે (આ૦)-રહેલું

૧ સમ્, અવ, પ્ર, ને વિ એડે સ્થા આમનેપદી છે

અભ્યં

અન્યગ્ર-બીજે ઠેકાણે.
તર્દિ-તો.

વિદાય (વિ + દા નો અભ્યં ૬૦)-
તછને, સિવાય.

પાઠ ૨૩ મો.

સંખ્યાવાચક ને સંખ્યાપૂરક શબ્દો.

(૧ થી ૧૦ સુધી).

વિધવાયાઃ પુનરદ્વાદ્વઃ સસાસ્ય હત્યેકે મન્યન્તે । મપરે પુનઃ શાસ્ત્રપ્રતિષિદ્ધ
હતિ—વિધવાનું પુનર્લેગ શાસ્ત્રસંમત છે એમ કેટલાક માને છે; બીજાઓ
તો શાસ્ત્રથી પ્રતિષિદ્ધ છે એમ (માને છે).

ક્ષત્યજ્ઞાસામાનીતિ ત્રયો વેદાઃ । ત્રયાણાં વેદાનાં ચત્વરઃ શાસ્ત્રાઃ સન્તિ ।
ત્રૈ, ચતુસુ, ને સામન્ એ ત્રણ વેદ છે. ત્રણ વેદોની બધી શા-
સ્ત્રાઓ છે.

મહાળો ચત્વારિ મુલ્લાનિ શિવસ્ય પચ્ચ કાર્તિકેયસ્ય તુ ષટ્—બ્રહ્માનાં ચાર
મુખ છે, શિવનાં પાંચ, ને કાર્તિકેયનાં છ છે.

સંસ્કૃતમાં એકથી દસ સુધીના સંખ્યાવાચક શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે :—

એક—एक	છ—षट्
બે—द्वि	સાત—सप्तन्
ત્રણ—त्रि	આઠ—अष्टन्
ચાર—चतुर्	નવ—नवन्
પાંચ—पञ्चन्	દસ—दशन्

एक નાં ૩૫ સર્વ શબ્દનાં લેવા થાય છે. બીજા ૧૦ માં એક નો અર્થ ' કેટ-
લાક ' થાય છે.

द्वि નાં ૩૫ દ્વિં ૧૦ માંજ થાય છે. એને પું લિં માં ને નં લિં માં દ્વ
શબ્દ લેવો ને સ્ત્રીં લિં માં દ્વા શબ્દ લેવો ગણી ૩૫૦ કરવા.

द्वि पुं   द्वि स्त्रीं ने नं

પ્ર०	દ્વૈ	દ્વૈ
દ્વિં	દ્વી	"
તૃં	દ્વાભ્યામ્	દ્વાભ્યામ્
ચં	"	"
પં	"	"
ષં	દ્વયોઃ	દ્વયોઃ
સં	"	"

ત્રિ થી દશન્ સુધીનાં ૫૦ વ૦ માંજ રૂપો થાય છે.

ત્રિ પું	ત્રિ સ્ત્રી	ત્રિ ન૦	ચતુર્ પું	ચતુર્ સ્ત્રી
પ્ર૦ ત્રયઃ	તિસ્રઃ	ત્રીણિ	ચત્વારઃ	ચતસ્રઃ
દ્વિ૦ ત્રીન્	"	"	ચતુરઃ	"
તૃ૦ ત્રિભિઃ	તિસ્રુભિઃ	પું ત્રિ. પ્રમાણે	ચતુર્ભિઃ	ચતસ્રુભિઃ
ચ૦ ત્રિભ્યઃ	તિસ્રુભ્યઃ	"	ચતુર્ભ્યઃ	ચતસ્રુભ્યઃ
પં૦ "	"	"	"	"
પ૦ ત્રયાણામ્	તિસ્રુણામ્	"	ચતુર્ણામ્	ચતસ્રુણામ્
સ૦ ત્રિણ	તિસ્રણ	"	ચતુર્ણ	ચતસ્રણ
ચતુર્ ન૦	પદ્ પું, સ્ત્રી, ન૦	પદ્મન્ પું, સ્ત્રી, ન૦	અષ્ટન્ પું, સ્ત્રી, ન૦	
પ્ર૦ ચત્વારિ	પદ્	પદ્મ	અષ્ટ-અષ્ટૌ	
દ્વિ૦ "	"	"	"	
તૃ૦ બાષ્ટીનાં પું. ત્રિ. પ્રમાણે.	પદ્મિઃ	પદ્મભિઃ	અષ્ટભિઃ-અષ્ટાભિઃ	
ચ૦	પદ્મભ્યઃ	પદ્મભ્યઃ	અષ્ટભ્યઃ-અષ્ટાભ્યઃ	
પં૦	"	"	"	
પ૦	પદ્મણામ્	પદ્મણામ્	અષ્ટાનામ્	
સ૦	પદ્મસ-પદ્મસ	પદ્મસ	અષ્ટસ-અષ્ટાસ	

સપ્તન્, નવન્, ને દશન્ નાં રૂપાં પચ્ચન્ નાં જેવાં થાય છે.

' પહેલા ' થી દસમા ' સુધી સંખ્યાપૂરક શબ્દો નીચે આપ્યા છે:—

પહેલો. પ્રથમ-મા, અગ્રિમ-મા, આદિમ-મા; બીજો દ્વિતીય-યા; ત્રીજો તૃતીય-યા; ચોથો ચતુર્થ-ર્થો, તુર્થ-ર્થો, તુરીય-યા; છઠ્ઠો પદ્મ-હી; પાંચમો, સાતમો, નવમો, દશમો-પદ્મમ-મી, સપ્તમ-મી, નવમ-મી, દશમ-મી.

પ્રથમ પું પ્ર૦ ૧૦ પું પ્રથમે, પ્રથમાઃ થાય છે. દ્વિતીય ને તૃતીય નાં ચ૦, પં૦, ૫૦, ને સ૦ નાં એ૦ ૧૦ વિકલ્પે સર્વનામ જેવાં થાય છે; દ્વિતીયસ્મૈ-યાય ઇત્યાદિ. સંખ્યાવાચક શબ્દો ઉપરથી અન્યથો નીચે પ્રમાણે બને છે:—

ધા (પ્રકારવાચક પ્રત્યયથી)—એકધા (એક રીતે), દ્વિધા-ત્રેધા, ત્રિધા-ત્રેધા, પદ્ધા-વેદા વગેરે.

દ્વ (રચનાવાચક પ્રત્યયથી)—એકદ્વ (એક રચણે).

દશ્ (આવૃત્તિવાચક પ્રત્યયથી)—એકદશ, દ્વિદશઃ (બધ્ધે).

વૃત્તઃ (ક્રિયાની આવૃત્તિવાચક પ્રત્યયથી)—પદ્મવૃત્તઃ (પાંચ વાર), પદ્મવૃત્તઃ (છ વાર).

પણ એક પું એક રૂપ સકલ્ (એક વાર), દ્વિ પું દ્વિઃ (બે વાર), ત્રિ પું ત્રિઃ, ને ચતુર્ પું ચતુઃ થાય છે.

તર ને તમ પ્રત્યયો એક ને લાગે છે. એકતરઃ (બેમાંનું એક), એકતમઃ (બહુમાંનું એક). એકતર ને એકતમ નાં રૂપો સર્વનામનાં રૂપો જેવાં થાય છે.

અભ્યં

અન્યગ્ર-ખીને ઠેકાણે.
તર્હિ-તો.

વિહાય (વિ + હા નો અભ્યં ૬૦)-
તજને, સિવાય.

ખાઠ ૨૩ મો.

સંખ્યાવાચક ને સંખ્યાપૂરક શબ્દો.

(૧ થી ૧૦ સુધી).

વિધવાયાઃ પુનરુદ્વાહઃ સશાસ્ત્રાંશ્વરેભ્યઃ મન્યન્તે । અપરે પુનઃ શાસ્ત્રપ્રતિવિદ્
इति—વિધવાનું પુનર્લગ્ન શાસ્ત્રસંમત છે એમ કેટલાક માને છે; ખીલઓ
તો શાસ્ત્રથી પ્રતિવિદ્ છે એમ (માને છે).

कण्वशुःसामानीति ऋषो वेदाः । ऋषाणां वेदानां बह्वयः शास्त्राः सन्ति ।
મકં, યજુસ્, ને સામનુ એ ત્રણ વેદ છે. ત્રણ વેદોની બહુ શા-
ખાઓ છે.

महाणो चत्वारि मुखानि शिवस्य पञ्च कार्तिकेयस्य तु षट्—મહાનાં ચાર
મુખ છે, શિવનાં પાંચ, ને કાર્તિકેયનાં છ છે.

સંસ્કૃતમાં એકથી દસ સુધીના સંખ્યાવાચક શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે:—

એક—एक

બે—द्वि

ત્રણ—त्रि

ચાર—चतुर्

પાંચ—पञ्च

છ—षट्

સાત—सप्त

આઠ—अष्ट

નવ—नव

દસ—दश

एक नां ३५ सर्व शब्दनां लेवां थाय छे. ७० व० भां एक नो अर्थ ' के-
लाक ' थाय छे.

द्वि नां ३५ द्वि० व० भांज थाय छे. એને પું લિં માં ને નં લિં માં દ્વ
શબ્દ લેવો ને સ્ત્રીં લિં માં દ્વા શબ્દ લેવો ગણી રૂપો કરવાં.

द्वि पुं०

द्वि स्त्री० ने न०

प्र० द्वौ

द्वे

द्वि० द्वौ

"

तृ० द्वाभ्याम्

द्वाभ्याम्

च० "

"

पं० "

"

प० द्वयोः

द्वयोः

स० "

"

ત્રિ થી દશન્ સુધીનાં ૧૦ વ૦ માત્ર રૂપો થાય છે.

ત્રિ પું.	ત્રિ સ્ત્રી.	ત્રિ ન.	ચતુર્ પું.	ચતુર્ સ્ત્રી.
પ્ર૦ ત્રયઃ	ત્રિણઃ	ત્રીણિ	ચત્વારઃ	ચતસ્રઃ
દ્વિ૦ ત્રીન્	"	"	ચતુરઃ	"
તૃ૦ ત્રિભિઃ	ત્રિસૃભિઃ	પું. ત્રિ. પ્રમાણે	ચતુર્ભિઃ	ચતસૃભિઃ
ચ૦ ત્રિમ્યઃ	ત્રિસૃમ્યઃ		ચતુર્મ્યઃ	ચતસૃમ્યઃ
પં૦ "	"		"	"
પ૦ ત્રયાણામ્	ત્રિસૃણામ્		ચતુર્ણામ્	ચતસૃણામ્
સ૦ ત્રિણુ	ત્રિસૃણુ		ચતુર્ણુ	ચતસૃણુ
ચતુર્ ન.	ચત્ પું., સ્ત્રી., ન.	ચત્તન્ પું., સ્ત્રી., ન.	અષ્ટન્ પું., સ્ત્રી., ન.	
પ્ર૦ ચત્વારિ	ચત્	ચત્ત	અષ્ટ-અષ્ટી	
દ્વિ૦ "	"	"	"	
તૃ૦ બાહીનાં પું. ત્રિ. પ્રમાણે.	ચત્ત્રિઃ	ચત્ત્રિભિઃ	અષ્ટિભિઃ-અષ્ટાભિઃ	
ચ૦	ચત્ત્રમ્યઃ	ચત્ત્રમ્યઃ	અષ્ટમ્યઃ-અષ્ટામ્યઃ	
પં૦	"	"	"	
પ૦	ચત્ત્રાણામ્	ચત્ત્રાણામ્	અષ્ટાણામ્	
સ૦	ચત્ત્રણુ-ચત્ત્રણુ	ચત્ત્રણુ	અષ્ટણુ-અષ્ટાણુ	

સત્તન્, નવન્, ને દશન્ નાં રૂપાં ચત્તન્ નાં જેવાં થાય છે.

'પહેલા' થી 'દસમા' સુધી સંખ્યાપૂરક શબ્દો નીચે આપ્યા છે:—

પહેલો પ્રથમ-મા, અગ્નિમ-મા, આદિમ-મા; બીજો દ્વિતીય-મા; ત્રીજો તૃતીય-મા; ચોથો ચતુર્થ-થાં, પાંચમો, છઠ્ઠો પઠ્ઠ-થી; સાતમો, નવમો, દસમો-પદ્મમ-મી, સત્તમ-મી, નવમ-મી, દશમ-મી.

પ્રથમ તું પ્ર૦ ૧૦ પું. પ્રથમે, પ્રથમાઃ થાય છે. દ્વિતીય ને તૃતીય નાં ચ૦, પં૦, વ૦, ને સ૦ નાં એ૦ વ૦ વિકલ્પે સર્વનામ જેવાં થાય છે; દ્વિતીયસ્મૈ-યાય ઇત્યાદિ.

સંખ્યાવાચક શબ્દો ઉપરથી અન્યથો નીચે પ્રમાણે બને છે:—

ધા (પ્રકારવાચક પ્રત્યયથી)-એકધા (એક રીતે), દ્વિધા-દ્વેધા, ત્રિધા-ત્રેધા, ચત્ત્રધા-ચોદા વગેરે

ત્ર (રચનાવાચક પ્રત્યયથી)-એકત્ર (એક રચને).

શસ્ત્ર (આવૃત્તિવાચક પ્રત્યયથી)-એકશ્ત્ર, દ્વિશ્ત્રઃ (બાબે).

વૃત્તઃ (ક્રિયાની આવૃત્તિવાચક પ્રત્યયથી)-વૃત્તવૃત્તઃ (પાંચવાર), વૃત્તવૃત્તઃ (છવાર).

પણ એક તું એક રૂપ સકૃત્ (એકવાર), દ્વિ તું દ્વિઃ (બે વાર), ત્રિ તું ત્રિઃ, ને ચતુર્ તું ચતુઃ થાય છે.

તર ને તમ પ્રત્યયો એક ને લાગે છે. એકતરઃ (બેમાંનું એક), એકતમઃ (બહુમાંનું એક). એકતર ને એકતમ નાં રૂપો સર્વનામનાં રૂપો જેવાં થાય છે.

દશરથસ્ય તિસ્રો માર્યા. કૌસલ્યા મુમિન્ના કૈકેયી ચ ।

મમરણન્દે છૌ રેફૌસ્તસ્તસ્માદ દ્વિરેફ ઇત્યુચ્યતે ।

ન્યાયો વૈદોષિક સાંખ્યં યોગો મીમાંસા વેદાન્ત ઇતિ પદ્ દર્શ-
નાનિ ।

જાતૃભ્યાં પાદાભ્યાં પાણિન્યામુરસા બુદ્ધ્યા શિરસા વચસા દૃ-
ષ્ટ્યા ચ પ્રણામઃ સાષ્ટાઙ્ગઃ પ્રણામઃ કથ્યતે ।

અમીષાં ચતુર્ણાં ફલાનાં મધ્યે યત્ તે રોચતે તદ્ ગૃહ્યતામ્ ।

તિમૃષુ કન્યાસ્વિય લાવણ્યે શ્રેષ્ઠા ।

અષ્ટામિસ્તનુમિ. પ્રપન્નઃ શિવોઽશ્વતાઙ્કઃ ।

અપિ ઘસ ઉપિત ત્વયા પ્રથમ આશ્રમે દ્વિતીયમધ્યાસિતુમિ-
દાનોં સમયઃ ।

બલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ।

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયો વૈશ્યસ્ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

સસારવિષવૃક્ષસ્ય દ્વે એવ રસવત્ફલે ।

કાવ્યામૃતરસાસ્વાદ. સદ્ગ્રન્થ મુજનૈ સદ્ ॥

અધ્યાપનમધ્યયન યજન યાજન તથા ।

દાન પ્રતિગ્રહશ્ચૈવ ષદ્ કર્માણ્યગ્રજન્મનઃ ॥

શિક્ષા કરુપો વ્યાકરણ નિરુક્ત છન્દસાં ચયઃ ।

જ્યોતિષામયન ચૈવ વેદાદ્વાનિ ષડેવ તુ ॥

સ્વર્ણ રૂપ્ય ત્વ તામ્ર ચ રક્ત ધણદમેવ ચ ।

સીસં લોહ રસશ્ચૈતિ ઘાતવોઽષ્ઠૌ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

અર્થાગમો નિત્યમરોગિતા ચ

પ્રિયા ચ માર્યા પ્રિયવાદિની ચ ।

વદ્રપશ્ચ પુત્રોઽર્થકરી ચ વિદ્યા

પદ્ જીવલોકસ્ય મુક્તાનિ રાજન્ ॥

સૂર્યને સાત અથ છે.

સત્ત્વ, રજસ્, ને તમસ્ ત્રણ ગુણ છે

તાપી કરતા નર્મદા લાગી ॥

શિવને ત્રણ નેત્ર છે.

આપ મને અપવિત્ર શા માટે ગણે છે?

મેં તેને પાત્ર વાર તે કુળે ગણવા કહ્યું

નામ.

અપજન્મન્ (પું) (बहु०, अप वि०
એષ, જન્મન્ ન૦ જન્મ)-એષ જ
જન્મ જેનો, બાહ્ય.

અધ્યયન (અધ્યયનમ્) (ન૦)-અ-
ધ્યાસ કરવો તે, શીખવું તે. [વર્ણ તે.

અધ્યાપન (અધ્યાપનમ્) (ન૦)-શિખ-
વડાવવું (અધ્યાપનમ્) (ન૦)-માર્ગ.

અરોગિતા (સ્ત્રી)-અરોગીપણું, તં-
દુરસ્તી, આરોગ્ય.

આશ્રમ (આશ્રમઃ) (પું)-શુવન-
કાળના વિભાગ; અશ્રયસ્થ, ગૃહસ્થ,
વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યાસ, એ ચાર
આશ્રમ છે.

આસ્વાદ (આસ્વાદઃ) (પું)-આ-
સ્વાદ, સ્વાદ.

હસ્ત (ન૦)-હાતી, હાથ.

મૃત્યુ (સ્ત્રી)-મૃત્યુ.

મલ્લ (મલ્લઃ) (પું)-યજ્ઞની ક્રિયા
આદિનું જેમાં વિવેચન હોય તે સાત્ર.

કાર્તિકેય (કાર્તિકેયઃ) (પું)-કાર્તિ-
કરવાંથી, પદ્માનન.

કાવ્ય (કાવ્યમ્) (ન૦)-કવિતા,
કાવ્ય. [તની મા.

કૈકેયી (સ્ત્રી)-દશરથની સ્ત્રી, બર-
કીસલ્યા (સ્ત્રી)-રામની મા.

ચય (ચયઃ) (પું)-સંગ્રહ.

છન્દસ (ન૦)-છન્દ, વૃત્ત.

(છન્દસાં ચયઃ)-જેમાં છન્દોનો સં-
ગ્રહ હોય તે, છન્દઃસાત્ર.

જાતુ (ન૦)-પુંડલુ.

જીવલોક (જીવલોકઃ) (પું)-તણુ.

જીર પું પ્રાણી, લોક પું દુનીયા)-
દુનીયા.

જોતિસ (ન૦) તારા, નક્ષત્ર, ગ્રહ, વગેરે
પ્રકારમાન મંડળમાંનું એક.

(જ્યોતિષામયનમ્)-જ્યોતિર્મંડળનો
માર્ગ જેમાં દર્શન્યો હોય તે, જ્યો-
તિ સાત્ર.

તતુ (સ્ત્રી)-મૂર્તિ.

ત્રામ (ત્રામમ્) (ન૦)-ત્રાંતુ.

દર્શન (દર્શનમ્) (ન૦)-સાત્ર.

દાન (દાનમ્) (ન૦)-દાન.

દેશ (દેશઃ) (પું)-દેશ.

દ્વિજાતિ (પું) (बहु०, द्वि जे, जाति
સ્ત્રી જન્મ)-બાહ્ય, ક્ષત્રિય, ને
વૈશ્યમાનો કોઈ.

દ્વિરેફ (દ્વિરેફઃ) (પું) (बहु०)-
બમરેફ.

વાતુ (પું)-સોનું વગેરે ધાતુ; ૨ શ
પદોનું મૂળ.

નિરુક્ત (નિરુક્તમ્) (ન૦)-શબ્દોનું
નિર્વચન-વ્યુત્પત્તિ જેમાં હોય એવું
સાત્ર.

ન્યાય (ન્યાયઃ) (પું)-જોતમપ્રણીત
ન્યાયસાત્ર.

પુનરુદ્ધાહ (પું) (पुनरु अ० इरी,
उद्दाह पु० ल०)-પુનરુદ્ધાહ.

પ્રણામ (પ્રણામઃ) (પું)-પ્રણામ

પ્રતિષદ (પ્રતિષદઃ) (પું)-દાન
લેવું તે.

ચલ (ચલમ્) (ન૦)-૧ ખજ; ૨ સેના.

મીમાંસા (સ્ત્રી)-તેમિનિપ્રણીત પૂર્વ
મીમાંસા સાત્ર.

યજન (યજનમ્) (ન૦)-યજ્ઞ કરવો તે.

યજુસ (ન૦)-યજુર્વેદ.

યજ્ઞદ (યજ્ઞદમ્) (ન૦)-જપત.

યાજન (યાજનમ્) (ન૦)-યજ્ઞ કરા-
વવો તે.

યોગ (યોગઃ) (પું)-પતંજલિપ્રણીત
યોગસાત્ર.

રક્ત (રક્તઃ-રક્તમ્) (પું., નં.)-કલાઈ.
 રત્ન (રત્નઃ) (પું.)-પારો.
 રમ્ય (રમ્યમ્) (નં.)-રૂપું.
 ભાગ્ય (ભાગ્યમ્) (નં.)-સૌન્દર્ય.
 લોહ (લોહમ્) (નં.)-સોદ.
 વર્ણ (વર્ણઃ) (પું.)-૧ નતિ, અક્ષર.
 વિધવા (સ્ત્રી.) (વહુ., વિ ઉપ.)
 વિગત, ધવ પુ. સ્વામી)-વિગત છે
 સ્વામી જેનો, વિધવા.
 વિપ્રવૃક્ષ (વિપ્રવૃક્ષઃ) (પું.) (તત્પુ.,
 વિપ નં. હેર, વૃક્ષ પુ. જાડ)-હેરનું
 જાડ.
 વેદાક્ષ (વેદાક્ષમ્) (નં.) (તત્પુ.,
 વેદ પુ. વેદ, અક્ષ નં. ભાગ) વેદનું
 અંગ.
 વેદાન્ત (વેદાન્તઃ) (પુ.)-વેદાન્ત,
 બાહરાયણપ્રણીત ઉત્તરમીભાષા.

વ્યાકરણ (વ્યાકરણમ્) (નં.)-
 બ્યાકરણ.
 વૈષેવિક (વૈષેવિકમ્) (નં.) કલાઈ-
 પ્રસૂની દર્શન.
 ગાગા (સ્ત્રી.)-વેદની ગાખા, જુદા
 જુદા કાપિઓનો જુદો જુદો વેદપાઠ.
 શિષ્યા (સ્ત્રી.)-વર્ણના ઉચ્ચાર શિખ
 વનાર ગાત્ર.
 શિરસ (નં.)-માથું.
 સામ્ય (સામ્યમ્) (નં.)-કપિલ-
 મુનિપ્રણીત દર્શન.
 સામન્ (નં.)-સામવેદ.
 સીમ (સીમમ્) (નં.)-સીમું.
 સુજન (સુજનઃ) (પું.)-(પ્રાદિ.,
 સુ-સુહૃ., સાર) સાનુ પુરુષ.
 સમિત્રા (સ્ત્રી.)-૫૬મજુની મા.
 સ્વર્ણ (સ્વર્ણમ્) (નં.)-સુવર્ણ.

વિશેષ

અર્ધવરી (સ્ત્રી.)-દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરનાર.
 અર્ધ-એક; ૨ (બં. ૫૦ માં) કેટલાક.
 ગરીયસ-વધારે મોટું; અતિશય મોટું.
 પ્રપન્ન (પ્ર+પવ્ ૪ મં. આ. નં. બૂ.)
 હું)-પ્રાપ્ત. [બળવાન
 શલીયસી-(સ્ત્રી.)-વધારે કે અતિશય
 રસવત્-રસવાળું સ્વાદિષ્ટ.
 વક્ત્ર-વરા.
 વિદ્વત્-ભણનાર, વિદ્વાન.

શાલગ્રતિવિદ્ (તત્પુ., શાલ નં. સાલ
 ગ્રતિવિદ્, ગ્રતિ+તિષ્ ૪ મં. ૫૦ નં.
 બૂ. ૬૦ મના કરાયલું) સાત્રપી
 મના કરાયલું.
 સશાલ (વહુ., સ=સહ, શાલ નં.)-
 સાલે માન્ય કરેલું.
 સાદાક્ષ (વહુ., સ=સાધે+અદ્વન્ આઠ,
 અક્ષ નં.)-આઠ અંગ સાધે.
 સેદિવસ-એકું છે તે.

ધાતુ.

દષ્ટ (રોચતે) (૧ મં. આ.)-ગમવું
 (એને ને એના અર્થના ધાતુને યોગે)

જેને ગમે છે તે અર્થવાળો (રા. ૬૮ ચતુ.
 વિ. ૦ માં વપરાય છે).

અન્યથ.

અધ્યાસિતુમ્ (અધિ + આસનો હેતુ.
 હું)-બેસવા માટે, પ્રવેશ કરવા માટે.
 હદાનીમ્-હમણાં, હવે.

કેવલમ્-માત્ર.
 નિત્યમ્-હમેશ.

પાઠ ૨૪ મો.

કેટલાંક અનિયમિત નામનાં રૂપો.

અરુણા કાળા—આખે કાણા—તે આખે કાણા છે
 તસ્માત્ સત્તા ત્વમસિ યન્મમ તત્ત્વ તવૈવ—તેટલા માટે મિત્ર તું છે, જે માફ
 તે તારૂં—તેટલા માટે તું મિત્ર છે, જે માફ છે તે તારૂં છે
 દ્વધો ભાવેન પરિણત ક્ષીરમેતત્—દહિના બાવે પરિણામ પામેલું દૂધ એ—
 દહિની સ્થિતિમા પરિણામ પામેલું એ ક્ષીર છે
 પત્યુ. સેવા સ્ત્રીણાં પરમો ધર્મ —પતિની સેવા સ્ત્રીઓનો મોટા ધર્મ—
 પતિની સેવા સ્ત્રીઓનો મોટા ધર્મ છે
 ઈર્વંશી રૂપાર્ચિતાયા શ્રિયઃ પ્રત્યાદેશ —હંશી રૂપથી ગવિત શ્રીની નિરા
 કરેલું કરનાર—ગળગનાર છે
 સાધૂના કીર્તિ સર્વાસુ વિષ્ણુ પ્રસરતિ—સજ્જનોની કીર્તિ સર્વ દિશામા
 પ્રસરે છે.
 શિવાસ્તે પન્થાન્ સન્તુ—કલ્યાણકારક તારા માર્ગે ચાઓ—તારા માર્ગે
 કલ્યાણકારક ચાઓ
 આ પાઠમા પતિ, સસિ, શ્રી, સ્ત્રી, અગ્નિ, પતિન્, ને દિશના રૂપોના દાખલા છે
 ૧ પતિ રાખ્દના તુ, ચ, વ, વ, ને સં ના એ, વ, અનુક્રમે પત્યા
 પત્યે, પાત્ર, પત્યુ, ને પત્યૌ યાય છે બાકીના રૂપો હરિ જેવા છે
 ૨ સમાસને અન્તે પતિ રાખ્દના (જેવા કે મૂપતિ મહીપતિ ઇત્યાદિના) રૂપો
 હરિ જેવાજ છે, તેમા કઈ વિવક્ષણ નથી
 ૩ સત્તિ રાખ્દના પ્રથમ પાત્ર રૂપો સત્તા, સત્તાયૌ, સત્તાય, સત્તાયમ્, ને
 સત્તાયૌ છે. બાકીના પતિ જેવા છે

સસિ પુ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
પ્ર.	સત્તા	સત્તાયૌ	સત્તાય
દ્વિ.	સત્તાયમ્	,	સત્તાયન્
ત્રિ.	સત્તાય	સસિમ્યામ્	સસિમિ
ચ.	સત્તાયે	"	સસિમ્ય
વ.	સત્તાયુ	"	,
વ.	"	સત્તાયો	સત્તાનામ્
સ.	સત્તાયૌ	"	સસિયુ
સં.	સત્તાયૌ	સત્તાયૌ	સત્તાય

૪. સ્ત્રી શબ્દના હેં નો સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં ક્યુ થાય છે, દ્વિં એં વં
ત્રીમ્ કે ત્રિયમ્ ને દ્વિં બં વં સ્ત્રીઃ કે ત્રિયઃ છે.

સ્ત્રી સ્ત્રીં

એં વં	દ્વિં વં	બં વં
પ્રં સ્ત્રી	ત્રિયૌ	ત્રિયઃ
દ્વિં ત્રીમ્-ત્રિયમ્	"	ત્રીઃ-ત્રિયઃ
તૃં ત્રિયા	ત્રીમ્યામ્	ત્રીભિઃ
ચં ત્રિયૈ	"	ત્રીભ્યઃ
પં ત્રિયાઃ	"	"
વં "	ત્રિયોઃ	ત્રીણામ્
સં ત્રિયામ્	"	ત્રીપુ
સં ત્રિ	ત્રિયૌ	ત્રિયઃ

૧. સ્ત્રી, પી, હી, મૂ, યૂ એવા શબ્દોનાં રૂપોમા નીચેની બાબતો સક્ષમાં રાખવી:-

(અ) પ્રં એં વં નો સ્ત્ર પ્રત્યય લેખાતો નથી.

(આ) સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં હેં નો ક્યુ ને જ નો ક્યુ થાય છે

(ઇ) ચં, પં, વં, ને સં ના એં વં મા ને વં ના વં વં મા બે રૂપો થાય છે, એક પ્રત્યયો લગાડવાથી ને બીજું નદી ને ક્યુ બેઠું.

સ્ત્રી સ્ત્રીં

શૂ સ્ત્રીં

એં વં	દ્વિં વં	બં વં	એં વં	દ્વિં વં	બં વં
પ્રં સ્ત્રીઃ	ત્રિયૌ	ત્રિયઃ	શૂઃ	શુવૌ	શુવઃ
દ્વિં શ્રિયમ્	"	"	શુરમ્	"	"
તૃં શ્રિયા	શ્રીમ્યામ્	શ્રીભિઃ	શુરા	શુમ્યામ્	શુભિઃ
ચં શ્રિયૈ-યૈ	"	શ્રીભ્યઃ	શુવૈ-વૈ	"	શુભ્યઃ
પં શ્રિયઃ-યાઃ	"	"	શુવઃ-વાઃ	"	"
વં "	ત્રિયોઃ	શ્રિયામ્- શ્રીણામ્	"	શુવોઃ	શુવામ્- શૂણામ્
સં શ્રિયિયામ્	"	શ્રીપુ	શુવિ-વામ્	"	શુવુ
સં સ્ત્રીઃ	ત્રિયૌ	ત્રિયઃ	શૂઃ	શુવૌ	શુવઃ

૬ અક્ષિ, દપિ, સન્ધિય, અસ્થિ ને ત્વંથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં
અક્ષન્, દપન્, સન્ધન્, ને અસ્થન્ ગણી રૂપા કરવાં.

૧ અવીલદમીતરીતન્ત્રોધીહીમીણામુદાહૃતઃ ।

સાક્ષાનામેવ શબ્દાનાં સિલોપો ન કદાચન ॥

ફારાન્ત સ્ત્રીસિંચ શબ્દોમાં અવી (બકરી), સરખી, તરી (મળે), તન્ત્રી (વીણા નેકું
વાદ), ધી, હી, સ્ત્રી આ પ્રં એં વં નો સ્ત્ર પ્રત્યય લેખાતો નથી.

૭ દિશ, દૃશ, ને દૃશ એને અન્તે હોય એવા શબ્દોના (તાદૃશ, માદૃશ, વગેરેના) અન્તે શૂ નો વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં ક્ થાય છે.

અક્ષિ નં

દિક્ શ્રીં

એ૦ ૧૦	દ્વિ૦ ૫૦	પ્૦ ૫૦	એ૦ ૫૦	દ્વિ૦ ૫૦	પ્૦ ૫૦
પ્ર૦ અક્ષિ	અક્ષિણી	અક્ષીણિ	દિક્-શ્	દિશૌ	દિશઃ
દ્વિ૦ "	"	"	દિશમ્	"	"
ત્ર૦ અક્ષ્યા	અક્ષિભ્યામ્	અક્ષિભિઃ	દિશા	દિશ્મ્યામ્	દિશ્મિઃ
ચ૦ અક્ષ્યો	"	અક્ષિભ્યઃ	દિશે	"	દિશ્મ્યઃ
પં૦ અક્ષ્યાઃ	"	"	દિશઃ	"	"
પ૦ "	અક્ષ્યોઃ	અક્ષ્યામ્	"	દિશોઃ	દિશામ્
સ૦ અક્ષિણ-	"	અક્ષિણુ	દિશિ	"	દિશ્વ
અક્ષણિ					

સં૦ અક્ષિ ક્ષે અક્ષિણી અક્ષીણિ દિક્-શ્ દિશૌ દિશઃ
૮ પથિન્ નાં પ્રથમ પાંચ રૂપો પન્થાઃ, પન્થાની, પન્થાનઃ, પન્થાનમ્, ને પન્થાની થાય છે. ૨-૧૨ાદિ પ્રત્યયો પર છતાં પથ્ અંત થાય છે.

પથિન્ પું

એ૦ ૫૦	દ્વિ૦ ૫૦	પ્૦ ૫૦
પ્ર૦ પન્થાઃ	પન્થાની	પન્થાનઃ
દ્વિ૦ પન્થાનમ્	"	પથઃ
ત્ર૦ પથા	પથિભ્યામ્	પથિભિઃ
ચ૦ પથે	"	પથિભ્યઃ
પં૦ પથઃ	"	"
પ૦ "	પથોઃ	પથામ્
સ૦ પથિ	"	પથિવુ
સં૦ પન્થાઃ	પન્થાની	પન્થાનઃ

૧ સમાસને અન્તે પથિન્ પું પથ થાય છે. સ્વર્ગપથઃ-૨૧૧નો ભાગ.

ધુર્વોર્મઃ ક્રોધં સૂચયતિ ।

સ્ત્રીભિઃ કસ્ય ન સ્વણિહતં મુવિ મનઃ ।

ન્યાય્યાત્ પથઃ પ્રવિચ્છન્તિ પદં ન ધીરાઃ ।

અનિર્વેદઃ શ્રિયો મુલમ્ ।

દુર્ગ્ધં ચ શર્કરા ચૈવ ઘૃતં દધિ તથા મધુ ઇતિ પચ્ચામૃતમિદમ્ ।

આઃ પાપ કથમેવં ગદતો મામુત્તમાક્ષે ન તે નિપતિતં વજ્રમવર્ણીર્ણા
વા સહસ્રધા ન જિહ્વા વિહ્વલતાં ગતા વા ન વાણી નટાન્તિ વા
નાક્ષરાણિ ।

एकस्मिन्नीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे चयसि वर्तमानस्य
कथमपि पितृरुद्यमेवैको विविचशात् सुनुरभवम् ।

परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ।

नाज्ञामङ्गं सहन्ते नृचर नृपतयस्त्वादशाः सार्वभौमाः ।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अधુवं परिपેवते ।

ધ્રુવાણિ તસ્ય મશ્યન્તિ અધુવં નદ્યમેવ તુ ॥

સંહિતૈકપદે નિત્યા નિત્યા ધાતુપસર્ગયોઃ ।

નિત્યા સમાસે વાચ્યે તુ સા વિવશામપેક્ષતે ॥

ત્વદતુસ્મૃતિરેવ પાવની સ્તુતિયુક્તા કિમુ વનુમીશ સા ।

મધુરં હિ પયઃ સ્વમાવતો નતુ કીદુક્ સિતશર્કરાન્વિતમ્ ॥

કાકઃ કૃષ્ણઃ પિકઃ કૃષ્ણઃ કો મેદઃ પિકકાકયોઃ ।

વસન્તે સમુપાયાતે કાકઃ કાકઃ પિકઃ પિકઃ ॥

સ્વમાવં નૈવ મુચ્ચન્તિ સન્તઃ સંસર્ગતોઽસતામ્ ।

ન ત્યજન્તિ રૂતં મજ્ઞુ કાકસંપર્કતઃ પિકાઃ ॥

ન સા સખા યન્ન ન સન્તિ વૃદ્ધા નૈ તે વૃદ્ધા યે ન યદન્તિ ધર્મમ્ ।

નાસૌ ધર્મો યન્ન ન સત્યમસ્તિ ન તત્ સત્યં યચ્છલેનાતુવિદ્મ્ ।

તેના જેવા સગ્ગનો પૃથ્વી પર ક્ષયિતજ થાય છે.

રધુએ સર્વ દિશાઓના રાગઓને છૂટ્યા.

હવે આપ પ્રમાણુ છે એમ કહી તે અટક્યો.

તે સ્ત્રીએ શું કહ્યું તે હું બાણુતો નથી.

પતિ સર્વ સામગ્રીઓને પૂન્ય હોવો જોઈએ

નામ.

અનિર્વેદ (અનિર્વેદઃ) (પું) (નમ્)
સ૦, અ + નિર્વેદ પું કંટાળો, નાઉ-
મેદી)-નાઉમેદીનો અભાવ, દિવત.

અમૃત (અમૃતમ્) (ન૦)-મિષ્ટ(મીઠો)
પદાર્થ.

આજ્ઞામઙ્ગ (આજ્ઞામઙ્ગઃ) (પું) (આજ્ઞા
સ્ત્રી + મઙ્ગ પું)-આજ્ઞાનો ભંગ,
આજ્ઞા તોડવી તે.

ઉત્તમાઙ્ગ (ઉત્તમાઙ્ગમ્) (ન૦) ઉત્તમ
વિ૦ + અઙ્ગ ન૦)-શ્રેષ્ઠ અંગ, એટલે
માથું.

ઉપસર્ગ (ઉપસર્ગઃ) (પું)-ઉપસર્ગ.
ઊર્વશી (સ્ત્રી)-એક અપ્સરાનું નામ છે.

કીર્તિ (સ્ત્રી)-ખીર્તિ.

કોટર (કોટરઃ-રમ્) (પું, ન૦)-
ખોલ, બખોલ.

ઘૃત (ઘૃતમ્) (ન૦)-ધી.
 છલ (છલમ્) (ન૦)-૬૫૨,
 જાણા (જી૦)-૫૧૧ી.
 ત્વંદનુસ્થિતિ (જી૦) (તત્પુ૦, ત્વચ્ +
 અનુસ્થિતિ જી૦)-૧૧૩૨ સ્મરુ.
 દાપિ (ન૦)-૬૬૬.
 દિશ્વ (જી૦)-દિશા.
 દુગ્ધ (દુગ્ધમ્) (ન૦)-૬૬૬.
 ધી (જી૦)-ધુહિ.
 ધીર (ધીરઃ) (પું૦)-ડોહા પુરુષ.
 પથિન્ (પું૦)-માર્ગ.
 પરમાર્થ (પરમાર્થઃ) (પું૦) (કર્મ૦,
 પરમ-એક, ખરે + અર્થે પું૦ વરત)-
 ખરી વસ્તુ; પરમાર્થેન-નામનાવિદ
 રીતે, ખરા અર્થમાં
 પરિહાસ (પરિહાસઃ) (પું૦)-મરડરી
 પિક (પિક) (પું૦)-કોપલ.
 પ્રત્યાદેશ (પ્રત્યાદેશઃ) (પું૦)-નિશા
 કરણ કરનાર, લજ્જવનાર.
 મહ્ન (મહ્નઃ) (પું૦)-અડાવણું તે (જુ-
 મહ્ન-ભવાં અડાવવાં તે).
 માય (માયઃ) (પું૦)-રિપતિ.
 મૂ (જી૦)-પૃથ્વી.
 મૂ (જી૦)-ભવાં.
 મેદ (મેદઃ) (પું૦)-તક્ષાવત.
 મૂલ (મૂલમ્) (ન૦)-મૂળ.

સ્ત (સ્તમ્) (ન૦) (સ્ત નો જી૦
 ૬૦)-સપ્ત.
 વસન્ત (વસન્તઃ) (પું૦)-વસન્ત
 ઋતુ, ચેત્ર ને વૈશાખ
 વાણી (જી૦)-વાણી.
 વિગન્ધિત (વિગન્ધિતમ્) (ન૦) (વિ +
 ગ્લપ્ નો જી૦ ૬૦)-ગોલેલું તે.
 વિવદ્ધા (જી૦)-વક્તાની ઇચ્છા.
 વિદ્યુન્તા (જી૦)-વિવસપણુ મન
 શાંતી યવલી ખરાળી (સપ્તે ભગ).
 શર્કરા (જી૦)-ખાડ
 શ્રી (જી૦)-લક્ષ્મી.
 યતિ (પું૦)-મિત્ર.
 સમાસ (સમાસઃ) (પું૦)-સમાસ.
 સાર્વભૌમ (સાર્વભૌમઃ) (પું૦)-આખી
 પૃથ્વીનો રાજા.
 સાયુ (પું૦)-સારો માણસ.
 સિત શર્કરા (જી૦)-ખાડી સાકર.
 સુત (પું૦)-પુત્ર.
 સંસાર્ગ (સંસાર્ગઃ) (પું૦)-સોખત.
 સંદિતા (જી૦)-સંધિ.
 સંપર્ક (સંપર્કઃ) (પું૦)-સોખત, સંગ.
 સેવા (જી૦)-સેવા.
 છી (જી૦)-છી. [ટિપ.
 સ્વમાવ (સ્વમાવઃ) (પું૦)-સ્વભાવ,
 હી (જી૦)-સન્નભ.

વિશેષ

અનુષ-અનિયમિત.
 અનુવિદ (અનુ + વ્યજ ૪ ગ૦ ૫૦ વિ-
 ધ્યતિ નો જી૦ ૬૦)-નોડાયલું.
 અન્વિત (અનુ + ઇ નો જી૦ ૬૦)-પુત્ર.
 અવશીર્ણ (અવ + શૃ નો જી૦ ૬૦)-
 ફાળી ગયલું
 વસત્-નકાર.

કાળ-કાળું.
 કવિદ્વ-કેડ.
 કૃણ-કાળું.
 રાણિત-સાગી ગયલું
 ગદત્ (ગદ્ ૧ ગ૦ ૫૦ નો વર્ત૦ ૬૦)-
 બોલત, બોલનાર.
 ગર્વિત (ગર્વ નો જી૦ ૬૦)-ગર્વપામેલું.

૧ સમાસમાં ૧૦ ૧૦ માં અસ્મદ્ ને શુદ્ધદ્ નું મત્ર ને લવ્ઙ થાય છે. ૨ અષ્ટ નો મત્રમાં
 નહેલા વિન્ આદિશ થાય છે.

ઝીર્ણ (જૂ નો ભૂં ૬૦)-ધરડું, કાચ
પામેલું, છરણ થયેલું.

ત્વાનુસ-તારા જેવું.

મુલ-નિમિત્ત. [૫૩૬.]

નિપતિત (નિ + પત્ નો ભૂં ૬૦)-

નિવસત્ (નિ + વસ નો વર્તો ૬૦)-

નિવાસ કરેલું.

નિશ્ચ-દુર્મેષ થયેલું, આવશ્યક.

પરિણત (પરિ + નમ્ નો ભૂં ૬૦)-

પરિણામ પામેલું.

પશ્ચિમ-પાછલું (પશ્ચિમ વપ:-વૃદ્ધાવ
વસ્થા)

પાપ-પાપી.

યુક્ (યુજ નો ભૂં ૬૦)-લેડાયેલું.

દ્વદ્ (દ્વષ્ટ ૧ ગ૦ આં નો ભૂં ૬૦)-
ધરડું.

શિવ-કલ્યાણકારક.

સમુપાયાત (સમ્ ઉપ યા નો ભૂં ૬૦)-
આવેલું

ધાતુ.

અપર્ણ (અપેક્ષતે) (૧ ગ૦ આં)-
અપેક્ષા-છેડા રાખવી.

પ્રપ્ત (પ્રસરતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-પ્રસ
રતું, ફેલાયું.

પ્રવિચલત્ (પ્રવિચલતિ) (૧ ગ૦
૫૦)-ચલિત થયું.

પરિપેત્ (પરિપેતે) (૧ ગ૦ આં
(પરિપેત્)-સેવડું.

અન્ય.

કિન્ન-કેટલું બહું! કહેલું શું? | ત્રિવિચિત્-વિધિના વચથી, દેવબળથી
વપુન્ (વષ્ નો હેતવો ૬૦)-કહેવાને |

પાઠ ૨૫ મો.

પાંચમા ને આઠમા ગણના ધાતુઓ.

સર્વથા ચક્રવર્તિનં પુત્રમવાપુહિ—સર્વ પ્રકારે ચક્રવર્તી પુત્ર પ્રાપ્ત કરે.

શૂણુ મે સાવશેષં વચ.—સાંભળ માઈ અવશેષસહિત (પૂર્વ) વચન.

સપ્તિ અગ્રાગચ્છ ધુષ્પાણિ ચિનવાવહે—સપ્તિ, અહિ આવ, પુષ્પો આપણે
એ એકડાં કરીએ.

જગજ્ઞાથ ન ત્રયં તે મહિમાનં સ્તોતું શકુમઃ—હે જગન્નાથ, નથી અમે તારો
મહિમા વખાણવા શક્તિમાન છીએ—(શક્તિમાન નથી).

અધ્વર્ચવો યજ્ઞે સોમમસુન્વન્—અધ્વર્ચુઓએ યજ્ઞમાં સોમ રસ કાઢ્યો.

સ્વમપિ સ્વં નિયોગમશૂન્યં કુહ—તું પણ પોતાનું સોપેલું કામ સનું નહિ
એવું કરે—તું પણ તને સોપેલું કામ બળવ.

ક્રમેણ ચ તસ્યા વપુષિ યૌવનં પદમકરોત્—ક્રમે અને તેના શરીરમાં જુવા-
નીએ સ્થાન કર્યું—અને ક્રમે તેના શરીરમાં જુવાની ખીલવા માંડી.

દેશ્વરકૃપયા વિના દુષ્કરાણિ કાર્યાણિ જનાઃ કયં સાધુયુઃ—ઈશ્વરકૃપા વિના
દુષ્કર કાર્યો માણુસો કેવી રીતે સાધે—ઈશ્વરની કૃપા વિના માણુસો
દુષ્કર કાર્યો કેવી રીતે સાધે !

આ પાઠમાં ૫ મા ને ૮ મા ગણના ધાતુનાં રૂપાના દાખલા છે ૧ લા ને
૬ ઠી ગણનો વિકરણુ પ્રત્યય અ, ય મા નો ય, ને ૧૦ મા નો જય છે. આ ચારે
ગણમાં અંગને અન્તે અકાર છે. એ સિવાયના ગણના ધાતુનાં અંગને અન્તે અ
નધી હોતો. અકારાન્ત અંગવાળો ગણો ૧ લા વર્ગના ને બાકીના ૨ જ વર્ગના છે.

૫ મા ગણના ધાતુનો વિકરણુ પ્રત્યય જુ ને ૮ મા ગણના ધાતુનો જ છે.
કેટલાક પ્રત્યયો પર છતાં ધાતુમાં અન્ત્ય સ્વર ને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો શુણ્ણ
થાય છે કે એવો બીજો ફેરફાર થાય છે, ને કેટલાક પ્રત્યય પર છતાં થતો નથી.
શુણ્ણ કે વૃદ્ધિનો વિકાર કે ફેરફાર કરાવનાર પ્રત્યયો વિકારક ને ન કરાવનારા અ-
વિકારક કહેવાય છે.

વિકારક પ્રત્યયો—પરસ્મેપદ પ્રત્યયોમાં એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક છે,
દ્વિવચન ને બહુવચનના અવિકારક છે

અર્પવાદ—(૧) આજ્ઞાર્થ પ્રથમ પુરુષ દ્વિવચન ને બહુવચનના પ્રત્યયો વિકાર-
ક છે.

(૨) આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચન ને વિધ્યર્થના એકવચનના પ્રત્યયો
અવિકારક છે.

અર્થાત્, પરસ્મેપદમાં વર્તમાનકાળ ને ભૂતકાળના ત્રણે પુરુષોના એ ૦ ૧૦
પ્રત્યયો તથા આજ્ઞાર્થ પ્રથમ પુરુષનાં ત્રણે વચનના પ્રત્યયો અને તૃતીય પુરુષનો
એ ૦ ૧૦ નો પ્રત્યય, એટલા વિકારક છે, બાકીના અવિકારક છે.

આત્મેપદ પ્રત્યયોમાં આજ્ઞાર્થ પ્રથમ પુરુષનાં ત્રણે વચનો, વિકારક છે, તે
સિવાય બાકીના, ચારે કાળ ને અર્થના, પ્રત્યયો અવિકારક છે,

વર્ત૦, આજ્ઞા૦, ને ભૂત૦ ના પરસ્મેપદ પ્રત્યયો ૧ લા વર્ગના ગણમાં છે તેવાજ
છે. આજ્ઞા૦ દ્વિ૦ પુ૦ ૧૦ ૧૦ નો પ્રત્યય દ્વિ છે. સ્વરાન્ત ૫ મા ગણના ધાતુમાં
ને ૮ મા ગણના બધા ધાતુમાં એ હિ લોપાય છે. વિધ્ય૦ ના પ્રત્યયો નીચે
પ્રમાણે છે:—

પ્ર૦	યામ્	યાવ	યામ
દ્વિ૦	યાઃ	યાતમ્	યાત
તૃ૦	યાત્	યાતામ્	યુઃ

૨ જ વર્ગના ગણમાં આત્મેપદ પ્રત્યયોમાં નીચેના ફેરફાર થાય છે:—

તૃ૦ ૧૦ ૧૦ માંથી નકાર લોપાય છે. ર્યે, ર્યે, ર્યામ્, ને ર્યામ્ ને બદલે
આપે, આતે, આપામ્, ને આતામ્ થાય છે.

૧. ય ને મ્ થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં વિકરણુના જ ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન
ન હોય તો તે જ વિકરણે લોપાય છે. કૃ ધાતુમાં જ નો એવા પ્રસંગમાં નિત્ય-

कृ. ड.

अ२० वर्त०

आत्म० वर्त०

प्र०	करोमि	कुरुः	कुर्म	कुर्व	कुर्वहे	कुर्महे
द्वि०	करोपि	कुरुथ	कुरुथ	कुरुपे	कुर्वीथ	कुरुध्वे
तृ०	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति	कुरुते	कुर्वीते	कुर्वन्ते

५२० आशी०

आत्म० आशी०

प्र०	करवाणि	करवाय	करवाम	करवै	करवावहे	करवामहे
द्वि०	कुरु	कुरुतम्	कुरुत	कुरुष्व	कुर्वीयाम्	कुरुध्वम्
तृ०	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु	कुरुताम्	कुर्वीताम्	कुर्वन्ताम्

५२० भूत०

आत्म० भूत०

प्र०	अकुरुयम्	अकुरुव	अकुर्म	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि
द्वि०	अकुरो	अकुरुतम्	अकुरुत	अकुरुथा	अकुर्वीयाम्	अकुरुध्वम्
तृ०	अकरोतु	अकुरुताम्	अकुर्वन्	अकुरुत	अकुर्वीताम्	अकुर्वन्त

५२० विध्य०

आत्म० विध्य०

तृ०	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्यैरन्
-----	----------	------------	---------	----------	------------	-----------

साधु कृतमनेन विद्यापरिग्रहार्थं पुत्रान् कार्श्यां प्रहिष्यता ।

तात शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव वनं प्रवेष्टुं न शक्नुमः ।

विदुषां यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति ।

अहो देवी मातृमती सखीभ्यां सह किमपि मन्त्रघमाणा
तिष्ठति । भवतु । लताजालेनान्तरितः शृणोमि तावदासौ
विश्रम्भालापम् ।

अद्य पौर्णमासीति मया चन्द्रपूजा सायं कर्तव्या । तस्मात् पूजार्थं
सङ्ख्या उद्याने पुष्पाण्यवचिन्वाताम् ।

द्रष्टव्यानां परं न दृष्टं मयातश्चक्षुःफलं नैवाप्तवम् ।

एकदा पुत्रमाहूय शशुन् हन्तुमपरिमितबलानुघात चिरन्तनैरमात्यै-
र्महोत्सामन्तेश्च कृत्वा सोमैसारमुत्तरापथं प्रोद्दिणवम् ।

निर्धला बलिनो युद्धे न कदापि घृष्णयुः ।

भगवति सरस्वति तव चरणं शरणं करवाणि ।

વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય

શક્તિઃ પરેષાં પરપીડનાય ।

સલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતત્

જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥

કુલીનેઃ સહ સંપર્કે પળિદતૈઃ સહ મિત્રતામ્ ।

જ્ઞાતિમિશ્ર સમં મેલં કુર્વાણો ન વિનક્યતિ ॥

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો મૃતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ।

મા કુરુ જનધનયૌવનગર્વં હરતિ નિમેષાત્ કાલઃ સર્વમ્ ।

માધામયમિદમસિલં હિત્વા વ્રજપદં ત્વં પ્રવિશ વિદિત્વા ॥

તે કન્યા વાલીમાં ગાડો પરથી કૂલ ચૂટ છે.

ઉધમથી કોણુ કાર્ય સાધી નહિ-રાકે ?

પુસ્તકો લાવવા તેમણે તેને કાશી મોકલ્યો.

ઉધમ કરનારા કૃષ્ણ મેળવે છે.

હવે આપણે શુક્રનો ઉપદેશ સાંભળીએ.

નામ.

અધ્વર્ષુ (પું) - યાજ્ઞિક ગૌર.

અમાત્ય (અમાત્યઃ) (પું) - રાજાની

સાથે રહેનાર પ્રધાન (અમા અં

સહ, સાથે ત્વ પ્રત્યય).

ઉત્તરાપથ (ઉત્તરાપથઃ) (પું) - ઉત્તર

માર્ગ.

ઉચ્ચાન (ઉચ્ચાનમ્) (નં) - ખાજ.

કૃપા (સ્ત્રી) - કૃપા, મહેરબાની.

કુલીન (કુલીનઃ) (પું) - કુલવાન પુ-

રુષ.

ક્રમ (ક્રમઃ) (પું) - ક્રમ, અનુક્રમ.

સલ (સલઃ) (પું) - અજ, હુન્ધો મા-

ણસ.

ગર્વ (ગર્વઃ) (પું) - અભિમાન.

ચક્રુઃફલ (ચક્રુઃફલમ્) (નં) - (ત

ત્પું, ચક્રુસ નં આંખ + ફલ નં)

આંખનું કૃષ (આંખે જે ઉત્તમ વસ્તુ

ભેળી ભેઈએ તે ભેળી તે).

જ્ઞાતિ (પું) - સમાવદાણાં.

ધનુર્ધર (ધનુર્ધરઃ) (પું) - ધન્વી, ધ-

નુષ્ ધારણ કરનાર.

નિમેષ (નિમેષઃ) (પું) - આંખનો

પલકારો (નિમેષાત્ પલકારામાં).

નિયોગ (નિયોગઃ) (પું) - સંપેક્ષ કામ.

નીતિ (સ્ત્રી) - નીતિ.

પરપીડન (પરપીડનમ્) (નં) (કર્મં,

પર વિં અતિરાથ + પીડન નં) -

અતિરાથ પીડનું તે.

પાર્થ (પાર્થઃ) (પું) - અર્જુન.

પૌર્ણમાસી (સ્ત્રી) - પુનેમ.

વલ (વલમ્) (નં) - સન્ય.

વ્રજપદ (વ્રજપદમ્) (નં) (વ્રજાન્

નં શક્ત + પદ નં રથાન) - શક્તિ

રથાન. [નામ છે.

માતૃમતી (સ્ત્રી) - દુયોધનની રાણીનું

મૃતિ (સ્ત્રી) - બૈભવ, આખાડી.

મદ (મદઃ) (પું) -અહંકાર.
મહિમન્ (પું) -મહિમા.
મેલ (મેલઃ) (પું) -સંસર્ગ, મેળાપ.
યત્ત (યત્તઃ) (પું) -યજ્ઞ.
યોગેશ્વર (યોગેશ્વરઃ) (પું) -યોગનો
ઈશ્વર, શ્રીકૃષ્ણ.

લતાજાલ (લતાજાલમ્) (ન૦) (લતા
શ્રીં + જાલ ન૦) -વેણાની જાળ.
લપુસ્ (ન૦) -શરીર.
વિજય (વિજયઃ) (પું) -વિજય.
વિદ્યાપરિપ્દ (પું) - (તણુ૦, વિદ્યા +
પરિપ્દ પું રવીકાર) વિદ્યાનો રવી-

કાર. વિદ્યાપરિપ્દાર્થમ્ વિદ્યાના રવી-
કાર માટે.

વિશ્રમ્માલાપ (પું) - (તણુ૦, વિશ્રમ્મ-
પું વિશ્રાસ + આલાપ પું સંતા-
વણુ) -વિશ્રાસધુક્ત સંભાષણ, વિ-
શ્રાસની વાતો.

વિવાદ (વિવાદઃ) (પું) -તકરાર.

સરસ્વતી (સ્ત્રી) -વાણી.

સામન્ત (સામન્તઃ) (પું) -તાબેનો
રાજા.

સોમ (સોમઃ) (પું) -સોમ નામની
વેણીનો રસ.

વિશેષ

અનુયાત (અનુ+યા ૨ ગ૦ ૫૦ નો જૂ૦
૬૦) -પાછળ ગયેલું.

અન્તરિત (અન્તર+હનો જૂ૦ ૬૦) -
કુપાયેલું.

અપરિમિત (અ + પરિમિત, પરિ + મા
નો જૂ૦ ૬૦) -ચોક્કું નહિ તેલું, ધણું.

ચિરસ્તન-પણા વખતનું.

દુષ્કર-કરકું મુશ્કેલ એલું.

દ્રવ્ય-જેવા લાયક.

નિર્વલ (વદ્) -જતું રહુ છે બળ જેમાંથી,
બળરહિત.

પર-અન્ય, ઉત્તમ.

ચલિન્-બળવાન.

માવામય (માણ સ્ત્રીં કપટ, મય વિકાર-
વાચક પ્રત્યય=મરેલું, બનેલું) -મા-
યાનું બનેલું, અસત્.

વિપરીત (વિ + પરિ + હનો જૂ૦ ૬૦) -
ઉલટું.

વિરહિત (વિ + રહુ નો જૂ૦ ૬૦) -વિ-
નાનું.

સામિસાર (વદ્, સ-સહ + અમિસાર
પું અનુયાયી) -અનુયાયીની સહિત.

સારવૈપ (વદ્, સ + અવૈષેપ પું) -
શેષસહિત, સંપૂર્ણ.

ધાતુ.

અશન્યમ્+કૃ (૮ ગ૦ ઉ૦) -સૂનું નહિ
એકું કરકું, બળવણું.

આપ (આપ્રોતિ) (૫ ગ૦ ૫૦) -મેળ-
વણું; ૩૩ કે અવ સાથે-મેળવણું.

કૃ (કરોતિ-કરતે) (૮ ગ૦ ઉ૦) -કરકું

ચિ (ચિનોતિ ચિનુતે) (૫ ગ૦ ઉ૦) -
એકું કરકું; વિ, સમ્, કે અવ સાથે-
એકું કરકું.

તન્ (ત મોતિ તનુતે) (૮ ગ૦ ઉ૦) -

ફેલાવણું; પ્ર, વિ, કે સમ્ સાથે-
ફેલાવણું.

ઘૃષ્ (ઘૃષ્ણોતિ) (૫ ગ૦ ૫૦) -લડવા
બોલાવણું

મન્ (મન્નયતે) (૧૦ ગ૦ આ૦) -
મસૂલત કરવી, વિચાર કરવો; ૨
બોલાવણું.

શ્કૃ (શક્નોતિ) (૫ ગ૦ ૫૦) -રાકકું.
શરણં કૃ (૮ ગ૦ ઉ૦) -શરણુ જઈ.

સુ (નૃ) (નૃણોત્તિ) (૫ ગ૦ ૫૦) -સાં- | સ (સનોતિ સુતે) (૫ ગ૦ ૭૦) -૨ય
 બળવું. કાઢવે. [પ્ર સાયે મોક્ષલડું.
 તાર્ (સામોતિ) (૫ ગ૦ ૫૦) -સાધવું. | દિ (દિનોતિ) (૫ ગ૦ ૫૦) -મોક્ષલડું;
 અવ્યય.

આહ્ય (આ + હ્યે ૧ ગ૦ ૫૦ નો અવ્ય. ૬૦) -ખોલાવાળે. | ત્રિદિવા (વિદ્ નો અવ્ય. ૬૦) -ત્રણીને.
 ૬૦) -ખોલાવાળે. | સ્તોતૃમ્ (સ્તુ નો દેવ. ૬૦) -સ્તુતિ કરવા.
 પ્રકટા એકવાર. [સપા. | હન્તૃમ્ (હન્ નો દેવ. ૬૦) -હામવા.
 પ્રષેષ્ટમ્ (પ્રશિષ્ટ નો દેવ. ૬૦) -પે- | દિશા (દા નો અવ્ય. ૬૦) -તરફને.

પાઠ ૨૬ મો.

નવમા ગણના ધાતુઓ.

પ્રાય આકૃતિમનુગૃહ્ણન્તિ ગુણાઃ—ધણું કરીને આકૃતિને અનુગ્રહ કરે છે
 ગુણો—ધણું કરીને ગુણો આકૃતિને અનુસરે છે.

ત્યદર્થ મહાજયમશ્વમ્ક્રીણામ્—તારે માટે મોટા વેગવાળો અશ્વ મેં ખ-
 રીધો—મેં તારે માટે મોટા વેગવાળો અશ્વ ખરીદ્યો.

પ્રીણાતિ યઃ સુચરિતૈઃ પિતરં સ પુત્રઃ—ખુશ કરે છે જે સારાં ચરિતો વડે
 પિતાને તે પુત્ર—જે સારાં ચરિતો વડે પિતાને ખુશ કરે છે તે પુત્ર છે.

પુણ્યાશ્રમદર્શનેન સાયદાત્માનં પુનીમહે—પુણ્ય આશ્રમના દર્શન વડે
 આત્માને આપણે પવિત્ર કરીએ.

હતઃ શિલાતલૈકદેશમનુગૃહ્ણાતુ વયસ્યઃ—આ શિલાના એક ભાગને અનુ-
 ગ્રહ કરે મિત્ર—મિત્ર આ શિલાના એક ભાગનો અનુગ્રહ કરે (ભાગ
 ૫૨ ખેસે).

શતં મુષ્ણાતિ દેવદત્તમ્—સો તે ચોરે છે દેવદત્તને—તે દેવદત્ત પાસેથી સો
 રૂપીઆ ચોરે છે (મુષ્ ધાતુ દ્વિકર્મક છે).

દે રાજન્, આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને દોહવા ધૃચ્છે છે જો (દોહવા ધૃચ્છતો
 હોય તો) વાછરડા જેવા આ લોકને રક્ષણ કર.

આ પાઠમાં ૯ માર ગણના ધાતુનાં રૂપોના દર્શણ છે.

ક્રી ૯ ગ૦ ૭૦

પર૦ વર્ત૦

આત્મ૦ વર્ત૦

એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	ત્રિ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	ત્રિ૦ વ૦
પ્ર૦ ક્રીણામિ	ક્રીણીયઃ	ક્રીણીમઃ	ક્રીણે	ક્રીણીવહે	ક્રીણીમહે
દ્વિ૦ ક્રીણાસિ	ક્રીણીધઃ	ક્રીણીધ	ક્રીણીધે	ક્રીણાધે	ક્રીણીધ્વે
ત્ર૦ ક્રીણાતિ	ક્રીણીતઃ	ક્રીણન્તિ	ક્રીણીતે	ક્રીણાતે	ક્રીણતે

પરં આરાં

આત્મં આરાં

પ્રં ક્રીણાનિ	ક્રીણાઞ	ક્રીણામ	ક્રીણૈ	ક્રીણારૈઃ	ક્રીણામૈ
દ્વિં ક્રીણીદિ	ક્રીણીતમ્	ક્રીણીતમ્	ક્રીણીપ્ચ	ક્રીણાધામ્	ક્રીણીધ્વમ્
ત્વં ક્રીણાત	ક્રીણીતામ્	ક્રીણન્તુ	ક્રીણીતામ્	ક્રીણાતામ્	ક્રીણતામ્

પરં ભૂતં

પ્રં અક્રીણામ્	અક્રીણીઞ	અક્રીણીમ
દ્વિં અક્રીણાઃ	અક્રીણીતમ્	અક્રીણીત
ત્વં અક્રીણાત્	અક્રીણીતામ્	અક્રીણન્

આત્મં ભૂતં

પ્રં અક્રીણિ	અક્રીણીઞદિ	અક્રીણીમદિ
દ્વિં અક્રીણીધાઃ	અક્રીણાધામ્	અક્રીણીધ્વમ્
ત્વં અક્રીણીત	અક્રીણાતામ્	અક્રીણત

પરં વિધ્યં

પ્રં ક્રીણીયામ્	ક્રીણીયાઞ	ક્રીણીયામ
દ્વિં ક્રીણીયાઃ	ક્રીણીયાતમ્	ક્રીણીયાત
ત્વં ક્રીણીયાત્	ક્રીણીયાતામ્	ક્રીણીયુઃ

આત્મં વિધ્યં

પ્રં ક્રીણીય	ક્રીણીઞદિ	ક્રીણીમદિ
દ્વિં ક્રીણીયાઃ	ક્રીણીયાધામ્	ક્રીણીધ્વમ્
ત્વં ક્રીણીત	ક્રીણીયાતામ્	ક્રીણીરમ્

આ રૂપો ઉપરથી જણાશે કે ૯ મા ગણના ધાતુનો મૂળ વિકરણ પ્રત્યય ના છે, તેનું અવિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં ની, ને અવિકારક સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં નૂ થાય છે.

પુષ્, છુષ્ જેવા વ્યંજનાન્ત ધાતુનું પરસ્મેષદ આસાર્ય દ્વિં ૧૦ વં નું રૂપ ધાતુને આન લગાડવાથી થાય છે; પુષાણ, છુષાણ.

ધાતુના ઉપાન્ત્ય અનુનાસિકનો વિકરણ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે; ઘન્થ—ઘમાતિ; ઘન્થ—ઘઘ્નાતિ.

પૂ, ડ, પૂ, સ્તૂ, વૂ જેવા કેટલાક ધાતુનો વિકરણ પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય સ્વર દ્વસ્વ થાય છે; પૂ—પુનાતિ.

સૂત ચોદયાશ્વાન્ । પુણ્યાશ્રમદર્શનેન તાવદાત્માનં પુનીમહે ।

કથપતુ સર્વમનુક્રમેણ । મૈમમન્તરા પ્રતિવધીતમ્ ।

મૃદઃ સ્વલ્પયં દુરાત્મા મુયોધનો વાસુદેવં મગવન્તં સ્વેન રૂપેણ કથં જાનાતુ ।

अहो कल्याणपरंपरा । सत्योऽयं जनप्रवादो यद् विपद्दिपदं संपत्सं-
पदमनुग्रह्णाति ।

प्रिययस्यादार्यमाणवकाज्जानीहि तावदस्योत्कण्ठाकारणम् ।
अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुः ।

न च प्रयोजनमन्तरा चाणम्यः स्वप्नेऽपि चेष्टते ।
हरिमन्तरेण न सुषम् ।

तिलेभ्यः प्रतियच्छति प्रापान् ।

अनुदिवसं परिहीयसेऽङ्गैः ।

ओजस्वितया न परिहीयते शच्या उर्वशी ।

आरोग्यकामः पथ्यमङ्गीयात् ।

अनेन बलिना सार्धं कथं विगृहीयाम् ।

काले खलु समारब्धाः कलं यन्ति नीतयः ।

मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ।

इच्छया कुरुते देहमिच्छया वितर्भवेत् ।

क्रीडते भगवान् लोके बालः श्रीङ्गनकैरिव ॥

मतिं बधान मुग्धीवे राक्षसेन्द्रं गृहाण वा ।

अशान भर्ताद् भोगान् लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा ॥

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति नरास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति

ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।

सुस्वादुतोषाः प्रभवन्ति नद्यः

समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥

यत्कुरुतेऽरीन् व्यगृहीम समुद्रमतराम च ।

सा हतेति यदन् राममुपातिष्ठन्मरुत्सुतः ॥

सहसैव भुजङ्गपाशवान् विनिगृह्णाति न वाचदन्तकः ।

अभयं कुरु तावदाशु मे गतजीवस्य पुनः किमौषधैः ॥

નામ.

અનુક્રમ (અનુક્રમઃ) (પું) -અનુક્રમ.
 અન્તક (અન્તકઃ) (પું) -અમ.
 અભય (અભયમ્) (ન૦) -અભય, જ-
 યનો અભાય.
 સ્ત્વકણ્ઠાકારણ (ન૦) - (સ્ત્વકણ્ઠા સ્ત્રી
 ચિન્તા + કારણં ન૦) -ચિન્તાનું કારણ.
 એકદેશ (એકદેશઃ) (પું) -એક ભાગ.
 ઓજસ્વિતા (સ્ત્રી) -તેજસ્વીપણું.
 કમ્પન્દલ (પું, ન૦) -કમ્પન્દળ.
 કલ્યાણપરંપરા (સ્ત્રી) - (કલ્યાણ ન૦
 + પરંપરા સ્ત્રી) હાર - કલ્યાણની પરં-
 પરા, એક પછી એક આવડું કલ્યાણ.
 ક્રીડનક (ક્રીડનકમ્) (ન૦) -રમકડું.
 ક્ષિતિ (સ્ત્રી) -પૃથ્વી.
 ક્ષીરાનિધિ (પું) -દૂધનો દરીઓ.
 ઘાણક્રય (ઘાણક્રયઃ) (પું) -ચન્દ્રચક્ષ
 રાળના પ્રધાનનું નામ
 જનપ્રવાદ (પું) (જન પું + પ્રવાદ પું
 કહેવત) -લોકોની કહેવત.
 જલ (જલઃ) (પું) -વેળ.
 તિલ (તિલઃ) (પું) -તલ.
 તોય (તોયમ્) (ન૦) -પાણી.
 દોષ (દોષઃ) (પું) -દોષ.
 ભરત (ભરતઃ) (પું) -ભરત.

ધુજ્ઞપાત્ર (પું) (કર્મ, ધુજ્ઞ પું
 સર્પ + પાત્ર પું) -સર્પરૂપી પાત્ર.
 ભોગ (ભોગઃ) (પું) -ભોગ, સુખ.
 મધુન્નત (મધુન્નતઃ) (પું) -વહુ, મધુ
 ન૦ મધ + ન્નત ન૦) -મધમાખી.
 મરન્દ (મરન્દઃ) (પું) -પુષ્પરસ
 મરત્સુત (મરત્સુતઃ) (પું) (મરત્
 પું પવન + સુત પું પુત્ર) -પવનનો
 પુત્ર મારતિ, હંતુમાન.
 માળવક (માળવકઃ) (પું) -પુષ્પનું
 નામ છે (આ સ્થળે વિદૂષકનું નામ છે).
 માપ (માપઃ) (પું) -અડઢ.
 રાક્ષસેન્દ્ર (પું) (રાક્ષસ પું + ઇન્દ્ર
 પું શ્રેષ્ઠ, રાજા) -રાક્ષસોનો રાજા,
 વિભીષણ.
 વત્સ (વત્સઃ) -વાહરડો.
 શચી (સ્ત્રી) -ઈન્દ્રાણી.
 શિલાતલ (શિલા સ્ત્રી + તલ પું, ન૦) -
 પથ્થરની સપાટી.
 સુગ્રીવ (સુગ્રીવઃ) (પું) -સુગ્રીવ.
 સુચરિત (સુ-સાર) (ન૦) -સાર ચરિત.
 સુધા (સ્ત્રી) -અમૃત.
 સુયોધન (સુયોધનઃ) (પું) -દુર્યોધન
 સુત (સુતઃ) (પું) -સારથિ
 સ્વપ્ન (સ્વપ્નઃ) (પું) -સ્વપ્ન, સપણું.

ચલિન્-ખળવાન્

માર્મિક-મર્મ-આંદરનો ગુણ જાણનાર
ચિત્ત (ચદ્) - વિષય છે શરીર જેનું
શરીરરહિતસમારબ્ધ (સમ્ + આ + રમ્ ૧ ગ૦
આ૦ નો જૂઠું) - આરબેહુ
સુવર્ણપુષ્પિત-સુવર્ણના પુષ્પયુક્ત થયેલું
સુસ્વાદુ-ખટુ રસાદિ

ધાતુ.

અશ (અદનાતિ) (૮ ગ૦ ૫૦) - ખાવું
અપ + સ્થા (અપતિષ્ઠતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) -
પાસે ઉભા રહેવું
પ્રી (પ્રીણાતિ પીતે) (૮ ગ૦ ૬૦) -
ખરીદે, વિ સાથે-વેચે
પ્રપ્ત્ય (પ્રપ્નાતિ) (૮ ગ૦ ૫૦) - ગ્રાહ્ય
પદ્ (પદ્) (પદ્નાતિ-પીતે) (૮ ગ૦
૬૦) - પકડે, (વિ + નિ સાથે) -
પકડે (અનુ સાથે) - અનુમતિ-કૃપા
કરવી, (વિ સાથે) વિમત્-ભડાઈ
કરવી
પુદ્ (પોદપતિ) (૧૦ ગ૦ ૫૦) -
હાકે, પ્રેરે [કરે
પેદ્ (પેદેતે) (૧ ગ૦ આ૦) - કામ
જા (જા) (જાનાતિ-નીતે) (૮ ગ૦
૬૦) જાણે
ધૂ (ધુનાતિ-નીતે) (૮ ગ૦ ૬૦) - કંપે
પરિ + હા (કર્મ - પરિહીયતે) - ૧ ત
જાણે, કીણે થયું ૨ ઠીકતા થયું
પુષ્ (પુષ્ણાતિ) (૮ ગ૦ ૫૦) - પોષે.

પૂ (પુ) (પુનાતિ નીતે) (૮ ગ૦ ૬૦) -
પવિત્ર કરે.
પ્રતિ + હા [યચ્છ] (પ્રતિપચ્છતિ)
(૧ ગ૦ ૫૦) - અદ્યબદ્ધ કરે
(એને યોગે ૧૦ વિં ૧૫૨૫ છે)
પ્ર + મૂ (પ્રમચતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) -
ઉત્પન્ન થયું,
પ્રી (પ્રીણાતિ) (૮ ગ૦ ૫૦) - ખુશ
કરે.
વપ્ (વપાતિ) (૮ ગ૦ ૫૦) - ખાધે,
ચે, (પ્રતિ સાથે) - પ્રતિબન્ધ-હર
કેત કરવી, (અનુ સાથે) - પાળે જય,
ભેડાવે
અપ્ (અપ્ણાતિ) (૮ ગ૦ ૫૦) - ચોરડું
(દ્વિકર્મક છે)
હ (હુનાતિ-નીતે) (૮ ગ૦ ૬૦) - કાપે
હૂ (હૂ) (હુણાતિ-નીતે) (૮ ગ૦ ૬૦)
કે પ્ર સાથે-વરડું, પસંદ કરે.
સ્તૂ (સ્તૂણાતિ-નીતે) (૮ ગ૦ ૬૦) -
પાથરે

અન્ય.

અનુદિવસમ્ (અન્ય) - દરેક.
અન્તરા-૧ વચ્ચે, ૨ વિના (એને યોગે
દ્વિં ત્રિં ૧૫૨૫ છે)
અન્તરેણ-વિના (એને યોગે દ્વિં ત્રિં
૧૫૨૫ છે)
આગુ-જલદી

આસાય (આ + સદ્ ના પ્રેરકનો અન્ય
કૃં) - પ્રાપ્ત કરીને
યત્કૃતે (યદ્ ને + કૃતે અં કીધે) -
જેને કીધે
સહસા-એકદમ
સેવિતુમ્ (સેવ્ પરથી) સેવવા

પાઠ ૨૭ માં.

બીજા ગણના ધાતુઓ.

આયુષ્માન્તેષિ—આયુષ્યાળો થા—તું દીર્ઘાયુ થા.

હા કમુપૈમિ શરણમ્—અરે, કોને જાઉં શરણુ—અરે, હું કોને શરણુ જાઉં!

આદમાનં રથિનં વિદિ—આત્માને રથી જાણ.

અભિવાદ્ય ગુરં વ્રૂયાદધીપ્ત્વ ભગવન્નિતિ—નમસ્કાર કરીને ગુરુને તેણે કહેવું,
શિષ્યર, હે ભગવન્, એમ—શિષ્યવો એમ કહેવું.

યચત્ પાપં પ્રતિજિહ્વિ અગત્રાય નમસ્ત્ય તન્મે—જે જે પાપ હણ્ય, હે જગન્નાથ,
નમ્રનું ને મારું—(જે જે મારા નમ્રનું પાપ (હોય) તે હણ્ય).

ન ગૃહં ગૃહમિષ્ટાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે—નથી ધરને ધર એમ તેઓ કહે છે
(ધરને ધર કહેતા નથી); ધરવાળી ધર કહેવાય છે.

શાન્તા મુનયઃ સુખં શેરતે—શાન્ત મુનિઓ સુખે મુએ છે.

આ પાઠમાં બીજા ગણના કેટલાક ધાતુના દાખલા છે.

બીજા ગણમાં વિકરણ પ્રત્યય નથી.

અસ્ ૫૨૦

આજ્ઞા૦

શૂત૦

દ્વિ૦ એષિ	સ્તમ્	સ્ત	દ્વિ૦ આસીઃ	આસ્તમ્	આસ્તં
૫૦ અન્ત	સ્તામ્	સન્ત	૫૦ આસીત્	આસ્તામ્	આસ્તન્

૧. અવિકારક પ્રત્યય ૫૨ છતાં અસ્ ધાતુનો અ લોપાય છે આજ્ઞા૦ દ્વિ૦ એ૦
વ૦ તું ૩૫ એષિ છે. શૂત૦ દ્વિ૦ એ૦ વ૦ આસીઃ ને ૫૦ એ૦ વ૦ તું ૩૫ આસીત્
છે. સિ પ્રત્યય ૫૨ છતાં અસ્ નો સ્ લોપાય છે.

જુ ૫૨૦

વર્ત૦

શૂત૦

૨ ૫૦ નૌવિ	સ્થઃ	સ્થ	૧ ૫૦ અનવમ્	અનુવ	અનુવ
૧ ૫૦ નૌસિ	સ્થતઃ	સ્થન્તિ	૨ ૫૦ અર્નાત્	અનુતામ્	અનુવર્ન્

૨. કકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય ડ ની ંયજતાદિ વિકારક પ્રત્યય ૫૨ છતાં વૃદ્ધિ
પાય છે.

૩. શ્વસદિ અવિકારક પ્રત્યય ૫૨ છતાં ધાતુના અન્ત્ય ડ કે જ નો વચ્ચે પાય છે.

■ ૫૨૦

વર્ત૦

આજ્ઞા૦

૨ ૫૦ એવિ	સ્થ	સ્થ	૧ ૫૦ અયાનિ	અયાન	અયાનં
૧ ૫૦ એતિ	સ્થતઃ	સ્થન્તિ	૨ ૫૦ એવ	સ્થામ્	સ્થન્ત

ભૂત૦

વિધ્ય૦

૩ પુ૦ એત્ એતામ્ આપન્ ૩ પુ૦ ઇપાત્ ઇપાતામ્ ઇયુઃ
૧ પુ૦ આયસ્ એત્ એમ

૪. ૬ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં યુ યાય છે

આ + ૬ + અન્=આ + યન્=આયન્. આ + ૬ + અમ્=આ + એ+અમ્=આ +

અયમ્=આયમ્.

આધિ ૬ આત્મ૦

વર્ત૦

આરા૦

૧ પુ૦ અધીયે અધીયહે અધીમહે ૧ પુ૦ અધ્યયે અધ્યયાયહે અધ્યયામહે
૩ પુ૦ અધીયે અધીયાતે અધીયતે ૩ પુ૦ અધીયાતામ્ અધીયાતામ્ અધીયાતામ્

ભૂત૦

વિધ્ય૦

૧ પુ૦ અધ્યયે અધ્યયદિ અધ્યયમદિ અધીયીય અધીયીનદિ અધીયીમદિ
૩ પુ૦ અધ્યયે અધ્યયાતામ્ અધ્યયત

૫ અધિ + ૬ (આત્મ૦)-એ ધાતુના જનો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં
૬મ્ ધાય છે.

અધીયતે—૬ + અતે=ઇયતે, અધિ + ઇયતે=અધીયતે

અધ્યયે—૬ + એ=એ + એ=અયે, અધિ + અયે=અધ્યયે.

અધ્યયિ—આ (આગમ) + ૬ + ૬=આ + ઇયિ=યેયિ, અધિ + યેયિ=અધ્યયિ.

અધીયીય—૬ + ઇય=ઇયીય, અધિ + ઇયીય=અધીયીય.

છૂ ઊ૦

૫૨૦ વર્ત૦

આત્મ૦ વર્ત૦

૩ પુ૦ છવીતિ છત્ છવન્તિ છત્તે છવાતે છવતે

૫૨૦ આરા૦

આત્મ૦ આરા૦

૨ પુ૦ છૂદિ છૂતમ્ છૂત ૧ પુ૦ છૂદે છવાવહે છવામહે

૫૨૦ ભૂત૦

આત્મ૦ ભૂત૦

૧ પુ૦ અન્નવમ્ અન્નવ અન્નમ ૧ પુ૦ અન્નવિ અન્નવદિ અન્નમદિ
૩ પુ૦ અન્નવીત્ અન્નતામ્ અન્નવન્ ૨ પુ૦ અન્ન્યાઃ અન્નવાપામ્ અન્નવમ્
વિધ્ય૦ છૂપાત્—ચુવીત ૩ પુ૦ એ વ૦

૯. છૂ ધાતુમાં બ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યયો પૂર્વે ૬ આગમ ઉમેશય છે.

૭. એક અપૂર્ણ ધાતુ જોનો અર્થ ' કહેવું ' છે તેના પાચ ૪ રૂપો છે. તે વર્તમાન
કાળ ૩ પુ૦ ના ત્રણ વચનોના ને ૨ પુ૦ એ વ૦ ને દ્વિ૦ વ૦ નાં છે. એ રૂપો
છૂ ધાતુના છે એમ ખાણિનિ કહે છે.

૩ પુ० આહ આહતુઃ આહુઃ

૨ પુ० આત્ય આહધુઃ

શી આત્મ૦

વર્ત૦

આરા૦

૩ પુ० શેતે શયાતે શેરતે શેતામ્ શયાતામ્ શેરતામ્

૧ પુ० શયે શેચદે શેમદે શયૈ શયાચૈ શયામદે

ભૂત૦

વિધ્ય૦

૩ પુ० અશેત અશયાતામ્ અશેરત અયીત અયીયાતામ્ અયીરન્

૮. શી ધાતુમાં શ્લોકાર્યવિશિષ્ટ કાળ અને અર્થમાં સર્વત્ર ફેં નો શુદ્ધ થાય છે; અને વિધ્યર્થ સિવાયના બીજા શ્લોકાર્યવિશિષ્ટ કાળ અને અર્થમાં ૩ પુ० લ૦ લ૦-ના પ્રત્યય પૂર્વે રૂ આગમ ઉમેરાય છે. રત્તે, રતામ્, અને રત પ્રત્યયો થાય છે.

સૂ આત્મ૦

વર્ત૦

આરા૦

૧ પુ० સુવે સુવદે સુમદે સુવૈ સુવાચૈ સુવામદૈ

ભૂત૦

વિધ્ય૦

૩ પુ० અસત અસવાતામ્ અસવત સચીત સચીયાતામ્ સચીરન્

૯. સૂ ધાતુમાં આશાર્થ પ્ર૦ પુ० નાં ત્રણે વચનોના પ્રત્યયો અવિકારક છે.

હન્ ૫૨૦

વર્ત૦

આરા૦

૩ પુ० હન્તિ હતઃ હન્તિ ૧ પુ० હનાતિ હનાત્ હનામ

૨ પુ० હન્તિ હપઃ હપ્ ૨ પુ० જહિ હતમ્ હત

૧ પુ० હન્તિ હન્વઃ હન્મઃ ૩ પુ० હન્તુ હતામ્ મન્તુ

ભૂત૦

વિધ્ય૦

વિદ્ ૫૨૦

વર્ત૦

વર્ત૦

૧ પુ૦ વેષિ	વિદ્વઃ	વિષ	વેદ	વિદ્વ	વિષ
૨ પુ૦ વેસિ	વિત્થ	વિત્થ	વેત્થ	વિત્થુ	વિદ્
૩ પુ૦ વેત્તિ	વિત્ત	વિદન્તિ	વેદ	વિદતુ	વિદ્

આશા૦

આશા૦

૧ પુ૦ વેદાનિ	વેદાવ	વેદામ	વિદાકરવાણિ	વિદાકરવાવ	વિદાકરવામ
૨ પુ૦ વિદિ	વિત્તમ્	વિત્ત	વિદાકૃત	વિદાકૃતમ્	વિદાકૃત
૩ પુ૦ વેતુ	વિત્તામ્	વિદન્તુ	વિદાકરોતુ	વિદાકૃતનામ્	વિદાકૃત્નુ

ભૂત૦

વિધ્ય૦

૧ પુ૦ અવેદમ્	અવિદ્વ	અવિષ	વિશામ્	વિશાવ	વિગામ
૨ પુ૦ અવે-અવેદ્	અવિત્તમ્	અવિત્ત		વગેરે	
૩ પુ૦ અવેત્ત્	અવિત્તમ્	અવિદ્			

૧૧. વિદ્ ધાતુના વર્તમાનકાળના રૂપે પરાક્ષભૂતકાળના પ્રત્યયો લગાડવાથી પણ થાય છે એ પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે —

૧ પુ૦ અ	વ	મ
૨ પુ૦ થ	અપુસ	અ
૩ પુ૦ અ	અતુસ	અસ

એ પ્રત્યયોમાં એ૦ વ૦ ના પ્રત્યયો વિકારક ને દ્વિ૦ વ૦ ને બ૦ વ૦ ના પ્રત્યયો અવિકારક છે.

૧૨ વિદ્ ધાતુના આશાર્થના રૂપે ધાતુને આમ લગાડી કૃ ના આશાર્થરૂપે વાપરવાથી પણ થાય છે

૧૩ ભૂતકાળના ૨ પુ૦ જ૦ થ૦ ના સ્વ પ્રત્યય પર છતાં દકારાન્ત ધાતુના ક્ ને વિકલ્પે વિસર્ગ થાય છે.

૧૪. ત્રિદ્ ધાતુમાં ભૂતકાળ ૩ પુ૦ જ૦ વ૦ નો પ્રત્યય હસ છે

૧૫ અન્ત રથ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યજન પછી દ્વિ પ્રત્યય આવે તો હિનો પિ થાય છે કુ (૩ ગ૦ ૫૨૦) ધાતુમાં પણ હિ નો પિ થાય છે

નાસ્તિ સદેહો મહાપ્રભાવોઽય રાજર્ષિઃ ।

યઃ પૃષ્ઠ. સન્ સત્ય મિત ચ બ્રૂતે સ મૃત્યો મહીમુજામર્દઃ ।

અનેનાહુલીયકેનોદ્રિન્નકિરણકેસરેણ કુહુમિત દ્વતેઽગ્રહસ્તો માતિ ।

પ્રત્યૂષસ્પુત્યાય વ્રાહ્મણઃ શાસ્ત્રાણ્યધીધીરન્ ।

કિં હ્ય । હુતોઽધ્યાપિ તે તાત્ત્વમ્ । આઃ ક્ષુદ્રાઃ સમરમીરવઃ ।

કયમેવં પ્રલપતાં વઃ સદસ્યથા નર્જર્ણમનયા જિહ્વા ।

तमेव (परमात्मानम्) विदित्वांतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्य-
तेऽयनाय ।

अल्पस्य हेतावर्द्धं हातुमिच्छन्

विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥

महदपि परदुःखं शीतल सम्पगाढः ।

क्षणे क्षणे यत्रवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ।

कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा ।

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाह्वया रुजाकरी ।

सात्रिशेते कथं देवी ज्वलन्तमधुना चिताम् ॥

किं तु मे स्याद्विद कृत्वा किं तु मे स्यादकुर्वतः ।

इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥

सरस्वती सदा वन्दे यद्विपारिन्त समुच्छ्रिताः ।

काव्यानि कुसुमानोव मुवते कविपादपाः ॥

कवीन्दुं नैमि वाल्मीकिं यस्य रामायणी कथाम् ।

चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परंतप ॥

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्निपयांस्तेषु गोचरान् ॥

विपरीतेषु कालेषु परिक्षीणेषु बन्धुषु ।

ग्राहि मां कृपया कृप्य शरणागतवत्सल ॥

नमो नमः कारणवामनाय

नारायणायामितविभ्रमाय ।

श्रीशार्ङ्गचक्राब्जगदाधराय

नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥

लेभो, आ, अत्रिपति, छे ते, आभय, धन्य छे

छे ईश्वर । मने अपराधीने घोर नरकभाषी जयान.

आपत्ते सवारि छेई कान्यनुं अध्ययन करुं लेछे.

परवर्तीमा जयाने कथे माने जहुं ते कछे

अभिछे कछु राम, अमे सर्व स्थितिमा स्वरूप छिये.

નામ.

અકુલીયક (અકુલીયકમ્) (૧૦) - વીટી; ઉમિકા.	નવતા (ત્રી૦) - નવાપણું.
અપદસ્ત (અપદસ્તઃ) (પું૦) - હાથનો આગલો ભાગ.	પુરુષોત્તમ (પુરુષોત્તમઃ) (પું૦) (સત્ત૦ તત્પુ૦, પુરુષપુ૦ + ઉત્તમ) - પુરુષોમાં ઉત્તમ, વિષ્ણુ.
અઙ્ગ (અઙ્ગઃ-ઙ્ગમ્) (પું૦, ૧૦) - ગાંધ.	મયદ્ધ (મયદ્ધઃ) (પું૦) - લગ્નામ, રશિમ.
અયન (અયનમ્) (૧૦) - મેક્ષ.	મત્યુપસ (૧૦) - સવાર.
અર્જુન (અર્જુનઃ) (પું૦) - અર્જુન.	મમાવ (મમાવઃ) (પું૦) - પ્રભાવ, મહિમા.
અપાસ્તિ (ત્રી૦) - ઉપાસના. [નનો કર્તા.	મમા (ત્રી૦) - સ્વત્ય જ્ઞાન, યમાર્થજ્ઞાન, જેવો પદાર્થ છે તેનું તેનું જ્ઞાન.
કણાદ (કણાદઃ) (પું૦) - વૈશેષિક દર્શ-	મૃત્ય (મૃત્યઃ) (પું૦) - સેવક.
કપિલ (કપિલઃ) (પું૦) - કપિલ મુનિ.	મુનિ (પું૦) - ઋષિ.
કવીન્દુ (પું૦) (તત્પુ૦, કવિ પું૦ + ઈન્દુ પું૦ શ્રેષ્ઠતાવાચક) - કવિશ્રેષ્ઠ.	મહીકુન્દ (પું૦) - પૃથ્વીનો ભોમવનાર, રાજા.
કારણવામન (પું૦) (તત્પુ૦, કારણ ૧૦ + વામન પું૦) - કારણાં જેણે વામન અવતાર ધારણ કર્યો છે એવા વિષ્ણુ.	રધિન્ (પું૦) - રધી.
કિરણકેસર (પું૦, ૧૦) (કર્મ૦, કિરણ ૧૦ + કેસર પું૦, ૧૦ કેસર, પુષ્પના રેસા) કિરણરૂપી કેસર.	રાજર્ષિ (પું૦) (રાજન્ પું૦ + ઋષિ પું૦) - રાજર્ષિ; ક્ષત્રિય ઋષિ થયો હોય તે. ૨ ઋષિ જેવો રાજા.
ક્ષણ (ક્ષણઃ) (પું૦) - ક્ષણ.	વિક્રમ (વિક્રમઃ) (પું૦) - પરાક્રમ.
ગદા (ત્રી૦) - ગદા.	શય્યા (ત્રી૦) - પથારી.
ગૃહિણી (ત્રી૦) - ધરવાણી, ધરધણી- આણી, પત્ની.	શરણ (શરણમ્) (૧૦) - શરણ.
ગોચર (ગોચરઃ) (પું૦) - માર્ગ	શાર્ક (શાર્કમ્) (૧૦) - શાર્ક; એક પ્રકારનું વિષ્ણુનું આયુધ.
ચક્રોર (ચક્રોરઃ) (પું૦) - ચક્રોરપક્ષી.	સંદેહ (સંદેહઃ) (પું૦) - સંદેહ.
ચક્ર (ચક્રમ્) (૧૦) - સુદર્શન ચક્ર.	સમર (સમરઃ) (પું૦) - રણક્ષેત્ર,
ચન્દ્રિકા (ત્રી૦) - ચન્દ્રપ્રકાશ, ચાંદની.	સારથિ (પું૦) - રથનો હાંકનાર.
	હય (હયઃ) (પું૦) - અશ્વ.
	હેતુ (પું૦) - કારણ.

વિશેષ

અમિત (નમ્સત્, અ + મિત, મા નો ભૂ૦ હ૦) - મપાય નહિ એટલું, ધણું.	કુસામિત - જેને કુસુમ પ્રાપ્ત થયાં છે એવું, પુષ્પિત.
અર્હ - યોગ્ય.	કોમલાદ્રી (ત્રી૦) (વદુ૦, કોમલ વિ૦ + અદ્ર ૧૦) - કોમલ છે અંગ જેનાં, કોમળ અંગવાળી.
અલ્પ - થોડું. [કટ થયલું.	
અદ્વિત (અદ્ + મિત્ નો ભૂ૦ હ૦) - પ્ર	

હુદ્ર-નીચ.

જ્વલત્ (જી૦ જ્વલન્તી, જ્વલ ૧ ગ૦ ૫૦ નો વર્ત૦ ૬૦)-પ્રકાશમાન.

ધર-ધારણ કરનાર.

પરંતપ-રાત્રીને પીડનાર [ક્ષીણ થયેલું

પરિક્ષીણ (પારિ + ક્ષિ નો ભૂ૦ ૬૦)-

મીઠુ-ખીકણ.

મિત (મા ૩ ગ૦ નો ભૂ૦ ૬૦)-મ-

પાયક, નિયમિત.

રામાયણી (સ્ત્રી૦)-રામાયણસંબંધી.

રજાકરી (સ્ત્રી૦) (રજા સ્ત્રી૦ પીડા)-

પીડા કરનારી.

વત્સલ-વહાણું, પ્રેમાળ.

વિચારમુદ્ર (તત્પુ૦)-વિચારને વિષે મુદ્ર.

વ્યતીત (વિ + અતિ + ઇત, ૬ ૨ ગ૦ ૫૦ નો ભૂ૦ ૬૦)-અય ૩.

શાન્ત (શમ્ ૪ ગ૦ ૫૦ નો ભૂ૦ ૬૦)-

શાન્ત.

શીતલ-થંકું; ન લાગે એવું.

સમ્પ્રચ્છિન્ન (સમ્ + ઇદ્ + ચિત, મિ ૧ ગ૦ ૭૦ નો ભૂ૦ ૬૦)-જાયે ચડેલું,

આશય લીધેલું.

સંવૃજ-સર્વ જાણનાર.

ધાતુ.

અયિ + ઇ (અધીતે) (૨ ગ૦ આ૦)-

અભ્યાસ કરવો; ૨ શિખવડું.

ઈ (ઇતિ) (૨ ગ૦ ૫૦) કે (ઇપ

સાથે)-જવું.

ચિન્ (ચિન્તયતિ) (૧૦ ગ૦ ૫૦) કે

(સમ્ સાથે)-વિચારવું

હુ (નૌતિ) (૨ ગ૦ ૫૦)-વખાણવું.

હૂ (પ્રવીતિ-તૈ) (૨ ગ૦ ૭૦)-ખાણવું.

મા (માતિ) (૨ ગ૦ ૫૦) કે (પ્રતિ

સાથે)-હેખાવડું, ખાસ થવો.

વિદ્ (વૈતિ) (૨ ગ૦ ૫૦)-જાણવું.

શી (શૈતે) (૨ ગ૦ આ૦) કે (અયિ

સાથે)-સૂવું.

સ (સતે) (૨ ગ૦ આ૦)-જન્મ આ-

હન્ (હન્તિ) (૨ ગ૦ ૫૦) કે (પ્રતિ

સાથે)-હણવું.

અર્થ.

સમ્યક્-સારી રીતે.

સલમ્-સહેલાઈથી.

હા-ખેદવાચક. અરે! [તજવા.

હાતુમ્ (હા 'તજવું' નો હેતુ૦ ૬૦)-

પાઠ ૨૮ મો.

બીજા ગણના ધાતુઓ.

ગાળવકં ધર્મ જ્ઞાસિત ગુરુ—માણુવકને ધર્મ ઉપદેશ કરે છે ગુરુ—ગુરુ

માણુવકને ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે (જ્ઞાસ દ્રિકપદ છે).

અશ્રુણિ પ્રમૃદ્ધિ મન્નલકાલે રોદિતું નોચિતં તે—આંસુ લોહી નાંખ, મંગળાકાળે

રોવું યોગ્ય નથી તને—આંસુ લોહી નાંખ; (ક્રમકે) મંગળસમયે રુદન કરવું

એ તને યોગ્ય નથી.

૧ આ એક પ્રકારનો તદ્દપૂર્વ સમાસ છે નામ અને ધાતુ પરથી સિદ્ધ રૂપના આવા સમાસને રૂપવદ સમાસ કહે છે; સર્વ જાનાતીને સર્વજ્ઞ.

દે દુરાચારેન્દ્રજિત્વ યદિ કાકુત્સ્થં નેદિષે તર્હિ ન પ્રાણિયે માયાનાં ચ નેદિષે—હે દુરાચાર ઇન્દ્રજિત્વ, જો કાકુત્સ્થને (રામને) તુ સ્તાવન નહિ કરે તો નહિ તુ જીવે, માયાનો અને તું ઇશ નહિ થાય (ને માયાનો ઇશ નહિ થાય)

કિમિતિ જાંપમાધ્વે—શા માટે થૂપ તમે બેડા છો ?—(તમે થૂપ બેડા છો)
હે રાજન્ ભવન્તં સર્વાઃ પ્રજાઃ સ્તુવન્તિ—હે રાજન્, તમને સર્વે પ્રજા વખાણે છે.

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્—શિષ્ય તારો હું, શિષ્ય બને તને શરણે આવેલાને—હું તારો શિષ્ય છું, તને શરણે આવેલા બને તું શિષ્ય.

ઘષ્ટિ ભાગુરિરહોપમવાપ્યોરપસર્ગયો.—ધરતે છે ભાગુરિ ઋષિ અત્તનો—અકારનો લોપ, અથ ને અપિ ઉપસર્ગોનો અથ ને અપિ ઉપસર્ગના અનો લોપ થાય છે એમ ધરતે છે ; જેમકે અપિધાનમ્ કે પિધાનમ્ (ઢાકણ), અવગાહ કે ઘગાહ (રનાન).

આ પાઠમાં બીજા ગણના બીજા કેટલાક ધાતુના રૂપો છે.

ઈઝ્ આં

વર્તં

ઈઙ્ આં

આણાં

૨ પું. ઈશિષે

ઈશાષે

ઈશિષ્વે

ઈશિષ્વ

ઈશાધામ્

ઈશિષ્વમ્

૩ પું. ઈટે

ઈશાતે

ઈશતે

ઈશામ્

ઈશાતામ્

ઈશતામ્

ભૂતં

ભૂતં

૩ પું. ઇષ્ટા

ઈશાધામ્

ઈશ્વદુમ્

ઈષ્ટા

ઈશાધામ્

ઈશ્વદુમ્

૧ ઈશ ને ઈશ્વ ધાતુમાં પ્રત્યયના સ્નેને ઈશ્વ ની પૂર્વે ઈ આગમ આવે છે ; પણ ભૂતકાળના ઈશ્વ ની પૂર્વે એ આગમ આવતો નથી.

(અ) મજ્ઞ, ઘસજ્ઞ, સજ્ઞ, મજ્ઞ, યજ્ઞ, રાજ્ઞ, બ્રાજ્ઞ—એ સાત ધાતુના અન્ય વર્ણનો તેમજ ધાતુના અન્ય રૂપો નો અન્ત-સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતાં કે પછીને અન્તે જ થાય છે. આ સામાન્ય નિયમ છે. સજ્ઞ + ત્ = સજ્ + ત્ = સજ્ + ટ = સજ્ઠ, મજ્ઞ + ત્ = મજ્ + ત્ = મજ્ઠ + ટ = મજ્ઠ; યજ્ઞ + ત્ = યજ્ + ત્ = યજ્ + ટ = યજ્ઠ; રાજ્ઞ + ત્ = રાજ્ + ત્ = રાજ્ + ટ = રાજ્ઠ; બ્રાજ્ઞ + ત્ = બ્રાજ્ + ત્ = બ્રાજ્ + ટ = બ્રાજ્ઠ.

(આ) ૫૬ સાધતા પછીની અંદર આવેલા વર્ણના ત્રીજા કે ચોથા વર્ણ પર હતા અન્ત-સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનને ઠેકાણે તેજ વર્ણનો ત્રીજો વર્ણ થાય છે, એવે પ્રસંગે જ નો જ થાય છે આ પણ સામાન્ય નિયમ છે. ઢાખલા માટે કુચ્ચ વગેરે રૂપો રૂપો મેં પાને જુઓ.

ઈશ + તે = ઈષ + તે = ઈષ + ટે = ઈષ્ટે; પણ ઈશ + વહે = ઈશ્વહે.

આ + ઈશ + ધમ્ = આ + ઈષ + ધમ્ = આ + ઈશ + ધ્વમ્ = આ + ઈશ્વ + ધ્વમ્ = ઈશ્વદમ્

હ્ર્ ૫૨૦ વર્ત૦

જક્ષ્ ૫૨૦ આરા૦

૧ પુ૦ રોદિતિ દરિતઃ દરન્તિ જશ્વિતુ જશ્વિતામ્ જશ્વતુ

સ્વપ્ ૫૨૦ ભૂત૦

જક્ષ્ ૫૨૦ ભૂત૦

૨ પુ૦ અસ્વપઃ-પીઃ અસ્વપિતમ્ અસ્વપિત અજઘ્ઃ-ઘ્નીઃ અજઘિતમ્ અજઘિત

૩ પુ૦ અસ્વપત્-વીત્ અસ્વપિતામ્ અસ્વપન્ અજઘત્-ર્ષાત્ અજઘિતામ્ અજઘ્ઃ

શ્વસ્ ૫૨૦ વિધ્ય૦

ઘ + અન્ ૫૨૦ વિધ્ય૦

૩ પુ૦ શ્વસ્યાત્ વગેરે

પ્રાણ્યાત્ વગેરે

૨ હ્ર્, સ્વપ્, શ્વસ્, અન્, ને જક્ષ્ એ ધાતુમાં વિ-વર્ણ સિવાયના વ્યંજનાદિ પ્રત્યયોની પૂર્વે હ આગમ આવે છે ભૂતકાળમાં સુ ને સ્ પ્રત્યયો પૂર્વે હ કે અ આગમ આવે છે. જક્ષ્ ધાતુમાં અસ્તિ ને અન્તુ પ્રત્યયોમાથી નકાર લોપાય છે અને ભૂતકાળ ૩ પુ૦ ઘ૦ ઘ૦ નો પ્રત્યય હ્રસ્વ છે.

સ્તુ ઉભ૦

૫૨૦ વર્ત૦

આત્મ૦ વર્ત૦

૩ પુ૦ સ્તૌતિ-સ્તવીતિ સ્તુતઃ-સ્તુવીતઃ સ્તુવન્તિ । સ્તુતે સ્તુવીતે સ્તુવાતે સ્તુવતે

૫૨૦ ભૂત૦

આત્મ૦ ભૂત૦

૧ પુ૦ અસ્તવમ્ અસ્તુવ વીવ અસ્તુમ-વીમ । અસ્તુમિ અસ્તુવહિ વીવહિ અસ્તુમહિ-વીમહિ

૫૨૦ આરા૦

આત્મ૦ આરા૦

૨ પુ૦ સ્તુહિ- સ્તુતમ્ સ્તુત-વીત ૧ પુ૦ સ્તવૈ સ્તવાવૈ-સ્તનામૈ

સ્તુવીહિ વીતમ્

વિધ્ય૦ ૩ પુ૦ ઘ૦ ઘ૦ સ્તુયાત્-વીયાત્, સ્તુવીત

૩. સ્તુ અને જ ધાતુમાં વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે વિકલ્પે હ આગમ ઉમેરાય છે; હ આગમ ઉમેરાતો નથી ત્યારે ૨૭ પાઠનો ૨ નિયમ લાગુ પડે છે.

શાસ્ ૫૨૦

વર્ત૦

આરા૦

૩ પુ૦ શસ્તિ શિષ્ટઃ શાસતિ શાસ્તુ શિષ્ટામ્ શાસતુ

૨ પુ૦ શાસ્તિ શિષ્ઃ શિષ્ શાપિ શિષ્ટમ્ શિષ્

ભૂત૦

વિધ્ય૦

૨ પુ૦ અશાઃ-અજાત્- અશિષ્ટમ્ અશિષ્ટ ૩ પુ૦ શિષ્યાત્ વગેરે.

૩ પુ૦ અશાત્- અશિષ્ટમ્ અશાષ્ઃ

ચકામ્ ૫૨૦

વર્ત૦

આગા૦

૧ પુ૦ ચકાસિમ ચકાસ્થઃ ચકાસ્મઃ ૨ પુ૦ ચંકાધિ ચકાસ્તમ્ ચકાસ્ત
૩ પુ૦ ચકાસ્તિ ચકાસ્તઃ ચકાસતિ ૩ પુ૦ ચકાસ્તુ ચકાસ્તામ્ ચકાસતુ

ભૂત૦

વિધ્ય૦

૨ પુ૦ અચકાઃ-કાત્-દ્ અચકાસ્તમ્ અચકાસ્ત ૩ પુ૦ ચકાસ્વાત્ વગેરે.

જાગૃ ૫૨૦

વર્ત૦

આગા૦

૨ પુ૦ જાગર્વિ જાગૃથઃ જાગૃથ ૧ પુ૦ જાગરાણિ જાગરાવ જાગરામ
૩ પુ૦ જાગર્તિ જાગૃતઃ જાગૃતિ ૩ પુ૦ જાગર્તુ જાગૃતામ્ જાગૃતુ

ભૂત૦

વિધ્ય૦

૩ પુ૦ અજાગઃ અજાગૃતામ્ અજાગદઃ જાગૃવાત્ વગેરે.

દ્વિષ્ ૫૨૦ ભૂત૦

યા ૫૨૦ ભૂત૦

૩ પુ૦ અદ્વેદ-દ્ અદ્વિષ્ટામ્ અદ્વિષ્તુ-યુઃ અયાત્ અયાતામ્ અયાન્-યુઃ
આસ્ આત્મ૦ વર્ત૦ ઘસ્ આત્મ૦ ભૂત૦

૨ પુ૦ આસ્તે આતાથે આઘ્વે અવસ્થાઃ અવસ્થાપામ્ અવધ્વમ્

૪. શાસ્ ધાતુમાં અવિહારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો ૫૨ છતાં આ નો દ્ થાય છે.

(દ્) શાસ્, ઘસ્, ને ઘસ્ ધાતુનો સ્ નો, તેની પૂર્વે અ કે આ સિવાય કોઈ પણ રવર કે ક્ વર્ગનું કોઈ વ્યંજન આવ્યું હોય, તો દ્ થાય છે; શિષ્ટઃ વગેરે.

૫. શાસ્ જહ્. ચકાસ્. જાગૃ. ને દરિદ્રા—એટલા ધાતુમાં વર્ત૦ ને આજ્ઞા૦ ના ૩ પુ૦ ઘં ઘં ના પ્રત્યયમાંથી નકારનો લોપ થાય છે, ને મૂત૦ ના ૩ પુ૦ ઘં ઘં નો પ્રત્યય હસે છે.

૬ દ્વિષ્ ધાતુમાં ને આકારાન્ત ધાતુમાં મૂત૦ ના ૩ પુ૦ ઘં ઘં નો પ્રત્યય વિકલ્પે હસે છે.

૭. હસ પ્રત્યય ૫૨ છતાં જાગૃ ના અન્ય રવરનો ગ્રહ થાય છે ને આકારાન્ત ધાતુ નો અન્ય રવર લોપાય છે; અજાગદઃ, અયુઃ.

(દ્) ઘકારાદિ પ્રત્યયો ૫૨ છતાં ધાતુનો સ્ લોપાય છે; જાગિ.

(ઙ) ધાતુનો અન્ય સ્ નો મૂત૦ ૨ પુ૦ ઘં ઘં માં વિકલ્પે ને ૩ પુ૦ ઘં ઘં માં નિત્ય સ્ કે દ્ થાય છે; અચકાઃ-ત્-દ્, અચકાત્-દ્.

૧ ચકાદિ એવું પણ દ્વ કેટલાક વેશકરણ આપે છે, પણ આખ્યાસને મને ચકાપિ એવું

દરિદ્રા ૫૨૦

વર્ત૦

આદા૦

૩ પુ૦ દરિદ્રાતિ દરિદ્રિત દરિદ્રિતિ દરિદ્રાતુ દરિદ્રિતામ્ દરિદ્રત
ભૂત૦ વિધ્ય૦

૩ પુ૦ અદરિદ્રાત્ અદરિદ્રિતામ્ અદરિદ્રુ દરિદ્રિયાત્ વગેરે

૮. દરિદ્રાના અન્ત્ય આને ૧ વ્યયનાદિ અવિભક્ત પ્રત્યય પર છતાં ફે ને રવરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે

અદ્ ૫૨૦

વર્ત૦

આદા૦

૩ પુ૦ અત્તિ અત્ત અદન્તિ ૨ પુ૦ અદ્દિ અત્તમ્ અત્ત
ભૂત૦ વિધ્ય૦

૩ પુ૦ આદત્ આત્તામ્ આદન્ ૩ પુ૦ અઘાત્ વગેરે

૨ પુ૦ આદ આત્તમ્ આત્ત

■ અદ્ ધાતુમા ભૂતકાળમા ૨ પુ૦ ને ૩ પુ૦ ના ૬૦ થ૦ ના પ્રત્યયની પૂર્વે અ આગમ હમેશાય છે

૧૦ અદ્ ધાતુ અપૂર્ણ છે કેટલાક વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે એનું વર્તમાનકાળ ૩ પુ૦ ના બ૦ થ૦ તુ રૂપ નથી બીજાઓના મત પ્રમાણે એને બધા કાળ અને અર્થના ૩ પુ૦ ના બ૦ થ૦ ના રૂપો નથી, અને બાકીનાઓના મત પ્રમાણે બધાં બ૦ થ૦ ના રૂપો નથી

વચ્ ૫૨૦

વર્ત૦

આદા૦

૨ પુ૦ વચ્તિ વચ્ચ વચ્થ વચ્થિ વચ્તમ્ વચ્ત
૩ પુ૦ વક્તિ વક્ત વક્તુ વક્તમ્ વચન્તુ
ભૂત૦ વિધ્ય૦

૧ પુ૦ અવચમ્ અવચ્ચ અવચ્મ ૩ પુ૦ વચ્ચાત્ વગેરે

૩ પુ૦ અવક્-મ્ અવચ્તામ્ અવચન્

મૃજ્ ૫૨૦

વર્ત૦

આદા૦

૨ પુ૦ માર્જિ મૃદ્દ મૃદ્દ ૨ પુ૦ મૃદ્ધિ મૃદ્દમ્ મૃદ્દ
૩ પુ૦ માર્જિ મૃદ્દ મૃજન્તિ- ૧ પુ૦ મર્જાનિ માર્જાવ માર્જામ
માર્જન્તિ

શૂત૦

વિધ્ય૦

૩ પુ૦ અમાર્દ્દઃ અમૃષ્ટામ્ અમૃજન્-અમાર્જન્ ૩ પુ૦ મૃજ્યાત્ વગેરે.
(ઝ) મૃજ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરની વિકારક પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ યાય છે, ને
સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે વૃદ્ધિ યાય છે.

(ઇ) ઇ ને દ્ નો સ્ પર છતાં ક્ થાય છે.

મૃજ્ + સિ=માર્જ્ + સિ=માર્પ્ + સિ (અ પ્રમાણે)=માર્ક્ + સિ=માર્ક્ + પિ=
માર્ક્ષિ ; મૃજ્ + દિ=મૃજ્ + ધિ=મૃષ્ + ધિ=મૃદ્ + ધિ (આ પ્રમાણે) મૃદ્ + ધિ=
મૃદ્ધિ.

ચક્ષ્ આત્મ૦

વર્ત૦

આશા૦

૧ પુ૦ ચક્ષે	ચક્ષ્યદે	ચક્ષ્યદે	ચક્ષે	ચક્ષાવદે	ચક્ષામદે
૨ પુ૦ ચક્ષે	ચક્ષાપે	ચક્ષ્દે	ચક્ષ્વ	ચક્ષાધામ્	ચક્ષ્દુમ્
૩ પુ૦ ચક્ષે	ચક્ષાતે	ચક્ષતે	ચક્ષામ્	ચક્ષાતામ્	ચક્ષતામ્

શૂત૦

વિધ્ય૦

૨ પુ૦ અચક્ષા અચક્ષાધામ્ અચક્ષ્દુમ્ ૩ પુ૦ ચક્ષીત વગેરે.

૩ પુ૦ અચક્ષ અચક્ષાતામ્ અચક્ષત

(ટે) અન્તઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યય
પર છતાં કે પદને અન્તે ધાતુના સંયોગનો આદિભૂત સ્ કે ક્ લેાપાય છે.

ચક્ષ + ધ્વે=ચક્ષ્ + ધ્વે=ચક્ષ્ + ધ્વે (આ પ્રમાણે)=ચક્ષ્ + ધ્વે=ચક્ષ્. ચક્ષ + સે=
ચક્ષ્ + સે=ચક્ષ્ + સે (ઇ પ્રમાણે)=ચક્ષ્ + પે=ચક્ષે.

ઘઙ્ પ૨૦

વર્ત૦

આશા૦

૧ પુ૦ ઘક્ષિ	ઘઙ્ :	ઘઙ્	ઘઙ્ઠિ	ઘઙ્મ્	ઘઙ્
-------------	-------	-----	-------	-------	-----

શૂત૦

વિધ્ય૦

૩ પુ૦ અઘદ ઔઘમ્ ઔઘ અઘ્યાત્ અઘ્યાતામ્ અઘ્યુ :

૧૧ ઘઙ્ ધાતુના ઘ્ નો અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ઙ થાય છે.

ઘઙ્ + હિ=ઘઙ્ + ધિ=ઘઙ્ + ધિ=ઘઙ્ઠિ ; ઘઙ્ + ત્=ઘઙ્ + ત્=ઘા + ઘઙ્ +
ત્=ઘા + ઘઙ્ + ત્=ઘા + ઘઙ્ + ટ્=ઘા + ઘઙ્=ઔઘ.

હૃદય ! સમાશ્વસિહિ સમાશ્વસિહિ । પરિત્યક્તમત્સરેણાતુકમ્પિતાસ્મિ
દેવેન । આર્યપુત્રઃ સલ્લેષઃ ।

દેવ ! સમાશ્વસિહિ । સમશ્વસિહિ । કથમઘ્યાપિ નોચ્છસિતિ । હા
પ્રિયસસિ સીતે ! કાસિ । સંમાવયાત્મનો જીવિતેશ્વરમ્ ।

યૂયં ધર્મજ્ઞાનરતા વિશ્વાસભૂમય इति सर्वे सर्वदा भयाग्रे प्रस्तुवन्ति ।
 હા નાથ ! જીવિતનિબન્ધન ! આચક્ષ્વ ક્ષ મામેકાકિનીમશરણામક-
 રુણ વિમુચ્ચ યાસિ ।

य एतदक्षरमविदित्वा मार्ग्यस्माह्लोकात् प्रैति स रूपणोऽथ य एतद-
 શરં માર્ગિ વિદિત્વા પ્રૈતિ સ રૂપણઃ ।

आंघ्रान् पृष्टः फोविदारान् व्याचष्टे ।

પાવર્જીવમહં મૌની બહ્વચારી ચ મે પિતા ।

माता तु भम धन्यासीदपुत्रश्च पितामहः ॥—

इत्येष वदतोऽग्याघातः ।

जातौ जातौ यद्वल्लुप्तं तद्वि रत्नं प्रचक्षते ।

वक्ति जन्मान्तरप्रीतिं मनः सिद्ध्यदकारणम् ।

दृष्टिदिति वियद्बुधમે કુસુમકાન્તપસ્તારકાઃ ।

यदध्यासितमर्हद्विस्तद्वि तर्प्य प्रचक्षते ।

अर्थानामीशिषे त्वं वयमपि गिरामीशमहे यावदर्थम् ।

न वृद्धिर्बहु मन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।

क्षयोऽपि बहु मन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥

न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

क्षयः स त्विह मन्तव્યો यं लब्ध्वा बहु न दायेत् ॥

समृद्धा गुणतः केचिद् भवन्ति धनतोऽपरे ।

घनवृद्धान् गुणहीनान् धૂતધામ્ વિવર્જય ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् ।

पूर्ववृत्त कथायुक्तमितિहाસं प्रचक्षते ॥

ઉભૌ મે દક્ષિણૌ પાણી માળ્હીવસ્ય વિકર્પણે ।

तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥

नलिनीदलगतसलिलं तरलं तद्विजितमतिशयचपलम् ।

विद्धि व्याध्यभिमतप्रस्तं लोकं शોકઠતં ચ સમસ્તમ્ ॥

૧ ની, હૂ, કૃષ્, વહ, હુહ, યાષ્, પષ્, દપ્હ, રષ્, મષ્ઠ, ષિ, જૂ, યામ્, જિ, મષ્, મૃષ્,
 અને એ અર્થના ધાતુઓ દિકર્મકર છે. કર્મલિ ને ભાષે રચનામાં ની, હૂ, કૃષ્, અને વહ ધાતુના
 મધાન કર્મ રચનામાં આવે છે, ને બીજા ધાતુઓમાં મોલ કર્મ રચનામાં આવે છે, બીજું
 કર્મ તે બધા ધાતુમાં દ્વિતીયકર્મકર રહે છે. અર્જા ગ્રામ નષતિ, અર્જા ગ્રામ નીપતે, માણવક
 ધર્મ શાસ્ત્રિ, માણવકો ધર્મ શિષ્યતે, માણવક માર્ગ પૃષ્ઠતિ માણવકો માર્ગ પૃષ્ઠતે, શલિ
 યાચતે વસુધામ્, શલિયાંચયતે વસુધામ્, સમુદ્રં મળ્યાતિ મુખા, સમુદ્રો મળ્યતે મુખામ્

પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્ ।
 इहं संसारे मवेदुस्तारे कृपयापारे पाहि मुरारे ॥

અત્રવતિ, કૃપા કર, હું અનાથનું રક્ષણ કર.

મહારાજ આપને સર્વ પ્રભ વખાણે છે.

રાત્ર આંસુ લોહી નાંખ, બંધુનાં આસુ પ્રેતને બાળે છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.

તેણે તે સ્ત્રીને કહ્યું, રોતી ના, ધીરજ રાખ.

અરેરે ! હજી થયું તેને જ્ઞાન આવતું નથી.

નામ.

अतिशय (अतिशयः) (પું) - અતિશય.

अभिमान (अभिमानः) (પું) - અ-

ભિમાન.

आम्र (आम्रः) (પું) - આંબાનું ઝાડ

आर्यपुत्र (आर्यपुत्रः) (પું) - પૂન્યનો

(શત્રુનો) પુત્ર (પત્ની રવાખીને

એ રીતે બોલાયે છે)

इन्द्रजित् (इन्द्रजित्) (પું) - રાવણના પુત્રનું નામ,

રાવણિ

[હાસ.

इतिहास (इतिहासः) (પું) - ઇતિ-

કથા (સ્ત્રી) - કથા.

काकुत्स्थ (काकुत्स्थः) (પું) - રામ,

કકુત્સ્થનો વંશજ. [ભતનું ઝાડ.

कौबिदार (कौबिदारः) (પું) - એક

गाण्डीव (गाण्डीवम्) (નં) - અર્જુ-

નના ધનુષ્યનું નામ છે.

गार्गी (स्त्री) - ગાર્ગી, ગાર્ગ્યની સ્ત્રી.

गिर (स्त्री) - વાણી.

जठर (जठरः-रम्) (પું, નં) - પેટ.

जनन (जननम्) (નં) - જન્મ.

जननी (स्त्री) - માતા.

जन्मान्तर (जन्मान्तरम्) (નં) (કર્મં,

અન્ય ના અર્થમાં અન્તર છે, અન્ય-

जन्म जन्मान्तरम्) - અન્ય જન્મ.

जाति (स्त्री) - જાતિ. વર્ગ.

तारका (स्त्री) - તારા.

दल (दलम्) (નં) - પત્ર,

देव (देवः) (પું) - રાત્ર [પિતા.

घृतराष्ट्र (घृतराष्ट्रः) (પું) - કૌરવોનો

नलिनी (स्त्री) - કમલિની. કમળનો છાડ.

निबन्धन (निबन्धनम्) (નં) - આ-

ધાર.

[ખાપ, હાંદો.

पितामह (पितामहः) (પું) - આપનો

मत्सर (मत्सरः) (પું) - અદેખાઈ.

माया (स्त्री) - કપટ.

मुरारि (पું) (મુર પું + અરિ પું

રાત્ર) - મુરનો રાત્ર, શ્રીકૃષ્ણ.

मोक्ष (मोक्षः) (પું) - મોક્ષ, સંસા-

રથી છૂટકો.

वदतोव्याघात (पું) (વદતઃ, વદ્ નો

વર્તનં ૬૦ ૫૦ ૬૦ ૭૦, બોલનારનું +

व्याघात પું = પોતે કહ્યું હોય તેથી

ઉલટું કહેવું તે) - બોલનારે પોતે કહ્યું

હોય તેથી ઉલટું કહેવું એવો હોય.

विकर्षण (विकर्षणम्) (નં) - ખેંચવું તે.

वियदुहम् (पું) (કર્મં, વિયત્ નં

આકાશ + હમ પું ઝાડ) - આકાશ-

રૂપી વૃક્ષ.

૧ પ્ર૦ ૫૦ ૬૦ ગી. તું દ્વિં ૬૦ ગીર્વામ્, સં ૬૦ ૬૦ ગીર્વં વ્યંનાદિ પ્રત્યયો ૫૨
 છતાં મિદ્. પુર. ને મુર શબ્દના જે ને વ હોઈ થાય છે ; આશિન્ ને થયું એ નિવમ લાયક પડે
 છે ; આશીમિઃ સં ૬૦ ૬૦ આશીશુ કે આશીશ્વ થાય છે.

વિશ્વાસભૂમિ (સ્ત્રી०) (વિશ્વાસ પું०
- ભૂમિ સ્ત્રી०)-વિશ્વાસનું સ્થાન
વ્યાધિ (પું०)-રોગ.
શયન (શયનમ્) (ન૦)-સૂઈ તે
શિષ્ય (શિષ્ય) (પું०)-શિષ્ય, એલો

સહિલ (સહિલમ્) (ન૦)-પાણી.
સવ્યસાચિન્ (પું०) અર્જુનનું નામ
(સવ્ય વિ० ડાહ્યું, સાચિન્, સપ્ ૧
ગ૦ ૬૦ 'સંધાન કરું' ઉપરથી, ડાબે
હાથે થતું બાણ મારે એવો)

વિશેષણ.

અકરુણ (વહૃ०, અ+કરુણા સ્ત્રી०)-
જતી રહી જ દયા નેમાથી, નિર્દય
અહર-અવિનાશી. [વસેછું
અધ્યાસિત (અધિ+આસ નો ભૂ० ૬૦)-
અત્તકમ્પિતા (અત્ત + કમ્પનો ભૂ० ૬૦)
સ્ત્રી०)-અનુકંપા-દયા દર્શાવાયથી.
અપાર (વહૃ०)-નથી પાર જેનો, પાર
વિનાનું.
અપુત્ર (વહૃ०)-નથી પુત્ર જેને, પુત્ર-
રહિત. [પૂજ્ય.
અર્હત્ (અર્હ ૧ ગ૦ ૫૨૦ નો વર્ત૦ ૬૦)-
અશરણા (વહૃ०, અ + શરણ ન૦ આ-
મયસ્થાન)-નથી શરણ-આશય-
સ્થાન જેને એવી, આશ્રયરહિત
અત્ક્રુષ્ટ (ક્રૂ + ક્રુષ્નો ભૂ० ૬૦)-એક
કમ-એ (દ્વિ० ૧૦ માળ વપરાય છે)
અકાન્કિન્-એકલું
કૃપણ-ક્રુદ્ર વિચારશૂન્ય
મસ્ત (મસ્તનો ભૂ० ૬૦)-માથ કંપી
થઈ ખરાયણ
ચપલ-અસ્થિર.
તરલ-ચપલ
દગિણ-જમણું હોશિયાર.
કુરાચાર (વહૃ०, કુર-કુટ+આચાર પું०)-

કુદ છે આચરણ જેનું, કુદ આચ-
રણપાત્રું
પૂર્વટત્ત (પૂર્વટત્તમ્) (ન૦) (કર્મ૦,
પૂર્વ વિ०, કૃત્ત ન૦ કૃત્તનો ભૂ० ૬૦)-
પૂર્વે થયેલું, પૂર્વે બનેલું તે
પરિત્યક્ત (પરિ + ત્યજનો ભૂ० ૬૦)-
તત્તથલું. [પ્રાપ્ત થયેલું
મપત (મ + પદ્નો ભૂ० ૬૦)-પામેલું,
મસ્યારિન્-બ્રહ્મચર્ય પાળનાર.
મ્નાન-બ્રહ્મ બાણનાર.
મવદુસ્તાર (મવ પુ०-૪૦મ + દુસ્તાર
તરી ન શકાય એવું)-વાર્ષવારજન્મ
થવાથી તરી ન શકાય એવું
મૌનિન્-મુનિમત પાળનાર, ન બોલવાનું
મત પાળનાર.
રત્ત (રત્તનો ભૂ० ૬૦)-રમેલું, ક્ષીન.
વન્ધ્યા (વન્ધ્ય પું સ્ત્રી०)-વાઝણી,
સંતવિરહિત.
સમસ્ત-બધુ. [૬૦]-યુક્ત
સમન્વિત (સમ્ + અન્ન + ઇત્, ૬નો ભૂ०
સમૃદ્ધ (સમ્ + રુદ્ધ ૪, ૫ ગ૦ ૫૨૦ નો
ભૂ० ૬૦)-ભરેલું પૂર્ણ
જિજ્ઞાસુ (જિજ્ઞ ૪ ગ૦ ૫૨૦ નો વર્ત૦
૬૦) રોહ રાખ

પદ્ (પદે) (૨ ગાં આં)-કહેવું; (આ કે પ્ર સાથે)-કહેવું; (વિ + જા સાથે)-બાળ્યાન કરવું, સમજાવવું	રદ્ (રોદિતિ) (૨ ગાં પાં)-રોદન કરવું, રાવું.
દરિદ્રા (દરિદ્રાતિ) (૨ ગાં પાં)- દરિદ્ર થવું	વષ્ (વક્તિ) (૨ ગાં પાં)-કહેવું
મૃજ (માઠિ) (૨ ગાં પાં)-કે (પ્ર સાથે)-લોટી નાખવું	વિવૃજ્ (વિગર્જયતિ-તે) (૧૦ ગાં ઉં)-વર્જવું, તર્જવું
સ્તુ (સ્તૌતિ-સ્તવીતિ-સ્તુતે-સ્તુરીતે) (૨ ગાં ઉં)-કે (પ્ર સાથે)- સ્તુતિ કરવી	જાસ (જાસિતિ) (૨ ગાં પાં)-જાસન કરવું, અમલ કરવો, ઉપદેશ કરવો
પ્ર + અન્ (પ્રાણિતિ) (૨ ગાં પાં)- પ્રાણ-શ્વાસ લેવો.	જસ (જસિતિ) (૨ ગાં પાં)-જાસ લેવો; (નમા સાથે)-ધીરજ રાખવી, દિલાસો લેવો.
યા (યાતિ) (૨ ગાં પાં)-જવું.	સં + શૂ (સંભારય પ્રેરક)-સભાવના કરવી, માન આપવું

અન્ય

અક્ષરણમ્ (અક્ષર)-નથી કારણ જે ક્રિયાને વિષે જેમ, કારણ નગર. અથ-પણ.	સુધી + જીર પં.)-જવે ત્યાં સુધી.
તદ્વત્-તેની પેઠે (તદ્ સર્વં + વત્ પેઠે) તર્હિ-તો.	યાવદર્પમ્ (અવ્યં, યાવત્, વિં જેટલો + અર્થ પુ.)-જેટલા અર્થ છે તેટલો સુધી, બધા અર્થમાં
યાવજીવમ્ (અવ્યં, યાવત્ અં, જ્યાં)	વિશુષ્ય (વિ + શુષ્ નો અન્યં ૬૦)- છોડીને, વિશુષ્ટ કરીને, મૂકીને.

પાઠ ૨૯ મી.

સાતમા ને બીજા બંધના ધાતુ.

માં દોઢિધ પવ-ગાયને ફૂટે છે ફધ-ગાયમાથી ફધ ફૂટે જે.

વિષ્ઠમુસ્તજ્ય કર લેટ્ટિ-અત્રને તજીને હાથ તે ચાટે છે-તે અત્રને
છોડીને હાથ ચાટે છે, મોટી વસ્તુ છોડી નક્કી વસ્તુ પર મન લગાડે છે.

ગો પુ., સ્ત્રી.

પ્રં ગૌ	ગાવૌ	ગાવ'
દ્વિં ગામ્	"	ગા
ત્વં ગમ્	ગોમ્યામ્	ગોમિ'
પં ગો	ગગો	ગગામ્
સં ગૌ	ગાવૌ	ગાવ

ગો રાખ્દનાં પ્રથમ પાંચ રૂપો ઔકારાન્ત રાખ્દ ગણી કરવાં, દ્વિં નું એં ૧૦ ગામ્ ને બં ૧૦ ગાન્, યં ને યં નું એં ૧૦ ગોઃ છે.

બધા ઔકારાન્ત રાખ્દનાં રૂપો આ પ્રમાણે કરવાં.

હિનસ્મીન્દ્રસ્ય વિક્રમમ્—હિંસા કરે છું ઇન્દ્રના પરાક્રમને—ઇન્દ્રના પરાક્રમનો નાશ કરે છું.

ઘજમ્વરુણાદિ ગામ્—તે વજ્રમાં આવેને રૂંધે છે—રેડે છે.

અરુણદ્યવનઃ સાકેતમ્—ધેરું યવને સાકેતને—યવને સાકેતને ધેરા ધાલ્યો, સારમેયો હવીંજ્યવાલેદ્—સરમાના પુત્રે હવિને આટયું—કુતરાએ બળિ-દાનને આટયું.

‘હરીતકોં મુહુક્ષ્વ રાજન્ માતેવ હિતકારિણીમ્’—હૃત્યશુદ્ધ માત્રરમ્ હિતિ શુદ્ધમ્—હરડેને ખા, હે રાજન્, માતાની પેઠે હિત કરનારીને—હે રાજન્, માતાના જેવી હિત કરનારી હરડેનું સેવન કર—એ (સંસ્કૃત વાક્ય) અશુદ્ધ છે, માત્રરમ્ એ શુદ્ધ છે.

જે વર્ણ્ય પદાર્થ ખીજા પદાર્થ સાથે સરખાવાય તે ઉપમેય. જેની સાથે સરખાવાય તે ઉપમાન, એ જેમાં સાદૃશ્ય-સરખાપણું તે સાપારણધર્મ, ને સરખાપણું બતાવનાર રાખ્દ તે ઉપમાયોત્તક કે વાચક કહેવાય છે. આ અલંકાર ઉપમા કહેવાય છે. સાદૃશ્ય સુંદર હોય તોજ અલંકાર થાય. ઉપમેય ને ઉપમાન એકજ વિભક્તિમાં જોઈએ. અહિં હરીતકીમ્ ઉપમેય છે, માત્રરમ્ ઉપમાન છે. હિતકારિણીમ્ સાધારણ ધર્મ છે, ને જ્વ ઉપમાવાચક છે. હરીતકીમ્ નીજ વિભક્તિમાં માત્રરમ્ જોઈએ, માટે માતા એ અશુદ્ધ છે.

આ પાઠમાં ૭ મા ગણના ધાતુઓનાં ને લિટ્ ને કુટ્ ને ૩૦ ના ધાતુનાં રૂપોના દાખલા છે.

રુઘ્ ઉં

૫૨૦	આતમં				
વર્ત૦	વર્ત૦				
૩ પું રુણદિ	રન્દ્	રન્વન્તિ	રન્દે	રન્ધાતે	રન્વતે
	આરાં૦			આરાં૦	
૨ પું રન્દિ	રન્દમ્	રન્દ	૧ પું રુણધે	રુણધાઘદૈ	રુણધાઘદૈ
	ભૂત૦			ભૂત૦	

૨ પું અરુણઃ—જત્ ક્ અરુદમ્ અરુદ અરુદ્વાઃ અરુણાધામ્ અરુન્ધ્વમ્
૩ પું અરુણસ-ક્ અરુદામ્ અરુન્વન્ અરુદ અરુણાતામ્ અરુન્વત

વિધ્યં—રુણ્યાત્-રુણીત વગેરે.

૧. સાતમા ગણના ધાતુમાં અન્ત્ય વ્યંજન પૂર્વે વિકારક પ્રત્યય ૫૨ છતાં ન ને અવિકારક પ્રત્યય ૫૧ છતાં જુ ઊંમેરાય છે.

મૂનો ૨૨ પાઠનો ૨ નિયમ લક્ષમાં રાખવો. ૨-શ્ર. ૫, કે સુ સિચાયના વંદન
પર છતાં પદને અન્તે ન હોય એવા મૂ કે મૂ ને રથાને તેની પછીના વંદનના
વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે.

$$रघु + तस्य = रघू + तस्य = रघू + यस्य = रघू + यः = रघुः$$

रिच् ६.

ਪ੍ਰੜਃ ਪ੍ਰਤੰਃ

આરંભ. વર્તન.

१ पु० रिणक्ति रिङ्गः रिञ्जति २ पु० रिह्ने रिह्याथे रिह्यन्ते
आशा० आशा०

२ पु० रिङ्गि, रिङ्गम्, रिङ्ग २ पु० रिङ्ग्य रिङ्गायाम् रिङ्ग्यम्

१ पु० रिणचानि रिणचात्र रिणचाम १ पु० रिणचै रिणचाम्दै रिणचाम्दै
भूत० भूत०

३ पु० अरिणकृ ग् अरिङ्गाम् अरिञ्चन् २ अरिङ्कथाः अरिञ्चाथाम् अरिङ्कध्वम्
वि०—रिङ्गाम्, रिञ्चित्त वगेरे.

रिप् + ध्वम् = रिप् ष् + ध्वम् = रिप् ग् + ध्वम् (पा० १३ नि० १ प्रभाषे) =
रिक् ग् ध्वम् (२. प्रभाषे नू नो इ यथ) = रिक् ध्वम्.

भिद् ६.

પુર. વર્ત.

આદ્ય. વર્ત.

२ पु० भिनरित भिनरथः भिनरथ ३ पु० भिन्ते भिन्दाते भिन्दते
आशा० आशा०

१ पु० भिनदाति भिनदान भिनदाम्   ३ पु० भिन्ताम् भिन्दाताम् भिन्दाताम्
५२० भूत०

२ पु० अभिनः-नत्-द

अभिन्तम्

अभिन्स

३ पु० अभिनत-द

अभिन्ताम्

अभिन्दन्

આમં ભૂતં

२ पु० अभिन्त्याः

अभिन्दायाम्

अभिन्दुष्यम्

३ पु० अभिनत्त

अभिन्दाताम्

अभिन्दत

विद्युः

विध्यः

३ पु० भिन्यात् वगेरे.

३ पु० भिन्दीत पगेरे.

મિદ્ + દિ=મિન્દ્ + ધિ (૨૭૫ ૧૫ નિઃ પ્રમાણે)=મિન્દિ.

હિંસ્ પર૦

વર્ત૦

આણ૦

૧ પુ૦ દિનસિત્તિ હિંસ્તઃ હિંસન્તિ ૨ પુ૦ હિન્વિ હિંસ્તમ્ હિંસ્ત
ભૂત૦ વિધ્ય૦

૨ પુ૦ અદિનઃ-નત્-અહિંસ્તમ્ અહિંસ્ત ૩ પુ૦ હિંસ્વાત્ વગેરે.

૩ પુ૦ અદિનત્-અહિંસ્તામ્ અહિંસન્

૩. આ ગણના ધાતુમાં અનુસ્વાર હોય તો તેનો વિકરણ પર છતાં લોપ થાય

છે. હિંસ + મિન્-દિનસ + મિન્-દિનસિત્તિ.

૪. ભૂતકાળમાં ધાતુના અન્ય સ્ નો ૨ પુ૦ ઇ૦ વ૦ ના પ્રત્યય પર છતાં વિ-
કરણે ને ૩ પુ૦ ઇ૦ વ૦ પર છતાં નિત્ય ત્ થાય છે.

હિંસ + હિન્-હિસ + હિન્-હિન્સ + હિન્-હિન્સ + ધિન્-હિન્ + ધિ (૨૮ પા૦ નિ૦
૬ પ્રમાણે) = હિન્વિ.

લિહ્ રગ૦ ઉ૦

પર૦ વર્ત૦

આત્મ૦ વર્ત૦

૨ પુ૦ લેક્ષિ લીઢઃ લીઢ ૧ પુ૦ લિહે લિહ્વે લિહ્વે
૩ પુ૦ લેદિ " લિદન્તિ ૨ પુ૦ લિક્ષે લિહ્વાપે લીઢ્વે

આણ૦

આણ૦

૨ પુ૦ લીદિ લીદમ્ લીઢ ૧ પુ૦ લેહે લેહ્વાવહે લેહ્વામહે
ભૂત૦ ભૂત૦

૩ પુ૦ અલેદ્-અલેદામ્ અલિદન્ ૨ પુ૦ અલીઢઃ અલિહ્વાપામ્ અલીઢ્વમ્
વિધ્ય૦—લિહ્વાત્-લિહ્વાત્ વગેરે.

(અ) અન્તઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યય પર
છતાં કે પદાન્તે ધાતુના અન્ય હ્ નો દ્ થાય છે.

(આ) દ્ ની પછી જ આવે તો પહેલો દ્ લોપાય છે, ને તેની પૂર્વનો રવર
હસ્ત હોય તો દીર્ઘ થાય છે. પૂર્વ રવર ક્ર હોય તો તે દીર્ઘ થતો નથી.

(ઇ) પ્રત્યયના ત્ ને જ ની પૂર્વે વર્ગનું ચોથું વ્યંજન હોય તો તેનો ઘ્ થાય છે.

લિહ્ + તિન્-લેદ્ + તિન્-લેદ્ + તિન્-લેદ્ + ધિન્-લેદ્ + ધિન્-લેદિ; લિહ્ + સેન્-
લેદ્ + સેન્-લેદ્ + સેન્ (૨૮ પા૦ (ઇ) પ્રમાણે) = લિહ્ + ધેન્-લેદ્ + ધેન્-
લેદ્ + ધેન્-લેદ્ + ધેન્-લીઢ્વે.

અલિહ્ + ત્-અલેદ્ + ત્-અલેદ્-અલેદ્-અલેદ્-અલેદ્-અલેદ્.

લિહ્ + ત્ (ભૂ૦ હ૦ નો પ્રત્યય) = લિહ્ + ત્-લેદ્ + ધન્-લેદ્ + ધન્-લીઢ્. લેદ્મ્
લેલ્. હ૦, લીઢ્વા અબ્ધ૦ ભૂ૦ હ૦. (આ પ્રમાણે હપલા નિયમે સામાન્ય છે).

૧. સામાન્ય નિયમે માટે (અ), (આ) વગેરે નામનાં છે.

દુહ ઉત્તમ.

૫૨૦ વર્તે.

આત્મ. વર્તે.

૨ પુ. પોષિ

દુગ્ધઃ

દુગ્ધ

ધુષ્ટે

દુદાધે

ધુગ્ધ્યે

૧ પુ. દોષિ

દુઘ્ન

દુઘ્નઃ

૧ પુ. દુગ્ધે

દુદાતે

દુદતે

આગા.

આગા.

૨ પુ. દુગ્ધિ

દુગ્ધમ્

દુગ્ધ

ધુશ્વ

દુદાધામ્

ધુગ્ધમ્

ભૂત.

ભૂત.

૧ પુ. અપોક્-ગ્ અદુગ્ધામ્ અદુદન્ ૨ પુ. અદુગ્ધા. અદુદાધામ્ અધુગ્ધમ્
વિપ. દુઘ્નાત્-દુદાત.

(૬) અન્ત રથ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યય ૫૨ છતાં કે પદાન્તે દ્વકારાદિ ધાતુના અન્ત્ય હૂ નો ષ્ થાય છે.

(૭) દુહ, ઝહ, છહ, ને જિહ ના હૂ નો અન્ત રથ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજન ૫૨ છતાં કે પદાન્તે હ કે ષ્ થાય છે, ને નહ ના હૂનો એવી રિયતિમાં ષ્ થાય છે.

(૮) સહ ને ગહ મા હ લોપાય છે ત્યારે પૂર્વ સ્વરનો દીર્ઘ થવાને બદલે ઓ થાય છે.

(૯) ધાતુના એક સ્વરવાળા અવયવને અન્તે વર્ગનો ચોથો વર્ણ હોય તો સ, ષ ૫૨ છતાં કે પદાન્તે તે ધાતુના ષ્, ગ્, જ્, ઢ ના અનુક્રમે મ્, ષ્, ઢ્, થાય છે.

દુહ + સિ=દોહ + સિ=દોષ્ + સિ (૬)=પોષ્ + સિ (૯)=પોક્ + સિ=પોક્ + વિ=પોષિ.

અદુહ + સ્=અદોહ + સ્=અદોહ્=અદોષ્ [(૬), પદાન્તે હોવાથી]=અપોષ્=અપોક્-ગ્.

દુહ+ત (ભૂ. ૬૦ નો પ્રત્યય)=દુષ્+ત=દુષ્+ધ=દુગ્ધ; દુહ+તમ્ (હેત્વ. ૦ નો પ્રત્યય)=દોહ્+તમ્=દોષ્+તમ્=દોષ્+ધુમ્=દોગ્+ધુમ્=દોગ્ધમ્; દુહ+સ્વા=દુગ્ધ્વા (અં. ૫૦ ભૂ. ૬૦); ઝહ+ત=ઝદ્-ધ્+ત=ઝદ્-ધ્+ધ=ઝદ્+ધ કે ઝુધ્+ધ=ઝુદ્ કે ઝુગ્ધ; સહ+ત=સદ્+ત=સદ્+ધ=સદ્+ધ કે સોદ (૮ પ્રમાણે); સહ+તમ્=સોદમ્ (હેત્વ. ૦), નહ+ત=નદ્.

તૃહ ૭ ગ. ૫.

વર્તે.

વર્તે.

૧ પુ. તૃગેદિ

તૃષ્ઠઃ

તૃષ્ઠ

૧ પુ. તૃગશાનિ

તૃગશાવ

તૃગશામ

૫. તૃહ ધાતુમાં વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય ૫૨ છતાં ધાતુના અન્ત્ય વ્યંજન પૂર્વે ન ને બદલે ને ઉમેરાય છે.

सुकरेऽरण्ययाने पिता मां न्ययुक्क दुष्करे राज्ये पुनस्त्वामिति
रामो भरतमब्रवीत् ।

तृणमिव लघुलक्ष्मोर्नैव तान् (सतः) संरुणद्धि ।

नियतमानसः सन् योगी सदात्मानं युञ्जन्नेवास्ते ।

सृष्टा वाक् कामान् दृग्धेऽलक्ष्मीं विप्रकर्षति कीर्तिं सूते दुष्कृतं
हिनस्ति च ।

मृष्यन्तु लवस्य बालिशतां तातपादाः ।

मर्षय भगवन् ! अभूमिरेषा शापस्य ।

ब्रह्मन् ! न साधुसेवितोऽर्थं पण्या येनास्ति प्रवृत्तः ।

पृच्छ तरलिकां त्वरुते मया यातुमूतावस्था । युगसहस्रमि-
वाचरन् कृच्छ्रेण नोतो दिवसः । प्रसीद सकृदप्यालप । ईषदपि
विलोकय । पूरय मे मनोरथम् । आर्तास्मि भक्तास्म्यदुरक्तास्म्य-
नाथास्मि बालास्म्यगतिकास्मि । कथय किमपराधं किं वा नातु-
ष्टितं मया कस्यां वा नाज्ञायामादृतं कस्मिन् वा त्वदनुकूले नाभि-
रतं येन कुपितोऽसि ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्भरणादतिरिच्यते ।

रिक्तहस्तस्तु नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम् ।

रिणाच्च जलरेस्तोयं विविनग्मि दिवंः सुरान् ॥

किं यस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं

त्वया कियद्वेति तमन्वयुक्क ।

लेढे भेषजवन्नित्यं य. पथ्य, नि कट्टन्यपि ।

तदर्थं सेवते चात्मानं कदाचिन्न स सीदति ॥

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः ।

च.रै पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥

तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सृष्टा ।

सतामेतानि हर्म्येषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्यात् सचिष्यसंनिधोजितः ।

स हत्वा नृपकार्यं तत् स्वयं च नरकं व्रजत् ॥

न यज्यानोऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः ।

पां यान्ति प्रोद्भिस्तप्राणाः स्वाम्यर्थे सेवकोत्तमाः ॥

પદ્ દોષા પુરુષેણેહ હાતવ્યા મૃતિમિચ્છતા ।
 નિદ્રા તન્દ્રી મયં ક્રોધ આલસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ॥
 આર્કિચિદપિ કુર્વાણઃ સૌખ્યૈર્દુઃસ્વાન્યપોહતિ ।
 તત્તસ્ય કિમપિ દ્રવ્યં યો હિ યસ્ય પ્રિયો જનઃ ॥
 આત્મા નદી સંયમપુણ્યતીર્થા
 સત્યહૃદા શીલતટા દયોર્મિઃ ।
 તન્નાવગાહં કુરુ પાણ્ડુપુત્ર
 ન ચારિણા શુદ્ધ્યતિ ચાન્તરાત્મા ॥

પ્રાણીઓની કોઈએ દિસા કરવી ન જોઈએ, એજ મોટા ધર્મ છે.
 દુઃખનોની સેનાએ તે શહેરને ઘેરા ધાસ્યો.
 કુશલ તો છે એમ તેણે તેને પૂછ્યું.
 ભમરાઓ પુષ્પનો રસ ચાટે છે.
 તેણે ગાયને દોરી અને તેનું દૂધ પીધું.

નામ.

અરણ્યવાન (અરણ્યવાનમ્) (નં)	દીર્ઘસૂત્રતા (સ્ત્રી) - અતિશય ટાકાપણું;
તત્પુ, અરણ્ય નં વન + વાન નં	કોઈ પણ કામને ખૂબ લંબાવીને કર-
જવું તે) - અરણ્યમાં જવું તે.	વાનો રવલાવ.
અન્તરાત્મ (પું) (તત્પુ, અન્તર	દુષ્ટ (દુષ્ટતમ્) (નં) - નહાવ કૃત્ય.
વિં અંદરનો + આત્મ પું આત્મા) -	દૈવત (દૈવતમ્) (નં) - દેવતા, દેવ
અંદરનો આત્મા.	દ્રવ્ય (દ્રવ્યમ્) (નં) - કીમતી વસ્તુ
અમૃતિ (સ્ત્રી) - અયોગ્ય સ્થાન	પથ્ય (પથ્યમ્) (નં) - આદેશને
અલક્ષ્મી (સ્ત્રી) - દરિદ્રતા, ગરીબાઈ.	હિતકારક વસ્તુ
અવગાહ (અવગાહ) । પું) - જ્ઞાન.	પાણ્ડુ (પું) - પાણ્ડુરાજ, પાણ્ડુવોનો
અવસ્થા (સ્ત્રી) - રિપતિ.	પિતા.
ઇન્દ્ર (ઇન્દ્ર) (પું) - ઇન્દ્ર.	વિન્દ (વિન્દ) (પું) - અજ
કર્મિ (પું, સ્ત્રી) - મોક્ષ	ચાક્રિયતા (સ્ત્રી) - નાદાની
ગાંત (સ્ત્રી) - મસ્તુ પછી જવાનું સ્થાન	મૂનિ (સ્ત્રી) - ઇન્દ્ર
ગો (પું, સ્ત્રી) - બળદ; ગાય.	મેષજ (મેષજમ) (નં) - ઔષધ.
ચાર (ચાર) (પું) - ચારે, દુપે દૂત.	મન્ત્ર (મન્ત્ર) (પું) - દુપે વિચાર.
તન્દ્રી (સ્ત્રી) - સુરતી.	માનસ (માનસમ્) (નં) - મન.
તરલિકા (સ્ત્રી) - સ્ત્રીનું નામ છે.	યવન (યવન) । પું) - યવન.
તૃણ (તૃણમ્) (નં) - તરણું.	યુગ (યુગમ્) (નં) - સત્ય, દ્વાપર,
રિવ (સ્ત્રી) - રવર્જ.	ત્રેતા, ને કલિમાનો એક યુગ.

યોગિન્ (યુન્)-યોગી.
 લવ (લઃ) (યુન્)-રામનો પુત્ર
 શીલ (શીલમ્) (નન્)-શિયળ, સાં
 આચરણ.
 સહજ (સહજમ્) (નન્) હજાર.
 સાકેત (સાકેત) (યુન્)-અયોધ્યા.
 સાચિવ્ય (સાચિવ્યમ્) (નન્)-પ્રધા
 નપદ, પ્રધાનની જગા.

સારમેય (સારમેયઃ) (યુન્)-સરમાનો
 પુત્ર
 સૌખ્ય (સૌખ્યમ્) (નન્)-સુખ.
 હરીતકી (રીન્)-હરડે.
 હર્મ્ય (હર્મ્યમ્) (નન્)-મહેલ.
 હરિસ (નન્)-ખગિદાન.
 હ્રદ (હ્રઃ) (યુન્)-હૃદી જગા.

વિશેષણ.

અગતિક (વહુન્, અ + ગતિ (રીન્) +
 ક પ્રત્યય)-ગતિ એટલે શરણુરયાન
 વિનાનો, શરણુરહિત. [નાચરહિત.
 અનાથ (વહુન્, અ + નાથ) (યુન્)-
 અવૃક્લ-અવૃક્લ, માફક. [ભવેલું.
 અવૃત્ત (અવ + મૂ નો ભૂન્ હન્)-અવૃ-
 અવરત્ત (અવ + રજ્ નો ભૂન્ હન્)-
 પ્રેમમાં આસક્ત.
 અપરાધ (અપ + રાપ્ નો ભૂન્ હન્)-
 અપરાધ કરેલો.
 અભિરત (અભિ + રમ્ નો ભૂન્ હન્)-
 પ્રેમ દર્શાવેલો. [દર્શાવેલો.
 આદત (જા + દ નો ભૂન્ હન્)-આદર
 આત-વિશ્વાસુ.
 કટુ-કટું, તીવ્ર.
 કિમવિ-કંઈક, અનિર્વચનીય, અવધર્મ
 (ખડુ સ્વત્ય કે નિન્ધ હોવાથી).
 કિયત્-કેટલું
 નિયત (નિ + યમ્ નો ભૂન્ હન્)-નિયમમાં
 રહેલું, કબજામાં રહેલું

નિપુક (નિ + પુજ નો ભૂન્ હન્)-
 નીમાયલું [ગયલું.
 પ્રવૃત્ત (પ્ર + વૃત્ નો ભૂન્ હન્)-ચાલેલું,
 પ્રોચ્છિત (પ્ર + વજ્ઞ નો ભૂન્ હન્)-
 તળેલું
 મક્ત (મજ નો ભૂન્ હન્)-બજનાર,
 આસક્ત.
 રિત્તહસ્ત (વહુન્, રિત્ત, રિષ્ નો ભૂન્ હન્)-
 ખાલી + હસ્ત)-ખાલી છે હાથ નેના
 એવું, ખાલી હાથવાળું.
 સંનિયોજિત (સમ્ + નિ + યુજના પ્રેરક
 અંગનો ભૂન્ હન્)-નીમાયલું
 સંભાવિત (સમ્ + મૂ નો પ્રેરક અંગનો
 ભૂન્ હન્)-માન્ય.
 સુકર-કરું સહેલું તે
 સુવન-સત્ય ને પ્રિય
 સેવિત (સેવ્ નો ભૂન્ હન્)-સેવાયલું,
 આશ્રય કરાયલું
 હાતવ્ય (હા ' તજ્ઞ ' નો વિધ્યન્ હન્)-
 તજવા લાયક.

ધાતુ.

અપોહ (અપ + હૃ=અપોહતિ) (૧
 ગન્ ૫ન્)-નાશ કરેલો.
 આનલપ (આલપતિ) (૧ ગન્ ૫ન્)-
 પાત કરેલો. [જલું.
 ડપ + ડ (ડપેતિ) (૨ ગન્ ૫ન્)-પાસે

તપ (તપતિ) (૧ ગન્ ૫ન્)-તપવું.
 દુહ (દોગ્ધિ, દુગ્ધે) (૨ ગન્ ૬ન્)-દોહવું
 પૂર (પૂરયતિ) (૧ ગન્ ૫ન્)-પૂરવું,
 સંજન કરવું.

મિદ્ (મિનસિ-મિન્તે) (૭ ગાં ૬૦)- ભાંગવું, ઉધાડું કરવું	મિષ્ (મિવિનદ્મિ-દ્મે) (૭ ગાં ૬૦)- કે (વિ સાથે)-બુઢું કરવું, વિરેક કરવે.
મુજ્ (મુનકિ ૭ ગાં ૫૦)-ભોગવવું, (મુદ્દે ૭ ગાં ૨૧૦)-ખાવું.	વિ + ઘ + કૃષ્ (વિઘર્ષયતિ) (૧ ગાં ૫૦)-દૂર કરવું. [ભેડું
મૃષ્ (મૃષ્યતિ તે, મર્ષયતિ તે) (૪, ૧૦ ગાં ૬૦)-માફ કરવું.	વિ+લુક્ (વિલોચયતિ) (૧૦ ગાં ૫૦)-
યુજ્ (યુનકિ-યુદ્દે) (૭ ગાં ૬૦)- ભેડવું; (અનુ સાથે)-પૂછવું; (નિ સાથે)-નીમવું.	મજ્ (મજતિ) (૧ ગાં ૫૦)-ભૂડું.
રિષ્ (રિણતિ-રિદ્દે) (૭ ગાં ૬૦)- ખાલી કરવું, (અતિ સાથે)-(કર્મણિ માં) અધિક થવું.	શુષ્ (શુષ્યતિ) (૪ ગાં ૫૦)-શુષ્ક થવું, પવિત્ર થવું.
રણ્ (રણદિ-રન્દે) (૭ ગાં ૬૦)-રૂધવું, રેડાવું. (સમ્ સાથે)-અટકાવવું.	સદ્ [સીદ્] (સીદતિ) (૧ ગાં ૫૦)- નાશ પામવે, દુઃખ પામવું
લિહ્ (લેટિ-લીદે) (૧ ગાં ૬૦)- (મ કે અવ સાથે)-ચાટવું.	સેવ્ (સેવતે) (૧ ગાં ૨૧૦)-સેવવું, પૂજવું.
	હિસ્ (હિનસિતિ) (૭ ગાં ૫૦)- હિંસા કરવી.

અભ્યય.

ઈપ્સ-સમાર. [તછને.	તદર્થમ્ (ચતુઃ સત્યુઃ, ત્રિયાવિદોઃ)- તેને માટે.
જામ્ઝય (ઝડ્ + જ્ઞજ્ઞ નો અભ્યં ૬૦)- કદાચિત્-કોઈ પદ્ય બખત	ત્વજુતે (તત્પુઃ, ત્વદ્ સર્વં તં + જુતે અઃ લીયે)-તારે લીયે.
કૃષ્ઞેણ (કૃષ્ઞ નં નું વૃં ૧૦ વં)- મુરકેલીથી.	સકૃત્-એકવાર

પાઠ ૩૦ મો.

ત્રીજો ગણ.

દેહિ મે પ્રતિવચનમ્—દે અને જવાબ=મને જવાબ દે.

મૃત્યોર્ન વિમેત્યયં વીરઃ—મૃત્યુથી નથી ખીતો આ વીર=આ વીર
મૃત્યુથી ખીતો નથી.

પાવકે હવિર્જુહુધિ—અગ્નિમાં અલિંગન હોમ.

લોવસ્ય કોલાહલ સદાજિહીત—લોકનું કલકલાયુ જીતું ગયું—
ખૂબ થયું

અવધર્તા દેવો દેવી ચ—ધ્યાન આપે રાજા રાણી અને=રાજા અને
રાણી ધ્યાન આપે.

ન ન મ ય ય યુતેયં માલિની મોગિલોકૈઃ—નગણ, નગણ, મગણ, યગણ, ને યગણથી જોડાયેલી—યુક્ત (યુતા) એ માલિની (હંદ કહેવાય છે), સર્પ ને લોક, અર્થાત્, ૮ ને ૭ વર્ણોથી, એમાં યતિ (વિશ્રામસ્થાન) છે.

માલિની એક હંદ છે. ત્રણ અક્ષરોનો એક ગણ થાય છે, ને તે હ્રસ્વ-દીર્ઘ હોય તે પ્રમાણે તેના નીચે આપેલા આઠ પ્રકાર છે:—

મઘિગુલ્લિલ્લુચ્ચ મકારો

ખાદિગુલ્લુ: પુનરાદિલ્લુચ્ચ: ।

જો ગુરમધ્યગતો રલમધ્ય:

સોડન્તગુલ્લુ: કચિત્તોડન્તલ્લુસ્ત: ॥

મ ગણમાં ત્રણ વર્ણ ગુરુ હોય છે; (એથી ઉલટું) ન ગણમાં ત્રણ લઘુ છે; આદિ વર્ણ ગુરુ હોય, ને ખીજા બે લઘુ હોય, તે મ ગણ છે; પ્રથમ વર્ણ લઘુ હોય તે ય ગણ છે. મધ્ય વર્ણ ગુરુ હોય તે જ ગણ છે; મધ્ય વર્ણ લઘુ હોય તે ર ગણ છે. અન્ત્ય વર્ણ ગુરુ હોય તે સ ગણ છે; અન્ત્ય વર્ણ લઘુ હોય તે સ ગણ છે.

હ્રસ્વ સ્વરવાળો વર્ણ લઘુ ને દીર્ઘ સ્વરવાળો વર્ણ ગુરુ કહેવાય છે. વળી હ્રસ્વ સ્વર પછી જોડાક્ષર હોય તો તે ગુરુ કહેવાય છે, તેમજ પાદને અન્તે હ્રસ્વ સ્વર હોય તે પણ ગુરુ કહેવાય છે. છ એટલે લઘુ ને જ એટલે ગુરુ.

દરેક હંદમાં યતિ એટલે વિશ્રામસ્થાન હોય છે. માલિનીમાં આઠ ને સાત અક્ષર પછી યતિ હોય છે, પહેલા આઠ વર્ણ બોલ્યા પછી અટકવાનું આવે છે ને પછી સાત વર્ણ પછી.

સસ્તુતમાં દરેક હંદનું લક્ષણ તેજ હંદના પાદમાં (ચતુર્ધારામાં) આપેલું હોય છે. માલિનીનું લક્ષણ માલિની હંદમાંજ છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

ન ન મ ય ય યુતેયં । મો લિ ની મો મિ લો કૈઃ ।

૫ લઘુનું ચિહ્ન:—ગુરુનું ચિહ્ન: । યતિનું ચિહ્ન.

આ પાઠમાં ત્રીજા ગણના ધાતુના રૂપોના દાખલા છે. ત્રીજા ગણમાં ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થઈ પ્રત્યયો લાગે છે. પદોક્ષ બૃત્તકાળમાં પણ ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થાય છે.

દ્વિર્ભાવના સામાન્ય નિયમો.

અવ્—અમવ્; ક્—ક્રક્; ખી—ખીખી; વષ્—વવષ્

આ ઉપરથી નીચેનો નિયમ નીકળે છે:—

૧. ધાતુના આદિ વર્ણ સ્વર હોય તો તે સ્વર દ્વિર્ભાવ પામે છે, ને વ્યંજન હોય તો તે વ્યંજન, પછીના સ્વર સાથે, દ્વિર્ભાવ પામે છે.

ત્યજ—તત્યજ, જી—જીજી, સ્પૃ—સ્પૃસ્પૃ આ ઉપરથી નીકળતો નિયમ —
૨ ધાતુનો આદિ વર્ણ જોડાક્ષર હોય તો તેમાનો પ્રથમ વ્યંજન સ્વર સાથે દ્વિર્ભાવ પામે છે

સ્તૃ—તૃસ્તૃ, સ્પૃશ—પૃસ્પૃશ સ્થૈ—તૈસ્થૈ નિયમ —

૩ ધાતુનો આદિ વર્ણ જોડાક્ષર હોય ને તે જોડાક્ષરનો પહેલો અક્ષર શ્, પ્, કે સ્ હોય ને બીજો અથવા વ્યંજન હોય તો તે અથવા વ્યંજનનો પછીના સ્વર સાથે દ્વિર્ભાવ થાય છે

૪ દ્વિર્ભાવ પામેલા ધાતુનો પ્રથમ અવયવ અભ્યાસ કહેવાય છે —

જિ—જિજિ, છા—છાછા, આસ—આઆસ.

અભ્યાસમા થતા ફેરફાર

(અ) મી—મીમી મિમી, ની—નીની-નિની, ધા—ધાધા-ધયા

(આ) કૃ—કૃકૃ-વૃકૃ સ્પૃ—સ્પૃસ્પૃ-સસ્પૃ

(ઇ) યન્—ચયન્-વચન્, છિદ્ છિછિદ્-ચિછિદ્-‘ચિચિદ્’ મી—મીમી-મિમી-વિમી, ધા—ધાધા ધયા ધયા

(ઈ) કૃ—કૃકૃ-વૃકૃ-ચકૃ, રાયન્—કલન્-ચલન્, ગણ્—ગગણ્-જગણ્

(ઉ) હ—હહ-હહ-જહ હી—હીહી-દિહી જિહી

આ ઉપરથી નીકળતા નિયમો —

૫ (અ) અભ્યાસમા લીધે સ્વર હસ્ય થાય છે, વૃ—વૃવૃ-વુવૃ, મીલ્—મીમીલ્-મિમીલ્, જા—જાજા-જજા

(આ) અભ્યાસના ન્ નો અ થાય છે, ત્—તૃત્-તૃત્ તત્

(ઇ) વર્ગના બીજા અક્ષરનો પહેલો ને ચોથાનો ત્રીજો થાય છે, વલ્—વલ્લ્-વલ્લ્-વલ્લ્, મજ્—મમજ્-વમજ્.

(ઈ) ક વર્ગના વર્ણનો તેને મળતો ચ વર્ગનો વર્ણ થાય છે, ગદ્—ગાદ્-જગદ્, ક્ષમ્—ક્ષક્ષમ્-ચક્ષમ્.

(ઉ) હ નો જ થાય છે, હન્—હહન્-જહન્

મૃ ઉં

પરં પર્તં

આત્મં પર્તં

પ્રં	વિમિર્મિ	વિમૃવ	વિમૃમ	વિષે	વિમૃવહે	વિમૃમહે
દ્વિં	વિમિર્પિ	વિમૃપ	વિમૃપ	વિમૃપે	વિષાપે	વિમૃધ્વે
તૃં	વિમિર્તિ	વિમૃત	વિમૃતિ	વિમૃતે	વિમૃત્તે	વિમૃત્તે

ભૂતં

ભૂતં

વૃં અધિમઃ અવિમૃતામ્ અવિમૃહ અવિમૃત અવિમૃતામ્ અવિમૃત

આશા૦

આશા૦

૪૦ વિમર્તુ વિમૃતામ્ વિમ્નતુ ૫૦ વિમૈરે વિમરાવૈ વિમરામૈ
વિધ૦—વિમૃયાત્, વિમીત વગેરે
હી ૫૨૦

વર્ત૦

આશા૦

૪૦ જિહેતિ જિહીત જિહિયતિ જિહ્યાણિ જિહ્યાબ જિહ્યામ
ભૂત૦ વિધ૦
૪૦ અજિહેત્ અજિહીતામ્ અજિહ્યુઃ જિહીયાત્ વગેરે.
હા ૫૨૦

વર્ત૦

આશા૦

૪૦ જહાતિ જહિત -હીત જહતિ જહાતુ જહિત -હીતઃ જહતુ
ભૂત૦ વિધ૦
૪૦ અજહાત્ અજહીતામ્-હીતામ્ અજહુઃ જહ્યાત્ વગેરે
આશા૦

દ્વિ૦ જહાદિ-જહિદિ-જહીદિ જહિતમ્-હીતમ્ જહિત-હીત.
ઉપસા ૩૫૦ પરીમાનમ પડશે કે
૧ મૃધાતુનો દ્વિર્ભાવ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળો ને અર્થોભા વિમ્ન થાય છે
૭ ત્રીજા ગણમાં પરીમાણ પ્રત્યયોભા ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાંથી જ નો
લોપ થાય છે
૮ ભૂતકાળના પરીમાણ પ્રત્યય ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય હ્રસ્વ છે એ હ્રસ્વ
પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના અત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે ને આ લોપાય છે
૮ હા ૫૨૦ 'તચ્ચ' ના આનો વ્યવનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં હ કે
હ થાય છે ને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં તેમજ વિધ્યર્થમાં આ લોપાય
છે આશ્કાર્ય દ્વિ૦ ૫૦ ૫૦ માં જહાદિ, જહિદિ, જહીદિ ૩૫૦ થાય છે
મિહી + અતિ (૨ ની પૂર્વે ભેદાક્ષર લોવાથી ૨ નો રમ્ થઈ) -નિહિયતિ

મી ૫૨૦

વર્ત૦

૪૦ વિમેતિ વિમિતઃ-મીત વિમ્યતિ
આશા૦
દ્વિ૦ વિમિદિ-મીદિ વિમિતમ્-મીતમ્ વિમિત-મીત
ભૂત૦
૪૦ અવિમેત્ અવિમિતામ્-મીતામ્ અવિમ્ય

વિધ્ય૦—મિમિયાત્-મીયાત્ વગેરે.

૧૦. મી ધાતુમાં અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં અન્ય સ્વર વિકલ્પે હરવ થાય છે.

મા આત્મ૦

દા આત્મ૦

વર્ત૦

વર્ત૦

૪૦ મિમીતે

મિમાતે

મિમતે

મિહીતે

મિહાતે

મિહતે

૫૦ મિમે

મિમીગ્હે

મિમીમદે

મિદે

મિહીગ્હે

મિહીમદે

આરા૦

આરા૦

૨૦ દ્વિ૦ મિમીષ્વ

મિમાયામ્

મિમીધ્વમ્

મિહીષ્વ

મિહાયામ્

મિહીધ્વમ્

ભૂત૦

ભૂત૦

૪૦ અમિમીત

અમિમાતામ્ અમિમત

અમિહીત અમિહાતામ્ અમિહત

વિધ્ય૦—મિમીત મિહીત વગેરે.

૧૧. મા ને દા આત્મ૦ ‘જહું’ નો દ્વિર્ભાવ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળો ને અર્થોમાં મિમા ને મિહા થાય છે.

૧૨. મા ને દા આત્મ૦ ‘જહું’ એ ધાતુઓના અન્ય સ્વરનો વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં હૈ થાય છે ને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ટોપ થાય છે.

ક્રૂ ૫૨૦

વર્ત૦

આરા૦

૪૦ જહોતિ

જહુતઃ

જહતિ

દ્વિ૦ જહુષિ

જહુતમ્

જહુત

ભૂત૦

વિધ્ય૦

૪૦ અજહોત્

અજહુતામ્ અજહહુઃ

જહુયાત્ વગેરે.

૧૩. ક્રૂ ધાતુમાં આહાર્ય દ્વિ૦ ઇ૦ ઘ૦ નો પ્રત્યય પિ છે. જુઓ પા૦ ૨૭ નિ૦ ૧૫.

દા ઉ૦

૫૨૦ વર્ત૦

આત્મ૦ વર્ત૦

૪૦

દદાતિ

દદ્તઃ

દદતિ

દદ્ધે

દદાતે

દદતે

દ્વિ૦

દદાસિ

દદ્ધઃ

દદ્ધ

દદ્તે

દદાધે

દદ્ધ્વે

આરા૦

આરા૦

૫૦

દદાનિ

દદાન્

દદામ

દદૈ

દદાન્ઘે

દદામ્ઘે

દ્વિ૦

દેદિ

દદ્ધમ્

દદ્ધ

દદ્ત્વ

દદાધામ્

દદ્ધ્વમ્

	ભૂત૦			ભૂત૦		
પ્ર૦	અદદામ્	અદદ્	અદધ	અદદિ	અદદ્દદિ	અદદધિ
તૃ૦	અદદાન્	અદદતામ્	અદદુઃ	અદદત્ત	અદદતાતામ્	અદદત

વિનય૦—દધાત્ દધીત વગેરે.

ધા ઉ૦

	૫૨૦ વર્ત૦			આત્મ૦ વર્ત૦		
પ્ર૦	દધામિ	દધ્વઃ	દધ્મ	દધે	દધ્વદે	દધ્મદે
દ્વિ૦	દધાસિ	ધત્થ	ધત્થ	ધત્તે	દધાધે	ધદ્ધ્વે
તૃ૦	દધાતિ	ધત્તઃ	દધતિ	ધત્તે	દધાતે	દધતે
	આશા૦			આશા૦		
દ્વિ૦	ધેદિ	ધત્તમ્	ધત્ત	ધત્ત્વ	દધાધામ્	ધદ્ધ્મમ્
	ભૂત૦			ભૂત૦		
તૃ૦	અદધાત્	અધતામ્	અધુ	અધત્ત	અદધાતામ્	અદધત

વિનય૦—દધ્યાત્ દધીત વગેરે.

૧૪. (અ) દા અને ધા નું વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય ૫૨ છતાં દદ્ ને દધ થાય છે

(આ) રવરાદિ અવિકારક પ્રત્યય ૫૨ છતાં આ લોપાય છે

(ઇ) અન્ત રથ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી રાર થતા અવિકારક પ્રત્યય ૫૨ છતાં ધા નું ધધ થાય છે

(ઈ) આશાય દ્વિ૦ ઇ૦ ઇ૦ દેદિ ને ધેદિ થાય છે.

નિજ્ઞ ઉ૦

૫૨૦ વર્ત૦

તૃ૦ નેનેક્તિ નેનિજ્ઞઃ નેનિજીત

આત્મ૦ આશા૦

પ્ર૦ નેનિજૈ નેનિજાવૈ નેનિજામૈ

અનેનિજમ્, અનેનેઃ, નેનિજ્યાત્, નેનિજીત.

૧૫ નિજ્ઞ, વિજ્ઞ, ને વિજ્ઞ ધાતુમાં વ્યવ્યાસના સ્વરનેા ગુણ થાય છે; ને

૧૬ રવરાદિ ચિકારક પ્રત્યયો ૫૨ છતાં ઉપાન્ત્ય સ્વરનેા ગુણ થતો નથી

અસારાત્ સંસારાન્મન ઉદ્વિજતે ।

કર્મો પિધાય જ્ઞાન્તં પાપં જ્ઞાન્તં પાપમિત્યબ્રવીત્ ।

હરિશ્ચન્દોઽન્ વિષ્ણુમેવામિષત્તે ।

बहुधा भयमादधानाञ्छाया अत्रारण्ये चरन्ति ।
 अयं पुत्रकृतको मृगस्ते पदवीं न जहाति पश्य ।
 रघुर्धनुष्यमोघं सायकं समधत्त ।
 अनेन समयेन परिणतो दिवसः ।
 वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वमिति विष्णुः ।
 गुरोःपादाववानेनिजम् ।
 सहस्रगुणघृत्स्वपुमादत्ते हि रसं रविः ।
 जठरं को न विभर्ति केवलम् ।
 प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः
 सर्वङ्गेषा भगवती भवितव्यतैव ॥

अविनीत किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त
 वर्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृत-
 नामधेयोऽसि ॥

पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम् । किं पुनर्दर्शनानि ।
 धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यथ । पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो
 यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनं मुखावलोकननिश्चलदृष्टयः
 पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते ॥

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात् ते मेऽपि शर्म सः ।
 सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वायपि नौ हरिः ॥

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुक्ते
 भार्येव चाभिरमयत्यपनीय रेदम् ।
 कीर्तिं च दिक्षु विमलां वितनोति लक्ष्मीं
 किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥

ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
 ययमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ।
 जगति विदितमेतद् दीयते विद्यमानं
 न हि शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥

सरुदुच्चरितं येन हरिरित्यश्वरद्वयम् ।
 बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥
 प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।
 प्रियभावः स तु तथा स्वगुणैरेव वर्धितः ॥

તથૈવ રામઃ સીતાયાઃ પ્રાણેભ્યોઽપિ પ્રિયોઽમવત્ ।
દ્વદયં ત્વૈવ જાનાતિ પ્રીતિયોગં પરસ્પરમ્ ॥

રામની આજ્ઞાને અનુસરીને લક્ષ્મણે સીતાને એકાન્ત વનમાં તથા દીધી.
અરે પાપ, આ દુષ્ટ વચન બોલતો શરમાતો નથી?
અધ્વર્યુઓએ હૃદયને અગ્નિમાં હોત્યું.
હે દેવ, પ્રસન્ન થા, મને સદ્બુદ્ધિ આપ.
આવેલા અતિથિને આસન અને ઉદક આપવાં જોઈએ.

નામ.

અધિપતિ (પું.)-સામી	[દર્શન.	પરિકર (પરિકરઃ) (પું.)-કમરપટી.
અવલોકન (અવલોકનમ્) (નં.)-		પાવક (પાવકઃ) (પું.)-આમિ.
આશ્રમપદ (આશ્રમપદમ્) (નં.)-		પુત્રકૃતક (પુત્રકૃતક) (પું.)-દત્તક
(તત્પુ. , આશ્રમ પું + પદ નં		લીધેલો પુત્ર.
સ્થાન)-આશ્રમસ્થાન.		પ્રકૃતિ (સ્ત્રી.)-સ્વભાવ.
કલ્પલતા (સ્ત્રી.)-મનોરથ સફળ કર-		પ્રતિવચન (પ્રતિવચનમ્) (નં.)-
નાર સ્વર્ગનેા એક વેલો		ઉત્તર. [પર્ણ.
કોલાહલ (કોલાહલઃ) (પું.)-કકલાણ.		વિયમાવ (વિયમાવઃ) (પું.)-પ્રિય
ગાલિ (સ્ત્રી.)-ગાળ.		પ્રીતિયોગ (પ્રીતિયોગઃ) (પું.)-
છાયા (સ્ત્રી.)-છાયડો.		સ્નેહનું બેડાવડું.
જન્મ (પું.)-પ્રાણી.		મવિતવ્યતા (સ્ત્રી.)-નસીબ.
નલિનાસન (નલિનાસનઃ) (પું.)		મૃત્યુ (પું.)-મોત.
(વહુ. , નલીન નં પદ + આસન		રસ (રસઃ) (પું.)-પાણી.
નં.)-કમળ આસન જેવું, બ્રહ્મા.		વિપાળ (વિપાળમ્) (નં.)-શીઘ્ર.
નામધેય (નામધેયમ્) (નં.)-નામ		શસક (શસકઃ) (પું.)-સસલું.
(ધેય એ સ્વાર્થવાચક પ્રત્યય છે,		સંરમ્મ (સંરમ્મઃ) (પું.)-ક્રોધ.
એથી રાખેલા અર્થમાં વધારો થતો		સત્ત (સત્તમ્) (નં.)-પ્રાણી.
નથી, પ્રત્યય મૂળ અર્થજ કહે છે		સર્વદમન (સર્વદમન.) (પું.)-સર્વને
નામ એ નામધેયમ્).		વશ કરનાર, દુષ્કર્મનો પુત્ર.
પદવી (સ્ત્રી.)-માર્ગ.		સાયક (સાયક.) (પું.)-ખાણ.

વિશે.

અમોષ (અ + મોષ=વિક્ષ)-સફળ.	પરિણત (પરિ + નમ્ નો બૂ. ફં.)-
અસાર (વહુ.)-સારરહિત.	પરિણામ પામેલું, આપમેલું.
ધન્ય-ભાગ્યશાલી.	પુણ્યમાજ-પુણ્યશાલી.
નિશ્ચલ-સ્થિર.	સર્વદૂષા (સર્વદૂષ પું સ્ત્રી.)-સર્વને
નિર્વિશેષ (વહુ. , નિર્ + વિશેષ પું. =	તાણે કરનાર.
બેદ)-બેદરહિત, સમાન.	

ધાતુ

અપન્તિ (અપનયતિ તે) (૧ ગ૦ ઉ૦)- ૬૨ ક૨૩ું.	વિજ (વેવેતિ-વિત્તે) (૩ ગ૦ ઉ૦)- ૫૫૬ ક૨૩ું.
વદ્ + ત્રિજ (વદ્વિજતે) (૬ ગ૦ આ૦)- દ્વિગો પામવે.	વિ + પ્ર + કૃ (વિપ્રત્તરોતિ કુરતે) (૮ ગ૦ ઉ૦)-૬૧૧ ક૨૩ી.
દા (દદાતિ દત્તે) (૩ ગ૦ ઉ૦)-આ- પ૩ું; (આસાથે)-લે૩ું.	વિપ્ર (વેવેષ્ટિ-વિષ્ટે) (૩ ગ૦ ઉ૦)- નિટળાવ૩ું, વ્યાપ૩ું.
ધા (ધપાતિ ધત્તે) (૩ ગ૦ ઉ૦)- મ૩ું; (અધિસાથે)-બંધ ક૨૩ું; (અભિસાથે)-કહે૩ું; (અપ્રસાથે)- ધ્યાન આપ૩ું; (વિસાથે)-ક૨૩ું; (સમ્પ્રસાથે)-જોડ૩ું.	સન્ + ટપ + આસ (સમ્પ્રસાસ્તે) (૨ ગ૦ આ૦)-સેવ૩ું, પૃલ૩ું. [સાધ૩ું સાધ (સાપયતિ) (૧૦ ગ૦ ૫૦)- જા (જિહીતે) (૩ ગ૦ આ૦)-જ૩ું; (જદ્સાથે)-ઘીથે જ૩ું.
નિજ (નેનેતિ-નિત્તે) (૩ ગ૦ ઉ૦)- કે (અથ સાથે)-ધો૩ું.	જા (જહાતિ) (૩ ગ૦ ૫૦)-ત૭૩ું.
મૃ (વિમર્તિ-મૃત્તે) (૩ ગ૦ ઉ૦)-ભ૨૩ું	જુ (જુહોતિ) (૩ ગ૦ ૫૦)-દોમ૩ું.
	જ્ઞી (જિજ્ઞેતિ) (૩ ગ૦ ૫૦)-ગ૨મા૩ું.

અભ્યસ

અહર્નિશમ્-૬૬૩૦ ને રાત.	શાન્તં પાપમ્-પાપ શાન્ત ધાતો. અનિષ્ટ ન સાધનવા એ સંહો ઉચ્ચારાય છે.
સસદૃશ્ (વદ્ + સ્તજ) નો દેવ૦ ૬૦)- ત૭૫૧, આપ૫૧	સહસ્રગુણમ્ (સદૃશ, સહસ્ર ન૦ ૬૧૨, + ગુણ પું૦ વધારે)-૬૧૨ગણું.
કિ પુનઃ-તો કહેલુંજ શુ ? કેટલું બધું વ- ધારે ? (વિરોધ ને આધિક્યવાચક)	સ્થાનિ-યોગ્ય.
વધ્રાત્-૫૫૧.	હન્ત-અકરોસાં સોકવાચક, કવચિત્ લેખવાચક પણ છે.
ચક્રુષા-૭૫૬ પ્રપરે.	

પાઠ ૩૧ મો.

વિશેષણ અને અભ્યસ.

एकादश रक्षा द्वादशादित्वाः—અગીઆર રક્ષ છે; આર આદિત્ય છે,
माणवको याक्षजाना विंशत्ये दक्षिणामवच्छत्—માણવકે વીસ બ્રાહ્મણને
દક્ષિણા આપી.
रघुवंशे कुमारसंभव च यथाक्रममेकोनविंशतिः सप्तदश च सर्गाः—રઘુવં-
શમાં ને કુમારસંભવમાં અનુક્રમે ૧૯ ને ૧૭ સર્ગો છે.
जालान्तर्गते रश्मौ यत् सूक्ष्मं रजो द्रव्यते तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः
कथ्यते—જાળાંની અંદર આવેલા કિરણમાં જે સૂક્ષ્મ રજ દેખાય
છે તેનો ત્રીસમો ભાગ પરમાણુ કહેવાય છે.

સીતા પ્રાણેભ્યોઽપિ પ્રેયસી રામસ્ય—સીતા રામને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય હતી.

કચિત્ કામપ્રવેદને—કચિત્ એ (અવ્યય) ઇચ્છા નિવેદન કરવાના અર્થમાં (પ્રયોગ્ય છે).

કચિન્મૃગીણામનષા પ્રસૂતિઃ—હું આશા રાખું છું કે હરણીઓની સંતતિ દુઃખરહિત—સુખી છે.

અપિ ની પેઠે કચિત્ પણ પ્રત્યાર્થક છે; પરંતુ પ્રશ્નનો ઉત્તર હકારમાં હોય એવા પ્રશ્નના અર્થમાં એ બહુધા વપરાય છે; ‘હું આશા રાખું છું,’ ‘હું ધારું છું,’ એવા એના અર્થ છે. ક્વચિત્ સામાન્ય પ્રશ્નના અર્થમાં પણ અપિની પેઠે વપરાય છે.

દિષ્ટયા પ્રતિહતા યુષ્માર્ક વિન્નાઃ—સુભાગ્યે, તમારાં વિદ્રો હણાયાં છે. તમારાં વિદ્રોનો નાશ થયો છે તેથી હું તમને ધન્યવાદ આપું છું; હું ધણા ખુશ થયો છું. દિષ્ટયા એ દિષ્ટિ (શ્રી૦) નું તુ ત્વં વ૦ વ૦ છે.

સ્થાને સ્વલ્પચિત્રે સજ્જતિ મે દષ્ટિઃ—યુક્ત છે, ખરેખર, આ ચિત્રને વિષે જ્ઞય છે—ચોંટ છે મારી દૃષ્ટિ—આ ચિત્રને વિષે મારી દૃષ્ટિ લગ્ન થાય છે તે યુક્ત છે. સ્થાનેનો અર્થ ‘યુગ્યતે’—‘યુક્ત છે’ થાય છે.

કામમેતદ્ દુર્લભં મનસ્સ્વસ્મિન્નુત્કમ્—ભલે એ દુર્લભ છે—એ ગમે તેટલું દુર્લભ છે તોપણ—એને વિષે મન ઉત્સુક છે. કામમ્ અવ્યય છે. એનો અર્થ ‘ગમે તેટલું’, ‘ભલે’ થાય છે.

સ્વયં રોપિતેષુ તદ્દુપપન્તે જ્ઞેઃ કિં પુનરદ્ધસંમલેષ્વપસ્થેષુ—જાતે શપેલાં વૃક્ષોને વિષે રોહ ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી શરીરમાંથી જેની ઉત્પત્તિ છે એવાં છોકરાં વિષે (થાય તેમાં કહેવુંનું શું)?

કિં પુનઃ, કિમુત, ને કિમુ એ ત્રણ અવ્યયો એવા અર્થમાં વપરાયે છે. એનો અર્થ ‘કા વાર્તા’—‘કિમત્ર વક્તવ્યમ્’—‘કહેવુંનું શું?’ એવો છે.

પક્ષપાતિનાવહં દેવી ચ—હું ને રાણી પક્ષપાતી છીએ. વિશેષણને વિશેષ્યના લિંગવચન લાગે છે; પરંતુ એક વિશેષ્ય પુંલિંગમાં ને બીજા શ્રીલિંગમાં હોય તો વિશેષણ પુંલિંગમાં આવે છે.

સત્યં ઇતિઃ શમશ્ચ તસ્મિન્ ધ્રુવાણિ—સત્ય, ધૈર્ય, ને શમ તેને વિષે અચલ છે.

વિશેષ્ય ત્રણ જાતિના હોય કે તેમાંનું એક નપુંસકમાં હોય તો વિશેષણ નપુંસકમાં આવે છે.

તયૈવ દેવતયા તયોઃ કુશલવાવિતિ નામની પ્રભાવશ્રાવ્યાતઃ—તેજ દેવતાએ તે એનાં કુશ ને લવ એમ નામ અને પ્રભાવ કહ્યો.

આ પ્રમાણે વિશેષણનો અન્વય તેની પાસેના વિશેષ્ય સાથે થાય છે ને ખીજા વિશેષ્ય સાથે લિંગવિપરિણામથી—લિંગ બદલીને અન્વય કરવો પડે છે; નામની આપ્યાતે હૃત્તિ લિઙ્ગવિપરિણામેનાન્વયઃ ।

આ પાઠમાં વિશેષણ ને અન્વય વિષે કેટલીક હકીકત આપી છે.

પહેલેથી દસ સુધી સંખ્યાવાચક શબ્દો વિષે ૨૩ માં પાઠમાં વિવેચન કર્યું છે.

દશક બતાવનારા સંખ્યાવાચક શબ્દો નીચે આપ્યા છે:—

વિંશતિ	(સ્ત્રી)	વીસ.	નવતિ	(સ્ત્રી)	નેવું
ત્રિંશત્	"	ત્રીસ.	શત	(નં)	સો.
ચત્વાર્વિંશત્	"	ચાળીસ.	સદશ	"	હજાર.
પચ્ચાશત્	"	પચાસ	અયુત	"	દસહજાર.
ષટ્ઠિ	"	સાઠ.	લક્ષ	"	લાખ.
સપ્તતિ	"	સિતેર.	પ્રયુત	"	દસલાખ.
અષીતિ	"	અસી	વોટિ	(સ્ત્રી)	કરોડ.

વિંશતયે બ્રાહ્મણેભ્યો દક્ષિણાં દદાતિ નારાયણઃ કે બ્રાહ્મણનાં વિંશતયે દક્ષિણાં દદાતિ નારાયણઃ આ પ્રમાણે ૧. વિંશતિ વગેરે નામ વરીકે વપરાય છે, અથવા તે નામ સાથે વપરાય છે, ત્યારે તે ગમે તે લગના નામ સાથે વપરાય છે, ને એકવચનમાં ને સ્ત્રીલિંગમાં આવે છે.

एकादशन्-અગીઆર.	द्विसप्तति	} જાતેર.
द्वादशन्-આર.	द्वासप्तति	
षोडशन्-સોળ.	त्रिनवति	} ત્રાણ.
अष्टोविंशति-ત્રેવીસ.	अष्टोनवति	
पञ्चविंशति-પચીસ.	पण्णवति-છત્તેઉ.	
अष्टात्रिंशत्-આઠત્રીસ.	अष्टीति-પચાસી.	
द्विचत्वारिंशत् } બેચાળીસ.	अष्टीति-ત્રાસી.	
त्रिचत्वारिंशत् }	अष्टाशीति-અઠાસી.	
त्रिपञ्चाशत् }	एकोनसप्तति	} એગણસાઠ.
त्रयःपञ्चाशत् }	एकादसप्तति	
अष्टषष्टि }	ऊनसप्तति	
अष्टषष्टि }		

નિયમઃ—

૨. એ દશકની વચલા સંખ્યાવાચક શબ્દો બનાવવામાં દ્વિ ઇં દ્વા, ત્રિ ઇં ત્રયઃ, ને અષ્ટન્ ઇં અષ્ટ થાય છે. એ ફેરફાર અસીતિ સાથેના સામાસિક શબ્દોમાં થતો નથી, ને ચત્વાર્વિંશત્, પચ્ચાશત્, ષટ્ઠિ, સપ્તતિ, ને નવતિના સામાસિક શબ્દોમાં વિકલ્પે થાય છે. પચ્ચન્ આદિ નકારાન્ત સંખ્યાવાચક શબ્દોનો નકાર, સમાસમાં બધા નકારાન્ત શબ્દોના નકારની ચેઠે, લેખાય છે. નવની

વચલી સંખ્યા મોટી દસની સંખ્યાની પૂર્વે એકોન (એક + જન = એક જણી) કે
 એકાન્ન (એક નું એકાદ માય છે. એક કરીને વીસ નહિ, એકન ન વિંશતિ. એકાન્ન
 વિંશતિ :) મૂકવાથી થાય છે.

એકાદશ:-અગીઆરમે.
 વિંશ:-વિંશતિતમ:-વીસમે.
 ત્રિંશ:-ત્રિંશત્તમ:-ત્રીસમે.
 પચ્ચિત્તમ:-સાઠમે.
 એકવદ્:-દ્વિતમ:-એકસેઠમે.
 સપ્તતિતમ:-સિતેરમે.
 અષ્ટસપ્તત:-તિતમ:-અષ્ટમેસેરમે.

અશીતિતમ:-એસીમે.
 એકાશીત:-તિતમ:-એકચાસીમે.
 નવતિતમ:-નેવમે.
 વણ્ણવત:-તિતમ:-છત્રેવમે.
 શતતમ:-સેામે.
 સહસ્રતમ:-હાસરમે.

૩. એકાદશાન્ થી નવદશાન્ સુધીના સંખ્યાપૂરક રાખ્ઠે નૂ નેા લોપ કરવાથી
 થાય છે.

૪. વિંશતિથી આરંભીને સંખ્યાપૂરક રાખ્ઠે તમ પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે,
 અથવા અન્ય સ્વરનેા લોપ કરી ને અન્ય વ્યંજન હોય તો તે વ્યંજનનેા પૂર્વના
 સ્વર સાથે લોપ કરી અ ઉમેરવાથી થાય છે. વિંશતિ નેા તિ લોપાય છે.

અપવાદ:-

૫. પદ્મિ, સપ્તતિ, અશીતિ, ને નવતિના સંખ્યાપૂરક રાખ્ઠે તમ લગાડવાથીજ
 થાય છે, બીજી રીતે થતા નથી.

૬. શતકમાં આવેલી સંખ્યા અધિક કે ઠક્કર રાખ્ઠ ઉમેરી નીચે પ્રમાણે
 દર્શાવાય છે:-

સપ્તદશોત્તરં શતમ્ કે સપ્તદશાધિકં શતમ્=૧૧૭. અષ્ટવદ્ધધિકનવદ્ગશતતમો
 વિષ્મકાર્કસંવત્સરોઽયમ્=૨૫૧૮. ત્રયચિન્નદુત્તરાષ્ટ્રદશશતતમં શાલિવાહનવર્ષ-
 મિદમ્=૨૬૧૮૭૩. દ્વાદશાધિકમેકોનવિંશતિશતતમં શિસ્તાન્દમ્=૭. સ.૧૬૧૨.

તર ને તમ તેમજ રૂપસ ને રૂપ એ ઉત્કર્ષવાચક પ્રત્યયો છે. એ વિધે અગાઉ
 કહેવામાં આવ્યું છે. એમાંના રૂપસ ને રૂપ પ્રત્યયો લાગી કેટલાક રાખ્ઠોનાં
 અનિયમિત રૂપો થાય છે તે રાખ્ઠોના અહિં ટીપ આપી છે.

મૂળ વિશેષણ

અધિકતાવાચક રૂપ.

ઐશ્વર્યવાચક રૂપ.

પ્રશસ્ય વખાણવા લાચક
 હદ ધરહું

શ્રેયસ

શ્રેય

હયાયસ-

હ્યેષ-

વર્ષીયસ

વર્ષિષ

નેદીયસ

નેદિષ

સાધીયસ

સાધિષ

સ્થળીયસ

સ્થલિષ

દવીયસ

દવિષ

યવીયસ-

યવિષ-

કનીયસ

કનિષ

અન્તિક પાસે

પાટ સાં

સ્થૂળ મોટું

દર આધું

યુવન્ યુવાન

હ્રસ્વ હ્રું	હ્રસીયસ	હ્રસિષ્ઠ
ક્ષિપ્ર વહેલું	ક્ષેપીયસ	ક્ષેપિષ્ઠ
હ્રદ નજીવું	ક્ષોદીયસ	ક્ષોદિષ્ઠ
પ્રિય વહાલું	પ્રેયસ	પ્રેષ્ઠ
સ્થિર નિઘ્રલ	સ્થેયસ	સ્થેષ્ઠ
ઝરુ પહોળું	ઘરીયસ	ઘરિષ્ઠ
ઘટુલ ધણું	ઘંદીયસ	ઘંદિષ્ઠ
દીર્ઘ લાંબું	દ્રાઘીયસ	દ્રાઘિષ્ઠ
અલ્પ નાનું	અલ્પીયસ-	અન્વિષ્ઠ-
	કનીયસ	કનિષ્ઠ
પૃષ્ઠ ખડોળું	પ્રથીયસ	પ્રથિષ્ઠ
મૃદુ નરમ	મદીયસ	મદિષ્ઠ
ક્રુરા ખાતળું	ક્રાદીયસ	ક્રાદિષ્ઠ
દૃઢ મજબૂત	દ્રઢીયસ	દ્રઢિષ્ઠ
ઘટુ ધણું	મૂયસ	મૂયિષ્ઠ

આ બધા શબ્દોને તર ને તમ પ્રત્યયો પાછા લાગે છે; તે રૂપો હ્રું અનિયમિત નથી. પ્રદાસ્યતર, યુવતર (નૂ લોપાય છે), રીર્વેતર, પ્રિયતમ, અલ્પતમ, ઘટુતમ. આ બધી ટીપ બોલે કરવાની જરૂર નથી.

સર્વનામ પરીથી અન્યથો નીચે પ્રમાણે બને છે:—

- (અ) સર્વતઃ, કુતઃ, અન્યતઃ, યતઃ, તતઃ, હતઃ, અતઃ (સત્તમ્યર્થે તદ્દ સમ્પન્ન ના અર્થમાં પાછા વપરાય છે, હતઃ આગત્).
 (આ) તત્ર, અમુત્ર, તત્રેત્ર, અન્યત્ર અત્ર, યત્ર, કુત્ર (સત્તમ્યર્થે સ્થળવાચક ત્ર).
 (ઇ) સર્વદા, એકદા, અન્યદા, યદા, તદા, શદા (સત્તમ્યર્થે કાળવાચક દા).
 (ઈ) તથા, યથા, સર્વથા, કથમ્ (પ્રકારવાચક થા).
 (ઉ) પૂર્વેયુઃ, અન્યેયુઃ, અપરેયુઃ (યુઃ—‘તે દિવસે’ એ અર્થમાં. પૂર્વે દિવસે વગેરે).

મૂયાન્ મેદોઽન્નયોઃ શિષ્યયોઃ ।

અભિરૂપસૂયિષ્ઠા પરિષદિયમ્ ।

દૃઢતમોઽપિ રાજા તદ્દુત્તાન્તમાત્કર્ણ્ય યવિષ્ઠવત્ ક્ષિપ્રં રાજધાનીમ-
ગચ્છત્ ।

અભિજાતં સલ્લવરપ વચનમ્ । અથવા ચન્દ્રાદમૃતમિતિ કિમન્નાશ્વ-
ર્યમ્ ।

નાસ્તિ મવતોઽપરાધઃ । અહમેવાત્રાપરાદ્ધા ।

કર્ષં રઘુનાથ પથઃ । દિષ્ટયા સુપ્રભાતમદ્ય ચદયં દેવો દૃષ્ટઃ ।

तपस्विनां प्रतनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या दुःसहं भवति । किमुत
सकलभुवनवन्दितचरणानां मुनीनाम् ।

विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः ।

कश्चिद् भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ।

कश्चिन्मयापराद्धमन्येन वा केनचिदस्मददृष्टजीविना परिजनेन ।
अतिनिपुणमपि चिन्तयन्न पश्यामि स्खलितमल्पप्रप्यात्मनस्त्व-
द्विषये ।

देव दिष्ट्या वर्षसे । प्रतिहतास्ते शत्रवः । चिरं जीव । जय पृथिवीम् ।

यदुत्तरायणं तदहर्देवानाम् । दक्षिणायनं रात्रिः । संवत्सरोऽहो-
रात्रः । तत्रिशता मासः । मासा द्वादशभिर्वर्षम् । द्वादश वर्षशतानि
दिव्यानि कलियुगम् । द्विगुणानि द्वापरम् । त्रिगुणानि त्रेता । चतु-
र्गुणानि कृतयुगम् । एवं द्वादश वर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम् ।
चतुर्युगानामेकसप्ततिर्मन्वन्तरम् । चतुर्युगसहस्रं च कल्पः स च
पितामहस्याहः । तावती चास्य रात्रिः । एवविधेनाहोरात्रेण मास-
वर्षगणनया सर्वस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुः । ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः
पौरुषो दिवसः । तस्यान्ते महाकल्पः । तावत्येवास्य निशा । पौरु-
षाणामहोरात्राणामतीतानां सख्यैव नास्ति । न च भविष्याणाम् ।
अनाद्यनन्तता कालस्य ॥

धौवन घनसपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयम् ॥

सहस्र त्रिषु लिङ्गेषु सर्वास्तु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न ध्येति तदव्ययम् ॥

काम नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्वतीमादुरनेन भूषिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसकुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः स-

न्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सूरैर्हिमांशोः

कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धे ॥

હે ઋષિ, હું આરામ રાખું છું કે તમારું તપ નિર્વિનિયમ છે.

ઉર્વશી સર્વ સ્ત્રીઓમાં સુંદર કહેવાય છે, તે યુક્ત છે.

રામ અને રાણી બંને ધર્મિષ્ઠ હતાં.

હે મિત્ર, સત્કાર્યમાં તમારા વિજય માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું.

તે અન્યને એકસો પંદરમે પાને વાત છે, તે તમે વાંચી છે ?

નામ.

અકિંચનત્વ ન૦ (અકિંચન, बहु०-જેની પાસે કંઈ નથી તે + ત્વ) -જેની પાસે કંઈ નથી એવી સ્થિતિ. [નુકસાન.

અનર્થ (અનર્થઃ) (પું.) -અનિષ્ઠ,

અનાયનન્તતા સ્ત્રી૦ (અનાદિ, बहु० +

અનન્ત, बहु० + તા) -જેને આદિ કે

અન્ત નથી એવી સ્થિતિ.

અભિરૂપ (અભિરૂપઃ) (પું.) -વિદ્વાન.

અરિવેકિતા (સ્ત્રી૦) -અવિવેકીપણું.

વિવેકનો-હડાપણનો અભાવ.

અહોરાત્ર (અહોરાત્રઃ) (પું.) (અહથ

રાત્રિથ અહોરાત્રઃ, દ્વન્દ્વ સમાસ. અ-

હન્તું અહઃને રાત્રિયું રાત્ર થયું છે)-

દહાડો ને રાત.

આશ્રય (આશ્રયમ્) (ન૦) -નવાઈ.

ઉત્તરાયણ (ઉત્તરાયણમ્) (ન૦)

(ઉત્તર સર્વ૦+અયન ન૦ જઈ) -જે

૭ માસ સૂર્ય દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ

જાય છે તે.

કલ્પ (કલ્પઃ) (પું.) -બ્રહ્માનો દિવસ

(એને અન્તે દુનીઆનો નાશ થાય છે).

કલિયુગ (કલિયુગમ્) (ન૦) -

કળિયુગ.

કૃતયુગ (કૃતયુગમ્) (ન૦) -સત્યયુગ.

ચતુષ્ઠય (ચતુષ્ઠયમ્) (ન૦) -ચારનો

સમૂહ.

જાલ (જાલમ્) (ન૦) -જાળાઈ.

તારા (સ્ત્રી૦) -તારા.

ત્રેતા (સ્ત્રી૦) -ત્રેતાયુગ.

દક્ષિણાયન (દક્ષિણાયનમ્) (ન૦)

(દક્ષિણ સર્વ૦ + અયન ન૦ જઈ તે) -

જે ૩ માસ સૂર્ય ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ

જાય છે તે.

દ્વાપર (દ્વાપરઃ) (પું.) -દ્વાપરયુગ.

નિશા (સ્ત્રી૦) -રાત.

પરમાણુ (પું.) (કર્મ૦, પરમ+અણુ) -

ઝીણામાં ઝીણો ભાગ.

પરિજન (પરિજનઃ) (પું.) -નોકર.

પિતામહ (પિતામહઃ) (પું.) મહ પ્ર-

ત્યય છે. -બ્રહ્મા.

પ્રવેદન (પ્રવેદનમ્) (ન૦) -જ્ઞાન આ-

પણું તે.

પ્રમતિ (સ્ત્રી૦) -સંતતિ.

મન્વન્તર (મન્વન્તરમ્) (ન૦) -એક

મનુનો કાળ. એમાં મનુષ્યલોકનાં

૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ આવે છે.

રશ્મિ (પું.) -કિરણ.

રાજધાની (સ્ત્રી૦) -રાજધાની.

વિષય (વિષયઃ) (પું.) -બાબત.

વિપરિણામ (વિપરિણામઃ) (પું.) -

ફેરફાર.

[હકીકત.

વૃત્તાન્ત (વૃત્તાન્તઃ) (પું.) -વૃત્તાન્ત,

સંમય (સંમયઃ) -ઉત્પત્તિ.

સર્ગ (સર્ગઃ) (પું.) -કાવ્યનો ભાગ.

સંવત્સર (સંવત્સરઃ) (પું.) -વર્ષ.

સપ્તાત (સપ્તાતમ્) (ન૦) -સાત

પ્રજાત.

સ્થલિત (સ્થલિતમ્) (ન૦, સ્થલ

૧ ગ૦ ૫૦ નો ભૂં કૃ૦) -ભૂલ, કોપ.

વિશે.

અતીત. (અતિ + ઇ નો ભૂં ૬૦) - ગયલું.
 અનયા (ત્રીં અન્ + અવ નં = ૬૫) -
 હું ખરહિત
 અનુસીપિન્-જીવન માટે ખીન્ન પર આ-
 ખાર રાખનાર.
 અપરાધ (અપ + રાષ્ટ્ર ૪ ગં ૫૦ નો
 ભૂં ૬૦ કર્તારિ) - ૧ અપરાધી; ૨
 (કર્મણિ) - અપરાધ કરાયલું.
 અભિજાત (અભિ + જન્ નો ભૂં ૬૦) -
 સ્વયંતાવાળું. જિયા કુળમાં જન્મેલું
 બાળે એવું. [ચારગણું
 ચતુર્ગુણ (ચતુર્ + ગુણ પું ૦ આશ્રિતિ) -
 જ્યોતિષમ્-પ્રકાશવાળું.
 સાવત્-તેલું
 ત્રિગુણ-ત્રણગણું
 દિવ્ય-દેવતાનું.
 દુસહ-સહન ન થાય એવું.
 દ્વિગુણ-બમણું.

પરિચ્છિન્ન (પરિ + ચ્છિન્ નો ભૂં ૬૦) -
 મખાયલું
 પૌષ્પ-પુસ્પનું, વિખણું
 પ્રતત્ત (પ્રવૃદ્ધં તત્ત, પ્રાદિ સં) - ધણું
 નાનું.
 પ્રતિહત (પ્રતિ + હન્ નો ભૂં ૬૦) - હ-
 લાયલું.
 મલ્લજ (મલ્લ પું ૦ યજ્ઞ + જ, જન્ ઉપ-
 રથી) - યજ્ઞમાથી-યજ્ઞ કરવાથી ઉત્પન્ન
 થયલું.
 રાજન્વત્-સારા રાનવાળું.
 રસિક (ત્રીં રસિકા) - રસિક, કદરકાન.
 રોપિત (રહ્ ના પ્રેરકનો ભૂં ૬૦) -
 રાપેલું
 વન્દિત (વન્દ્ પું ભૂં ૬૦) - નમાયનું.
 સફલ-બધું.
 સદશ-સરખું.
 સંકુલ-સંકાયલું, બ્યાપ્ત.

ધાતુ.

રિ + અજ્ઞ (વ્યવર્તિ) (૭ ગં ૫૦) -
 ખુલ્લું કરલું, પ્રકટ કરલું. ફિર થવો.
 વિ + ઇ (વ્યવર્તિ) (૨ ગં ૫૦) - રૂપમાં

સસ્પ (સન્નતિ-તે) (૧ ગં ૬૦) -
 જલું, ચોટલું.

અન્યથ.

મતિનિપુણમ્-બહુ રૂઢમ રીતે, બહુ ચ
 તુરાઈથી.
 વામમ્-બાએ, ગમે તેલું.
 વગિન્-૧ હું ધાર લું, હું ધમ્મ લું (ધમ્મા
 બતાવે છે); ૨ પ્રમનાયક.

સિપ્રમ્-જલની.
 દિષ્ટા (દિષ્ટિ પું ૫૦ એં ૫૦) - મુ
 બાએ.
 સહસ્ર-દશરો.

પાઠ ૩૨ ગો.

સમાસ.

સમાસ વિષે સામાન્ય વિવેચન ૧૧ ને ૧૨ માં પાઠોમાં તેમજ ૨૫જે ૨૫જે
 કોશોમાં તથા ૫૪ ટિપ્પણમાં આપ્યું છે અતિ થોડુંક વિશેષ કહીશું

અવ્યયીભાવ—એમાં સામાન્ય રીતે પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન છે; પણ શાકપ્રતિ (શાકસ્ય લેનઃ શાકપ્રતિ) એમાં ઉત્તર પદાર્થ પ્રધાન છે.

સમાસનો વિગ્રહ કરવો એટલે તેનો અર્થ માહેના ગળે. સંબન્ધપૂર્વક વાપરી બતાવવો. અવ્યયીભાવ સમાસનો વિગ્રહ નીચે પ્રમાણે થાય છે —

હરો इति अधिहरि (વિભક્ત્યર્થ અવ્યયીભાવ) । कृष्णस्य समीपमुप-
कृष्णम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । यावन्तः श्लोकाः यावच्छ्लोकम-
व्युत्तप्रणामाः । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । गङ्गायाः पारे पारोगङ्गम्
पारोगङ्गाद्वा । गङ्गायाः मध्ये मध्येगङ्गम् मध्येगङ्गाद्वा (पार ने मध्यनुं
पारे ने मध्ये थયું છે) । दिने दिने प्रतिदिनम् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणम् ।
अक्षयः परं परोक्षम् (પરનું પરો થયું છે) । अक्षयः प्रति प्रत्यक्षम् ।

तत्पुरुष—

द्विजायायं द्विजार्थः ओदनः । द्विजायेयं द्विजार्था यवागृः (રાબડી) । द्विजा-
येयं द्विजार्થ પયઃ ।

અર્થની સાથે ચતુર્થી તત્પુ૦ સમાસ થાય છે, ને વિરોધ્ય પ્રમાણે સમસ્ત પદ્યું
લેખ થાય છે. એ નિત્ય સમાસ છે.

अश्वघासः—अश्वस्य घासः; रन्धनस्थाली—रन्धनस्य स्थाली—
આશ્વા સમાસ ઘટ્ટી તત્પુ૦ કહેવાય છે, ચતુ૦ તત્પુ૦ કહેવાતા નથી. ત્યાં
પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ હોય છે, ત્યાંન ચતુ૦ તત્પુ૦ થાય છે; જેમકે ચૂપાય દારૂ
ચૂપદારૂ. અહિં દારૂ (દાકડું) એ પ્રકૃતિ છે ને ચૂપ (યતન્તભ) એ
દાકડાનો બનેલો હોવાથી વિકૃતિ છે.

પુરુષોત્તમઃ—પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ, નૃપ એકઃ નૃષેષ્ઠઃ, દ્વિજેષુ વરઃ
દ્વિજવરઃ—આવે રથને ઘટ્ટી તત્પુ૦ ની મના છે; કેમકે નિર્ધારણપદ્ધતી સમાસ
પામતી નથી. ત્યાં સમાસ થયો હોય ત્યાં સમ્ સત્પુ૦ ગણવો.

एकदेशिसमास કે अव्ययविसमास—पूर्व कायस्य पूर्वकायः; अपरं कायस्य
अपरकायः; मध्यं रात्रेर्मध्यरात्रः; मध्यमहः मध्याह्नः; सायमह
सायाह्नः.

રાત્રિ ની પૂર્વે અહન, સર્વ, પૂર્વ, અપર, મધ્ય જેવા અવયવવાચક શબ્દો, સં-
હવાત, ને પુણ્ય આવે તો રાત્રિ નું રાત્ર થાય છે; ને અહન નું એવીજ સ્થિતિમાં
(સર્વ વગેરે પૂર્વે આવે ત્યારે) અહ થાય છે; પણ અહન ની પૂર્વે પુણ્ય, સદિન,
કે સંખ્યાવાચક શબ્દો આવે તો તેનું અહ થાય છે. રાત્ર, અહ, ને અહ બન્નો

૧ ' માણસોમાં એક '—આમા આખા વર્ગમાંથી એક વ્યક્તિ જુદી કરી તેમા અમુક ગુણ
સહી વધારે છે એમ નક્કી કર્યું છે, માટે એ નિર્ધારણસમગ્રી છે. સંસ્કૃતમાં એવે રથને
નિર્ધા૦ ૫૦ ને નિર્ધા૦ ૨૦ બન્ને આવે છે.

આવે એવા તત્પુરુષ ને દ્વન્દ્વ સમાસ યુનિગમા છે; પણ સંખ્યાવાચક ૫૬ પૂર્વે હોય તો રાત્ર નપુંસકમા આવે છે. અહથ રાત્રિથ અહોરાત્રઃ (દ્વન્દ્વ, અહન્ ૩ એમાં અહઃ થયું છે), પુણ્યં ચ તદહથ પુણ્યાહઃ, દ્વયોરહો. સમાહારો મ્હ, નવાના રાત્રીનાં સમાહારો નવરાત્રમ્

કર્મધારય—પૂર્વ જ્ઞાતઃ પશ્ચાદનુલિષ્ઠઃ જ્ઞાતાનુલિષ્ઠઃ.

સપ્ત ચ તે રૂપયથ સપ્તર્ષયઃ (સંખ્યાવાચક છે).

શીતં ચ તદુષ્ણં ચ શીતોષ્ણમ્ (વિરોધલ્પસમાસ).

પુરુષો વ્યાગ્ર ઇવ પુરુષવ્યાગ્રઃ (ઉપમિતસમાસ; કેમકે પુરુષ એ ઉપમિત-૮૫ મેય છે).

નન્ તત્પુરુષ—ન બ્રાહ્મણઃ અબ્રાહ્મણઃ । .

ત્રિયુ—બ્રાણાં લોકાનાં સમાહારસ્ત્રિલોકી; પદ્માનાં પાત્રાણાં સમાહારઃ પદ્મપાત્રમ્; અષ્ટાનામધ્યાયાનાં સમાહારોઽષ્ટાધ્યાયી; ચતુર્ણાં સૂત્રાણાં સમાહારશ્ચતુ સૂત્રી (સમાહારત્રિયુ અકારાન્તમાં હોય છે ત્યારે ધણી વાર શ્રીલિંગમાં આવે છે ને તેને હું પ્રત્યય લાગે છે).

ઉપપદ સમાસ—કુમ્ભં કરોતીતિ કુમ્ભકારઃ; સર્વં જાનાતીતિ સર્વજ્ઞઃ.

પ્રાદિ સમાસ—અતિક્રાન્તઃ હિન્દ્રિયાણિ અતીન્દ્રિયઃ । નિષ્ક્રાન્તઃ કૌશામ્યાઃ નિષ્કૌશામ્યિઃ । સુદુ શોભનં યા મિત્રં સુમિત્રમ્ । કુસ્તિતં મિત્ર કુમિત્રમ્ ।

મધ્યમપદલોપી—શાકમિથઃ પાર્થિવઃ શાકપાર્થિવઃ, દેવપૂજકો બ્રાહ્મણ. દેવબ્રાહ્મણઃ ।

મયૂરવ્યંસકાદિ—કેટલાક અનિયમિત સમાસોને આ વર્ગમાં નાખી તત્પુરુષ ગણ્યા છે.

મયૂરો વ્યંસકઃ (ધૂર્ત=કંગ) મયૂરવ્યંસકઃ ; વદનમેવ કમલં વદન-કમલમ્ ; અન્યો રાજા રાજાન્તરમ્ ; ચિદેવ ચિન્માત્રમ્ ; નાસ્તિ કુતોઽપિ ભયં યસ્ય સઃ અકુતોભય- ।

તત્પુરુષમા સામાન્ય રીતે ઉત્તર પદાર્થ પ્રધાન છે, પણ પૂર્વકાષ્ઠ, પ્રાપ્તજીવિનઃ (પ્રાપ્તો જીવિરામ્) વગેરેમાં પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન છે.

બહુત્રીહિ—એમા પદો સમાનાધિકરણુ એટલે સમાન વિભક્તિમાં હોય છે ને બે કે એથી વધારે ૫૬ હોય છે.

પ્રાસસુવકં યં સ પ્રાપ્તોદકો ગ્રામઃ ; વીરાઃ પુરુષા યસિન્ સ વીરપુરુષો ગ્રામઃ ; પીતમમ્બરં યસ્ય સ પીતામ્બરો હરિઃ (અર્થે વિચર કરતા સમાસના પદો સમાનાધિકરણુ છે) સલીકઃ, સવધૂકઃ, બહુકર્તૃકઃ, સકર્મકમ્

(ઉત્તરપદ દ્વિધારાન્તં કે ઋધારાન્ત ઓળંગ હોય કે ઋધારાન્ત હોય ત્યારે તેમજ અન્ય રથળે યદુઃ ને અન્તે ક પ્રત્યય આવે છે).

અધિકરણયદુમીદિ—અસિઃ પાળાં યસ્ય સઃ અસિપાણિઃ; ઘ્વઃ પાળાં યસ્ય સઃ ઘ્વઃપાણિઃ ।

તદ્વૃણસંવિજ્ઞાન ને અતદ્વૃણસંવિજ્ઞાન—અન્વકર્ણમાનય કહેવાથી લંબકર્ણ આવે ॥ ત્યારે તેના લાંબા કાન સાથે આવે છે; તેના ગુણનું—લાંબા કાનનું—સંવિજ્ઞાન થાય છે; માટે અન્વકર્ણ એ તદ્વૃણસંવિજ્ઞાન યદુઃ કહેવાય છે. દષ્ટસાગરમાનય એમ કહેવાથી તેના ગુણનું—એવલા સાગરનું—જ્ઞાન થતું નથી; માટે દષ્ટસાગર એ અતદ્વૃણ યદુઃ કહેવાય છે.

સીતયા સહ સસીતઃ સહસીતો વા । (સહ નું સ વિકલ્પે થાય છે).

एको वा द्वौ वा एकद्वयः; द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रयः; त्रयो वा चतुरो वा त्रिचतुराः; पञ्च वा षट् पञ्चषाः; दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः; विंशतेरधिका अधिकविंशतः. સંખ્યાવાચક શબ્દોની જોડે બીજાં એવોળ શબ્દ કે અભ્યય, અથવા આસન્ન, અદૂર, કે અધિક આવે તો તે સમાસ યદુઃ છે. એમાં છેલ્લા સંખ્યાવાચક શબ્દોનો અન્ત્ય સ્વર કે પૂર્વના સ્વર-સહિત અન્ત્ય ઓળંગ ને વિંશતિ નો તિ લોપાય છે ને અ ઉમેરાય છે.

वक्तुकामः—वक्तुं कामो यस्य सः; गन्तुमनाः—गन्तुं मनो यस्य सः (काम ને મનસ ૫૨ ખતાં કુમ્ નો સ્ લોપાય છે).

केशेषु केशेषु गृहीत्वा हृदं युद्धं प्रवृत्तमिति केशाकेशि. એજ પ્રમાણે ઘ્વઢાઢણિઢ (ઘ્વઢૈઢ્વઢૈશ્વ પ્રહારેઢ્વં યુઢ્વં પ્રવૃત્તમિતિ), મુષીમુષિ.

ઉપલા સમાસોને યદુઃ મળ્યા છે. એમાં પૂર્વપદનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે ને સમસ્ત પદ અભ્યય બને છે. સમાસને અન્તે હ થાય ॥ ને ક્રિયા વારંવાર થાય છે એવો અર્થ થાય છે.

आहितः अग्निर्येन स आहिताग्निरग्न्याहितो वा । (કેટલેક રથળે જૂતકૃદન્ત ઉત્તરપદ પછી બને છે).

યદુઃ માં સામાન્થ રીતે અન્થ પદાર્થ પ્રધાન છે; પછી દ્વિત્રાઃ વગેરેમાં બંને પદાર્થ પ્રધાન છે.

द्वन्द्व—એના બે પ્રકાર છે. इतरेतरद्वन्द्व ને સમાહારદ્વન્દ્વ—રામલક્ષ્મણૌ, હરિહરૌ, યુધિષ્ઠિરાર્જુનૌ વગેરે इतरेतरद्वन्द्व છે.

पाणिपादम्, रथिकाचरोदम्, वृक्षालिखम्, अदिगङ्गलम् એ સમાહારદ્વન્દ્વ છે. પ્રાણીનાં કે સેનાનાં અંગવાચક શબ્દો, કુદ્ર જન્તુવાચક શબ્દો, ને જેની વચ્ચે શાશ્વત વિરોધ ॥ એવાં પ્રાણીના વાચક શબ્દોનો સમાઠ દ્વન્દ્વ થાય છે; इतरेઠ યતો નથી. પાણી ચ પાદૌ ચ પાણિપાદમ્; પાણિપાદૌ યતું નથી.

देवताद्वन्द्व—मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ; सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्या-

ચન્દ્રમસૌ; અમ્નીપોમૌ; અમ્નીવર્ણૌ. (પૂર્વપદનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે)

દ્વન્દ્વમાં બંને પદાર્થ પ્રધાન છે; પણ સમાહારદ્વન્દ્વમાં તેનો સમાહાર-સમૂહ પ્રધાન છે.

અકશેષ—માતા ચ પિતા ચ પિતરૌ; આતા ચ સ્વસા ચ મ્નાતરૌ; પુત્રશ્ચ દુહિતા ચ પુત્રૌ; હંસી ચ હંસશ્ચ હંસૌ; શશ્વશ્ચ શ્વશુરશ્ચ શ્વશુરૌ.

અલુક્સમાસ—યુધિષ્ઠિરઃ; પરસૈપદમ્; આત્મનેપદમ્; વિતાપતિઃ; મંત્રસિજઃ; સરસિજમ્ વગેરે.

પૃષોદરાદિ—કેટલાક સમાસમાં પૂર્વપદના કેટલાક વર્ણ લુપ્ત થાય છે, એવા અનિયમિત સમાસ આ વર્ગમાં આવે છે. પૃષતઃ (જળમિદુતું) ચ્વરં પૃષોદરમ્ (પવન) ; મનસ. હૃષિણઃ (દર્શન કરનારા, વિચારનારા) મનીષિણઃ (વિદ્વાનો) ; ધારીણાં વાહકો વલાહકઃ (મેધ).

સુપ્સુપ્ સમાસ—અબ્જઃ, તરુઃ, વહુઃ, કે દ્વન્દ્વ ના વર્ગમાં ન આવે એવા સમાસ. સુપ્ એટલે વિશક્તિના પ્રત્યયો. એક સુવન્ત શબ્દ બીજા સુવન્ત સાથે અમામ પામે છે. પૂર્વ ભૂતઃ ભૂતપૂર્વઃ; પૂર્વ દષ્ટ. દષ્ટપૂર્વઃ.

સંદેહદોલાધિરૂઢં મે ચેતઃ ।

ન શક્તામિ ભવન્તં વિના ક્ષણમપ્યવસ્થાતુમેકાકી । કથમપરિચિત્ત
શ્વાદૃષ્ટપૂર્વે શ્વાય મામેકપદ ઉત્સુજ્ય પ્રયાસિ ।

સન્ને નૈતદત્તરૂપં મવતઃ । ક્ષુદ્રજનશુષ્ણ પય માર્ગઃ । ધૈર્યધના હિ
સાધવઃ । કિં યઃ કશ્ચન પ્રાકૃત શ્વ વિકૃત્વીભવન્તમાત્માનં ન રુણત્સિ ।

અહહ હૃદયમર્મચ્છિદઃ સ્વલ્પમી કયોદ્ધાતાઃ ।

કિમપિ વક્તુકામોઽસ્મિ ।

વત્સ કથય કિમપ્યન્યચેતસા મયા નાવધારિતં કિમનયોક્ત
મિતિ ।

અન્તરેણાપિ શબ્દપ્રયોગં વહવોઽર્થા ગમ્યન્તેઽક્ષિતિકોચૈઃ પાણિ-
વિહારૈશ્ચ ।

વક્તા કશ્ચિદાશ્વમિધાયી ભવતિ । આશુ વર્ણાનમિધત્તે । કશ્ચિચ્ચિ-
રેણ કશ્ચિચ્ચિરતરેણ । તદયથા । તમેવાધ્વાનં કશ્ચિદાશુ ગચ્છતિ કશ્ચિ-
ચ્ચિરેણ ગચ્છતિ કશ્ચિચ્ચિરતરેણ ગચ્છતિ । રથિક આશુ ગચ્છદપશ્વ-
ચ્ચિરેણ પદાતિચ્ચિરતરેણ ।

ગુરુવદસ્મિન્ ગુરુપુત્રે વર્તિતન્યમન્યપ્રોચ્છિષ્ઠભોજનાત્ પાદોપ-
સંગ્રહણાચ્ચ । યદિ ચ ગુરુપુત્રોઽપિ ગુરુર્ભવતિ તદપિ કર્તવ્યં ભવતિ ।
અતિમહદિદમાશ્ચર્યમાલ્યાતવ્યમ્ । અલ્પપ્રોપમહઃ । પ્રત્યાસીદતિ
ચ નઃ જ્ઞાનસમયઃ । તદુત્તિષ્ઠન્તુ ભવન્તઃ । સર્વં એવાચરન્તુ યયો-
ચિતં દિવસવ્યાપારમ્ । અપરાહસમયે મવતામાદિતઃ પ્રમૃતિ સર્વ-
માયેદયામિ યોઽયં યજ્ઞાનેન કૃતમપરસ્મિન્નન્મતીહ લોકે યયાસ્ય
સંમૃતિઃ ।

તદ્ગુણોઽતદ્ગુણશ્ચેતિ વહુત્રીર્દિર્દિધા મતઃ ।

લમ્બકર્ણશ્ચ કર્ણાટો હૃષ્ણસાગરપૂરુષઃ ॥

અહો દુરાસદોઽયં રાજમહિમા । તયાહિ ।

ન ચ ન પરિચિતો ન ચાપ્યગમ્ય-

શ્ચક્તિસ્પૃષ્મિ તથાપિ પાર્શ્વમસ્ય ।

સલિલનિધિરિય પ્રતિક્ષણં મે

મવતિ સ્ત એવ નવો નવોઽયમક્ષણોઃ ॥

ઘટ્ટધાપ્યાગમૈર્મિત્રાઃ પન્થાનઃ સિદ્ધિહેતવઃ ।

ત્વરયેવ નિપતન્ત્યોઘા જાહ્નવીપા શ્વર્ણવે ॥

ઓહો! સમુદ્રની બન્ધે આ દ્વીપ કેવો રમણીય છે ।

ત્રણ ચાર દિવસ આદિ રહો; એટલામાં તમારા મનોરથ સાધવા હું પ્રયત્ન કરું છું.

પૂર્વ રાત્રીએ આવુંસરનાર તારે વિષે દુઃખિતોનું રક્ષણ શુક્રાચ છે

ઓહો! વહાણું વાયું છે. જલદી ઠીકું; અથવા વહેલી ઠીકીને પણ શું કરી

કામકાન્ધમાં મારા હાથપગ ચાલતા નથી

શિકારથી પાછા ફરેલા રાત્રીએ જાડાપરીતટે વિશ્રામ લીધો; ને મોજાંના

પવનથી તેનો યાક બતરી ગયો.

નામ.

અર્જન (અર્જવઃ) (પું) - સમુદ્ર.

આગમ (આગમઃ) (પું) - રાત્ર.

ઢવસંગ્રહણ (ઢવસંગ્રહણમ્) (નં) -

પકડવું તે, ઢાળવું તે

ઔષ (ઔષઃ) (પું) સમુદ્ર

વધોદ્રાત (વદાત પું ઉદેશ) - ક્યાવું

સૂચન.

[વાસી.

કર્ણાટ (કર્ણાટઃ) (પું) - કર્ણાટકનો

દોલ (સ્ત્રી) - હું (ચકો.

નિનોચ (નિકોચ) (પું) - સંકોચવું તે.

વદાતિ (પું) - પાવણ, પાગા

રથિક (રથિકઃ) (પું) - રથમાં

જેસનાર.

[લાવવું તે

વિહાર (વિહાર) (પું) - કીડા, ઉ-

વ્યાપાર (વ્યાપાર) (પું) - કામ.

સંમૃતિ (સ્ત્રી) - ઉત્પત્તિ, જન્મ.

વિશે.

અધિરુદ્ધ (અધિ + રુદ્ધનો ભૂં ૬૦)-
ચહેરું.

અનુરૂપ-યુક્ત.

અવધારિત (અવ + ઘ ૧૦ ૫૦ નો
ભૂં ૬૦)-વિચારેલું.

હચ્છિદ્ધ (હદ્ + શિષ્ ૭ ૫૦ નો ભૂં
૬૦)-ખાતાં ખાધી રહેલું.

एकाकिन-એક.

માહવીય-મહાવીરું, અંગારું.

દુરાસદ-દુઃખે પાસે જવાય જોતું, અગમ્ય,
અજ્ઞેય.

પ્રાકૃત-સાધારણ.

મર્મચ્છિદ્ધ (મર્મનું નં મર્મસ્થાન)-
મર્મસ્થાન છેદે એલું.

વિરુદ્ધીભવત્-વિવંશ યતું (વિવરા નથી
તે વિવરા યતું એવો અર્થ છે. એવા
અર્થમાં નામ કે વિરોધણને ફ પ્રત્યય
લાગી તેની સાથે ક્રૂ, મૂ, કે અસ ના
સાધિત રાખ્ઠો વપરાય છે).

હુણ (હુદ્ ૭ ૫૦ ઉં નો ભૂં ૬૦)-
ખૂદેલું.

હુદ્-નીચ.

ધાતુ.

આ + ધિદ્ (પ્રેરકમાં)-કહેલું.

પ્રતિ+આ + સદ્ (સીદ્ ૧ ૫૦ ૫૦)-

વીતી જઇ.

પ્ર + યા (પ્રવાતિ)-જઇ.

અન્ય.

અહ-આશ્ચર્યવાચક.

આતુ-જલડી.

एकपदे-એકદમ.

વકિત્તમ્ (વક્ ૧ ૫૦ ઉં નો ભૂં ૬૦)
-ખીક ને આશ્ચર્યથી.

પાર્થમ્ (પાર્થ પું, નં પામું)-પાસે.
પ્રમુતિ-આદંભી, માંડીને.

પાઠ ૩૩ મે.

કારકપ્રકરણ.

વિભક્તિના અર્થ ૧ કા પાઠમાં આપ્યા છે. અહિં એનું સહજ વિસ્તારે વિવેચન
છે. ધરી વિભક્તિ સિવાય બધી વિભક્તિઓનો સંબન્ધ ક્રિયાપદ સાથે છે ;
માટે તે કારકાંવિભક્તિ કહેવાય છે. ધરી વિભક્તિ વિશ્વવળવિભક્તિ કહેવાય છે ;
કેમકે તેનો અર્થ વિરોધણ જેવો છે.

પ્રથમા-કર્તારિ રચનામાં કર્તાનો અર્થ ક્રિયાપદથી કહેવાયલો હોય છે,
કર્તા અભિહિત છે, તેથી પ્રથમા વિભક્તિ કર્તા છે, તોપણ તે પ્રાતિપદિકના
અર્થમાં-નામાર્થમાં, મૂળે શબ્દનો નિર્દેશ કરવાનાજ અર્થમાં છે એમ કહે-
વાય છે.

૧ માળવકઃ પુસ્તકં લિખતિ-અહિં માળવકઃ એ પ્રાતિપદિકાર્થમાં
પ્રથમા છે. અભિહિત કર્તા છે. રચના કર્તારિ છે.

૨ દ્રોણો વ્રીહિઃ—દ્રોણ નામના એક માપથી પરિમિત થયતી ડાંગર; અહિં દ્રોણઃ એ પરિમાણના અર્થમાં પ્રથમા છે.

૩ ઇહિ દેવદત્ત—અહિં સંબોધનના અર્થમાં પ્રથમા છે.

દ્વિતીયા—અનભિહિત કર્મ એ બીજી વિભક્તિનો અર્થ છે. કર્તૃરિ રચનામાં કર્તા ક્રિયાપદથી ઉક્ત છે, કર્મ નથી; માટે કર્મ બીજી વિભક્તિમાં આવે છે. કર્મણિ રચનામાં કર્મનો અર્થ ક્રિયાપદથી કહેવાય છે, કર્મ અભિહિત છે; માટે કર્મને બીજી વિભક્તિમાં વાપરવાથી પુનરુક્તિ થાય. આ કારણથી કર્મણિ રચનામાં કર્મ પ્રથમામાં વપરાય છે.

૧ માળવકઃ પુસ્તકં લિખતિ । પુસ્તકમ્ અનભિહિત કર્મ છે, માળવકેન પુસ્તકં લિખ્યતે । અહિં કર્મ અભિહિત છે; માટે પુસ્તકમ્ એ પ્રાતિપદિકના અર્થમાં પ્રથમામાં છે.

વિપવૃક્ષોઽપિ સંવર્ધ્ય સ્વયં છેતુમસામ્પ્રતમ્—અહિં અસામ્પ્રતમ્ નો અર્થ ન યુજ્યતે (યુક્ત નથી, પાટિત નથી) છે. એ અભ્યયથી કર્મનું અધિધાન થાય છે, માટે વિપવૃક્ષઃ એ પ્રથમામાં છે.

સ્વયમેવ દુદ્ધપન્તે દુદ્ધજનદોષાઃ—આની રચના કર્મવર્ત્તરિ કહેવાય છે. આમાં કર્મજ કર્તા તરીકે વિવક્ષિત છે. દોષો કાઢી દેખાતા નથી, પોતાની મેળે જ દેખાય છે.

૨ દુહ, યાચ્ પગેરે દ્વિકર્મેક ધાતુઓ વિષે ૧૦૯ પૃ. ટિપ્પણ લક્ષમાં રાખવું એ ટિપ્પણમાં ગણાવેલા ધાતુના અર્થ જેવા તમામ ધાતુ દ્વિકર્મેક છે એ યાદ રાખવું

ગાં દોગ્ધિ પયઃ; વ્રજમવરુણદિ ગામ્, માળવકં માર્ગે વૃચ્છતિ; પૌરવં ગાં મિશ્નતે યાચતે વા; પુર્વ ધર્મે મૂતે અતુશાસ્તિ વા; દક્ષમચિનોતિ ફલાનિ, અજાં ગ્રામં નયતિ-હરતિ-વહતિ-કર્પતિ વા ।

આ દાખલાઓમાં એક પ્રધાન ને બીજું બીજું કર્મ છે. પયઃ, ગામ્, માર્ગમ્, ગામ્, ધર્મમ્, ફલાનિ, ને અજામ્ એ અનુક્રમે પ્રધાન કર્મ ને બાકીનાં બીજું કર્મ છે.

૩ કર્મણિ રચનામાં ની, દ, વૃષ્, ને વહુ નું પ્રધાન કર્મ ને દુહાદિ નું ગાણ કર્મ ક્રિયાપદથી ઉક્ત થાય છે. અર્થાત્, એ કર્મવાચક શબ્દો પ્રથમામાં આવે છે.

ગાં વોગ્ધિ પયઃ—ગૌર્દુહતે પયઃ । વૃક્ષમવચિનોતિ ફલાનિ—વૃક્ષોઽવચીયતે ફલાનિ । અજાં ગ્રામં વહતિ—અજા ગ્રામમુહતે ।

પ્રેરક રચનામાં નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

હરિઃ પુસ્તકં લિખતિ—અણ્યન્ત રચના (જેમાં ણિ-પ્રેરકનો પ્રત્યય-અન્તે નથી એવી રચના, અર્થાત્, મૂળ રચના).

માળવકો હરિણા પુસ્તકં લેખ્યતિ—અણ્યન્ત રચના. આમાં માળવકઃ હેતુ-કર્તા કહેવાય છે.

માણવકેન હરિઃ પુસ્તકં લેખ્યતે—અન્ત કર્મણિ.

૪ મૂળ રચનામાં જે કર્તા હોય છે તે પ્રેરક રચનામાં તૃતીયામાં આવે છે.

ગચ્છતિ મૃત્યો ધામમ્ ; ગમયતિ મૃત્યં ધામં રાજા ; ગમ્યતે મૃત્યો ધામં રાજા ; અતિથિરાસનમાસ્તે , અતિથિમાસનમાસયતિ , અતિથિરાસનમાસ્યતે.

૫. ગત્યર્થ, પુદ્ગલ્યર્થ, લોભનાર્થ, શબ્દકર્મક, અને અકર્મક ધાતુઓની પ્રેરક રચનામાં મૂળ રચનાનો કર્તા કર્મ ચર્ચ ખીણ વિભક્તિમાં આવે છે. નીચેના રીતેકમાં આ નિયમના બધા દાખલા છે:—

જાનૂનગમયત્ સ્વર્ગં વેદાર્યં સ્વાનવેદયત્ ।

આસયન્નામૃતં દેવાન્ વેદમધ્યાપયદ્વિધિમ્ ॥

આસયત્ સલિલે પૃથ્વીં યઃ સ મે શ્રીહરિર્ગતિઃ ॥

નાયયતિ વાહયતિ વા મારં મૃત્યેન । દારયતિ કારયતિ વા મૃત્યં મૃત્યેન વા કટમ્ ।

૬. જો ને વહૂ ની પ્રેરક રચનામાં મૂળ રચનાનો કર્તા તૃતીયામાં ને કૃ ને જ ની પ્રેરક રચનામાં મૂળ રચનાનો કર્તા દ્વિતીયામાં કે તૃતીયામાં આવે છે.

યોજ્યતે માણવકં ધર્મઃ । યોજ્યતે માણવકો ધર્મમિતિ વા । મોજ્યતે મ્રાહ્મણ મોદનમ્ । મોજ્યતે મ્રાહ્મણમોદન ઇતિ વા । શિષ્યો વેદમધ્યાપ્યતે । શિષ્યં વેદોઽપ્યાપ્યતે ઇતિ વા ।

૭ પુદ્ગલ્યર્થ, ભક્ષાર્થક, ને શબ્દકર્મક ધાતુમાં ૭૫૨ પ્રમાણે જે રચના થાય છે. વપસતિ અનુવસતિ અપિવસતિ આવસતિ વા વૈકૃષ્ઠં હરિઃ । (જીઓ. ૫૦ ૭૨ ટિ. ૨).

અન્તરા ૧૪૦ માં જા કમણ્ડલુઃ । અન્તરેણ હરિં ન સુસમ્ । (૫૦ ૮૬ ટિ. ૨).

અધિશેતે અધિતિષ્ઠતિ અધ્યાસ્તે વા વૈકૃષ્ઠં હરિઃ (૫૦ ૭૮ ટિ. ૧).

હા કૃષ્ણામક્તમ્ । હુમુક્ષિર્ત્વં (જૂખ્યાને) ન પ્રતિમાતિ કિંચિત્ । (હા ને પ્રતિ ને મોગે દ્વિતી. થાય છે).

માસમપીતે ; પ્રોશં કુટિલા નદી (અત્યન્તસયોગવાચક).

૮. કાળ કે રથગની મર્યાદા બતાવનાર શબ્દ દ્વિતીયામાં આવે છે એને ક્રિયાની સાથેનો અત્યન્ત સયોગ કહે છે.

તૃતીયા—કર્તા ને કરણના અર્થમાં વપરાય છે.

પ્રકૃત્યા ચારુઃ , પ્રાયેણ યાત્રિકઃ ; મોત્રેણ ગાર્ગ્યઃ ; સમેનૈતિ (સમેન માર્ગેણ પરીત્યર્થ.), વિપમળૈતિ ।

અદ્વળા કાળઃ । કર્ણેન ચધિરઃ । પાદેન રાજઃ । મુત્રેણ સદ્ સાર્થ સાકં વાગતઃ પિતા ।

૧. ઉપલા દાખલા જેવે સ્થળે પણ તૃતીયા વપરાય છે.

પુણ્યેન દષ્ટો હરિઃ । અધ્યયનેન વસતિ ।

૨. હેતુવાચક ૫૯ તૃતીયામાં વપરાય છે.

અલં મહીપાલ તવ ધ્રમેણ (ધ્રમેણ ન કિમપિ સાધ્યમિત્યર્થઃ) । અલમતિ-
વિસ્તરેણ ।

૩. અલમ્ ને યોગે 'અસ'ના અર્થમાં તૃતીયા વપરાય છે. આહિ સાધનક્રિયા ગમ્યમાન છે ને શ્રમ એ તેનું કરણ છે.

ચતુર્થી—સપ્રદાન ને તાદર્થ્યના અર્થમાં વપરાય છે.

શરયે રોચતે ભક્તિઃ । યજ્ઞદત્તાય સ્વદતેઽપૂપઃ । (અપૂપ-માલપૂડો સ્વાદિષ્ટ
લાગે છે).

ભક્તાય ધારયતે મોક્ષં હરિઃ ।

હરયે કુપ્યતિ-કુપ્યતિ-દુહ્યતિ-હૃપ્યતિ-અસૂયતિ વા । પણ કૂરમભિકુપ્યતિ
અભિકુપ્યતિ વા । (અર્થાત્ ઉપસર્ગ સાથે જ્ઞ ને દુહ ને યોગે દ્વિતીયા
વપરાય છે). ભક્તિર્જ્ઞાનાય કરપતે સંપદતે વા ॥

ફલેભ્યો યાતિ (ફલાન્યાહતું યાતિ इत्यર્થઃ)

યાગાય યાતિ (યદું યાતિ इत्यર્થઃ)

નમો ભગવતે વાસુદેવાય । પ્રજાભ્યઃ સ્વસ્તિ । અમ્રયે સ્વાહા । પિતૃભ્યઃ સ્વધા ।
દૈત્યેભ્યો હરિરલમ્ (સમર્થ इत्यર્થઃ) । વપદ હન્દ્રાય ।

ધામં પ્રામાય વા ગચ્છતિ; પણ માર્ગવાચક શબ્દ હોય તો દ્વિતીયાજ યાય છે;
પન્થાનં ગચ્છતિ; તેમજ ચેષ્ઠાવાચક ન હોય તો પણ દ્વિતીયાજ વપરાય છે;
મનસા હરિં પ્રજતિ.

નમઃ આદિ શબ્દોને યોગે વપરાતી વિભક્તિ ઉપપદવિભક્તિ કહેવાય છે
વાક્યમાં ક્રિયાપદ એ મુખ્ય ને બીજાં પદો એણે છે, માટે ઉપપદ છે. ઉપપદ-
વિભક્તિ કરતા કારકવિભક્તિ વધારે બળવાન છે; માટે નૃસિંહં નમસ્કરોમિ યાય
છે. આહિ નમઃ ને યોગે ચતુર્થી પ્રાપ્ત થઈ તે ઉપપદવિભક્તિ છે; ને કરોમિ ને
યોગે દ્વિતીયા પ્રાપ્ત થઈ તે કારકવિભક્તિ છે. કારકવિભક્તિ વધારે બળવાન
છે; માટે દ્વિતીયા યાય છે, ચતુર્થી યતી નથી.

નૃસિંહાય નમસ્કરોમિ એવા પ્રયોગ હોય તો નૃસિંહમવકૂલં કર્તુ નમસ્કરોમિ
એવા અર્થ કરવા; એટલે ફલેભ્યો યાતિ ની પેઠે ચતુર્થી યશે.

પચ્ચમી—અપ્રદાન ને હેતુના અર્થમાં વપરાય છે.

ચોરાદ્વિમેતિ । ચૌરાત્ ત્રાયતે । અધ્યયનાત્ પરાજયતે (હઠી જાય છે) ।

યવેભ્યો ગાં વારયાતિ । માતુર્નિલીયતે (સંતાઈ જાય છે) । કૃષ્ણઃ ડપાખ્યા-
યાદધીતે । પ્રહ્લણઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે । હિમવતો ગદ્ગા પ્રભવતિ । તિલેભ્યઃ

પ્રતિયચ્છતિ માપાન્ । પૃથક્ રામેણ રામાત્ રામં વા । વિના રામેણ રામાત્ રામં વા । અન્યો મિષ્ટ દુતરો વા કૃષ્ણાત્ । આ મુક્તેઃ સંસારઃ । મુક્તિપર્યંત મંસાર છે ; અહિં આ મયૌદાવાચક છે આ મૂલાદ્યોત્તમિષ્ટામિ । મૂળથી આરભી. અહિં આ અભિવિધિવાચક (આરંભવાચક) છે.

મવાત્ પ્રમૃતિ આરમ્બ વા સેવ્યો હારિઃ । •

ક્રતે કૃષ્ણાત્ ; ક્રત્યુત દ્વિતીયાના યોગમાં પણ ક્રતે વપરાય છે—ક્રતેઽપિ ત્વાં ન અવિષ્યન્તિ સર્વે । ક્રતે વાતાત્ વાતં વા વૃક્ષઃ પતતિ । રામાદતે ધનુર્ધરો ન ।

પૃષ્ઠી—રોપાર્થવાચક ને પ્રાતિપદિકથી અન્ય સગ્રાધ બતાવે છે

કિ નિમિત્તં વસતિ । કેન નિમિત્તેન વગેરે નિમિત્ત ને તેના પર્યાયશબ્દ સાથે બધી વિભક્તિ વપરાય છે.

નૃણાં નૃપુ વા દ્વિજઃ શ્લેષઃ—નિર્ધારણપૃષ્ઠી કે નિર્ધારણસમઘી.

રદતિ રદતો વા પ્રામજત્—રોતા પુત્રાદિને સેખવ્યા વિના તે સંન્યાસી થયો. અનાદરપૃષ્ઠી કે અનાદરસમઘી.

માતુઃ સ્મરતિ યાલ. । માતરં સ્મરતિ વા । (જુઓ પૃ• ૩૦)

રાણં મતો હુદ્ધઃ પૂજિતો વા—અહિં ભૂતકૃદન્તનો અર્થ વર્તમાન નેવો છે ને પૃષ્ઠી તૃતીયાના અર્થમાં છે.

ગુલ્યઃ સદશઃ સમો વા કૃષ્ણસ્ય કૃષ્ણેન વા ।

સમઘી—અધિકરણવાચક છે

ગોષુ હુદ્ધમાનાસુ ગતઃ—સતિ સમઘી

પ્રસિત ઝલુકો વા હરિણા હરો વા ।

આધિ વત્સ કૃતં કૃતમતિવિનયેન । બનેકથારમપરિશ્ચયં પરિવ્યજસ્વ મામ્ ।

રામલક્ષ્મણૌ ભગવતા વાલ્મીકિના ધાત્રીકર્મ વસ્તુતઃ પરિગૃહ્ય પોષિતૌ પરિરક્ષિતૌ ચ । વૃત્તચૂડૌ ચ ત્રયીવર્જમિતરા ધિવાઃ સાવધાનેન પરિપાઠિતૌ । સમનન્તર ચ ગર્ભૈકાવશે વર્ષે ક્ષાપેણ કલ્પેનોપતીય ગુરુણા ત્રયીવિદ્યામર્ષ્યાપિતૌ ॥

હા દેવ । एष मया विनाहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन संमाधित-
मासीत् । तन्पुहूर्तकमपि जन्मान्तरत इव लब्धदर्शनं चाप्पल्लि-
लान्तरेषु प्रेक्षे तावद्वत्सलमार्यपुत्रम् ॥

અનેયા કાલકલયા સુદૂરમુપક્રાન્તઃ સ પાપકૃદિતિ મનાસિકૃત્ય તરુ-
મૂલાગ્નિષ્ક્રમ્ય સલિલસમીપં સર્તુ પ્રયત્નમકરવમ્ ।

સા હુ પ્રશાલ્ય લોચને વલ્કલોપાન્તેન વદનપપમૃજ્ય ટીર્ઘમુષ્ણં ચ
નિશ્ચસ્ય શનૈઃ પ્રત્યવદત્ । રાજપુત્ર કિપનેનાતિનિર્ઘૃણહૃદયાયા
મમ મન્દમાગિન્યાઃ પાપાયા જન્મનઃ પ્રમૃતિ વૈરાગ્યવૃત્તાન્તેના-
શ્રવણીયેન શ્રુતેન । તથાપિ યદિ મહત્ કુતૂહલં તત્ કયયમિ
શ્રૂયતામ્ ॥

અતિકષ્ટાસ્વપ્નવસ્થાસુ જીવિતનિરપેક્ષા ન ભવન્તિ સ્વલુ જગતિ
પ્રાણિનાં વૃત્તયઃ । નાસ્તિ જીવિતાદન્યદભિમતતરમિહ જગતિ
સર્વજન્તૂનામ્ । એવમુપરતેઽપિ સુગૃહીતનામ્નિ તાતે યદહમવિકલે-
ન્દ્રિયઃ પુનરેવ પ્રાણિમિ । ધિહ્ માપકરુણમતિનિપુરમકૃતજ્ઞમ્ ।
ઉપકૃતમપિ નાપેક્ષતે સ્વલં હિ સ્વલુ મે હૃદયમ્ ॥

પ્રિયપ્રાયા વૃત્તિર્વિનયમસૃણો વાચિ નિયમઃ

પ્રકૃત્યા કલ્યાણી મતિરનવગીતઃ પરિચયઃ ।

પુરો વા પશ્ચાદ્વા તદિદમવિપર્યાસિતરસં

રહસ્યં સાધૂનામહુપધિ વિશુદ્ધં વિજયતે ॥

ચિરં જીવ ચિરં નન્દ ચિરં પાલય મેદિનીમ્ ।

ચિરમાશ્રિતલોકાનાં પૂરય ત્વં મનોરથાન્ ॥

કમલમૂતનયા મુસપદ્મજે

વસતુ તે કમલા કરપહ્લવે ।

વપુષિ તે રમતાં કમલાદ્મજઃ

પ્રતિદિનં હૃદયે કમલાપતિઃ ॥

મૂર્ખને ઉપદેશ માત્ર તેની મૂર્ખાઈના વધારા માટે છે, શાન્તિ માટે નહિ.

અરે ધિહ્, મોહું અગ્રિય થયું; કોઈક પૂજ્ય ઋષિનો શકુન્તલાએ અપરાધ કયે
અગ્નિ સિવાય બીજું કોણ બાળવા સમર્થ છે ?

ગાયના છાણુમાંથી વીણુ ઉત્પન્ન થાય છે.

આટલા વખતમાં તે કુમાર કેવો થયો હશે તે હું બહુતો નથી.

નામ.

અવસ્થા (સ્ત્રી ૦)-વિધિત.

ઉપકૃત (ઉપકૃતમ્) (નં, ઉપ + કૃ

નો મૂં ૬૦)-ઉપકાર.

કમલમૂ (પું ૦)-અદ્વા (કમળમ
ઉત્પન્ન થયેલા).

કમલા (સ્ત્રી ૦)-લક્ષ્મી

કમલાદ્વજ (પું) (અદ્વજ પું -
પુત્ર) - સરમીપુત્ર, પ્રદુષ્ટ, કામદેવ.
વરપદ્મ (પું, ન૦) (વર + પદ્મ -
પત્ર, ડાળ) - ડાળ જેવા સુકુમાર હાથ.
કલ્પ (વન્ય.) (પું) - વિધિ. [કાળ.
કાલસલા (સ્ત્રી) - કાળનો અંશ, અદ્ય-
ચૂડા (સ્ત્રી) - વાળ ઊભરાવવાની કિયા.
જીવિત (જીવિતમ્) (ન૦, જીવનો
બૂં ૬૦) - નિઃશી.
ધાત્રી (સ્ત્રી) - ધાવ. [ખાણ.
પરિચય (પરિચય) (પું) - જોળ.

વાપ્ (વાળ - વપ્) (પું, ન૦) -
આંસુ.
રસ (રસ) (પું) - લાગણી, પ્રીતિ
રહસ્ય (રહસ્યમ્) (ન૦) - ગુપ્ત - ન
સમન્વય એકું - ચરિત્ર.
ચલ્કલોપાન્ત (ચલ્કલ પું, ન૦ - ડાડની
હાથ, તેનું વચ્ચે + ઉપાન્ત પું છેડો)
(પું) - વલ્કલનો છેડો.
ટુત્તિ (સ્ત્રી) - મનનું વલણ, મનની
રિચ્છિ.
વૈરાગ્ય (વૈરાગ્યમ્) (ન૦) - વૈરાગ્ય.

વિશેષ

અવૃત્ત - પ્રીતિ હાથસરને ન બાંહે એકું
અતિરુદ્ધ - પદ્મ ૬૦. અધ્યયક.
અતિનિરુદ્ધ - પદ્મ સખત દેખાવાળું, ધણું
૬૦
અધ્યાપિત (અધિ + ૨ ગ૦ આ૦ ના
પ્રેરકનો બૂં ૬૦) - શાળાવાચક.
અનગીત (અન્ + અગીત, અગ +
ગૈ ૧ ગ૦ ૫૦ નો બૂં ૬૦) - અનિન્દ્ય.
અનુપયિ - નિઃકપટ (અપયિ પું - કપટ)
અભિમત (અભિ + મન્ નો બૂં ૬૦) -
વદાણું, પ્રિય.
અવિષ્કલ - વિવશ નહિ એકું.
અવિપર્યોસિત - (અ + વિ + પરિ + અસ
૪ ગ૦ ૫૦ નો પ્રેરકનો બૂં ૬૦) -
ફેરફાર કરાયક.
અપાન્ત (અપ + કમ્ નો બૂં ૬૦) - ગયણું.
અપરત (અપ + રમ્ નો બૂં ૬૦) - મ-
ચ્છુ પામેણું

વસ્ત્યાગિન્ - કલ્યાણ ૬૦. ૭૭.
હાગ્ર - સન્નિય સંબંધી.
ગર્ભનારદ - ગર્ભથી અગીઆરમુ.
નિરપેક્ષ - અપેક્ષા - (હસ્થા) વિનાનું.
પરિપાઠિત (પરિ + પઠ ના પ્રેરકનું બૂં
૬૦) - શાળાવાચકું
પાપકૃત - પાપ કરનાર, પાપી.
પ્રિયપાયા (સ્ત્રી, વદ્ધ૦, પ્રિય + પ્રાય
પું - ધણો ભાગ) - ધણે ભાગે પ્રિય
ભાગે એકું. [નસીખ.
મન્દભાગિન્ - મન્દ ભાગ્યવાણ, કમ-
મણ - મધુર, સ્નિગ્ધ.
સંમાવિત (સમ્ + મૂ ના પ્રેરકનું બૂં
૬૦) - મ્હરાયણું
સમૃદ્ધિતનામન્ - જેનું નામ લેકું કલ્યાણ
કારક છે એકું, સમારનું નામ.
વિગ્રહ (વિ + ગ્રહ ૪ ગ૦ ૫૦ નો બૂં
૬૦) - અતિપવિત્ર.

ધાતુ.

અપ + મૃજ (અપમાર્જિ) (૨ ગ૦ ૫૦) -
દોહી નાખણું
અપ + ની (અપનયતિ તે) (૧ ગ૦ ૭૦) -
જાનોઈ દેવું

નન્દ (નન્દતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) - ખુરા
ચકું.
નિષ્કમ્ (નિષ્કામતિ મ્યતિ) (નિસ +
મ્ ૧ ગ૦, ૪ ગ૦ ૫૦) - નીકળણું.

પરિ + સ્વજ્ઞ (પારિવ્રજતે) (૧ ગાં) વિ + જિ (વિજયતે) (૧ ગાં આઠ) -
 આઠ) - ભેદરૂં. [ધાતું. સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ હોયું.
 પ્ર + ક્ષલ્પ (પ્રક્ષાલયતિ) (૧૦ ગાં ૫૦) -

અન્ય

અશરિરમયમ્-શરીર નહિ એમ, ખૂબ દા- દીર્ઘમ્-લાંબો વખત.
 બીને. પથ્રાત્-પાથળ.
 અનેકવારમ્-બહુવાર. પુરઃ-આગળ
 શ્વપ્નમ્-ગરમ રીતે. પ્રમૃત્તિ-આદંબીને, માંડીને.
 કૃતમ્-ખસ (એને યોગે તૃં વિં વપ- સુદ્ધઃ-વારંવાર.
 રાય છે). વસ્તુતઃ-વાસ્તવિક રીતે.
 તત્-તો. સમનન્તરમ્-પછી.
 પ્રવીણૈર્મ્ (પ્રવીં શ્રીં ત્રણ વેદ, તત્પું સાવધાનેન-ધ્યાનપૂર્વક.
 ક્રિયા વિં) - ત્રણ વેદ વગર. સુદરમ્-ખડુ દૂર.

પાઠ ૩૪ મો.

કેટલાંક નિયમવિરુદ્ધ રૂપો.

સમાચ્ચો મધ્યમહઃ સવિતા—સૂર્ય દિવસને મધ્યે આપ્યો છે.
 ન્યાયપ્રવૃત્તસ્ય તિર્યચ્ચોઽપિ સહાયતાં યાન્તિ—આયમાં ચોક્ષનાશએને
 પશુઓ પછી સહાયતા પામે છે—મદદગાર થાય છે.
 સા યુનિ તસ્મિન્નમિલાપવન્ધ્વં જ્ઞાલીનતયા વક્તું નાશ્નક્ષોત્—તે સ્ત્રી તે
 તરુણ પુરુષને વિષે (પોતાને) પ્રેમબંધ શરમાળપણાને લીધે કહેવા શ-
 ક્તિમાન થઈ નહિ.
 યસ્વાર્ધાઃ સ પુમાન્ લોકે—જેની પાસે પૈસા છે તે લોકમાં પુમાન્-પુરુષ છે.
 પરિતઃ સર્વતઃ (સંસારં) ત્યક્ત્વા વ્રજતીતિ પરિત્રાદ—પરિતઃ—એટલે સર્વ
 તરફનો—સંસાર તજી જાય તે પરિત્રાડ—સંન્યાસી.
 આશિષઃ પ્રતિગૃહ્યન્તામ્—આશીર્વાદો સ્વીકારાઓ.
 માલાકારઃ પુષ્પાણાં સ્વજો ગ્રખ્ણન્તિ—માળાઓ ફૂલોની માળા ગૂંથે છે.
 મેકા વર્ષાસુ ભવન્તીતિ વર્ષામ્નઃ કપ્યન્તે—દેડકાઓ ચોમાસામાં થાય છે,
 માટે વર્ષામ્ કહેવાય છે.
 સા યલ્લ સ્વર્ગમુવોઽદ્વિતીયા સૃષ્ટિઃ—તે ખરેખર બ્રહ્માની અનુપમ સૃષ્ટિ છે.
 જરસા દ્વિગુણીભૂતમસ્ય શરીરમ્—જરા વડે એનું શરીર બેવડ વળી ગયું છે.
 હે મપ્રવન્ ભમું તુરગં પ્રતિમોક્તમહંસીતિ રઘુસ્તમવદત્—હે ધન-દ, આ
 અથ તું છોડવા યોગ્ય છે—તારે છોડવો જોઈએ—એમ રઘુએ તેને કહ્યું.

આ પાઠમાં કેટલાંક નિયમવિરુદ્ધ રૂપો આપ્યાં છે.

જરા સીં

પ્ર૦ જરા જરે-જરસૌ જરા:-જરસ:

૧૦ જરાયા:-જરસ: જરયો:-જરસો: જરાણામ્-જરસામ્

૧. સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં જરા ને નિર્જર સંપદ્તું જરસ ને નિર્જરસ અગ વિરુદ્ધે થાય છે.

સેનાની પું.

પ્ર૦ સેનાની: સેનાન્યૌ સેનાન્ય: ૧૦ સેનાન્ય. સેનાન્યો સેનાન્યામ્

દ્વિ૦ સેનાન્યમ્ " " સ૦ સેનાન્યામ્ સેનાન્યો. સેનાનીયુ

સુધી પું.

સ્વયંમૂ પું.

પ્ર૦ સુધી. સુધિયૌ સુધિય: સ્વયંમૂ: સ્વયંસુધૌ સ્વયંસુધ

વર્ષામૂ પું.

પુનર્મૂ સીં.

પ્ર૦ વર્ષામૂ. વર્ષામ્બૌ વર્ષામ્બ: પુનર્મૂ: પુનર્મ્બૌ પુનર્મ્બ:

૨. ધાતુવાચક નામના અન્ય રૂ ને જ ના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં જ ને જ કે રૂ ને રૂ થવાના નિયમો અધરા છે. તેમાં નીચેની આબતો લક્ષમાં રાખશે: તો ચાલશે

(અ) ધાતુવાચક નામોની પૂર્વે કંઈ ન આવ્યું હોય તો રૂ ને જ ના રૂ ને રૂ થાય છે; જેમકે નિય, ધ્રુવ, નિયામ, સુત્રિ

(આ) ધાતુવાચક નામની પૂર્વે ધાતુનો ભેદાક્ષર ન હોય ને સમાસ તત્ત્વરૂપ હોય તો રૂ ને જ ના રૂ ને રૂ થાય છે. પ્રધ્વ, ડમ્વ, યવાન્નિય, દુર્ધ્વ: (દુર્ધ્વ ધ્યાવન્તિ એ અર્થમાં), દુર્ધ્વિય. (દુષ્ટા ધીર્યેષાં સે એ અર્થમાં). ની, અને પ્રામણી, સેનાની જેવા જે સંપદોને છેડે ની ધાતુ હોય તેનું સ૦ ૧૦ વ૦ આમ પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે.

(ઇ) રૂ ને સુધીના જ ને રૂ ના રૂ ને રૂ થાય છે, પણ વર્ષામૂ ને પુનર્મૂ નાં જનો રૂ થાય છે.

(ઈ) રૂ નો રૂ ને જનો રૂ થાય ત્યારે સ્ત્રીલિંગનાં રૂપો સ્ત્રી ને રૂ જેવાં ને રૂ ને રૂ થાય ત્યારે લક્ષ્મી ને વધુ જેવાં થાય છે. યામળી, સેનાની જેવા નામો, જેનો મૂળ અર્થ પુરુષનો થયો દર્શાવે છે, તે સંપદો સ્ત્રીલિંગનાં વિરોધણ હોય ત્યારે તેમનાં રૂ પુંલિંગનાં જેવાંજ થાય છે.

અહન ન.

પ્ર૦, દ્વિ૦, સં૦ અહ:

અહી-હની

અહાનિ

તૃ૦ અહા

અહોમ્યામ્

અહોમિ.

સ૦ અહિ-હનિ

અહો:

અહ સ્વ હસ્ત

૩. આ શબ્દનું પ્ર૦, દ્વિ૦, ત્રિ૦, ચ૦, પંચ૦, શ્વ૦, અઃ થાય છે. ત્વ૦ દ્વિવ૦-થી માંડી વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં જ નો વિસર્ગ થાય છે.

પુંસ્ પું૦

સજ્ સ્ત્રી૦

પ્ર૦	પુમાન્	પુમાંસૌ	પુમાંસઃ	પ્ર૦	સજ્	સજી	સજઃ
દ્વિ૦	પુમાંસમ્	”	પુંસઃ	સ૦	સજિ	સજોઃ	સજુ
ત્વ૦	પુંસા	પુમ્બ્યામ્	પુમ્ભિઃ				
સં૦	પુમન્	પુમાંસૌ	પુમાંસઃ				

૪. સજના જ નો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં જ થાય છે.

ઉશનસ્ પું૦

પ્ર૦ ઉશના ઉશનસૌ ઉશનસઃ સં૦ એ૦ વ૦-ઉશન, ઉશનઃ, ઉશનન્

૫. ઉશનસ્ શબ્દનું પ્ર૦ એ૦ વ૦ ને સં૦ એ૦ વ૦ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. ખીર્ષ રૂપોમાં ઈઈ વિલક્ષણ નથી.

મધવન્ પું૦

દ્વિ૦	મધવાનમ્	મધવાનો	મધોનઃ
સં૦	મધોનિ	મધોનો.	મધવસ
સં૦	મધવન્	મધવાનો	મધવાનઃ

૬. મધવન્ શબ્દનું મ અંગ મધોન્ થાય છે.

પ્રાચ્ પું૦

પ્રત્યચ્ પું૦

પ્ર૦	પ્રાઙ્	પ્રાઙ્ઘૌ	પ્રાઙ્ઘઃ	પ્રત્યઙ્	પ્રત્યઙ્ઘૌ	પ્રત્યઙ્ઘઃ
દ્વિ૦	પ્રાઙ્મ્	”	પ્રાઙ્ઘઃ	પ્રત્યઙ્મ્	”	પ્રતીઙ્ઘઃ
સ૦	પ્રાચિ	પ્રાઙ્ઘોઃ	પ્રાઙ્	પ્રતીઙ્ચિ	પ્રતીઙ્ઘોઃ	પ્રત્યઙ્

તિર્યચ્ પું૦

ઉદચ્ ન૦

પ્ર૦	તિર્યઙ્	તિર્યઙ્ઘૌ	તિર્યઙ્ઘઃ	ઉદઙ્	ઉદીઙ્ઘૌ	ઉદીઙ્ઘઃ
દ્વિ૦	તિર્યઙ્મ્	”	તિર્યઙ્ઘઃ	”	”	”
ચ૦	તિર્યઘે	તિર્યઙ્બ્યામ્	તિર્યઙ્બ્યઃ	ઉદીઘે	ઉદઙ્બ્યામ્	ઉદઙ્બ્યઃ

૭. પ્રાચ્, પ્રત્યચ્, ઉદચ્, અન્વચ્, તિર્યચ્ જેવા અચ્ ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થતા શબ્દોમાં સર્વનામસ્થાનમાં અન્ત્ય વર્ણની પૂર્વે અનુનાસિક પ્રકાય છે, ને મ અંગમાં અચ્ ધાતુનો અ લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. અર્થાત્, પ્રાચ્, પ્રતીચ્, ને અન્વચ્ થાય છે; તિર્યચ્ તું મ અંગ તિર્યઙ્ ને ઉદચ્ તું ઉદીચ્ થાય છે.

• યુવન્ પું૦

શ્વન્ પું૦

પ્ર૦	યુવા	યુવાનો	યુવાનઃ	શ્વા	શ્વાનો	શ્વાનઃ
દ્વિ૦	યુવાનમ્	”	યુવઃ	શ્વાનમ્	”	યુવઃ
સ૦	યુનિ	યુનોઃ	યુવસ	યુનિ	યુનોઃ	યુસ

૮. યુન્ પું મ ઝંમ યુન્ ને જન્ પું યુન્ થાય છે.

પરિવાજ્ પું

સમ્રાજ્ પું

પ્ર૦ પરિવાદ્ પરિવાજૌ પરિવાજઃ સમ્રાદ્-હ સમ્રાજૌ સમ્રાજઃ
તૃ૦ પરિવાજા પરિવાદ્ધ્યામ્ પરિવાદ્ધિભિઃ સમ્રાજા સમ્રાદ્ધ્યામ્ સમ્રાદ્ધિભિઃ
સ૦ પરિવાજિ પરિવાજો પરિવાદ્ધસ દ્વલ્લ સમ્રાજિ સમ્રાજો સમ્રાદ્ધસ દ્વલ્લ

૯. પરિવાજ્ શબ્દમાં જ નો વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો ૫૨ છતાં દ્ કે દ્ થાય છે.
સમ્રાજ્ ના જ નો દ્ કે દ્ થાય છે તેને માટે ૨૮ પાઠ (અ) નિયમ જુઓ.

તિર્યક્ષોઽપિ પરિચયમલુહ્યન્તે ।

દુર્ધિયો વૃશ્ચિકભિય એતે ।

આશીર્નમસ્ક્રિયા વસ્તુનિર્દેશો વા મહાકાવ્યસ્ય મુલ્લમ્ ।

ભો ભો રાજન્ આશ્રમમૃગોઽયં ન હન્ત્યયો ન હન્ત્યયઃ ।

ભોઃ પ્રત્યાસન્નેન ચન્દ્રોદયેન ભવિતવ્યં યતસ્તિપરિચયમાનં પ્રાચી-
મુલ્લમાલોકસુભગં દૃશ્યતે ।

સમ્યગ્નુયોધિતોઽસ્મિ । અસ્મિન્ ક્ષણે વિસ્મૃતં સ્મરેતત્ ।

ચિત્રં ચિત્રમિદમ્ । કથમેતદ્ વિસ્મૃતોઽસિ ।

વાસન્તી—દેવ અતિકાન્તે ધૈર્યમવલમ્બ્યતામ્ ।

રામઃ—સત્ત્વિ કિમુચ્યતે ધૈર્યમિતિ ।

દેવ્યા શૂન્યસ્ય જગતો દ્વાદશઃ પરિવત્સરઃ ।

પ્રનષ્ટમિવ નામાપિ ન ચ રામો ન જીવતિ ॥

વિશ્રાન્તાસ્મિ ભદ્રે । સંપ્રત્યગસ્ત્યાશ્રમસ્ય પન્થાનં વૃદ્ધિ ।

૧. પશ્ચવટીમનુપ્રવિશ્ય ગમ્યતાં ગોદાવરીતીરેણ ।

હે પ્રાણાઃ સ ગતો રામસ્તદનુ વ્રજત દુતમ્ ।

જરસા જર્જરૈરઙ્ગૈઃ શક્તિર્દશરથસ્ય કા ॥

કામં વનેષુ હરિણાસ્તૃણેન જીવન્નયયત્નસુલભેન ।

ધનિષુ ન દૈન્યં વિદવતિ તે સ્વલુ પશવો વયં સુધિયઃ ॥

પુરોઘસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્યં વૃદ્ધસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાણ્ડવાનાં ધનન્નયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કર્વીનામુશ્નના કવિઃ ॥

एकोऽहं मस्मीति च ग्रन्थसे त्वं न दृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।

यो वेदिता कर्मणः पापकस्य तस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥

૧. સેનાનીનામ્ આજ પ્રયોજ્ય છે વ્યાસરૂપના નિયમ પ્રમાણે સેના યામ્ છે.

મન્યતે પાપકં કૃત્વા ન કશ્ચિદ્દોષિ મામિતિ ।

ચિન્દન્તિ ચૈનં દેવાશ્ચ યથૌવાન્તરપૂરુષઃ ॥

આદિત્યચદ્રાવનિલોઽનલશ્ચ સૌમૃમિરાપો હૃદયં યમશ્ચ ।

અદશ્ચ રાત્રિશ્ચ ઉભે ચ સન્ધ્યે ધર્મોઽપિ જાનાતિ નરસ્ય વૃત્તમ્ ॥

લજ્ઞા તિરશ્ચાં યદિ ચેતસિ સ્યાદસંશયં પર્વતરાજપુત્ર્યાઃ ।

તં કેશપાશં પ્રસમીક્ષ્ય કુર્યુર્વાલપ્રિયત્વં શિથિલં ચમર્યઃ ॥

પાશઃ પક્ષશ્ચ હસ્તશ્ચ કલાપાર્યાઃ કચાત્ પેરે ।

મોહાદવાર્ચીમવુધાઃ પ્રતીર્ચી

પ્રાર્ચીમુદૌર્ચમિપિ પર્યટન્તિ ।

સચ્ચિન્મયે માનસ એવ તીર્થે

સ્વચ્છે સુરં જ્ઞાતુમપારપન્તઃ ॥

પૂર્વ દિશાનેા દેવતા ઇન્દ્ર, મધિમનેા વરુણ, ઉત્તરનેા કુબેર, ને દક્ષિણનેા યમ છે.

ઋષિની આસાથી તે સમ્રાટ રાજ ગાયત્રી આરાધનામાં તત્પર થયેા

સારી બુદ્ધિવાળા પુરુષને શું મુઝેલ છે ?

આમાસમાં દેડકા તળાવમાં ફેરે છે.

શુક દૈત્યોના આચાર્ય હતા. તેમની પાસે કથ મન્ત્રવિદ્યા બપયેા

નામ.

અગત્ય (પું) -ઋષિનું નામ છે.

અનલ (અનલ.) (પું) -અગ્નિ.

અનિલ (અનિલઃ) (પું) -વાયુ.

અંપ (સ્ત્રી) -પાણી.

અભિલાષવન્ધ (અભિલાષપું-પ્રેમ+વન્ધ

પું+ગાંઠ) (પું)-પ્રેમખન્ધ. [દક્ષિણ.

અવ,ત્રી (સ્ત્રી) (અગ્રણું સ્ત્રી) -

અદનું (નં) -દિવસ [ખાવ.

આલોક (આલોકઃ) (પું) -દર્શન, દે-

આશિષ (સ્ત્રી) -આશીર્વાદ.

અશનસ (પું) -શુદ્ધાચાર્ય.

અદીર્ચી (અદણું સ્ત્રી) -ઉત્તર.

કલાપ (કાલાપઃ) (પું) -સમૂહ.

કરિ (પું) -જ્ઞાની, [-કેરાસમૂહ.

કેશપાશ (કેશ પું+પાશ પું-અમૂહ)

ગોદારી (સ્ત્રી) -ગોદાવરી નદી.

ઘમરી (સ્ત્રી) -હસ્તી.

ચિત્ર (ચિત્રમ્) (નં) -આશ્ચર્ય.

જગ (સ્ત્રી) -પડપણુ.

તિમિર (તિમિરમ્) (નં) -અંધાર.

તિર્યં (પું) -પશુ.

તુરગ (તુરગ) (પું) -અશ્વ.

તુર્પી (સ્ત્રી) -દુષ્ટ બુદ્ધિ.

દૈન્ય (દૈન્યમ્) (નં) -દીનતા, દલકારી,

ધનંજય (ધનંજયઃ) (પું) -અર્જુન.

નમસ્ક્રિયા (સ્ત્રી) -નમસ્કાર.

પત્રવટી (સ્ત્રી) -નારાયણી પાસે દંડકા

સ્થળેના લાગ.

પરિવત્સર (પરિવત્સરઃ) (પું) -વર્ષ.

પરિજાઝ (પું) -સન્ધ્યાસી.

પર્વતરાજપુત્રી (પર્વતરાજ તત્પુ૦-પર્વ- તોનો રાજા, હિમાલય) (સ્ત્રી૦)- હિમાલયની પુત્રી, પાર્વતી.	મધવન (પું૦)-મન્દ્ર.
પાપક (પાપકમ્) (ન૦)-પાપ.	માલાકાર (માલાકારઃ) (પું૦)-માળી.
પુનર્મૃ (સ્ત્રી૦)-વિધવા.	યુગ્મ (પું૦)-વસ્તુ પુરૂષ.
પુંસ (પું૦)-પુરૂષ.	વર્ષામ્ (પું૦, સ્ત્રી૦)-દેડકો.
પુતોષય (પું૦)-પુરોહિત, ગોત્ર.	લઘિક (લઘિકઃ) (પું૦)-લીછ.
પૂરપ (પૂરપઃ) (પું૦)-આત્મા, ખર- માત્મા; (૨) પુરૂષ.	વસ્તુનિર્દેશ (વસ્તુ ન૦-કાંચ, નાટક- દિમાં વર્ણવવાનો વિષય + નિર્દેશ પું૦-કહેલું તે)-વસ્તુનું કહેલું તે.
પ્રતીચી (પ્રત્યષ્ટું સ્ત્રી૦)-પશ્ચિમ દિશા.	ઘૃજિન (ઘૃજિનમ્) (ન૦)-પાપ.
પ્રાચી (પ્રાષ્ટું સ્ત્રી૦)-પૂર્વ દિશા.	લળિ (પું૦)-લાલ્લ.
વાલમિયત્વ (વાલમિય, વાહ૦-વાળ છે પ્રિય બેને) (ન૦)-વાળ પ્રિય હો- વાપણું.	શાલીનતા (સ્ત્રી૦)-શરમાળપાણું.
વૃહસ્પતિ (પું૦) (તત્પુ૦, વૃહસ્ સ્ત્રી૦- વાણી + પતિ)-જુહસ્પતિ.	સ્કન્દ (પું૦)-કાર્તિકેય.
મો (સ્ત્રી૦)-બધ.	સહાય (સહાયઃ) (પું૦)-મદદમાર.
મેઠ (મેઠઃ) (પું૦)-દેડકો.	સુપી (સ્ત્રી૦)-સારી ખુદ્દી.
	સેનાનાં (પું૦)-સેનાપતિ.
	સજ્ઞ (સ્ત્રી૦)-માળા.
	સ્વયંભૂ (પું૦)-શ્વશુર.
	હરિણ (હરિણઃ) (પું૦)-હરણ.

વિશેષ.

ઐતિક્રાન્ત (અતિ + ક્રમ્ ૧ ગ૦, ૪ ગ૦ ૫૦ નો બૂ૦ હ૦)-ચઈ ગયલું.	દ્વિગુણીભૂત-બેવડ વળેલું.
અદ્વિતીય (વાહ૦, અ + દ્વિતીય-બીજું, સદરા)-અનુપમ.	દુર્ધી-ડુંધ ખુદ્દિવાળું.
અઢવૌપિત (અઢ + વૃષ્ ના પ્રેરકનો બૂ૦ હ૦)-ચાલે કેવડાવાયલું.	ધનિન્-ધનવાન.
અપારયત્ (અ + પારયત્, પાર૧૦ ગ૦ ૬૦ નો ૫૨૦ વ૦ હ૦)-અસમર્થ;	પર (સ૦)-પછી આવતું.
શક્તિમાન્ નહિ એવું.	પાપક-પાપી. [પાસે આવેલું.
આન્તર-અંદરનું.	પ્રત્યાસન્ન (પ્રતિ + આ + સ્વનો બૂ૦ હ૦)- પ્રવદ (પ્ર + વદનો બૂ૦ હ૦)-નારા પામેલું.
જર્જર-ખખળી ગયલું.	વિશ્રાન્ત (વિ + શ્રમ્ નો બૂ૦ હ૦)-ચાક વતરી ગયેલો છે એવું, વિશ્રામ મળ્યો છે એવું.

૧ તત્પુરૂષને અન્ત રાજન્, વાહન્, ને સલિન્ રાજા, વાહ, ને સલ પાપ ॥ નિ-દાવાયક
કિમ્, મુ, ને અતિ-એ રાજાને પૂર્વે આગળ હોય તે સમ્બન્ધના પ્રત્યય થતા નથી. કુલિતો
રાજા વિરાજા, શોમનો રાજા મુલાજા, 'સ' કિસલા ચાલિ ન યો નરાધિપત્નં.

૨ પારસ્કર આદિ શબ્દોમાં સમાસને આશ્રયે પૂર્વપદને સકારનો આગમ આવે છે, વૃહત્ ને
ચ્ હોવાય છે. પારસ્કર (રશત્વ નામ), વનસ્પતિ, પ્રાપન્નિત વગેરે એવા શબ્દો છે.

વિસ્મૃત (ટ્રિ + સ્મૃ નો જૂઠું કૃં, કર્તરિ તેમજ કર્મણિ અર્થમાં વપરાય છે)- ૧ જૂવાયજું; ૨ જૂવનાર શિવિલ-ટીકું. શન્ય-રૂઝું. છપી-સારી બુદ્ધિવાળું.	સુભગ-ચારુ, સુંદર. સચિન્મય (તનિત્ સત્યરવરૂપ અને ચૈ- તન્યરવરૂપ પરબ્રહ્મ + મય પ્રત્યય છે=પૂર્ણ, બનેલું)-પરબ્રહ્મથી પરિ- પૂર્ણ, પરબ્રહ્મરવરૂપ. દુષ્ટ-દુષ્ટતામાં રૂઝેલું.
---	---

ધાતુ.

અવ+પ્ર+વિશ (અવપ્રવિશતિ) (૧ ગાં ૫૦)-પેસવું.	અવ+લ્ઘ્ (અવલ્ઘ્વતે) (૧ ગાંઆં) -આધાર રાખવો.
અવ+ઠ્ઠ (અવઠ્ઠયતે) (૪ ગાં આં)- પાળવું.	પ્રતિ+ઘઠ્ઠ (પ્રતિઘઠ્ઠાતિ-ઠ્ઠાતે) (૬ ગાં ૭૦)-રચીકાર કરવો.

અન્યથા.

વ્રતમ્-જલદી.

|

સંપ્રતિ-હાલ.

પાઠ ૩૫ મો.

તદ્વિત ને કૃતપ્રત્યયો.

મીમાઞ્સાનૌ રાધેયેનૈવં વિધેનામ્યેન વા ન શક્યતે નિધારયિતુમ્—મીમ
અને અર્જુન રાધાના પુત્રથી—કર્ણથી કે એવા બીજાથી નિવારવા શક્ય નથી.

વૈનતેષ હ્ય વિનતાનન્દજનનો રાજાસૌ—વિનતાના પુત્ર ગરુડની પેઠે એ
રાજા વિનતાનન્દજનન છે; વૈનતેષ જેમ વિનતાના (એની માતા) આનન્દ
જનો ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેમ એ રાજા વિનત—વિશેષ નમેલાને આનન્દ
ઉત્પન્ન કરનાર છે. આ શ્લેષાલંકારને આધારે ઉપમા છે. વિનતા?ના
બે અર્થ છે, એક વહુવંતે-પ્રકૃત રાજાને-લાગુ પડે છે, ને બીજો અવહુવંતે-
અપ્રકૃત ગરુડને-, માટે શ્લેષાલંકાર છે.

દ્રૌણાયને! અલમ્ અર્થમાત્માનં શોકાનલે પ્રક્ષેપ્તમ્—હે દ્રૌણપુત્ર અશ્વ-
ત્થામન, તમારા જીવને અત્યંત શોકરૂપી વહ્નિમાં નાખવો નહિ.

અલમ્ સાથે આવા અર્થમાં તું વિં વપરાય છે, તેમ અન્યં જૂઠું કૃં
તથા હેત્વં કૃં પણ વપરાય છે.

ધર્મ્યાદિ સુદાચ્છેયોઽન્યત્ ક્ષત્રિયસ્ય ન વિચતે—ખરેખર, પાનખી બુદ્ધથી
ક્ષત્રિયને અન્ય શ્રેય નથી.

અલં રુદિત્વા । નનુ ભવતીમ્યામેવ સ્થિરીકર્તવ્યા સકુન્તલા—રુદન ન

કરો. ખરેખર, તમારે એએજ શકુ-તાલાને સ્થિર કરવી (શાન્ત કરવી) યુક્ત છે

વપપત્રમેતદસિદ્ધૃષિકન્વે રાજ્જનિ—આ ઋષિ જેવા રાજાને વિશે એ યોગ્ય છે.

ઉર્વશી ચિત્રલેખાદ્વિતીયા કેશિના દાનવેન વન્દિગ્રાહ ગૃહીતા—ચિત્ર-લેખા છે ખીછ જેની એવી—જેની સાથે ચિત્રલેખા છે એવી-ઉર્વશી કેશી નામના દાનવ વડે કેદ પકડાઈ

આ પાઠમા તદ્વિત ને કૃતપ્રત્યયના દાખવા આપ્યા છે

નામ, સર્વનામ, કે નિરોપણુને જે પ્રત્યય લાગે છે તે પ્રત્યયને તદ્વિત પ્રત્યય કહે છે

તદ્વિત પ્રત્યયો ધણા છે, તેમાના થોડાક અહિં આપ્યા છે

૧ અપત્યવાચક

(અપત્ય-છોકરું કે કુળનું છોકરું)

૧ અ—રાઘવઃ (રઘવસ્વાપત્યમ્—રઘુનો છોકરો), રાઘવઃ (રઘોદ-પત્યમ્—રઘુના કુળનો છોકરો), પાર્વતી (પર્વતસ્વાપત્ય સ્ત્રી—પર્વતની-હિમાલયની છોકરી), જાનકી (જનકસ્વાપત્ય સ્ત્રી)

એ પ્રત્યય લગાડતા સામાન્ય રીતે અન્ય સ્વર લેખાય છે ને આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે રઘુ મા અન્ય સ્વરનો શુણ થાય છે આ પ્રમાણે નીચેના પ્રત્યયોમા યથાયોગ્ય સમજી લેવું

૨ હ—દાશરથિઃ (દશરથસ્વાપત્યમ્), સોમિથિ (સુમિત્રાયા અપત્યમ્),

૩ ઇય—ગાઢેયઃ (ગંગાનો પુત્ર, બીજમ), ધૈનતેયઃ (વિનતાનો પુત્ર, ગઢડ), રાઘેયઃ (રાધાનો પુત્ર, કર્ણ)

૪ ય, હંય, વ્ય—શ્વસુર્યઃ (શ્વસુરસ્વાપત્યમ્), સ્વસ્રીયઃ (સ્વસુરપત્યમ્),

ધાત્રીયઃ ધાતૃવ્યો વા (ધાતુરપત્યમ્)

૨ સમૂહવાચક.

૧ તા—ગ્રામતા (ગ્રામાર્ણા સમૂહ), જનતા, બન્ધુતા

૨ે તદધીતે તદ્દેદ.

(તેનું અધ્યયન કરે છે, તે જાણે છે. તદ્ એટલે જે પ્રકૃતિને

પ્રત્યય લાગે તેનો અર્થ)

૧ અ—વૈયાકરણઃ (વ્યાકરણમધીતે વેદ વા)

૨ હક—નૈયાયિક (ન્યાય ઉપરથી), તાર્કિકઃ (તર્ક ઉપરથી),

૩ેતિહાસિક (ઇતિહાસ ઉપરથી), પૌરાણિક (પુરાણ ઉપરથી).

૩ અઋ—ધૌમાંસકઃ (મીમાંસા ઉપરથી).

૪ તત્ર ભવઃ.

૧ ય—દન્ત્યઃ (દન્તેષુ ભવઃ—દન્તામાથી ઉચ્ચારાતો), ઓષ્ઠ્યઃ (ઓષ્ઠ ઉપરથી), કણ્ઠ્યઃ (કણ્ઠ ઉપરથી), તાલબ્યઃ (તાલુ ઉપરથી), મૂર્ધન્યઃ (મૂર્ધન ઉપરથી), પ્રાચ્યઃ (પ્રાપ્તુ), ઉદીચ્યઃ (ઉદચતુ), પ્રતીચ્યઃ (પ્રત્યચતુ).

૨ સ્વ—દાક્ષિણાત્યઃ (દક્ષિણાતુ), પૌશ્ચાત્યઃ (પશ્ચાતુ)—પશ્ચિમનો, પૌરસ્ત્યઃ (પુરસ્તુ)—પૂર્વનો.

૩ ઇક—માનસિક (મનસ્તુ), શારીરિક (શરીરતુ), વજેરે.

જુદા જુદા અર્થમાં ઇક પ્રત્યયથી નામનાં વિશેષણ બને છે—

ભાવ—ભાવિક
ધર્મ—ધાર્મિક
દિન—દૈનિક

પ્રમાણ—પ્રામાણિક
નિસર્ગ—વૈસર્ગિક
સ્વભાવ—સ્વાભાવિક

૫ તસ્યેદમ્

૧ અ—શૌચં (શિવસ્યેદમ્) ધનુઃ.

૨ હંચ—તદીય, મદીય, ભવદીય, ત્વદીય, અસ્મદીય, યુષ્મદીય, અન્યદીય.

૬ વિકારવાચક.

૧ મય—ગોમયમ્ (ગોર્વિકારઃ, ધાતુ), વાહન્યમ્ (વાહીનો વિશર-સાહિત્ય).

૨ ય—ગળ્યમ્, પયસ્યમ્.

૭ તત્ર સાધુ.

૧ ય—શરણ્યઃ (શરણે સાધુઃ—રક્ષણ કરવામાં સારો).

૨ ય્ય—આતિથેયઃ (અતિથિયુ સાધુઃ).

૮ તસ્માદનપેતમ્ (તેમાંથી ચળેલું નહિ).

૧ ય—ધર્મ્યમ્ (ધર્માદનપેતમ્), ન્યારયમ્.

૯ જાવવાચક—(તસ્ય માવઃ).

૧ સ્વ ને તા—ગોત્વમ્, ગોતા (ગાયપણુ).

૧ 'દાક્ષિણાત્ય' ને અનુસરી ફેરલાકે 'પાક્ષિમાત્ય' શબ્દ બનાવે છે તે અશુદ્ધ છે.

૨ 'પૌર્વાત્ય' શબ્દ અશુદ્ધ છે. ૩ 'પ્રમાણિક' શબ્દ અશુદ્ધ છે. ૪ 'સ્વભાવિક' શબ્દ અશુદ્ધ છે.

- ૨ હમન્—પ્રથિમન્ (ઇધુન્), ગરિમન્ (ગુરુન્), લઘિમન્ (લઘુન્),
મદિમન્ (મૃદુન્), તનિમન્ (તનુન્)
- ૩ અ—ગૌરવ (ગુરુન્), લાઘવ (લઘુન્), માર્દવ (મૃદુન્), તાનવ
(તનુન્), કૌમાર (કુમારન્), યૌવન (યુવન્), શૌશવ (શિશુન્)
- ૪ ય—પાણિડત્ય (પણિડતન્), લાલિત્ય (લલિતન્), શૌર્ય (શૂરન્),
સ્થૈર્ય (સ્થિરન્), ધૈર્ય (ધીરન્) એજ પ્રમાણે માધુર્ય, આલસ્ય,
નૈપુણ્ય, કૌશલ્ય, મૌલ્ય વગેરે

૧૦ ઉત્કર્ષવાચક

- ૧ તર, તમ—લઘુતર, લઘુતમ, હત્તર, ઉત્તમ વગેરે (જુઓ પા. ૨૨ મે)
- ૨ તરામ્, તમામ્—નીચૈસ્તરામ્, પચતિતમામ્
- ૩ હૈયસ્, હૃષ્—લઘીયસ્, લલિષ્ વગેરે

૧૧ સ્વામિત્વવાચક ('વાળુ' ના અર્થમા)

- ૧ મત્—મતિમત્, બુદ્ધિમત્, ધૂમિમત્, યવમત્, જગપત્, જાત્વત્.
(જુઓ પા. ૧૩ મે)
- ૨ વિન્—માયાવિન્, મેધાવિન્, યજ્ઞસ્વિન્, તેજસ્વિન્
- ૩ આલુ—દયાલુ, માયાલુ, કૃપાલુ

૧૨ અમૂતતદ્વાવવાચક

- ૧ ક્વિ (ક્વ)—કૃષ્ણીકરોતિ (અકૃષ્ણ કૃષ્ણ સંપદતે યથા તથા કરોતિ
ને કૃષ્ણ નથી તે કૃષ્ણ થાય તેમ કરે છે), લઘુભવતિ વગેરે

૧૩ હૈવક્રયૂનતાવાચક

- ૧ કલ્પ—વિદ્વત્કલ્પ (હંપદૂનો વિદ્વાન્—વિદ્વાનનાં જોવા, વિદ્વાનથી
કધકે જણા), દ્વીપકલ્પઃ (દ્વીપથી કધકે જણા, નથુ બાળુએ પાણી
હોવાથી)
- ૨ દેશ્ય—અષ્ટાદશવર્ષદેશ્યઃ } આસરે અસાદ વસતો
- ૩ દેશીય—અષ્ટાદશવર્ષદેશીયઃ }

૧૪ તદસ્ય સંજાતમ્

- ૧ હત—તારકિત નમ (તારકા અસ્ય સંજાતા —જેમા તારા થયા છે—

૧ સામાન્ય રીતે એજ ભાવવાચક શબ્દ જાણે છે, માટે હૈવતા, આશાસી-યતા, આરો-
ગ્યતા (આરોગ્ય માત્ર આરોગ્ય) વગેરે શબ્દો અશુદ્ધ છે

ભગ્યા છે એવું), પુલકિતં શરીરમ્ (જેમાં પુલક-ફાટાં ભમાં થયા છે એવું).

૧૫ પ્રમાણવાચક.

૧ માત્ર—તાવન્માત્રમ્ (તેટલું).

૨ દમ્—જાતુદમ્ જલમ્ (ઘૂંટણુ સુધી પહોંચે એટલું પાણી)

૧૬ તેન તુલ્યં ક્રિયા ચેત્.

૧ ઘટ્—બ્રાહ્મણવદધીતે (બ્રાહ્મણની પેઠે અભ્યાસ કરે છે). ઘટ્ ‘પેઠે’ ના અર્થમાં લાગે છે. એ પ્રત્યય જેને લાગે છે તેનો સંબંધ ક્રિયા સાથે હોય છે ને તે અભ્યય છે.

કૃત્ પ્રત્યયો.

ધાતુને જે પ્રત્યયો લાગે છે તે કૃત્ પ્રત્યયો કહેવાય છે ને એ પ્રત્યયો જે શબ્દને અન્તે હોય તે કૃદન્ત કહેવાય છે.

૧ વર્તમાન, ભૂત, અભ્યયભૂત, હેત્વર્થ, ને વિ યર્થ કૃદન્તનું વિવેચન અગાઉ થઈ ગયું છે.

૨ ભવિષ્યકૃદન્ત—મૂ-ભવિષ્યત્ (સ્ત્રી૦ ભવિષ્યતીન્તી), કૃ આત્મ૦-કરિષ્યમાણ (સ્ત્રી૦ કરિષ્યમાણા)

૩ પૈશ્વિકભૂતકૃદન્ત—સદ્-સેદિવસ, શુ-શુશ્રુવસ, કૃ-ચકૃવસ, આત્મ૦ ધત્રાણ૦, ડપ + ઇ-ડપેયિવસ, અપિ + ઘસ-અઘ્યપિવસ.

૪ અમ્ (ણમુઙ્)—કોઈ પણ ક્રિયા વારંવાર કરવાના અર્થમાં ધાતુને અમ્ વિકલ્પે લાગે છે.

સ્મારં સ્મારં નમતિ શિવમ્—વારંવાર શિવનું સ્મરણ કરી નમે છે

પા—પાયં પાપમ્; શુ—શ્રાવં શ્રાવમ્.

સમુલયાતં દન્તિ—સમૂળો નાશ કરે છે, જીવગ્રાહં મૃદ્ધાતિ—જીવતાને પકડે છે, ષન્દિગ્રાહં મૃદ્ધાતિ—બન્દીવાન તરીકે પકડે છે.

૫ કર્તૃવાચક કૃદન્ત—તૃ ને અક્ર પ્રત્યય લગાડવાથી કર્તૃવાચક કૃદન્ત થાય છે.

કૃ-કર્તૃ, કારક પદ્-પઠિતૃ, પાઠક; ની-નેતૃ, નાયક

૬ ભાવવાચક પ્રત્યય—

૧ તિ—શુદ્ધિ, મત્તિ, ગતિ, સ્થિતિ, નીતિ, મ્લાનિ, મ્લાનિ, શ્રુતિ, ષક્તિ.

સાધારણ રીતે ભૂતકૃદન્તના ત્ પ્રત્યય પૂર્વે જેવા ફેરફાર થાય છે તેવાજ અહિં થાય છે.

૨ અન—વાચન, કરણ, મજન, કીર્તન, મનન, દર્શન, શ્રવણ વગેરે.

૩ અ—જય, મય, કામ, પાક, યોગ.

सखे प्रतीक्षस्व माम् । अहमपि भवन्तमनुयामि । न शक्नोमि
भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवाद्यष्टपूर्वं
इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि । कुतस्तेवयमतिनिष्ठुरता । कथय
त्यदृते क्व गच्छामि । शून्या मे दिशो जाताः । तदुत्तिष्ठ । देहि मे
विलपतः प्रतिवचनम् ।

न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्याल्यो नाधिश्रीयन्ते न च मृगाः
सन्तीति यवा नोप्यन्ते ।

कश्चित् कंचित् तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति ।
स पश्यति । यदि शाटको न वातव्यः । अथ वातव्यो न शाटकः ।
शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिपिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता ।
स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवति ।

सकलभुवनतलरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देवः । विहङ्गमश्वाय-
माश्चर्यभूतो निजिलभुवनतलरत्नमिति कृत्वा देवपादमूलमादाया
गताहमिच्छामि देवदर्शनसुरमनुभवितुम् ॥

जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति पङ्
विकाराः ।

इतो गता सा क गता न जाने गेहं गता मे हृदयं गता वा ॥

एहोहि वत्स रघुनन्दन रामभद्र

चुन्वामि मूर्धनि चिराय परिष्वजे त्वाम् ॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमीश्वरः ॥

नसमरसला गः पङ्केदैर्हयैर्हरिणी मता ।

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते

बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥

सूर्याश्चैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।

किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः
 किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ।
 किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे
 कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनासंचयः ॥
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 सुखदुःखावृत्ते लोके नास्ति सौख्यमनन्तकम् ॥
 इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
 वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

सत्यव्रतने पुत्र त्रिशंकु नामे दत्तो वसिष्ठ मुनिना शापधी ते चंडालपत्न्युं पाभ्यो।
 विश्वाभिन्नना प्रभावधी ते सहोदु स्वर्गभां गयो। ते स्वर्गभां गयो त्यारे देवता
 ओम्ने तेने त्याधी नीये पाडयो, पत्न्यु विश्वाभिन्ने पोताना तपना प्रभावधी तेने
 अटकावी शाभ्यो।

नाम.

अतिनिष्ठुरता (श्री०)-धृष्टी कूरता।
 अन्तर्दोह (अन्तर्दोहः) (पु०)-अंक्षणी
 भगतरा।
 अवबोध (अवबोधः) (पु०) शान।
 अश्व (अश्वः) (पु०)-१. घोडा; २.
 सात संभ्यानो वायक (सूर्येना अश्व
 सात छे)।
 इन्दिरा (श्री०)-लक्ष्मी।
 इन्दीवर (इन्दीवरम्) (न०)-नील क-
 मण [वायक।
 इन्दु (पु०)-१. चन्द्र; २. ओक संभ्यानो
 कन्दल (कन्दलः-लम्) (पु०, न०)-
 १. अंकुर; २. समूह; ३ उत्पन्न कर-
 नात्, स्थान।
 गति (श्री०)-समलक्ष्ण।
 गेह (गेहम्) (न०)-घर।
 ग्रह (ग्रहः) (पु०)-१. ग्रह; २. नव
 संभ्यानो वायक।
 तनू (श्री०)-शरीर।
 तन्तुवाय (तन्तुवायः) (पु०)-पल्लव।

दल (दलम्) (न०)-पत्र, पांद्दु
 दुर्वासना (श्री०)-दुष्ट वासना।
 दश (श्री०)-नव।
 द्वैतान्धकारोदय (पु०) (द्वैत न०-
 सेद + अन्धकार पु०-अंधारि + वदय
 पु०-उत्पत्ति)-सेदरपी अंधारानी
 उत्पत्ति।
 पादपद्म (न०) (कर्म०, पाद पु० +
 पद्म न०)-कमल लेवा पग।
 प्रतिवचन (प्रतिवचनम्) (न०)-
 उत्तर।
 भजन (भजनम्) (न०)-भजन।
 भाजन (भाजनम्) (न०)-पात्र, स्थान।
 मन्दार (मन्दारः) (पु०)-पांथ कदप-
 वृक्षभांजुं ओक।
 मुनि (पु०)-१. ऋषि; २. सात सं-
 भ्यानो वायक।
 यदुनन्दन (पु०, यदुनां नन्दनः)-यदुना
 वंशजेनुं-यादवेनुं-आनन्दस्थान, श्री-
 दृष्टु।

યવ (યવઃ) (પું) - જવ.
વિદ્ધમ (વિદ્ધમઃ) (પું) - પદ્ધી.
વેદ (વેદઃ) (પું) - આર સંખ્યાનો વાચક.
[વચ્ચ
શાટક (શાટક-કમ્) (પું, ન૦) -
શાર્દૂલવિક્રીદિત (ન૦) - જ્ઞાતું નામ છે.
સંચય (સંચય) (પું) - સમૂહ.

સર્વ (સર્વઃ) (પું) - ૧. સૂરજ, ૨. ખાર
સંખ્યાનો વાચક.
સ્વાલી (સ્ત્રી) - સંધવાતું વાલણ.
હય (હયઃ) (પું) - ૧. ઘોડો, ૨. સાત
સંખ્યાનો વાચક.
હરિ (પું) - વિષ્ણુ.
હરિણી (સ્ત્રી) - હરદતું નામ છે

વિશેષણ.

અચ્છ-નિર્મળ, ચોખ્ખું.
અદૃષ્ટપૂર્વ-પૂર્વે જ્ઞેય હતું નહિ એવું.
અપરિચિત (અ + પરિ + ચિ નો બૂં
૬૦) - પરિચિત-જ્ઞાણથી તું નહિ એવું
અભિપ્રેતા (અભિ + પ્ર + હ નો બૂં ૬૦
સ્ત્રી) - હાડેલી.
આશ્ચર્યમૂલ-આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું.
ગાદોદ્દેગ (વહુ, ગાદ વિં બહુ + ઉદ્દેગ
પું - રોક) જેમ ગાડો રોક છે એવું.
નિશ્ચિલ-બહુ.
માત્રિની (માત્રિનું સ્ત્રી) - યનારી

લોકોત્તર-લોકોમાં શ્રેષ્ઠ, અસાધારણ,
અલૌકિક. [એવું.
વન્દાલ-વન્દનરીલ, નમ્ર, પૂજ્યને વન્દે
વિકૃત-વિવશ
વિપ્રતિપિદ્ધ (વિ + પ્રતિ + સિપ્ નો બૂં
૬૦) ઉલટું, વિરુદ્ધ.
વિલપત્ (વિ + લપ્ નો વર્ત ૬૦) -
વિવાપ કરતું
શ્યામ-સામગ્રું.
ગ્રાન્થ-સૂત્ર.
સત્તત-અચૂતું.

ધાતુ.

અપિ + શ્રિ (અપિશ્રવતિ-તે) (૧ ગ૦
ઉ૦) - રાધિયું
અડ + યા (અડયાતિ) (૨ ગ૦ ૫૦) -
પાઠન કરું [લીણ થયું.
અપ + ક્ષિ (અપક્ષયતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) -
કૃત્ (કૃન્તતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) - કાપું
ઝવલ્ (ઝવલતિ) - (૧ ગ૦ ૫૦) - બળયું.
દલ્ (દલતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) - ફાટું.

પરિ + સ્વજ્ઞ (પરિસ્વજતે) (૧ ગ૦
આ૦) - ભેટું. [રાહ જોવી
પ્રતિ + રૂક્ષ (પ્રતીક્ષતે) (૧ ગ૦ આ૦) -
પ્ર + યા (પ્રયાતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) - જડ
વપ્ (વપતિ-તે) (૧ ગ૦ ઉ૦) - વાવણ
વિ + પરિ + નમ્ (વિપરિણમતિ-તે)
(૧ ગ૦ ઉ૦) - બદલાવયું.
વે (વયતિ-તે) (૧ ગ૦ ઉ૦) - વણાયું.

અન્ય.

અવસ્થાનુસૂ (અવ + સ્થા નો હેતવ
૬૦) - રહેવા માટે.
ઈતિ કૃદશ-એમ વિગતીને.
ઈશ્વર-સમર્થ, શક્તિમાન,
કગોર-સખત.

મસ્મસાત્ (મસ્મન્ ન૦ ભસ્મ, રાખ +
સાત્ ઘઘિત પ્રત્યય 'વશ', 'અ-
ધીન' ના અર્થમાં) - રાખને વશ,
રાખ.

પાઠ ૩૬ મો.

ભવિષ્યકાળ ને ક્રિયાતિપત્યર્થ.

ન જાને પ્રાતઃકાલે કિં ભવિષ્યતિ—નથી હું જાણુનો સવારે શું થશે—
સવારે શું થશે તે હું જાણુનો નથી.

શત્રુન્ વિજેષ્યે વા ઘરિષ્યામિ વા—હું શત્રુઓને છતીશ કે મરીશ
સુવૃદ્ધિદમવિષ્યદ્ દુર્ભિક્ષં નૈવ સમપત્સ્યત—સુવૃદ્ધિ એ થઈ હોત દુઃકાળ
નજ થાત. એ સુવૃદ્ધિ થઈ હોત તો દુઃકાળ નજ થાત.

અથ ધર્મે વ્યાખ્યાસ્યામઃ કૃત્ત્વં ધર્મે વ્યાખ્યાસ્યામ્ હતિ યાવત્—અધી
ધર્મ એ સમજાવીશું, કૃત્ત્વં (બધા) ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરીશું એવો
અર્થ છે. અથનો અર્થ આ ઠેકાણે કૃત્ત્વં—આપો છે. હતિ યાવત્ શબ્દો
'એટલે' ના અર્થમાં વપરાય છે. અથ ધર્મે વ્યાખ્યાસ્યામઃ નો અર્થ
કૃત્ત્વં ધર્મે વ્યાખ્યાસ્યામઃ એમ.

અથ ભગવાન્ કુશલો કાશ્યપઃ । અન્ન પ્રસાર્યોઽથશબ્દઃ । 'મહાલાનન્તરાર-
ન્નપ્રસારકાસ્ત્યેષ્વયો અથ' હત્યમરાત્—શું ભગવાન કાશ્યપ કુશળ છે !
એમાં (એ સંસ્કૃત વાક્યમાં) અથ શબ્દ પ્રશ્નના અર્થમાં છે. 'ભગળ,
અનન્તર, આરંભ, પ્રશ્ન, ને આખું, એવા અર્થમાં અથો ને અથ વપરાય
છે' એમ અમરકોશમાં છે તેથી.

આ પાઠમાં બે ભવિષ્યકાળ ને ક્રિયાતિપત્યર્થના (સંકેતકાળનાં) રૂપોના
દાખલા છે. અતિપત્તિ=અસિદ્ધિ, નિષ્ફળ થવું.

અત્યાર સુધી જે ચાર કાળ ને અર્થનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે બધાનાં રૂપો
કરતાં તે તે ગણનું કાર્ય (વિકરણપ્રત્યય, દ્વિર્ભાવ વગેરે) કરવું પડે છે. આથી
એ કાળ ને અર્થ ગણકાર્યનિશિષ્ટ કાળ અને અર્થ કહેવાય છે. હવે જે કાળો ને
અર્થની વાતો આવશે તેમાં ધાતુ કયા ગણનો છે તે જાણવાની જરૂર નથી. એ કાળ
ને રૂપો કરતાં ગણકાર્ય યતું નથી, માટે એ ગણકાર્યરહિત કાળ ને અર્થ કહેવાય છે.

ગણકાર્યરહિત કાળ ને અર્થનાં રૂપો કરતાં, ચૂ સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા
પ્રત્યયો પૂર્વે કેટલાક ધાતુઓમાં જ આગમ આવે છે, કેટલાકમાં નથી આવતો, ને
કેટલાકમાં વિકલ્પે આવે છે. જે ધાતુમાં જ આગમ આવે છે તે સેદ (સ+ઈદ-જ
આગમસહિત), જેમાં નથી આવતો ને અનિદ (અન્+ઈદ-જ આગમરહિત),
ને જેમાં વિકલ્પે આવે છે તે ચેદ (વા+ઈદ, વિકલ્પે જ આગમવાળા) કહેવાય છે.

૧ અનિદ ધાતુઓ નીચેની બે કારિકાઓમાં આપ્યા છે, પહેલી સ્વરાન્ત
ધાતુની ને બીજી વ્યંજનાન્ત ધાતુની છે.

(અ) ઋદન્તૈર્ચૌતિરશ્ચુચીસ્તુચ્ચિહીહ્રિમિઃ ।

ઈદ્ઋઋમ્પાં ચ વિનંકાચોઽનન્તેષુ નિહતાઃ સ્પૃતાઃ ॥

સામાન્ય રીતે રૂપો ઉપરથીજ ધાતુ સેદ, અનિદ, કે વેદ છે તે જણાશે. અનિદ ધાતુઓનો પ્રયોગ ભાષામાં વિરોધ છે. એ ધાતુ પાછલે ને આ પાને નીચે ટિપ્પણમાં કારિકાઓમાં ગણાવ્યા છે, તે આરંભમાં મેંએ કરવાની જરૂર નથી. જેને વ્યાકરણનું વિરોધ જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેને માટે એ કારિકાઓ આપી છે.

ભવિષ્યકાળના બે પ્રકાર છે, એક અનન્યતાન (આજનો નહિ એવો) ભવિષ્યકાળ બતાવે છે, ને બીજો સામાન્ય પહેલો અસ્તન ને બીજો સામાન્ય ભવિષ્યકાળ કહેવાય છે. અસ્તન=આવતી કાલનો.

श्वस्तन सविभ्यङ्गाः।

		जि ५२०		छु आ०भ०	
प्र०	जेतास्मि	जेतास्थः	जेतास्मः	कर्ताहे	कर्तास्वहे
द्वि०	जेतासि	जेतास्थः	जेतास्थ	कर्तासे	कर्तासाधे
तृ०	जेता	जेतासौ	जेतारः	कर्ता	कर्तारी
				कर्तारः	

કત્ (કકાર) ને ક્રત્ (ક્રકાર) જેને અન્તે છે એવા ધાતુઓ, યુ, ર, ક્ષુ, શી, છુ, જ, ક્ષ, ખિ, હી (આત્મ૦, ર્ આત્મ૦સૂચક છે), ને શ્રિ, વળી હ (આત્મ૦), ને હ (ઉ૦, જ્ ઉ૦સૂચક છે), પિના એક અષ્ (સ્વર) વાળા ધાતુઓ અજન્ત (સ્વરાન્ત) ધાતુઓમાં નિધાત એટલે અનુદાત છે. અનુદાત કે નિધાત એટલે અનિદ સમન્વૃત્. અર્થાત્, અજન્ત ધાતુઓમાં કકારાન્ત, ક્રકારાન્ત, યુ વગેરે કારિકામાં ગણાવેલા ધાતુઓ સેદ છે, બાકીના એક સ્વરવાળા અનિદ છે. અનેક સ્વરવાળા તો સેદ છે

[illegible]

૨ ક્ષમ્, મૃજ, મુહ, ગાહ, સિષ, કૃપ, સ્યન્દ, નચ, ત્રપ, યિહ, મુહ, નૃપ,
 હપ્ મોરે વેદ ધાતુ છે

સામાન્ય ભવિષ્યકાળ.

સ્થા ૫૨૦

દા આત્મ૦

પ્ર૦	સ્થાસ્યામિ	સ્થાસ્યાવઃ	સ્થાસ્યામઃ	દાસ્યે	દાસ્યાવહે	દાસ્યામહે
દ્વિ૦	સ્થાસ્યસિ	સ્થાસ્યથઃ	સ્થાસ્યથ	દાસ્યસે	દાસ્યેધે	દાસ્યધ્વે
તૃ૦	સ્થાસ્યતિ	સ્થાસ્યતઃ	સ્થાસ્યન્તિ	દાસ્યતે	દાસ્યેતે	દાસ્યન્તે

જિ ૫૨૦

શી આત્મ૦

તૃ૦	જેપ્યતિ	જેપ્યતઃ	જેપ્યન્તિ	શયિષ્યતે	શયિષ્યેતે	શયિષ્યન્તે
-----	---------	---------	-----------	----------	-----------	------------

ક્રિયાતિપત્યથ.

સ્થા ૫૨૦

શી આત્મ૦

પ્ર૦	અસ્થાસ્યમ્	અસ્થાસ્યાવઃ	અસ્થાસ્યામઃ	અદાસ્યે	અદાસ્યાવહિ	અદાસ્યામહિ
દ્વિ૦	અસ્થાસ્યઃ	અસ્થાસ્યતમ્	અસ્થાસ્યત	અદાસ્યથા	અદાસ્યેધામ્	અદાસ્યધ્વમ્
તૃ૦	અસ્થાસ્યત્	અસ્થાસ્યતામ્	અસ્થાસ્યન્	અદાસ્યત	અદાસ્યેતામ્	અદાસ્યન્ત

આ ૩૫૧ ઉપરથી માવમ ૫૩૨૧ કે

૧ પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે —

ચિસ્તન ભવિષ્યકાળ.

૫૨૦

આત્મ૦

પ્ર૦	તાસ્મિ	તાસ્વઃ	તાસ્મઃ	તાહે	તાસ્યહે	તાસ્મહે
દ્વિ૦	તાસિ	તાસ્થઃ	તાસ્થ	તાસે	તાસાધે	તાધ્મે
તૃ૦	તા	તારૌ	તારઃ	તા	તારૌ	તારઃ

સામાન્ય ભવિષ્યકાળ.

૫૨૦

આત્મ૦

પ્ર૦	સ્યામિ	સ્યાવઃ	સ્યામઃ	સ્યે	સ્યાવહે	સ્યામહે
દ્વિ૦	સ્યસિ	સ્યથઃ	સ્યથ	સ્યસે	સ્યેધે	સ્યધ્વે
તૃ૦	સ્યતિ	સ્યતઃ	સ્યન્તિ	સ્યતે	સ્યેતે	સ્યન્તે

ક્રિયાતિપત્યર્થ.

૫૨૦

આત્મ૦

પ્ર૦	સ્યમ્	સ્યાવ	સ્યામ	સ્યે	સ્યાવહિ	સ્યામહિ
દ્વિ૦	સ્યઃ	સ્યતમ્	સ્યત	સ્યથાઃ	સ્યેધામ્	સ્યધ્વમ્
તૃ૦	સ્યત્	સ્યતામ્	સ્યન્	સ્યત	સ્યેતામ્	સ્યન્ત

૨ એ પ્રત્યયો વિકારક છે, માટે ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો ને ઉપાન્ત્ય હરવ સ્વરનો શુદ્ધ થાય છે

ગમ્ પર૦

સંગમ્ આત્મ૦

સામાન્ય અવિ૦

સામાન્ય અવિ૦

૮૦ ગમિષ્યતિ ગમિષ્યતઃ ગમિષ્યન્તિ સંગમસ્યતે સંગમસ્યેતે સંગમસ્યન્તે
હન્ પર૦ હનિષ્યતિ વગેરે. ક્રૂ પર૦ કરિષ્યતિ વગેરે.

૫૨૦ ક્રિયાતિ૦ અહરિષ્યત્ વગેરે મૃ આત્મ૦ ક્રિયાતિ૦ અમરિષ્યત્ વગેરે.
નિયમ:—

૩. ગમ્ પર૦, હન્, ને ક્રકારાન્ત ધાતુને સામા૦ અવિ૦ માં પ્રત્યયો પૂર્વે
હ આગમ આવે છે.

૪. જે નિયમે સામા૦ અવિ૦ ને લાગુ પડે છે તે ક્રિયા૦ ને પણ લાગુ પડે છે.
દષ્ટ—વર્તિષ્યતે, વર્ત્સ્યતિ; દષ્ટ—વર્ચિષ્યતે, વર્ચ્સ્યતિ; સ્યન્દ્—સ્યન્દિષ્યતે—સ્ય-
ન્સ્યતે તિ; કલ્પ્—કલ્પિતાદે-કલ્પ્તાદે-કલ્પ્તાસ્મિ, કલ્પિષ્યતે-કલ્પ્સ્યતે-કલ્પ્સ્યતિ.
નિયમ:—

૫ દષ્ટ, દષ્ટ, સ્યન્દ્, ને ક્રૂ સામા૦ અવિ૦ માં વિકરણે પરસ્મેપદી છે, ને
પરસ્મેપદી હોય ત્યારે પ્રત્યયો પૂર્વે હ આગમ આવતો નથી. ક્રૂ ને એ નિયમ
શ્રુત૦ અવિ૦ માં પણ લાગે છે.

દશ—દશા દશારૌ દશાર્; દશ્યતિ દશ્યતઃ દશ્યન્તિ; દદુમ્; દદૃ; પણ દષ્ટ,
દદૃષ્ઠા, દદિષ્ઠિ.

સૃજ્—સ્રજા, સ્રજ્યતિ, જદુમ્, સદૃ; પણ સૃષ્ટ, સૃષ્ટિ, સૃષ્ટા.

તૃપ્—તર્પિતા, તર્પ્તા, તર્પ્તા; તર્પિષ્યતિ, તર્પ્સ્યતિ, તર્પ્સ્યતિ.

નિયમ:—

(અ) અન્તર્ય કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા વિકારક પ્રત્યયો
પર છતાં દશ ને સૃજ્ ના ક્રૂ નો ગ્રાણ થવાને બદલે ર થાય છે ને ખીલ અનિદ્ધ
ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય ક્રૂનો વિકરણે ર થાય છે.

જેમકે દશ + તાન્દશ + તાન્દષ્ + તા (પા૦ ૨૮ નિ૦ અ)ન્દષ્ + ટાન્દષ્ટા.

દશ + સ્યતિન્દશ + સ્યતિન્દષ્ + સ્યતિન્દ્રક્ + સ્યતિ (પા૦ ૨૮ નિ૦ ઇ)ન્દ્રક્

દશ + પ્યતિન્દશ્યતિ. સૃજ્ + તુમ્સૃજ્ + તુમ્સૃષ્ + તુમ્સૃષ્ + દુમ્સૃદુમ્.

યજ્—યજા, યજ્યતિ, યદુમ્, યદૃ, યદૃષ્ઠા; સૃજ્—માર્જિતા, માર્જા; માર્જિષ્યતિ,

માર્જ્યતિ. (પા૦ ૨૮ નિ૦ જ).

બધાં રૂપોમાં જ્ નો વ થાય છે (પા૦ ૨૮ નિ૦ અ૦). તુમ્ વિકારક પ્રત્યય
છે. ત્ત ને દ્વા અવિકારક છે, માટે તેમાં સંપ્રસારણ થાય છે. મૃજ્ વેદ છે, વદ્ધિ
માટે પા૦ ૨૮ ને જ લુઓ.

નશ્—નશિતા, નંષ્ટા; નશિષ્યતિ, નદ્શ્યતિ. મસજ્—મદ્શ્વતા, મદ્શ્વતિ.

નિયમ:—

(આ) અન્તર્ય કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા વિકારક પ્રત્યય
પર છતાં નશ્ ને મસજ્ માં અન્ત્ય વર્ણ પૂર્વે નકાર ઉમેરાય છે.

हृ नो य् थाय छे, ने आआरान्त धातुभा विकल्पप्रयोगा इ आगम पूर्व य्
उभेराय छे

त्वत्कृते मुम्बापुर्या बहूनि पुस्तकान्यानेष्यामि ।

त्वयैष वष्यः । नो चेत्त्वां व्यापादयिष्यति ।

युद्धाय कृतनिश्चयोऽय दृश्यते दुरात्मा । तद्यदि कदाचित् तीक्ष्ण-
शृङ्गाभ्यां स्वामिन प्रहरिष्यति तन्महाननर्थः सप्तस्यते ।

न क्षायते क्रिमद्य वटवासिनां विहङ्गमानां संक्षयो भविष्यति नो वा ।
मया सह सुभाषितगोष्ठीमुखमनुभवन् मुखेन काल नेष्यति । न
त्वयास्य कृते चिन्ता कार्या ।

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ।
यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा । यदहरेव विर-
जेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ।

विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम् ।

षादे वादे जायते तत्सबोधः ।

गताद्युगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ।

आशा बलवती राजन् शल्यो जेयति पाण्डवान् ।

मयूरो बर्हिणो बर्हिं नीलकण्ठो भुजङ्गमुक् ।

केका वाणी मयूरस्य समो चन्द्रकमेचकौ ॥—इत्यमरः ।

श्लोके षष्ठ गुरु ज्ञेय सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तम दीर्घमन्ययोः ॥

मन्मता भव मद्रक्ता मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥

त्वंय्य सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इती द्वारपतैवासौ खेहस्तस्याः स तादृशः ॥

जतौ तु वंशस्थमुदीरित जरौ ।

નિમિત્તમુદિશ્ય હિ યઃ પ્રકુપ્યતિ
 ધ્રુવં સ તસ્યાપગમે પ્રસીદતિ ।
 અકારણદ્વેષપરો હિ યો ભવેત્
 કથં જનસ્તં પરિતોષયિષ્યતિ ॥

સુતાષ્ટપર્ણીજલરાશિયોગે
 નિવધ્ય સેતું વિશિષ્ટૈરસંગ્વૈઃ ।
 શ્રીરામચન્દ્રેણ સમર્પિતં તં
 રામેશ્વરાભ્યં નિયતં સ્મરમિ ॥

તૃણાદપિ લઘુસ્તૂલસ્તૂલાદપિ ચ યાચકઃ ।
 વાયુના કિં ન નીતોઽસૌ મામયં પ્રાર્થયેદિતિ ॥
 આલોહ્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ વિચાર્ય ચ પુનઃ પુનઃ ।
 શ્વમેકં મુનિષ્વજ્રં ધ્યેયો નારાયણઃ સદા ॥

અર્થ સાધીશ કે દેહ પાડીશ.
 ન્યારે હું યુંબઈ જઈશ ત્યારે તમારે માટે એ બે પુસ્તકો લાવીશ.
 વિદ્યાશ્રી ધનને ચોરો હરશે નહિ.
 માફ વચન નહિ ખાળીશ તો તને તેજ વડે બાળી મૂકીશ.
 દુરાત્મન, હું ફરીથી બોલો થઈશ નહિ.

નામ.

અચ્યુત (અદ્યુતઃ) (પું) - વિષ્ણુ.
 અપગમ (અપગમઃ) (પું) - દૂર થવું તે.
 અહન્ (ન૦) - દિવસ.
 આશા (સ્ત્રી) - આશા.
 કૈકા (સ્ત્રી) - મોરની વાણી.
 મૃદિન્ (પું) - મૃદસ્થાશ્રમી.
 મોઘી (સ્ત્રી) - વાર્તા, સંભાષણ.
 ઘમ્દ્રક (ઘમ્દ્રકઃ) (પું) - મોરના પી-
 ઠામાં નેત્રાકારચિહ્ન (ચાંદ્યો) હોય
 છે તે.
 જલરાશિ (પું) (તત્પું, જલ ન૦ +
 રાશિ પું સમૂહ) - દરીઓ.
 તત્ત્વબોધ (તત્ત્વબોધઃ) (પું) (તત્પું,
 તત્ત્વ ન૦ ખરી વાત + બોધ પું) -
 તત્ત્વનો - રહસ્યનો બોધ.

જલ (જલઃ - ડમ્) (પું, ન૦) - ૩.
 દુર્મિષ્ઠ (દુર્મિષ્ઠમ્) (ન૦) - દુઃકાળ,
 દુઃકાળ.
 નારાયણ (નારાયણઃ) (પું) (બહુ,
 નાર પું જળ + અવન ન૦ સ્થાન),
 જળ ■ સ્થાન ભેદ, હરિ, વિષ્ણુ.
 નિમિત્ત (નિમિત્તમ્) (ન૦) - કારણ.
 સીલકણ્ઠ (સીલકણ્ઠ) (પું) - મોર.
 પાણ્ઠવ (પાણ્ઠવઃ) (પું) - પાણ્ડુ
 રાજાનો પુત્ર.
 પ્રાતન્કાલ (પ્રાતર અબ્ય૦ સવાર)
 (પું) - સવારનો વખત.
 પ્રસાદ (પ્રસાદઃ) (પું) - મહેરબાની.
 વર્દિણ (વર્દિણઃ) (પું) - મોર.

વહિન્ (પું) (વહૈ નં પીધું + ઇન્
વાળું)-મોર.

વ્રજચર્ય (વ્રજચર્યમ્) (નં)-અધ્યચર્ય,
અધ્યચારીનું-અધ્યા (વેદનું અધ્યયન)
આચરનારનું-વ્રત, અધ્યચર્યાધમ.

સુજઙ્ગસુજ (પું)-સુજંજને-સર્થને ખા
નાર, મોર.

સુમ્બાપુરી (સ્ત્રી)-સુંબઈ.

મેચક (મેચકઃ) (પું)-મોરના પી-
છામાં નેત્રાકાર ચિહ્ન (ચાંદલો) હોય
છે તે

યોગ (યોગઃ) (પું)-જોડાવણું તે,
સંબધ.

વંદાસ્થ (વંદાસ્થમ્) (નં)-વૃત્તનું-
છન્દનું નામ છે.

વનિન્ (પું)-વનમાં રહેનાર, વાનપ્રસ્થ.

વાદ (વાદઃ) (પું)-વાદ, જે પ્રશ્નકારે!
વચ્ચે થતી તકરાર. [જ્ઞાન

વિજ્ઞાન (વિજ્ઞાનમ્) (નં)-વિરોધ

વિશિષ્ટ (વિશિષ્ટઃ) (પું)-ખાણ.

વિદક્ષમ (વિદક્ષમઃ) (પું)-પક્ષી.

શલ્ય (શલ્યઃ) (પું)-રાત્રી રાત્રી

શૂક્ર (શૂક્રમ્) (નં)-શીંગડું.

શ્લોક (શ્લોકઃ) (પું)-અનુક્રમ ૪૬

સંશય (સંશય) (પું)-નાશ.

સંદેહ (સંદેહઃ) (પું)-સંદેહ.

સમાપિત (સમાપિતમ્) (નં)-સાર-
અર્થકારયુક્ત વચન.

સદૃષ્ટિ (સ્ત્રી)-સારી વૃદ્ધિ.

સેતુ (પું)-પૂલ.

સુસામ્રપર્ણી (સ્ત્રી) (સુ અન્યં સામ્ર +
સામ્રપર્ણી સ્ત્રી)-સુંદર સામ્રપર્ણી નદી.

વિશેષ

અનારણદ્વેષપર (વહું, પર નં પ્રધાન
વસ્તુ)-કારણ વિના દ્વેષ રાખવો એજ
જેને પ્રધાન વસ્તુ છે એહું; કારણ
વિના દ્વેષ રાખવામાં તત્પર.

અસંસ્થ-અમણિત. [કહેલું.

ઘડીરિત (ઘડ્ + રૂઢી ના પ્રેરકનો ભૂં ૬૦)-
વૃક્ષ-અધુ.

ગતાવગતિક (વહું, ગત, ગમ્ નો ભૂં
૬૦ ગયહું + અવગતિ સ્ત્રી પાછળ
જહું, ક પ્રત્યય)-ગયલાની પાછળ
જનાર, ગાડરીઆ પ્રવાહ પેટે એક
આચરે તેમ આચરનાર.

તીક્ષ્ણ-તીણું. [રવા ચોખ્ખ.

ધ્યેય (ધ્યૈ નો વિધ્ય ૬૦)-ધ્યાન ધ-
પારમાર્થિક-ખરે માર્ગે જનાર, વારત-
વિક રીતે વર્તનાર.

વ્રજનિષ્ઠ (વહું, વ્રજન્ નં અધ્યા, નિષ્ઠા
સ્ત્રી તત્પરતા)-અધ્યામાં જેની આ-
સક્તિ છે તે, અધ્યાચિન્તાનમાં મગ્ન

મયાનિન્ (તત્પું, મત્ હું + યાનિન્)-
મને પૂજનાર.

મધુગન્ધિ (વહું, મધુ નં-મધ + ગન્ધ
પું ગન્ધ, વહું સં ને અન્તે સા
માન્ય રીતે ગન્ધ નું ગન્ધિ થાય છે)-
જેમા મધની ગન્ધ છે એવું.

રામેશ્વરાલય (વહું, રામેશ્વર પું +
આલયા સ્ત્રી નામ)-રામેશ્વર છે
નામ જેવું; જેવું નામ રામેશ્વર છે તે.

વદવાસિન્ (વદ પું-વડ + વાસિન્)-
વડમાં રહેનાર.

વપ્ય-નાશ કરવા ચોખ્ખ.

ચોત્રિય-શ્રુતિ બાણનાર. [સમર્પેલું.

સમાર્પિત (સમ્ + ઋ ના પ્રેરકનો ભૂં ૬૦)-

સમિત્વાણિ (વહું, સમિષ્ સ્ત્રી-ચજા-
દિને વિષે હોમવાનું લાકડું + પોણિ
પું-હાથ)-જેના હાથમા સમિધનું
લાકડું છે તે.

સુનિષ્પન્ન (સુ અન્યં જરાબર + નિષ્પન્ન

ધાતુ.

નિસ્ર + પદ્ નો ૭૦ ૬૦) - બરાબર સિદ્ધ થયેલું.	જા + પ્રજ (પ્રવ્રજતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) - સંન્યાસ લેવો.
અનુ + મૂ (અનુમતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) - આનુભવ કરવો.	વિ + આ + શ્વ્યા (ધ્યાશ્વ્યાતિ) (૨ ગ૦ ૫૦) - ધ્યાન-ચાન કરવું, સમજાવવું
પરિ + છૂપ્ (૪ ગ૦ ૫૦) - પ્રેરક-સંતોષ પમાડવો.	વિ + આ + પદ્ (૪ ગ૦ આ૦) પ્રેરક- મારવું.
પ્ર + છૂપ્ (પ્રકુપ્યતિ) (૪ ગ૦ ૫૦) - ખડું કોપવું.	વિ + રજ્ (વિરજતિ-તે, વિરજ્યતિ-ને) (૧ ગ૦ ૬૦, ૪ ગ૦ ૬૦) - સંસારથી કંટાળવું, વિરક્ત થવું
પ્રતિ + જા [જા] (પ્રતિજ્ઞાતિ- નીતે) (૬ ગ૦ ૬૦) - પ્રવિશ્વા કરવી.	સં + પદ્ (સંપત્તે) (૪ ગ૦ આ૦) - થવું

અન્યથા

આલોભ્ય (આ + ભુહ ૧ ગ૦ ૫૦ ના૦ પ્રે- રકનો અન્યથા ૬૦) - બારીક તપાસીને, હતરથા-ખીજી રીતે.	નિયતમ્-અવરથ.
હતિ-એ પ્રમાણે	નો-નહિ.
અદિષ્ટ (અદ્ + દિષ્ટ નો અન્યથા ૬૦) - હૃદયીને; મનમા લાવીને.	વિજ્ઞાનાર્થમ્ (જ્ઞ૦ તણ્, ક્રિયાવિરો અન્યથા, વિજ્ઞાન ન૦ + અર્થ) - વિજ્ઞા નને માટે.
નિગમ્ય (નિ + ગમ્ નો અન્યથા ૬૦) - ખાધીને.	સત્યમ્-ખરેખર.
	હ-ખરેખર, વાક્યભૂષા માટે વપરાય છે.

પાઠ ૩૭ મો.

પરોક્ષભૂતકાળ.

દુદોહ ગાં સ વજ્રાય સસ્યાય મમવા વિવમ્—દોહી પૃથ્વીને તેણે યરા માટે
ધાસ માટે ઇન્દ્રે સ્વર્ગને—તેણે (રધુએ) યરા કરવા માટે પૃથ્વીનું દોહન
કર્યું—પ્રભા પાસે પિત્ત લીધું (અને) ઇન્દ્રે ધાસ ઉત્પન્ન કરવા સ્વર્ગનું દોહન
કર્યું—વૃષ્ટિ કરી.

શિવધનુર્નામકિત્વા રામઃ સીતાં પ્રરિણિનાય—શિવધનુને નમાવીને રામ
સીતાને પરણ્યા.

સ રાજા મૃગયાં કર્તુ વનં જગામ—તે રાજા શિકાર કરવા વન ગયો.

સેનયો ૨૨ લં યુદ્ધં ભૂચ્ચ—એ સેના વચ્ચે જારે યુદ્ધ થયું.

તત્ર વિપ્રાશ્રમાખ્યાસે ચૈશ્યમેક દદર્શ સ —ત્યા આદ્યણુના આશ્રમની પાસે એક વૈશ્યને તેણે જોયો

અપવિષ્ટૌ કથા કાશ્ચિન્નક્રતુર્વૈશ્યપાર્થિવી—એટલા વૈશ્ય અને રાજાએ ઠપકો વાતો કરી

બહુ જગદ પુરસ્તાત્તસ્ય મત્તા કિલાહમ્—હું તેની આગળ બહુ બોલી, ખરેખર, હું બેભાન—ગાફલ હતી

જન ન સત્ત્વેવ્વધિકો જ્ઞાધે તસ્મિન્ જન ગોસરિ ગાહમાને—તે ગોસા રક્ષક રાજા વનમા પ્રવિષ્ટ થયો એટલે પ્રાણીઓમા બળવાને બળહીનને બાધ ન કર્યો—પીડ્યું નહિ

આ પાઠમા પરોક્ષભૂતકાળના રૂપોના દાખલા આપ્યા છે સસ્કૃતમા નહુ ભૂતકાળ છે તેના અર્થમા પ્રથમ ફેર હતો, પાઠગથી જતો રહ્યો

પરોક્ષભૂતકાળનો મૂળ અર્થ પરોક્ષ ક્રીડામા ન આવે એમ થયેલી ક્રિયા દર્શ્ય વધાનો છે અર્થાત્ તે દૂરના ભૂતકાળ માટે વધરાય છે સસ્કૃત સાહિત્યમા એ કાળનો પ્રયોગ પણો છે પહેલા પુરુષમા તે બેભાનમા થયેલુ દર્શ્ય છે જેમકે બહુ જગદ પુરસ્તાત્તસ્ય મત્તા વિજાહમ્.

પરોક્ષભૂતકાળ.

મદ્ ૫૨૦

મ્ર૦	જગદ્	ગાદ	જગદિવ	જગદિમ
દ્વિ૦	જગદિધ	જગદધુ	જગદ	
તૃ૦	જગાદ	જગદત્	જગદ્	

વિન્ ૫૨૦

વિન્	વિવિશિય	વિવિશિમ
વિવોશિધ	વિવિશધુ	વિવિશ
વિવોશ	વિવિશત્	વિવિશ્ય

મુદ્ આત્મ૦

મ્ર૦	મુમુદે	મુમુદિમહે	મુમુદિમહે
દ્વિ૦	મુમુદિપે	મુમુદાપે	મુમુદિલ્લે
તૃ૦	મુમુદે	મુમુદાતે	મુમુદિરે

મૃદ્ આત્મ૦

મૃદ્	મૃષ્ટપિવહે	મૃષ્ટપિમહે
મૃષ્ટપિપે	મૃષ્ટપાપે	મૃષ્ટપિલ્લે
મૃષ્ટપે	મૃષ્ટપાતે	મૃષ્ટપિરે

તુ ૫૨૦

મ્ર૦	તુનવ-નાવ	તુત્રિવ	તુત્રિમ
દ્વિ૦	તુનવિધ	તુત્રવધુ	તુત્રવ
તૃ૦	તુનાવ	તુત્રવત્	તુત્રવ્

૧ આ રૂપો હપરથી માનમ પડશે કે પરોક્ષભૂતકાળમા ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થાય છે દર્શાવના નિયમે ૩૦ મા પાઠમા આપેલા છે

૨ પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે —

	પરં			આત્મં		
પ્રં	અ	વ	મ	એ	વહે	મહે
દ્વિં	થ	અપુસ	અ	સે	આયે	છે
તૃં	અ	અતુસ	તુસ	એ	આતે	હરે

૩. હ આગમ સર્થ શકે એવા પ્રત્યયો વ, મ, ને થ અને વહે, મહે, સે, ને છે છે (પાં ૩૬ મો).

૪. પરસ્મૈપદના એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક છે, જાણીના પ્રત્યયો તેમજ આત્મનેપદના પ્રત્યયો અવિકારક છે.

૫. વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના અન્ત્ય સ્વર ને ઉપાન્ત્ય હરષ સ્વરનો ગુણ થાય છે; પ્રં એં વં માં ધાતુના અન્ત્ય સ્વરની ને ઉપાન્ત્ય જની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે ને તૃં એં વં માં નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે.

૬. સ્કારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય હ નો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં સ્વ થાય છે.

કૃ ઉં

	પરં			આત્મં		
પ્રં	ચકાર-કાર	ચકૃવ	ચકૃમ	ચક્રે	ચકૃવહે	ચકૃમહે
દ્વિં	ચકર્થ	ચક્રપુઃ	ચક્ર	ચક્રપે	ચક્રાપે	ચક્રહે
તૃં	ચકાર	ચક્રતુઃ	ચક્રુઃ	ચક્રે	ચક્રાતે	ચક્રિરે

શ્ચ પરં

સૃ પરં

૦	શુધ્ધ-શ્રાવ	શુશ્રુવ	શુશ્રુમ	સસર-સાર	સસ્રવ	સસ્રમ
દ્વિં	શુશ્રોષ	શુશ્રુવશુઃ	શુશ્રુવ	સસર્ષ	સસ્રપુઃ	સસ્ર
તૃં	શુશ્રાવ	શુશ્રુવતુઃ	શુશ્રુવુઃ	સસાર	સસ્રતુઃ	સસ્રુ

ઉપરનાં રૂપો તપાસવાથી માત્રમ પડશે કે એ ધાતુઓમાં હ આગમ આવતો નથી. એનો નિયમ:—

૭. કૃ, સ્ત, ષ્ટ, જ, સ્ત, ઙ, સુ, ને શ્રુ એ આઠ ધાતુઓમાં પ્રત્યયપૂર્વે હ આગમ આવતો નથી.

૮. છે ની પૂર્વે અ કે આ સિવાય કોઈ પણ ધાતુસ્વર આવે તો તેનો નિત્ય દ્વ થાય છે; ચકૃદ્વ.

ત્રી પરં

ત્રી આત્મં

પ્રં	ચિક્રય-ક્રાય	ચિક્રિયિવ	ચિક્રિયિમ	ચિક્રિયે	ચિક્રિયિયહે	ચિક્રિયિમહે
દ્વિં	ચિક્રેય-ક્રાયિય	ચિક્રિયિયુઃ	ચિક્રિય	ચિક્રિયિપે	ચિક્રિયાપે	ચિક્રિયિધેદ્વે
તૃં	ચિક્રાય	ચિક્રિયતુઃ	ચિક્રિયુઃ	ચિક્રિયે	ચિક્રિયાતે	ચિક્રિયિરે

પ્રચ્છ ૫૨૦

ત્યજ્ ૫૨૦

પ્ર૦	પપ્રચ્છ	પપ્રચ્છિવ	પપ્રચ્છિમ	તત્યજ ત્યાજ	તત્યજિવ	તત્યજિમ
દ્વિ૦	પપ્રચ્છિથ-	પ્રપ્રચ્છથુઃ	પપ્રચ્છ	તત્યજિથ-	તત્યજથુઃ	તત્યજ
	પપ્રથ			તત્યજથ		
તૃ૦	પપ્રચ્છ	પપ્રચ્છતુઃ	પપ્રચ્છુઃ	તત્યાજ	તત્યજતુઃ	તત્યજુઃ

સૃ આત્મ૦

હ ૫૨૦

પ્ર૦	મમર-માર	મમ્રિવ	મમ્રિમ	જહર-હાર	જહિવ	જહિમ
દ્વિ૦	મમર્થ	મમ્રથુઃ	મમ્ર	જહર્થ	જહ્રથુઃ	જહ્ર
તૃ૦	મમાર	મમ્રતુઃ	મમ્રુઃ	જહાર	જહ્રતુઃ	જહ્રુઃ

આ રૂપો ઉપરથી નીકળતા નિયમો:—

૬. જ, જ્ઞ, મ્, મ્ઞ, સ્, સ્ઞ, હ, હ્, ને જુ એ આઠ ધાતુ સિવાયના બધા ધાતુમાં ધ સિવાય બધા પ્રત્યયો પૂર્વે હ આગમ નિત્ય આવે છે.

અનિદ્દ હોય તો પણ હ આગમ નિત્ય આવે છે; જેમકે તત્યજિવ, મમ્રિમ, પ્રપ્રચ્છિમ, ચિક્રિયિષે વગેરે.

૧૦. ક્કારાન્ત અનિદ્દ ધાતુમાં ધ પૂર્વે હ આગમ આવતો નથી; જેમકે મમર્થ, જહર્થ.

૧૧. અજન્ત કે અકારવાળા અનિદ્દ ધાતુમાં ધ પૂર્વે હ આગમ વિકલ્પે આવે છે; તત્યજિથ-તત્યજથ; પપ્રચ્છિથ-પપ્રથ; ચિક્રિયિથ-ચિક્રેથ.

૧૨. હ કે રૂ ની પૂર્વે સંયુક્ત બ્યંજન હોય તો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય ૫૨ છતાં તેનો રૂ થાય છે, ને સંયુક્ત બ્યંજન ન હોય તો રૂ થાય છે.

૧૩. જુ ધાતુ પરોક્ષભૂતકાળમાં ૫૨ સ્મૃતિ છે. અવિ૦ ને ક્રિયા૦ માં પણ છે (જુઓ પા૦ ૩૬ નિ૦ ૭).

૧૪. જ્યે ની પૂર્વે હ આગમ હોય ને તે રૂ ની પૂર્વે જ્ઞ, રૂ, જ્ઞ, જ્ઞ કે રૂ હોય તો રૂ જો નો વિકલ્પે રૂ થાય છે; ચિક્રિયિષ્વે-રૂ.

મૂ ૫૨૦

જિ ૫૨૦

પ્ર૦	વમૂવ	વમૂવિવ	વમૂવિમ	જિમવ-માવ	જિમ્પિવ	જિમ્પિમ
દ્વિ૦	વમૂવેથ	વમૂવથુઃ	વમૂવ	જિમવિથ-જેથ	જિમ્પિથુઃ	જિમ્પ
તૃ૦	વમૂવ	વમૂવતુઃ	વમૂવુઃ	જિમાવ	જિમ્પતુઃ	જિમ્પુઃ

હિ ૫૨૦

ચિ ૭૦

તૃ૦ જિવાય વગેરે.

ચિવાય-કાવ ચિવ્યે, ચિક્રે વગેરે.

૧૫. મૂ ધાતુનાં ૩૫ વમૂવ અંગ ઉપરથી કરવાં.

૧૬. જિ ધાતુના જ્ઞ નો રૂ ને હિ ના રૂ નો રૂ થાય છે; અને ચિ ના રૂ નો વિકલ્પે રૂ થાય છે.

પા ૫૨૦

મ્લે ૫૨૦

પ્ર૦	પપૌ	પપિવ	પપિમ	મમ્લૌ	મમ્લિવ	મમ્લિમ
દ્વિ૦	પપિથ પપાથ	પપથુઃ	પપ	મમ્લિથ મમ્લાથ	મમ્લથુઃ	મમ્લ
તૃ૦	પપૌ	પપતુઃ	પપુઃ	મમ્લૌ	મમ્લતુઃ	મમ્લુઃ

જા—જસૌ; જૈ—જલૌ.

નિયમો:—

૧૭ આકારાન્ત ધાતુમાં પ્ર૦ એ વ૦ ને તૃ૦ એ વ૦ નો પ્રત્યય ઔ છે. સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય ૫૨ ઉતાં ને થ પૂર્વે હ આગમ આવ્યો હોય ત્યારે આકારનો લોપ થાય છે.

૧૮. એ, ઈ, ઓ, ને ઔ બેને અન્તે હોય એવા ધાતુને ગણકાર્યરહિત કાળ ને અર્થમાં આકારાન્ત ગણી રૂપે કરવા; જૈ—જ્ઞાતા, જ્ઞાસ્યતિ, જગ્મૌ.

ગમ્ ૫૨૦

હન્ ૫૨૦

પ્ર૦	જગમ-ગામ	જગિમિવ	જગિમિમ	જગન-ધાન	જગિવ	જગિમ
દ્વિ૦	જગમિથ જગન્થ	જગમથુઃ	જગમ	જગનિથ-જગન્થ	જગમથુઃ	જગમ
તૃ૦	જગામ	જગમતુઃ	જગમ્	જગાન	જગમતુઃ	જગમ્

ઘસ—જઘાસ જઘસતુઃ જઘ્ઃ જઘસિથ અદ્—આદ-જઘાસ, આદિથ-જઘનિથ

ચન્—ચપાન ચાનનુઃ ચાનુઃ

જન્—જસે જજાતે જસિરે

નિયમો:—

૧૯. અદ્ ને કેકાણે પરાક્ષભૂતકાળમાં ઘસ આદેશ વિકલ્પે થાય છે ને તેને થ પૂર્વે નિત્ય હ આવે છે. અદ્ ને ક્ર ધાતુમાં થ પૂર્વે નિત્ય હ આવે છે.

૨૦. ગમ્, હન્, જન્, ચન્, ને ઘસ ધાતુઓમાં અવિકારક પ્રત્યય ૫૨ ઉતાં અ લોપાય છે. હન્ માંના હ નો ઘ થાય છે. અ લોપાય ત્યારે ઘસ ં (ઘસ-ઘસ-શ્ચ) શ્ ને જન્ ં (જન્-જન્) શ્ થાય છે.

પુરા કિલ સમસ્તે ક્ષિતિમણ્ડલે સુરથો નામ રાજા વમ્ભુવ । ઔર-સાન્ પુત્રાનિવ પ્રજાઃ સમ્યક્ પાલયતસ્તસ્ય કેચિદ્ ભૂપાઃ કાશ્વવો વમ્ભુવુઃ । તૈઃ સહાતિપ્રવલસ્ય તસ્ય યુદ્ધં વમ્ભુવ । ન્યૂનૈરપિ તૈર્યુદ્ધે સ જિગ્યે । તતઃ સ સ્વપુરમાધાતો નિજદેશાધિપોઽભવત્ । તન્નાપિ સ પ્રવલારિભિરાક્રાન્તઃ । ઈર્બલસ્ય તસ્ય કોશો ઘલં ચ સર્વ સ્વપુરેઽપિ દુરાત્મભિર્બલિમિરરિભિરપજદ્ધે । તતો હૃતસ્વામ્યઃ સ ભૂપતિર્મૃગયા-વ્યાજેન હયમારુદ્ધૌકાકો ગહનં વનં જગામ તથ ચ કસ્યચિદ્ દ્વિજવ-ર્યસ્થાશ્રમપદં દદર્શ । તેન યુનિના સત્કૃતરતસ્મિન્નાશ્રમે સ કંચિત્

कालं तस्यौ ममत्वारुष्टचेतनः सन्नचिन्तयच्च । यत्पुरं मत्पूर्वः पूर्वं
पालितं तदधुना मया हीनम् । न जाने मद्भृत्यैरसदृष्टैर्धर्मतः पाल्यते
नो वा । धनभोजनैर्नित्यं प्रसादिता मदनुयायिनोऽन्यान्यमहीभृतां
घृतिं कुर्वन्ति । अतिद्वेषेन संचितः कोशस्तेषामसद्वयैः क्षयं
गमिष्यतीति ॥

ज्ञेया चसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजं च ।

इत्येव चिन्तयति कोशगते द्विरेफे

हा हन्त हन्त नलिनीं गज उन्मुल्ल ॥

न तल्ललं यत्र सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद्यदलीनपद्पदम् ।

न पद्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कल

न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोरिति यो वभाषे ।

नूनं न दृष्टं कविनापि तेन

दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा—

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

येन यमल दुष्यन्त राज शिखर करवा वन यथे । त्या ३०५ न कविना आश्र
भमा चेष्टा । आश्रमना आश्रमा तेष्टे शकुन्तलाने ने सभायो साधे वृक्षाने पार्श्वी
सीथती जेह । तेने ने शकुन्तलाने पररपर प्रेम यथे अने ते शकुन्तलाने गान्धर्व-
विवाहे परष्टये ।

नाम.

आविष (अविष) (पु०)-राज.

अभ्यास (अक्षयास) (पु०)-सा-

भीष्य; पाठोऽश.

असद्वय (असद्वय) (पु०)

द्वे (कर्म०, असत्=अराज+व्यय पुं०=
असत्)-पेटो असत्.

कोश (कोश) (पु०)-१ अलनो, २
जीवायु क्लृप्त.

ક્ષિતિમણ્ડલ (ક્ષિતિ સ્ત્રી + મણ્ડલ ના) (ના) - આખી પૃથ્વી.	(મૃગયા સ્ત્રી + વ્યાજ પું કપટ, ખાતું) શિકારનું ખાતું. [નામ છે.
ગો (સ્ત્રી) - પૃથ્વી.	વસન્તતિલકા-કમ્ (સ્ત્રી, ના) - હન્દનું
ચેતન (ચેતનઃ) (પું) - મન.	વાસસ (ના) - કપડું, વસ્ત્ર.
દારિદ્ર્યદોષ (દારિદ્ર્યદોષઃ) (પું) (કર્મ, દારિદ્ર્ય ના = ગરીબાઈ + દોષ પું) - ગરીબાઈથી દોષ.	વિપ્ર (વિપ્રઃ) (પું) - બ્રાહ્મણ.
દેહિન્ (પું) - આત્મા.	હૃત્તિ (સ્ત્રી) - આશ્ચર્યિકા.
ધનુસ (ના) - ધનુષ, કામઢું.	પદ્મપદ (પદ્મપદઃ) (પું) - સમર.
નલિની (સ્ત્રી) - કમલિની.	સંનિપાત (સંનિપાતઃ) (પું) - સમૂહ.
ભાસ્વત્ (પું) - સૂર્ય.	સત્ત્વ (સત્ત્વમ્) (ના) - પ્રાણી.
મઘનમ્ (પું) - ઇન્દ્ર. [હું પછું.	સસ્ય (સસ્યમ્) (ના) - અન્ન.
મમત્વ (મમત્વમ્) (ના) - મમતા,	સપ્રમાત (સપ્રમાતમ્) (ના) - સાર પ્રભાત.
મહીમૃત્ (પું) - રામ.	સુરય (સુરયઃ) (પું) - રાત્રનું નામ છે.
મૃગયાવ્યાજ (મૃગયાવ્યાજઃ) (પું)	સ્વામ્ય (સ્વામ્યમ્) (ના) - સ્વામીપણું.
	હય (હયઃ) (પું) - ઘોડો.

વિશેષ

અતિપ્રવલ-ધણું બળવાનું.	ગોપ્ત-રક્ષણ કરનાર.
અતુયાયિન્-પાછળ જનાર, અનુચર.	જીર્ણ (જૂનો બૂંદો) - ધસાઈ ગયલું.
અસદ્વૃત્ત (વદ્) - નહારાં આચરણવાળું.	તુમુલ-ભારે.
આકૃષ્ટ (આ + કૃષ્ નો બૂંદો) - ખેંચાયલું.	દ્વિજવર્ય-દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ.
આક્રાન્ત (આ + ક્રાન્ નો બૂંદો) - ઘેરાયલું. [ખેડેલું.	નિજ-પોતાનું.
અપવિષ્ટ (અપ + વિષ્ નો બૂંદો) - ઝન-ઘણું, ઓછા બળવાળું.	ન્યૂન-ઘણું; ઓછા બળવાળું.
ઔરસ (ઔરસ ના = પેટ એ ઉપરથી) - પેટનું; પોતાનું.	પ્રસાદિત (પ્ર + સદ્ ના પ્રેરકનો બૂંદો) - પ્રસન્ન કરેલું. [કરેલું.
કલ-અરપદ મધુર, કાલું.	સંચિત (સમ્ + ચિ નો બૂંદો) - એકઠું
મહન-ઘાંટું.	સત્કૃત (સત્ પૂર્વક કૃ નો બૂંદો) - સત્કાર કરેલું; માન આપેલું.
મુળરાગિનાશિન્-ગુણસમૂહનો નાશ કરનાર.	સમસ્ત-બધું.
	સુચારુ-અતિશુદ્ધ.
	હીન (હા 'તળવું' નો બૂંદો) - તળવળું, વિનાનું.

ધાતુ.

અપ + હ (અપહરતિ) (૧ ગાં ૫૦) - લઈ જતું.	હદ્ + મૂલ્ (હન્મૂલતિ) (૧ ગાં ૫૦) - મુળથી ઉખેડી નાખતું
---------------------------------------	---

गद् (गदति) (१ ग० ५०)-जोखुं
गाह् (गाहते) (१ ग० आ०)-पेसपु.
गुञ् (गुञ्जति) (१ ग० ५०)-गलुगलुं
नि + मज्ज [मज्ज] (निमज्जति) (१
ग० ५०)-निमज्ज मधु, गूडुं
परि + नी [णी] (परिणयति) (१
ग० ५०)-परलुं.

पालय (पा २ ग० ५० 'पाणयुं' नु प्रेरक
अंज)-पाणयुं.
वाघ (वाघते) (१ ग० आ०)-पीडय
सम् + या (संयाति) (२ ग० ५०)-
लुं, प्रवेश करवा
इस् (इसति) (१ ग० ५०)-इसय

अन्वय.

किल-अतिशयायक, अरेअर; जेम
कहे छे.
नामयित्वा (नम् न्ना प्रेरकनो अन्व०
ह०)-नभापीने.

ननम्-निश्चयवायक छे
पुरा-अगाह, पूर्व.
पूर्वम्-अगाह. [ह०]-तछने.
विहाय (वि + हा 'तल्लु' नो अन्व०

पाठ ३८ भा.

परैक्षभूतकाण (नारी)

जनको हि वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेन ईजे (यज्ञेनेजे)-अरेअर, विदे-
हना राजा जनके बहुत दक्षिणावाणा यरा वडे यरा कयो (यरा कयो तेभा बहुत
दक्षिणा आपी).

ते कपीन्द्रा मनुं रोद्धु न शोकुः-ते वानरोभा अछ वानरो क्रोध अछ-
काववा शक्तिमान् यथा नहि

तयोस्तुमुलं युद्धं समापेदे-ते जे वय्हे भारे युद्ध थयुं.

निशम्य देवानुचरस्य वाक्य मनुष्यदेव पुनरप्युवाच-देवना (शिवना)
अनुयरनु वाक्य साभणीने मनुष्योना राजाओ इरी कछुं.

विश्वामित्रमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठ स्वागत व्याजहार-विश्वामित्रने
आवता जेष्ठ वसिष्ठे तेने स्वागत कछु (सत्कार कयो, जेने पधायो कछु)

परैक्षभूतकाण

पच् ५२०

शक् ५२०

प्र०	पपच-पाच	पेचि	पेचिम	शशक शक	शेकिज	शेकिम
द्वि०	पेचि-पपकथ	पेचपु	पेच	शेकिथ-शकथ	शेकथ	शेक
तृ०	पपाच	पेचतु	पेचु	शशक	शेकतु	शेकु

तृ ५२०

सम् ५२०

तृ०	ततार	तेरु	तेर	वधाम	वधमत	धेमत	वजय	धेय
-----	------	------	-----	------	------	------	-----	-----

ક્ષિતિમણ્ડલ (ક્ષિતિ સ્ત્રી + મણ્ડલ ના) (૧૦) - આખી પૃથ્વી.
 ગો (સ્ત્રી) - પૃથ્વી.
 ચેતન (ચેતનઃ) (પું) - મન.
 દારિદ્રદોષ (દારિદ્રદોષઃ) (પું) (કર્મ, દારિદ્ર નામ ગરીબાઈ + દોષ પું) - ગરીબાઈથી દોષ.
 દેહિન્ (પું) - આત્મા.
 ધનુસ્ (ના) - ધનુષ, કામકું.
 નલિની (સ્ત્રી) - કમલિની.
 માસ્વત્ (પું) - સૂર્ય.
 મઘનૂ (પું) - ઇન્દ્ર. [હંપણું.
 મમત્વ (મમત્વમ્) (ના) - મમતા,
 મહીમૃત્ (પું) - રાજ.
 મૃગયાવ્યાજ (મૃગયાવ્યાજઃ) (પું)

(મૃગયા સ્ત્રી + વ્યાજ પું કપટ, બાનું) શિકારનું બાનું. [નામ છે.
 વસન્તતિલકાકમ્ (સ્ત્રી, ના) - ઉન્નતું
 વાસસ્ (ના) - કપડું, વસ્ત્ર.
 વિપ્ર (વિપ્રઃ) (પું) - બ્રાહ્મણ.
 દત્તિ (સ્ત્રી) - આલવિકા.
 પદ્મપદ્ (પદ્મપદ્) (પું) - શ્વમર.
 સંનિપાત (સંનિપાતઃ) (પું) - સમૂહ.
 સત્વ (સત્ત્વમ્) (ના) - પ્રાણી.
 સસ્ય (સસ્યમ્) (ના) - અન્ન.
 સુપ્રમાત (સુપ્રમાતમ્) (ના) - સાક્ષ
 પ્રમાત.
 સુરય (સુરયઃ) (પું) - રાત્રનું નામ છે.
 સ્વામ્ય (સ્વામ્યમ્) (ના) - સ્વામીપણું.
 હય (હય) (પું) - ઘોડો.

વિશેષ

અતિપ્રચલ-ધણું બળવાનું.
 અનુયાયિન્-પાછળ જનાર, અનુચર.
 અસદૃષ્ટ (અસદૃષ્ટ) - નહારાં આચરણવાળું.
 આકૃષ્ટ (આ + કૃષ્ નો ભૂ ૬૦) - ખેંચાયેલું.
 આક્રાન્ત (આ + ક્રમ્ નો ભૂ ૬૦) - ઘેરાયેલું. [ખેંટેલું.
 અપવિષ્ટ (અપ + વિષ્ નો ભૂ ૬૦) -
 ઉત્ત-ગિયું, એકા બળવાળું.
 ઔરસ (ઔરસ નામ પેટ એ ઉપરથી) -
 પેટનું; પોતાનું.
 ફલ-અરપણ મધુર, કાલું.
 ગદન-લિડું.
 ગુણરાશિનાશિન્-ગુણસમૂહનો નાશ કરનાર.

ગોચર-રક્ષણ કરનાર.
 જીર્ણ (જૂ નો ભૂ ૬૦) - ધસાઈ ગયેલું.
 તુમુલ-ભારે.
 દ્વિજવર્ય-દ્વિલેખાં શ્રેષ્ઠ.
 નિજ-પોતાનું.
 ન્યૂન-છેલું; એકા બળવાળું.
 પ્રસારિત (પ્ર + સદ્ ના પ્રેરકનો ભૂ ૬૦) - પ્રસન્ન કરેલું. [કરેલું.
 સંચિત (સમ્ + ચિ નો ભૂ ૬૦) - એકલું
 સત્વૃત (સત્ પૂર્વક કૃ નો ભૂ ૬૦) -
 સત્કાર કરેલું; માન આપેલું
 સમસ્ત-બધું.
 સુચાર-અતિસુંદર.
 હીન (હા 'લગ્ન' નો ભૂ ૬૦) -
 લગ્નયુક્ત, વિનાનું.

ધાતુ.

અપ + હ (અપહરતિ) (૧ ગા ૫૦) -
 લઈ જતું.

ઉદ્ + મૂલ્ (ઉન્મૂલતિ) (૧ ગા ૫૦) -
 મૂળથી ઉખેડી નાખતું

ગદ્ (ગદતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-ખેલણું.
 ગાદ્ (ગાદતે) (૧ ગ૦ આ૦)-પેસણું.
 ગુજ્ (ગુજતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-ગણુગણું.
 નિ + મજ્જ [મજ્જ] (નિમજ્જતિ) (૧
 ગ૦ ૫૦)-નિમજ્જ થણું; બૂણું.
 પરિ + ની [ણી] (પરિણયતિ) (૧
 ગ૦ ૫૦)-પરણું.

પાલય (પા ૨ ગ૦ ૫૦ 'પાળણું' તું પ્રેરક
 અર્થ)-પાળણું.
 વાપ્ (વાપતે) (૧ ગ૦ આ૦)-પીડણું.
 સમ્ + યા (સંયાતિ) (૨ ગ૦ ૫૦)-
 ળણું; પ્રવેશ કરવો.
 હસ (હસતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-હસણું.

અન્યથ.

કિલ-એતિહાવાચક; ખરેખર; એમ
 કહે છે.
 નામપિત્વા (નમ્ ના પ્રેરકનો અન્યથા
 કૃ૦)-નમાવીને.

નનમ્-નિશ્ચયવાચક છે.
 પુરા-અગાઉ, પૂર્વે.
 પૂર્વમ્-અગાઉ. [કૃ૦]-તછને.
 વિહાય (વિ + હા 'તજણું' નો અન્યથા

પાઠ ૩૮ આ.

પરોક્ષભૂતકાળ (ભરી).

જનકો હિ વૈદેહો ઘટુદક્ષિણેન યજ્ઞેન ર્જજે (યજ્ઞેનેજે)-ખરેખર, વિદે-
 હના રાજા જનકે બહુ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ વડે યજ્ઞ કર્યો (યજ્ઞ કર્યો તેમાં બહુ
 દક્ષિણા આપી).

તે કપીન્દ્રા મન્યું રોહું ન શોકુઃ-તે વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ વાનરો ક્રોધ અટ-
 કાવવા શક્તિમાન થયા નહિ.

તયોસ્તુમુલં મુદ્ધં સમાપેદે-તે બે વચ્ચે ખારે મુદ્ધ થયું.

નિશમ્ય દેવાનુચરસ્ય વાક્યં મનુષ્યદેવઃ પુનરપ્યુવાચ-દેવના (શિવના)
 અનુચરનું વાક્ય સાંભળીને મનુષ્યોના રાજાએ ફરી કહ્યું.

વિશ્વામિત્રમાગતમભિપ્રેક્ષ્ય વસિષ્ઠઃ સ્વાગતં વ્યાજહાર-વિશ્વામિત્રને
 આવતા ભેષ્ટ વસિષ્ઠે તેને સ્વાગત કહ્યું (સત્કાર કર્યો, બહે પધાર્યો કહ્યું).

પરોક્ષભૂતકાળ.

પદ્ ૫૨૦

શક્ ૫૨૦

પ્ર૦	પપ્ચ પાચ	વેચિવ	વેચિમ	ગગચ ગાક	શેકિવ	શેકિમ
દિ૦	વેચિપ-પપચ	વેચણુ:	વેચ	શેકિવ-ગગચ	શેકણુ:	શેક
તૃ૦	પપાચ	વેચતુ:	વેચુ:	ગગારુ	શેકતુ:	શેકુ

તૃ ૫૨૦

સમ્ ૫૨૦

તૃ૦ તતાર તેરતુ તેરુ વષામ વષમતુ-ષેમતુ: વષમુ-ષેમુ.

મજ્ ૫૨૦

રાજ્ ૫૨૦

ત્વ૦ વમાજ મેજતુઃ મેજુઃ રરાજ રરાજતુઃ-રેજતુઃ રરાઙુઃ-રેઙુઃ

ત્યજ્ ૫૨૦

વમ્ ૫૨૦

ત્વ૦ તત્યાજ તત્યજતુઃ તત્યઙુઃ ઘવામ ઘવમતુઃ ઘવમુઃ

મજ્

ત્વ૦ વમજ વમજતુઃ વમઙુઃ

૩પેા ઉપરથી નીકળતા નિયમોઃ—

૧. જે ધાતુના આદિ વ્યંજનનો અભ્યાસમાં ફેરફાર થતો ન હોય તે જેમાં અકાર બે અસંયુક્ત વ્યંજનો વચ્ચે આવેો હોય તેમાં અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ને ફ આગમવાળા ઘ પર છતાં અભ્યાસનો લોપ થાય છે ને અકારનો ફકાર થાય છે.

૨. ત્, કલ્, મજ્, ઘ્રપ્ વગેરે ધાતુમાં પશુ એત્વ ને અભ્યાસલોપ થાય છે; ધમ્, ઘસ, રાજ્, માજ્ આદિ ધાતુમાં વિકલ્પે થાય છે.

૩. વકારથી શરૂ થતા ધાતુમાં બે ફેરફાર થતો નથી.

સ્મૃ ૫૨૦

ક્ષ ૫૨૦

ક્ષ ૫૨૦

ત્વ૦ સસ્માર સસ્મરતુઃ સસ્મઃ દ્વિ૦ આરિથ આરધુઃ આર ચક્રાર ચક્ષરતુઃ
ચક્ષરઃ

૪. ક્ષની પૂર્વે બેડાક્ષર હોય એવા ક્ષકારાન્ત ધાતુઓ, ક્ષકારાન્ત ધાતુઓ, જાગૃ ને ક્ષ અવિકારક પ્રત્યયો પર છતાં પશુ ળ્ પામે છે.

યજ્ ૫૨૦

ઘઙ્ ૫૨૦

પ૦	ઇપજ-યાજ	ઈજિવ	ઈજિમ	ઝવહ-વાહ	ઝહિવ	ઝહિમ
દ્વિ૦	ઇજયિધ-ઇયઘ	ઈજધુઃ	ઈજ	ઝવહિધ-ઝગોઢ	ઝદધુઃ	ઝદ
ત્વ૦	ઇપાજ	ઈજતુઃ	ઈઙુઃ	ઝવાઢ	ઝદતુઃ	ઝદુઃ

યજ્ + ધ-ઇઅયજ્ + ધ-ઇયજ્ + ધ-ઇયપ્ + ધ (પા૦ ૨૮ નિ૦ અ)-ઇયપ્ + ઠ-ઇયઘ.

યજ્ + અધુઃ-ઇજ્ + અધુઃ-ઇઙ્ + અધુઃ-ઈજધુઃ.

ઘઙ્ ૫૨૦

ઘમ્ ૫૨૦

ત્વ૦ જમાઢ જમૃદતુઃ જમૃદુઃ ઠવામ ઠપતુઃ ઠપુઃ

ઘચ્ ૫૨૦

ઘચ્ કર્મેણિ આત્મ૦

ત્વ૦ ઝવાચ ઝવતુઃ ઝવુઃ ઝજે ઝંચાતે ઝજિરે

૫ યજ્ઞ, ઘટ્ઠ, વપ્, વદ્, વ્યધ, વચ્, વસ્ (૧ મં). ઘટ્ઠ, સ્વપ્ વગેરે કેટલાક ધાતુમાં પરોક્ષભૂતકાળમાં અભ્યાસમાં સંપ્રસારણ થાય છે ; અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં પ્રથમ ધાતુમાં સંપ્રસારણ થાય છે, પછી તેનો દ્વિર્ભાવ થાય છે.

इष् ५२०

इ ५२०

द्वि० इयोपिथ ईयधु ईय इययिथ-इयेथ ईयधुः ईय
तृ० इयेप ईयतुः ईयुः इयाय ईयतुः ईयुः

स्वप् ५२०

स्मि आ०

तृ० सुप्वाप सुपुपतुः सुपुपुः सिप्पिये सिप्पियाते सिप्पियिरे
रिद्-रिवेद-रिदांचकार.

आयु-जागरांचकार अथवा जजागार-जजागरतु-जजागर.

इप् + इध=इहप् + इध=इएप् + इध=इय एप् इय=इयोपिथ.

इ इ + अ=इ ऐ + अ=इ आय + अ=इय + आय + અ=इયાય.

इ इ + अतु=इ यू + અતુ=ઈ યુ + અતુ=ઈયતુઃ.

સ્વપ્ + અન્ત અ સ્વાપ્ + અન્ત સ્વાપ્ + અન્ત વ્વાપ્ + અન્ત સુવાપ.

૯. (અ) અભ્યાસના ૬ કે ૭ નો અસર્વણ્ય સ્વર પર છતાં ૬ય્ કે ૭ય્ થાય છે; જેમકે ઇયેપ, ડવોત.

(આ) અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ૬ ધાતુના ૬નો ય્ થાય છે ને અભ્યાસનો ૬ હીરે થાય છે.

(ઇ) રપ્ ને સ્મિ ધાતુના સ્મ નો ય્ થાય છે.

अर्ह ५२०

अर्च् ५२०

તૃ० .આનર્હ આનર્હતુઃ આનર્હુઃ આનર્ચ આનર્ચતુ આનર્ચુઃ

अद्-आनर्ह.

૭. ધાતુ અર્હી રાઙ્ યતો હોય ને તેમાં સંયુક્ત વ્યજ્ઞન હોય તો અભ્યાસના અ નો આ થાય છે ને તે પછી નકાર ઉમેરાય છે. અદ્ ૫ મં આ૦ વેદ ને પણ એ નિયમ લાગુ પડે છે.

ईद्-तृ० ए० व०-ईशांचक्रे-ईशांरभूव-ईशामास दृष्-दयांचक्रे-वभूव-आस.
चुद्-,, -चोरयांचकार-वभूव-आस आस-आसांचक्रे वगेरे.
कृ प्रेरक-,, कारयांचकार-वभूव-आस भी-विभाय-विभयांचकार
भू-वभार-विभराचकार

ही-जिहाय-जिहयांचकार.

૮. (અ) અ કે આ સિવાયના સ્વરથી ધાતુ સરૂ થતો હોય ને તે સ્વર જાતે હીરે હોય કે કૃત્ત્વ હોઈ તેની પછી જોડાક્ષર હોય તો એવા ધાતુનો પરોક્ષભૂતકાળ ધાતુને આમ્ લગાડી તેની પછી ક્રૂ, મૂ, કે અસ્ ના પરોક્ષભૂતકાળનાં રૂપો વાપરવાથી થાય છે.

(આ) દય, અય, ને આસ પશુ આમૃત્યુજ પદોક્ષભૂતકાળના રૂપો લે છે; ત્રિદ્ ને જાગૃ વિકલ્પે લે છે મી, હી, મ્, ને દ્વ પશુ વિકલ્પે લે છે ને લે છે ત્યારે તેમનો દ્વિર્ભાવ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં થાય છે તેવો થાય છે.

(૬) ૧૦ મા ગણના ધાતુના, પ્રેરકના, અને એવા બીજા સાધિત ધાતુના પદોક્ષભૂતકાળ એજ રીતે થાય છે.

(૬) આત્મનેપદી ધાતુને કૃ ના આત્મ૦ રૂપો લાગે છે, પશુ મૂ ને અમ્ના તો ૫૨૦ રૂપોજ લાગે છે.

૬. કર્મણિ કે લાવે રૂપો—પદોક્ષભૂતકાળના કર્મણિ કે લાવે રૂપો ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે

સમાનર્માહમાનાનાં ચાધીયાનાનાં ચ કેચિદર્થેયુજ્યન્તે અપરે ન તત્ર
કિમસ્માભિઃ કર્તુ શક્યં સ્વાભાવિકમેતત્ ॥

યો વૈ બ્રાહ્મણાનામનૂચાનતમઃ સ ય્યાં વીર્યવત્તમઃ ।

અલમલં બહુ વિકલ્પ્ય । રાજઃ સમક્ષમેવાવયોરધરોત્તરવ્યક્તિર્ભ
વિપ્યતિ ।

ઉપકોસલો હ વૈ કામલાયનઃ સત્યકામે જાવાલે બ્રહ્મચર્યમુવાસ ।

જનકો હ વૈ વૈદેહઃ કૂર્ચાદુર્પાસર્પન્નુવાચ નમસ્તે યાજ્ઞવલ્ક્ય અનુ મા
શાધીતિ ।

એકવા પુત્રેષુ ફલાહારાર્થે વનં ગતેષુ નિયતવ્રતા જમદગ્નેઃ સ્ત્રી
રેણુકા સ્નાતું જગામ । આગચ્છન્તી યદચ્છયા ચિત્રરથં નામ નૃપમૃ-
દ્ધિમન્તં સમાર્યં દદર્શ । દૃષ્ટ્વા ચ તત્સુખમધિગન્તુમિચેષ । એતસ્મા-
દુષ્ટવિચારાત્ સા નિયમાશુચ્યાવાધ્રમં ચ વ્રસ્તા પ્રવિવેશ । જમદગ્નિસ્તાં
બ્રાહ્મ્યા લક્ષ્મ્યા વિવાર્જિતાં ધૈર્યાશ્રયુતાં દૃષ્ટ્વાન્ ધિક્શબ્દેન ચ તાં
જગર્હ । તતઃ સ આનુપૂર્વ્યાશ્ચતુરઃ પુત્રાન્ માતરં હન્તુમાદિદેશ । તે
તુ માતૃસ્તેહવશાદ્વિચેતસો ન કિંચિદ્ વમાધિરે । તસ્માત્ ક્રોધાન્મુનિ-
સ્તાન્ શશાપ પશ્ચમં પુત્રં પરશુરામં ચ માતૃવધં કર્તુ શશાસ । માત-
ર્યતીવ સ્તિગ્ધોઽપિ પરશુરામઃ પિતુરાશાં શિરસિ કૃત્વાસ્ત્યાઃ શિરઃ
પરશુના ચિચ્છેદ । તતો જમદગ્નિઃ પ્રસસાદેત્યમુવાચ ચ ।

મમેદં વચનાત્ તાત કૃતં તે કર્મ દુષ્કરમ્ ।

વૃણીઙ્વ કામાન્ ધર્મેજ્ઞ યાવતો વાચ્છસે હૃદા ॥

स वने मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥
अप्रतिद्वन्दितां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः ॥

गतो वनं श्वो भवितेति रामः शोकेन देहे जनतातिमात्रम् ।

हा राम हा रमण हा जगदेकवीर
हा नाथ हा रघुपते किमुपेक्षसे माम् ।
इत्थं विदेहतनयां मुहुरालपन्ती-
मादाय राक्षसपतिर्नभसा जगाम ॥

मातुलगृहादागतस्य भरतस्य कैकेय्याश्च संवादोऽयम् ।—

मातस्तातः क थातः, मुरपतिभवनं, हा कुतः, पुत्रशोकात्,
कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णां, त्वमवरजतया यस्य जातः, किमस्य ।
प्राप्तोऽसौ काननान्तं, किमिति, नृपगिरा, किं तथासौ वभाये,
मह्यग्यद्धः, फलं ते किमिह, तव धराधीशता, हा हतोऽस्मि ॥
स्थायं स्थायं कचिद्यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं कचित् ।
वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिन्मिये ॥
तमवेक्ष्य हरोद सा भृशं स्तनसंवाधमुरो जघान च ।
स्वजनस्य हि दुःखममृतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥
यस्योदयेनेह जगत् प्रबुध्यते प्रवर्तते चाखिलकर्मसिद्धये ।
ब्रह्मेन्द्रनारायणरुद्रवन्दितः स नः सदा यच्छतु मङ्गलं रविः ॥

वसिष्ठ ने विश्वाभिन्नने शा करलुधी बेर थुं ते अर्जुने अन्धर्वने पूछुं.

इसिकतो पुत्र गाधि नामनो मोटा राल हतो. तेने विश्वाभिन्न नामनो अण-
पान् पुत्र हतो अेक वणते विश्वाभिन्न शिकार कस्वा वनमा गया, त्यां तरसथी
पीडायला वसिष्ठना आग्रभमां पेडा. वसिष्ठे तेमनो सकार क्यो विश्वाभिन्ने
वसिष्ठ पासो कामदुधा जाय मागी, पल्लु तेमछे ते आपी नहि.

नाम.

अथरोत्तरव्याप्ति (श्री०)—उत्तरता डे
यहीआता होवानी स्पष्टता.

अप्रतिद्वन्दिता (श्री०) (अ + प्रति-
द्वन्दिन्-प्रतिस्पर्धी, हरीक्ष)—अर्ह
हरीक्ष थई थडे नहि अेवी स्थिति

અવરજતાં (અવર સં ૫૦ પાદ્યું, અવરજ
પું નાનો ભાઈ) નાના ભાઈ
હોવાપણું.

અસ્પર્શ (અસ્પર્શઃ) (પું) -સ્પર્શ ન
થતો તે.

અસ્મૃતિ (સ્ત્રી) -સ્મરણનો અભાવ.
આતુર્ણ્ય (આતુર્ણ્યમ્) (નં) -ક્રમ.
અત્યાન (અત્યાનમ્) (નં) -ઊંઠતું તે;
જીવતા થતું તે.

અપકોસલ (પું) -ઋષિનું નામ છે.
કાનન (કાનનમ્) (નં) -વન.

કામલાયન (પું) -ઋષિનું નામ છે.
કૂર્ચઃ-ચંમ્ (પું) -દર્શન.

ચિત્રતથ (ચિત્રતથઃ) (પું) -રાત્રનું
નામ છે.

જમદગ્નિ (પું) -ઋષિનું નામ છે.

જાગલ (પું) -ઋષિનું નામ છે.

જાત (જાતઃ) (પું) -વહાલનો રાખ્દ;
શિષ્ય, પુત્ર વગેરે માટે વપરાય છે.

પરાપીઘતા (સ્ત્રી) -પૃથ્વીના રા
હોવાપણું.

પરચ (પું) -ફરસી.

પરચુરામ (પરચુરામઃ) (પું) -જમ
શિનો પુત્ર, જેણે ૨૧ વાર નક્ષ
પૃથ્વી કરી તે.

મારત (મારતઃ) (પું) -અરતનો વંશજ
અર્જુન.

મન્યુ (પું) -ક્રોધ. ૨ શોક.

માતુલ (માતુલઃ) (પું) -મામો.

માનસ (માનસમ્) (નં) -મન.

યાજ્ઞવલ્ક્ય (પું) -ઋષિનું નામ.

રેણુકા (સ્ત્રી) -જમદગ્નિની સ્ત્રી.

વેદેહ (પું) -વિદેહનો રાજા, જનક.

સત્યકામ (પું) -ઋષિનું નામ છે.

સુરપતિ (પું) -દેવોનો પતિ, ઇન્દ્ર.

સ્વાગત (સ્વાગતમ્) (નં) -અણે
પધારતું, સત્કાર. [હ્રદય.

હ્રુ (નં) (પ્રથમ પાંચ રૂપ નથી) -

વિશેષણ.

અલિલ-આર્ધ.

અપીયાન (અપિ દ નો ૫૦ હં) -અ-
ધ્યાસ કરતું.

અનુવાનતમ-સર્વથી ઓછ, વેદનું અનુ-
વચન કરનાર.

ઈહમાન (હ્રુ ૧ ગં આં નો ૫૦ હં)
-એકા કરતું, પ્રયત્ન કરતું.

કદ્દિમત્-સમૃદ્ધિવાળું.

એક-આદિતીય, અનુપમ.

એવંવિધ (વહુ, એવમ્ + વિધા સ્ત્રી
પ્રકાર) -એવો છે પ્રકાર જેનો, એવા
પ્રકારનું. [વાળું]

ચિત્રવૃત્તિ (વહુ) -અદ્ભુત આચરણ-
રૂપતા (વ્યુ નો ૫૦ હં સ્ત્રી) -અદ્ય.

ઘસ્ટા (ઘસ્ટ નો ૫૦ હં સ્ત્રી) -ખીધેલી.

ધર્મજ-ધર્મ નાણુનાર.

નિયતનતા (વહુ, નિયત નિ + યમ્ નો
૫૦ હં + વ્રત નં) નિયમપૂર્વક જેનું
વ્રત છે એવી.

બ્રાહ્મી (સ્ત્રી) -બ્રાહ્મણની, પવિત્ર.

મરિચ્ચ-ચનાઈ.

મહાતપસ (વહુ, મહત્ [બહુ સમા-
સમાં મહત્નું મહા થાય છે] + તપસ
નં) જેનું તપ મોટું છે તે.

યાત્-જેટલું

રમણ-રમાડનાર, ગમમત કરાવનાર.

વિચેતસ (વહુ) -ખિત.

વિવર્જિતા (વિ + વર્જ ૧૦ ગં હં નો
૫૦ હં સ્ત્રી) -રહિત.

વિવૃત (વિ + વૃ નો ૫૦ હં) -ઉપરેણું.

ધાતુ.

અભિ + પ્ર + ઈક્ષ (અભિપ્રેક્ષતે) (૧ ગ૦ આ૦)-ત્તેઠું	નિશ્ચ (નિશ્ચામ્યતિ) (૪ ગ૦)-સા-ભળું
આ + વિશ (આદિશતિ) (૬ ગ૦ ૫૦)-હુકમ કરેલા.	પ્રવુષ (પ્રવોષતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-ભ-મત્ થવું.
ઘપ + ઈક્ષ (ઘપેક્ષતે) (૧ ગ૦ આ૦)-અનાદર કરેલા, ન ગણકારવું.	વાન્છ (વાન્છતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-છેલું
ઘપ + જન્ (ઘપજાયતે) (૪ ગ૦ આ૦)-ઉત્પન્ન થયું	વિ + કત્થ (વિકત્થતે) (૧ ગ૦ આ૦)-પતરાજી કરવી.
ઘપ + આ + મૂર્ (ઘપાસપંતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-ઠહું.	વિ + સ્મિ (વિસ્મયતે) (૧ ગ૦ આ૦)-વિસ્મય પામવેલ.
ગર્હ (ગર્હતે) (૧ ગ૦ આ૦) ૬૫કા દેવા.	વ્યા + હ (વ્યાહરતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-હહેલું
ચ્વ (ચ્વવતિ) (૧ ગ૦ ૫૦)-પહું	શપ (શપતિ-તે) (ગ૦ ૬૦)-શાપ દેવા.

અન્ય.

અપત-આગળ	જે-વાચ્યબૂધા માટે વપરાય છે, ૨ ખરે.
અવશ-એકવાર.	સમક્ષ-૧૪૨ આગળ. [ખરે]
ખલાહારાર્થ-ચતુઃ તત્ત્વ, કલ ન૦ + આહાર પુઃ)-દેખના આહારને માટે.	સુલ્લ-સુખે.
મૃદા-અતિશય	સ્તનમંચાય-સ્તનૌ સંગ્રાહ્ય નમુલ્લ [અન્] પ્રત્યય સંવાદને લાગી)-હાતી કીને [ખરે.
ચદ્વલ્યા (ચદ્વલ્યા ણં લુ ણં ણં) એકાએક.	હ-વાચ્યબૂધા માટે વપરાય છે; ૨ ખરે.

પાઠ ૩૬ માં.

અધતનભૂતકાળ.

સુરયો નામ રાજામૃત્ સમસ્તે ક્ષિતિમળ્લે-આખા પૃથ્વીમહળમાં સુરય નામનો રાજા થયો.

ચાલ મૃત્યોર્મા જૈષ્ઠી:-હે બાળ મૃત્યુથી ન બી.

મતુર્ગિમૃતાપિ રોષણતયા મા સ્મ પ્રતીપ ગમ-અરધારની તિરસ્કાર પામેલી એવી પથુ ૨ ગુરુસ્થાથી આડી ન બ.

વ્યજેષ્ટ પદ્મર્ગમરંસ્ત નીતી-તે જના સમૂહને-કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, ને મત્સર એ છ આન્તર રત્નને-છત્થે ને નીતિમાં રખે.

આ પાઠમાં ત્રીજા ભૂતકાળનાં રૂપોના દાખવા છે એ ભૂતકાળનો મૂળ અર્થ પાસેનો ભૂત સમય હતો એ અધતનભૂતકાળ છે

મૂ—અમૂત્ અચતનમૂં તૂં એં વં આજનો, પાસેનો ભૂતકાળ.
 અમચત્ શસ્તનમૂં „ કાલનો, સહજ દૂરનો ભૂતકાળ.
 વમૂત્ પરોક્ષમૂં „ થકુ દૂરનો ભૂતકાળ.

શસ્તનમૂં કાં ની પેઠે અચતનમૂં કાં માં પણ ધાતુની પૂર્વે અ કે આ આગમ આવે છે. આ ઉપરથી એનું રૂપ સહજ ઓળખાશે. એ કાળમાં જુદા જુદા પ્રત્યયો લે છે, તેથી એના ૭ પ્રકાર છે, તેમાં ૪ થો ને ૫ મો સામાન્ય પ્રકાર છે.

થોથો ને પાંચમો પ્રકાર.

૧. અનિદ્ ધાતુઓ થોથો, સેદ્ પાંચમો, ને વેદ્ બંને પ્રકાર લે છે.

૪ થો પ્રકાર

૫ મો પ્રકાર

જિ ૫૨૦

વદ્ ૫૨૦

પ્ર૦	અજૈપ્	અજૈષ્વ	અજૈષ્મ	અવાદિપ્	અવાદિષ્વ	અવાદિષ્મ
દ્વિ૦	અજૈપીઃ	અજૈષ્ટ્	અજૈષ્	અવાદીઃ	અવાદિષ્ટ્	અવાદિષ્
તૃ૦	અજૈપીત્	અજૈષ્ટામ્	અજૈષ્ઃ	અવાદીત્	અવાદિષ્ટામ્	અવાદિષ્ઃ

જિ આત્મ૦

શ્ચી આત્મ૦

પ્ર૦	અજેપિ	અજેષ્વહિ	અજેષ્મહિ	અશયિપિ	અશયિષ્વહિ	અશયિષ્મહિ
દ્વિ૦	અજેષ્ઠાઃ	અજેષ્ઠાપાપામ્	અજેષ્ઠમ્	અશયિષ્ઠાઃ	અશયિષ્ઠાપાપામ્	અશયિષ્ઠમ્-દ્વમ્
તૃ૦	અજેષ્ઠ	અજેષ્ઠાતામ્	અજેષ્ઠત	અશયિષ્ઠ	અશયિષ્ઠાતામ્	અશયિષ્ઠત

આ ઉપરથી પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

૪ થો પ્રકાર.

૫૨૦

આત્મ૦

પ્ર૦	સમ્	સ્વ	સ્મ	સિ	સ્વહિ	સ્મહિ
દ્વિ૦	સી-	સ્તામ્	સ્ત	સ્થા	સ્તાપામ્	ધ્વમ્
તૃ૦	સીત્	સ્તામ્	સ્ત	સ્ત	સ્તાતામ્	સ્ત

૫ મો પ્રકાર.

૫૨૦

આત્મ૦

પ્ર૦	ઇપમ્	ઇષ્વ	ઇષ્મ	ઇપિ	ઇષ્વહિ	ઇષ્મહિ
દ્વિ૦	ઈઃ	ઇષ્ટમ્	ઇષ્ટ	ઇષ્ઠાઃ	ઇષ્ઠાપાપામ્	ઇષ્ઠમ્
તૃ૦	ઈત્	ઇષ્ટામ્	ઇષ્ઠઃ	ઇષ્ટ	ઇષ્ઠાતામ્	ઇષ્ઠત

કૃ—અર્વાર્ણીત્ અર્વાર્ણામ્ અર્વાર્ણુઃ; આત્મ૦—અર્ણત

પચ્—અપાક્ષીત્ અપાક્ષતામ્ અપાક્ષઃ

યજ્—અપાઠીત્ અપાઠામ્ અપાઠઃ

ચર્—અચારીત્ અચારિષ્ટામ્ અચારિષ્ઠઃ

ચલ્—અચાલીત્ અચાલિષ્ટામ્ અચાલિષ્ઠઃ

મ્રજ્—અગ્રાજીત્ અગ્રાજિદામ્ અગ્રાજિપુ

ગદ્—અગ્રાદીત્-ગ્રાદીત્ વગેરે

તૃ—અતારીત્ આતારિદામ્ અતારિપુ

જાપૃ—અજાગ્રીત્, હસ્-અહસીત્, મુદ્-અમોદિદ્

દન્—અવપીત્-અવપિદામ્-અવપિપુ

શુભ્રવૃદ્ધિના નિયમો.

૨ ૪ થા પ્રકારમા પરસ્મેપદમા ધાતુના સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે, ની-અનૈપીત્, રપ્-અરૈત્સીત્

આત્મનેપદમા ૪ થા પ્રકારમા માન અન્ત્ય દ્વકાર ને ડકારનો શુભ્ર થાય છે, બાકીના સ્વરો વિકાર પામતા નથી, વ્યજેષ્ટ, અકૃત.

૪ ૫ મા પ્રકાર પરં મા ધાતુના અન્ત્ય સ્વરની રકારાન્ત ને લકારાન્ત ધાતુના તેમજ વદ્ ને વ્રજના ઉપાન્ત્ય અની વૃદ્ધિ થાય છે, અતારીત્, અવારીત્, અચાલીત્, અચાદીત્

૫ રકારાન્ત ને લકારાન્ત સિવાય ધાતુનો ઉપાન્ત્ય અ વિકલ્પે વૃદ્ધિ પામે છે, મદ્-અનદીત્-નાદીત્

૬ ષિ, ષસ્, જાપૃ, હસ્, વગેરે કેટલાક ધાતુમા વૃદ્ધિ થતી નથી, અજાગ્રીત્, અહસીત્

૭ આત્મનેપદમા ૫ મા પ્રકારમા ધાતુના અન્ત્ય સ્વર ને ઉપાન્ત્ય હસ્ સ્વરનો શુભ્ર થાય છે, શી-અશાવિષ્ટ, મુદ્-અમોદિષ્ટ

રપ્—અરૈત્સીત્ અરૈદામ્ અરૈત્ષ

વૃ—અવૃત્ અકૃપાતામ્ અવૃપત

અવૃષા અકૃષાપામ્ અવૃદ્ધમ્

સંધિના નિયમો.

૮ અન્ત સ્થ કે અતુનાસિક સિવાયના વ્યજનોની વચમા સ્તમ્, સ્ત, ને સ્તામ્ આળ્યા હોય તો તેનો સ્કાર લેાપાય છે, અરપ્+સ્તમ્=અરૈપ્+સ્તમ્-અરૈપ્+તમ્ અરૈપ્+ધમ્=અરૈદ્+ધમ્=અરૈદમ્

૯ હસ્-ત્કાર પછી સ્થા ને સ્ત નો સ્ લેાપાય છે, અકૃષા, અકૃત

૧૦ ધ્વમ્ નો દુમ્ નિત્ય કે વિકલ્પે થવાનો નિયમ પરોક્ષશૂતકાળમા ધ્યે ના દે થવાના નિયમ નેવોળ છે.

૬ ઠો પ્રકાર.

નમ્ ૫૨૦

મ્રં	અનસિપમ્	અનસિપ્વ	અનસિપ્મ્
દ્વિં	અનસી	અનસિદમ્	અનસિદ્
ત્વં	અનસીત્	અનસિદામ્	અનસિપુ

યમ્—અયંતીત્; વિરમ્—વ્યરંતીત્; ષણ્ રમ્ આ૦—અરંસ્ત, અરંસાતામ્
અરંસત, અરન્ધ્રમ્ વગેરે.

પા (૨૧૭) —અપાતીત્; જ્ઞા—અજ્ઞાતીત્.

૧૧. આ પ્રકાર પરસ્મૈપદી ધાતુનેજ લાગુ પડે છે. યમ્, રમ્, નમ્, ને
આકારાન્ત ધાતુઓ આ પ્રકાર લે છે.

૧ લો પ્રકાર.

દા ૫૨૦

દા આત્મ૦ ૧૪ થો પ્રકાર).

પ્ર૦	અદામ્	અદાવ	અદામ	અદિવિ	અદિગ્વહિ	અદિષ્મહિ
દ્વિ૦	અદાઃ	અદાતમ્	અદાત	અદિધાઃ	અદિપાપામ્	અદિદુમ્
તૃ૦	અદાત્	અદાતામ્	અદુઃ	અદિત	અદિપાતામ્	અદિપત
પા 'પીઠું'	—અપાત્	સ્થા	—અસ્થાત્			
૬ 'જઠું'	—અગાત્	અગાતામ્	અગુઃ			
મૂ—અમૂત્	અમૂતામ્	અમૂવન્				
	અમૂવમ્	અમૂવ	અમૂમ			

૧૨. દા, ધા, જે ધાતુઓ દા ને પા રૂપો મળે છે તે, સ્થા, નૈ (૬ 'જઠું'
ને। આદેશ), પા 'પીઠું', ને મૂ એ પ્રકાર લે છે. એ પ્રકાર ષણ્ પરસ્મૈપદી
ધાતુનેજ છે.

૧૩. દા, ધા, ને સ્થા આત્મનેપદી હોય ત્યારે અનિદ્દ હોવાથી ૪ થો પ્રકાર
લે છે ને તેમના આનો ૬ થાય છે.

૭ મો પ્રકાર.

વિષ્ ૫૨૦

પ્ર૦	અવિશ્મ	અવિશાન	અવિશામ
દ્વિ૦	અવિશઃ	અવિશતમ્	અવિશત
તૃ૦	અવિશત્	અવિશતામ્	અવિશન્

દ્વિષ્ આત્મ૦

પ્ર૦	અદ્વિક્ષિ	અદ્વિક્ષાવહિ	અદ્વિક્ષામહિ
દ્વિ૦	અદ્વિક્ષધાઃ	અદ્વિક્ષાપામ્	અદ્વિક્ષધ્વમ્
તૃ૦	અદ્વિક્ષત	અદ્વિક્ષાતામ્	અદ્વિક્ષન્ત

અવિશ્ + સમ્ = અવિષ્ + સમ્ (પા૦ ૨૮ નિ૦ અ) = અવિક્ + સમ્ (પા૦ ૨૮
નિ૦ ઇ) = અવિક્ + યમ્ = અવિશ્મ.

૧૪. અનિદ્દ ધાતુને અન્તે શ, ષ, સ્, કે હ્ હોય ને તેમાં ૬, ડ, ક્ષ, કે છ
ઉપાન્ત્ય રવર હોય તેવા ધાતુ આ પ્રકાર લે છે; લિહ્-અલિક્ષત્, દુહ્-અપુષત્.

૧૫ લિહ્, યુહ્, રિહ્, ને દુહ્ ના, ત, થાસ, ધ્વમ્, ને વહિ પ્રત્યયો લાગી, આત્મ૦ માં વિકૃત્વિક રૂપો પણ થાય છે, અર્હાદ-લિહ્ત વગેરે.

૨ જો પ્રકાર.

૧૬ એમાં ત્રણ પ્રકારના ધાતુઓ છે, (અ) કેટલાક એ પ્રકાર નિત્ય લે છે, (૪) કેટલાક વિકૃત્વે લે છે, (ક) ને કેટલાક આત્મનેપદી ધાતુઓ એ પ્રકાર વિકૃત્વે લે છે ને લે છે ત્યારે પરસ્મેપદી થાય છે

પ્રત્યયો હાસતનભૂતકાળના છે તેજ છે

દરેક વર્ગના થોડાક ધાતુઓ નીચે આપ્યા છે

(અ) ગમ્, શક્, શમ્, તમ્, દમ્, અમ્, ધમ્, ધમ્, મદ્, પત્ (પમ્), વષ્ (વોષ), રૂપા (રૂપ), અષ્ (અસ્થ) નશ્, આપ્, હ્રહ્, ષહ્, સ્વહ્, જિહ્, ષષ્, છપ્, સિષ્, શાસ (શિષ્), શિષ્, ક્ષે (ક્ષ્)

(૪) રધ્, મિદ્, રિષ્, ણિદ્, યજ્, ર્દ્, દષ્ (દર્શ) ત્ષ્, દ્ષ્

(ક) ધૃત્, ધૃષ્, ધ્રુષ્, સ્પન્દ્, રષ્, શૃત્

ગમ્ ૫૨૦

પ્ર૦	અગમમ્	અગમાત્	અગમાત્
દ્વિ૦	અગમ	અગમતમ્	અગમત
તૃ૦	અગમત્	અગમતામ્	અગમન્

વચ્—અવોચત્, પત્—અપસત્, દગ્—અવર્ણત્—અદ્રાક્ષીત્, હિદ્—અચ્છિદત્—અચ્છૈત્સીત્, વૃત્—અવૃતત્—અવર્તિષ્

૩ જો પ્રકાર.

૧ ફસમાં ગણના ધાતુઓ ને પ્રેરક તથા અન્ય સાધિત ધાતુઓ આ પ્રકાર લે છે. પ્રત્યયો હાસતનભૂતકાળના છે તેજ છે

ચુર—અચૂરત્ અચૂરતામ્ અચૂરન્

ચોરય—ચોર—ચુર—ચુરુર—અચૂરત્

ચારય—કાર—કર—ચકર—ચીકર—અચીરત્

૨ (અ) પ્રથમ અંગમાથી અય લોપાય છે, (આ) પછી રવર-હરવ થાય છે, (ઇ) પછી દ્વિર્ણવ થાય છે, (ઈ) અભ્યાસ પછીનો ભાગ હરવ હોય તો અભ્યાસના અકારનો હ થાય છે, (ઉ) અભ્યાસનો હરવ રવર સામાન્ય રીતે હીર્ણ થાય છે

૧ શમાદિ ધાતુઓ (શમ્, તમ્, દમ્, અમ્, ધમ્, ધમ્, ને મદ્) ૪ થા ગણના છે ને તમનો ઉપાત્ત્ય રવર વિકૃત્વ પ્રત્યય પર છતાં હીર્ણ થાય છે અમ્ માં વિકૃત્વ થાય છે, ને ને ૧ લા ગણનો પણ છે

કર્મણિ કે ભાવે રૂપો—આત્મનેપદ પ્રત્યયો લગાડવાથી કર્મણિ કે ભાવે રૂપો થાય છે. મયા અભાણિ—મારાથી બોલાયુ ત્વં પું એ વં નો પ્રત્યય રૂ છે, ને તે પ્રત્યય પર છતા અન્ય સ્વર ને ઉપાન્ત્ય અ ની રૂદ્ધિ થાય છે; ને આકારાન્ત ધાતુમા ચ આગમ ઉમેરાય છે.

મણ્—અભાણિ	અભાણિપાતામ્	અભાણિપત
દા— અદાયિ	અદાયિપાતામ્	અદાયિપત

અન્યત્રમના અભૂવં નાદર્શમન્યત્રમના અભૂવં નાશ્રૌષમ્ ।

શુકનાશોડપિ મહાન્તં કાલં તં રાજ્યમારમનાયાસેનૈવ પ્રજ્ઞાઘલે-
નાભાર્યોત્ । યથૈવ રાજા સર્વકાર્યાણ્યકાર્યાત્તદ્વદસાવપિ દ્વિગુણિત-
પ્રજ્ઞાતુરાગશ્ચકાર ।

ઉદ્ભૂતમૂર્છાન્ધકારા ચ પાતાલતલમિવાવતીર્ણા તદા ક્વાહમગમ
કિમકરવં કિં વ્યલપમિતિ સર્વમેવ નાજ્ઞાસિપમ્ । અસવશ્ચ મે તસ્મિન્
ક્ષણે કિમતિકઠિનતયાસ્ય મૂઢહૃદયસ્ય કિમનેકદુઃખસહસ્રસહિ-
ષ્ણુતયા હતશરીરસ્ય કિં વિહિતતયા શોકસ્ય કિં ભાજનતયા
જન્માન્તરોપાત્તસ્ય દુષ્કૃતસ્ય કિં દુઃખદાનનિપુણતયા દર્ઘદૈવસ્ય
કેન હેતુના નોદ્રચ્છન્તિ સ્મ તદપિ નાવેદિપમ્ ।

ને તથા વાધતે શીતં યથા વાધતિ વાધતે ।

મુક્ત્વા નિઃશ્રીકમપ્યઞ્જં મરાલી ન ગતાન્યતઃ ।

ધ્રમરાલી ત્વગાદ્વેગાદિદં સદસન્તરમ્ ॥

નિર્વિપેણાપિ સર્પેણ કર્તવ્યા મહતી ફટા ।

વિપં ભવતુ મા મૂઢા ફટાટોયો ભયંકરઃ ॥

નિતરાં નીચોડ્સ્મીતિ ત્વં સેદં કૂપ મા કદાપિ કૃથાઃ ।

અત્યન્તસરસહૃદયો યતઃ પરેષાં ગુણપ્રહીતાસિ ॥

સૂર્યાચન્દ્રમસોર્માર્ગે નક્ષત્રાણાં ગતિં તથા ।

શૈલરાજો વૃણોત્યેષ વિન્ધ્યઃ ક્રોધવશાનુગઃ ॥

તં નિવારયિતું શક્તો નાન્યઃ કશ્ચિદ્ દિજોત્તમ ।

^૧શ્રુતે ત્વાં હિ મહાભાગ તસ્માદેનં નિવારય ॥

ચિન્તા શશામ સકલાપિ સરોરુહાણા-

મિન્દોશ્ચ વિમ્બમસમાં સુષમામયાસીત્ ।

અભ્યુદ્ભવઃ કલકલઃ કિલ કોકિલાનાં

પ્રાણપ્રિયે યદવધિ ત્વમિતો ગતાસિ ॥

મા નિપાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્ ક્રોશ્વમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥

યદપિ ઘટ્ટુ નાધીપે તથાપિ પઠ પુત્ર વ્યાકરણમ્ ।

સ્વજનઃ શ્વજનો મા શૂત્ સકલં શકલં સકૃચ્છકૃત્ ॥

મા મૈષ્ટ વિદ્વંસ્તવ નાસ્ત્યપાયઃ

સંસારસિન્ધોસ્તરણેઽસ્ત્યુપાયઃ ।

યેનૈવ યાતા યતયોઽસ્ય પાર

તમેવ માર્ગે તવ નિર્દિશામિ ॥

અસ્ત્યુપાયો મહાન્ કશ્ચિત્ સંસારમયનાશનઃ ।

તેન તીર્ત્વા મવામ્બોધિં પરમાનન્દમાપ્સ્યસિ ॥

વેદાન્તાર્થવિચારેણ જાયતે જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

તેનાત્પન્તિકસંસારદુઃખનાશો ભવત્યનુ ॥

શબ્દજાલ મહારણ્યં ચિત્તવિભ્રમકારણમ્ ।

અતઃ પ્રયત્નાત્ જ્ઞાતવ્યં તત્ત્વજ્ઞાતિત્ત્વમાત્મનઃ ॥

પ્રેમની વાતો કરતા રામ અને સીતાની રાત્રીજી વિરામ પામી

તેના સર્વ મનોરથો સફળ થયા

મુખ્યાપુત્રીથી તમે ક્યારે પાછા ફર્યા એમ મેં પૂછ્યું

રામએ પ્રધાનને કહ્યું કે હું મારૂં જીવન અફળ જ ભોજું છું

તેણે બ્રાહ્મણને ઘણું ધન આપ્યું

નામ.

અતિકલ્પિતા (અી૦) - અતિકલ્પિતા

અવરાગ (અવરાગ) (પું૦) - પ્રેમ

અન્તર (અન્તરમ્) (ન૦) - વફાવત

અપાય (અપાય) (પું૦) - નાશ

અગ્નિ (અગ્નિમ્) (ન૦) - કમળ

અહ (પું૦) - પ્રાણ (પ્રાણ રાખેલી પેટે

બહુવચનમા વપરાય છે)

આત્મ (સી૦) - પંડિત, દાર

કલકલ (કલકલ) (પું૦) - કલકલ

ક્રોશ્વમિથુન (ક્રોશ્વમિથુનમ્) (ન૦)

૧ ક્રિષ્ણના વિચારમાં ભક્તિ અવસ્થાજ નથી, ભક્તિમાં નિયતિને - બહુવચન વિચાર છે, મેં તે ૧૦૦ વાપર્યું ॥

(કૌશ્ઠ પું.)-પક્ષીનું નામ છે + મિપુન
 નં લેકું.)-કૌંચ પક્ષીનું લેકું.
 તરણ (તરણમ્) (નં.)-તરવું તે.
 રઘ્વદૈવ (રઘ્વદૈવમ્) (નં.) (રઘ્વ, રઘુ
 નો બૂં હું નિન્ધ, દૈવ નં નક્ષીળ)
 -નિન્ધ દૈવ.
 દુષ્ટુત (દુષ્ટુતમ્) (નં.)-નકારક કામ,
 પાપ. [ભવ.
 નિપાદ (નિપાદ.) (પું.)-નિપાદ, અંબલી
 પ્રતિષ્ઠા (સ્ત્રી.)-માન.
 ફટા (સ્ત્રી.)-ફેણ.
 ફટાદોષ (ફટાદોષ) (પું.) (ફટા +
 આદોષ પું.-આડુંબર) ફેણનો આ
 ડુંબર.
 વિમ્બ (વિમ્બમ્) (નં.)-બિંબ
 મરમ્મોષિ (પું.) (મર પું.-સંસાર +
 અમ્મોષિ પું.-સાગર) સંસારરૂપી
 સાગર.
 માજનતા (સ્ત્રી.)-માજન-પાન થવું તે.
 ધમરાલી (સ્ત્રી.) (ધમર પું.-ભમરો +
 આલી સ્ત્રી. હાર)-ભમરાઓની હાર.

મરાલી (સ્ત્રી.)-હમણી
 મૂર્છા (સ્ત્રી.)-ખેબાન સ્થિતિ.
 રાજ્યમાર (રાજ્યમાર) (પું.)-રા-
 જ્યનો ભાર.
 વિષમ (વિષમઃ) (પું.)-અખ ભમા-
 વતું તે, અમણ.
 વિહિતતા (સ્ત્રી.)-નિર્માણ થવું તે.
 શન્દજાલ (શન્દજાલમ્) (નં.) (શન્દ
 પું. + જાલ નં.-સમૂહ)-રાષ્ટ્રસમૂહ
 શીત (શીતમ્) (નં.)-ઠાઠ
 શુન્નાશ (શુન્નાસઃ) (પું.)-પ્રધાનનું
 નામ છે.
 સંસારમિન્ધુ (પું.)-સંસારરૂપી સાગર.
 સમા (સ્ત્રી.) (અં ૧૦ માં વપરાય
 છે)-વર્ષ
 સહિષ્ણુતા (સ્ત્રી.)-સહિષ્ણુપણું.
 સરોહ (સરોહમ્) (નં.)-કમળ.
 સપમા (સ્ત્રી.)-સોભા
 હતશરીર (હતશરીરમ્) (નં.) (હત
 હન્ નો બૂં હું, નિન્ધ + શરીર નં,
 -નિન્ધ શરીર.

વિશેષ

અતુગ-પાછળ જનાર.
 અન્યગ્રમનસ (વહુ.)-લેતું મન અન્યત્ર
 -અન્ય વસ્તુમાં છે એવું.
 અમ્યુદગત (અભિ + ઉદ્ + ગમ્ નો બૂં
 હું.)-ઉત્પત્ત થયેલું
 આત્મનિત્ક-સંપૂર્ણ.
 ઉદ્ગત (ઉદ્ + ગમ્ નો બૂં હું.)-ઉત્પત્ત
 થયેલું [કરેલું
 ઉપાત્ત (ઉપ + આ + ટા નો બૂં હું.)-
 ગુણપ્રદીન (ગુણ પું.-૧ શુભ, ૨ દોરડું)-
 શુભોનો મહણ કરનાર.
 દ્વિગુણિત-બેવડું
 નાશન-નાશ કરનાર.
 નિપુણ-હોશિયાર.

નિર્વિવ (વહુ.)-જેમાંથી વિવ જણ રહ્યું
 છે તે, વિવરહિત
 નિ.શ્રીક (વહુ.)-જેમાંથી શ્રી જતી
 રહી છે તે, શોભારહિત.
 નીચ-૧ લેકું; ૨ અધમ, નીચું હલકું.
 મહાભાગ-મોટું છે ભાગ્ય લેતું, ભાગ્યશાળી)
 મોહિત (મુહ ના પ્રેરકનો બૂં હું.)-
 મોહ પામેલું
 રોષણ-કોમી.
 વિપ્રકૃત-વિરરકારાયતું.
 શાશ્વત (સ્ત્રી. શાશ્વતી)-હંમેશાનું.
 સક્લ-ખતું (વહુ, વલ્લ-ભાગ)
 સરસ (વહુ.)-૧ રસ-પાણીવાળું; ૨
 રસવાળું, રસિક.

ધાતુ.

નિર + વિશ (નિર્દિશતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) - બતાવવું.	ત્રિ + લપ્ (વિલપતિ) (૧ ગ૦ ૫૦) - વિલાપ કરવો.
નિ + શ્વ (પ્રેરક નિવારયતિ) (૫, ૯, ૧ ગ૦ ૭૦) - અટકાવવું.	શ્વ (વૃણોતિ-તે) (૫ ગ૦ ૫૦) - ઢાંકવું.
વાપ (વાયતે) (૧ ગ૦ આ૦) - પીડવું.	શમ્ (શામ્યતિ) (૪ ગ૦ ૫૦) - શાન્ત થવું.

અન્યથ.

અનાયાસેન (અનાયાસ પુ૦ તું શ્વ૦ ૧૦ વ૦) - મુશ્કેલી વગર.	મા-નહિ (અગ૦ ભૂત૦ સાથે આજ્ઞા૦ ના અર્થમાં વપરાય છે)
અતુ-પડી.	યદવધિ-ન્યાયથી.
રત - અદિથી.	સ્મ-૧ વર્ત૦ સાથે ભૂતકાળના અર્થમાં વપરાય છે, ૨ અવ૦ ભૂત૦ સાથે
તદ્વત્-તેની પેઠે.	મા નોડે આજ્ઞા૦ ના અર્થમાં વપરાય છે.
નિતરામ્-પુષ્કળ	
પ્રતીપમ્-ઉલટું, વાકું.	

પાઠ ૪૦ મે.

આશિર્ય, સન્નત, યન્ત, ને નામધાતુઓ.

કુશલ તે મૂયાત્—તાઈ કુશળ થાઓ.

કેશવો ઘઃ શિવં દદ્યાત્—કેશવ તમારે કદયાણુ આપો (કરો).

શિવો ઘઃ શ્રિય પુત્યાત્—શિવ તમારી શ્રી પોપો.

રાજન્ દુધુક્ષસિ યદિ ક્ષિતિધેનુમેતાં તેનાચ ઘસમિવ લોકમસું પુપાળ—

હે રાજન્, જો તુ આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને દોહવા ઇચ્છતો હોય તો વાછ-

રડા લેવા આ લોકને સું આજ પોપ.

ક્ષિતિધેનુમ્—આ કર્મધારય સમાસનો વિગ્રહ બે રીતે થાય; ૧ ક્ષિતિ-રેવ ધેનુઃ ક્ષિતિધેનુસ્તામ્ કે ૨ ક્ષિતિ. ધેનુરિવ ક્ષિતિધેનુસ્તામ્. ૧ લો વિગ્રહ હોય તો ક્ષિતિને ધેનુનું રૂપ આપ્યું છે, ધેનુ તરીકે વર્ણવી છે, માટે રૂપક અવધાર કહેવાય છે; ૨ જો વિગ્રહ હોય તો વપમા અલંકાર છે. આ રથળે ઘસમિવ લોકમ્ કહ્યું છે, ઘસમિવ લોકમ્ કહ્યું નથી, માટે ક્ષિતિધેનુમ્ નો વિગ્રહ ક્ષિતિધેનુરિવ ક્ષિતિધેનુસ્તામ્ એમ કરવાનો છે ને અવધાર ઉપમા છે.

દિશિ મન્દાગતે તેજો દક્ષિણસ્યાં રયેરપિ—દક્ષિણ દિશામાં રવિનું પથ

તેજોમી રવિરિવ જાજ્વલ્યમાનોઽય નૃપ —તેજ વડે આ રાજા રવિ જેવો
અતિશય પ્રકાશમાન છે

પ્રેરક રૂપેના સામાન્ય નિયમ અગ્રાહના પાઠોમા આપ્યો છે ૩૮૧ા નિયમ
વિરુદ્ધ રૂપે નીચે આપ્યા છે

દા—દાપયતિ-તે, સ્થા-સ્થાપયતિ-તે, સ્તૈ-સ્થાપયતિ-તે.

ઋ—અર્પયતિ તે, હ્રી-હેપયતિ-તે

રઘ્—રોઘયતિ તે રોપયતિ-તે, રૂન્-યાતયતિ-તે

લ્મ્—લ્મ્મયતિ-તે, રમ્—રમ્મયતિ-તે

નમ્—નમયતિ તે નામયતિ-તે, ષત્રમ્—ઉત્રમયતિ તે

આ પાઠમા આશિર્થના, તેમજ સત્રન્ત, યડ ન્ત, એ સાધિત ધાતુઓ, નામ
ધાતુ વગેરેના રૂપોના દાખલા છે

આગિર્થ.

મૂ० ૫૨૦

છૂ० આત્મ०

પ્ર० મૂયાસમ્ મૂયાસ્વ મૂયાસ્મ કૃપીય કૃપીવદિ કૃપીમદિ
દ્વિ० મૂયા મૂયાસ્તમ્ મૂયાસ્ત કૃપીષા કૃપીયાસ્થામ્ કૃપીદ્વમ્
તૃ० મૂયાત્ મૂયાસ્તામ્ મૂયાસ કૃપીષ્ટ કૃપીયાસ્તામ્ કૃપીન્
જિ-જીયાત્-જેપીષ્ટ, સ્તુ સ્તૂયાત્-સ્તોપીષ્ટ, યજ્ જગ્યાત્-યજ્જીષ્ટ, વષ્-
ઙચ્યાત્, દા-દેયાત્-દાસીષ્ટ, પા-પેયાત્, સ્થા-સ્થેયાત્

નિયમે —

૧ ૫૨૨મૈપદ પ્રત્યયો યાસમ્, યાસ્વ, યાસ્મ, વગેરે અવિહારક છે એ પ્રત્યયો
૫૨ છતા ધણા નિયમે કર્મેણિ કે માત્રે રૂપોના ય ૫૨ છતા ને નિયમે છે તેજ છે

૨ આત્મનેપદ પ્રત્યયો વિકારક છે ગુણના ને વીધ્વમ્ ને પીઢમ્ યવાના
નિયમે અધતન ભૂતકાળના આત્મ० ૪ થા પ્રકારના નિયમે નેવા છે

વિપાસ — પીવા ઇચ્છનાર, વિપાસા—પીવાની ઇચ્છા.

૩ સન્ન એટલે ઇચ્છાવાચક ૩૫ ધાતુને સ્ત્ર પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે એ સ્ત્ર પર છતાં ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થાય છે ને અભ્યાસના બ નો હ થાય ■ સ પૂર્વે કેટલેક સ્થળે હ આગમ આવે છે ને કેટલેક સ્થળે નથી આવતો

૪ સન્ન—અગ સાધિત ધાતુ છે, એના, પ્રેરકના થાય છે તેમ, દસે કાળ ને અર્થ થાય ■

ક્ર—કારય (પ્રેરક)—કારયતિ, કારયતુ, અકારયત્, કારયેત્, વારયાચકાર-
વપૂર્વ-આસ, વારયિતા, વારયિવ્યતિ, અકારયિવ્યત્, અચીકરત્, કાર્યાત્

ક્ર—ચિકીર્ષ (સન્ન)—ચિકીર્ષતિ, ચિકીર્ષતુ, અચિકીર્ષત્, ચિકીર્ષેત્, ચિકી
ર્ષાચકાર-વપૂર્વ-આસ, ચિકીર્ષિતા, ચિકીર્ષિવ્યતિ, અચિકીર્ષિવ્યત્, અચીર્ષી
ર્ષેત્, ચિકીર્ષ્યાત્

યજ્ઞન્ત.

મૂ—યોમયતે (યૌન પુન્યેન મૃશ વા મવતિ)—વારંવાર કે ધણું થાય છે

દીપ—દેદીપ્યતે, જ્વલ્—જાજ્વલ્યતે, નૃત્—નરીનૃત્યતે; અદ્—અદાપ્યતે

૫ યજ્ઞન્ત એટલે પાન પુન્યવાચક ૩૫ ધાતુને ય લગાડવાથી થાય છે. ધાતુ
આત્મનેપદ પ્રત્યયો લે ■ યજ્ઞ પર છતાં ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થાય છે અને અભ્યા
સના સ્વરનો શુભ થાય છે જ્વલ્, નૃત્, ને અદ નાં ૩૫ નિયમવિરુદ્ધ છે

યજ્ઞલુગન્ત

મૂ—યોમયીતિ, રદ્—રારદીતિ

૬ આ રૂપોમા યજ્ઞ નો લોપ થાય છે.

૭ યજ્ઞ ને યજ્ઞલુગન્ત ના પછુ દસે કાળ ને અર્થ થાય છે

નામધાતુ

ગગનાયતે—ગગનમિવાચરતિ (આચારર્થે વ્યહ); તરુણાપતે

તપસ્યતિ—તપ આચરતિ, નમસ્યતિ—નમસ્કારં કરોતિ

સર્વમિદં સુખમનુભવન્નપિ ન પ્રત્યેમિ । યદ્વા પ્રકૃતિરિયમભ્યુદવા
નામ્ ।

દારકાં રોહિણીજાનિર્હાતુ મેયેષ ।

ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ । આત્મનસ્તુ કામાય
સર્વં પ્રિયં ભવતિ । આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો
નિદિધ્યાસિતવ્યો મૈત્રેય્યાત્મનો ઘા અરે દર્શનેન શ્રવણેન મત્યા
જ્ઞાનેનેદં સર્વં વિદિતમ્ ।

तमेतमौपनिषदं पुरपं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वा
न्येवात्मानं पश्येत् ।

एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते
एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपते ।

एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ।-अनुपममित्यर्थः । अनन्वया
लंकारोऽयम् ।

वन्धनानि रालु सन्ति बहूनि प्रेमवन्धनसमं न हि किञ्चित् ।

मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

एक एव स्वगमणिश्चिरं जीवतु चातकः ।

पिपासया वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥

सविषोऽप्यमृतायते भवान् शवमुण्डाभरणोऽपि पावनः ।

भव एव भवान्तकः सतां समदृष्टिर्विषमेक्षणोऽपि सन् ॥

विलुठाम्यवनौ किमाकुलः किमुरो हन्मि शिरश्छिनत्ति वा ।

किमु रोदिमि रारटीमि किं कृपणं मां न यदीक्षसे प्रभो ॥

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे

गुणा दोषायन्ते किमिति जगतां विस्मयपदम् ।

यथा जीमूतोऽयं लवणजलधेर्वारि मधुरं

फणी पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दुःसहतरम् ॥

शरणं तरुणेन्दुशेखरः शरणं मे गिरिराजकन्यका ।

शरणं पुनरेव तावुमौ शरणं नान्यदुपैमि दैवतम् ॥

न धनं न च राज्यसंपदं न हि विद्यामिदमेकमर्थये ।

मयि धेहि मनागपि प्रभो करुणाभङ्गितरङ्गितां दृशम् ।

मुनिरसप्रहेन्दुमिते विक्रमसंवत्सरे (सप्तपद्यधिकैकोनविंशति-

શતતમે इति थावदङ्कानां वामसो गतित्वात्) पुस्तकस्यास्य प्रथमा-
वृत्तिर्विरचिता ।

જેઓ ગોવિન્દને નમે છે તેમને હાય નથી.

યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા મારા પુત્રો ને પાંડવોએ રણક્ષેત્રમાં શું કીધું તે હ, સંજય,
મને કહે.

જે ખનને સાધુ કરવા ઇચ્છે છે તે હાથ વડે સમુદ્ર તરવા ઇચ્છે છે.

યુદ્ધ પુરૂષને ધિકાર છે, તેનો પુત્ર પણ અમિત્રની પેઠે આવશે છે.

નામ.

અઙ્ક (અઙ્ક.) (પું.)-સંખ્યા, આંકડો.

અનમ્વય (અનમ્વય) (પું.)-અલંકારું નામ છે; એમાં ઉપમેય ને ઉપ-

માન એકજ હોય છે.

અનુવચન (અનુવચનમ્) (ન.)-પઠવું તે.

અનુયિ (પું.)-એ રાખ્દ ચાર એ સંખ્યાનો વાચક છે, કેમકે ચાર દિશાના

ચાર સમુદ્ર છે.

અનિ (સ્ત્રી.)-પૃથ્વી.

કામ (કામ) (પુ.)-પ્રેમ.

લગમણિ (પું.) (તત્સુ.) લગ પું-

આકાશમાં ફરનાર, પક્ષી + મણિ પું-

શ્રેષ્ઠ)-પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ

ગરલ (ગરલમ્) (ન.)-વિષ

ચાતક (ચાતકઃ) (પું.)-ચાતક પક્ષી.

જીમૂત (જીમૂત.) (પુ.)-પ્રેમ

તરુણેન્દુગેવર (પું.) (તરુણ, તરુણ

વિરોં નાનો + ઇન્દુ પું અન્દ્ર +

શેલર પું મસ્તકમાળા) જેની મસ્તક

માળામાં તરુણ ઇન્દુ છે એવો; શિવ.

દેવત (દેવતમ્) (ન.)-દેવ.

નગ (નગઃ) (પું.)-એ રાખ્દ સાત એ સંખ્યાનો વાચક છે.

નેમિ (પું.)-વાટ

પુરન્દર (પુરન્દર) (પું.)-ધન્દ્ર.

પુરુષ (પુરુષ) (પું.)-આત્મા.

મદ્ધિ (સ્ત્રી.)-મોહનું.

ભવ (ભવઃ) (પું.)-૧ જે ઉત્પન્ન થયો

છે તે; ૨. શિવ

મન્દરાજામ્તા (સ્ત્રી.)-વૃત્તાનું નામ છે.

મુળ્હ (મુળ્હ.) (પુ.)-મસ્તક

મેત્રેયી (સ્ત્રી.)-યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિની

પત્ની

રસ (રસ) (પું.)-હ એ સંખ્યાનો

વાચક છે, કેમકે રસ ૭ છે

રદ્ર (રદ્ર) (પું.)-એ રાખ્દ એકાદશ

સંખ્યાનો વાચક છે; કેમકે રદ્ર અ-

ગ્નીઆર છે.

શરણ (શરણમ્) (ન.)-આશ્રયસ્થાન,

આસરો.

શપ (શપ) (પું.)-રાખ.

શિખરિણી (સ્ત્રી.)-વૃત્તાનું નામ છે.

કામદુદ્ધ-મનોરથોને સફળ કરનાર.
 લક્ષ્મણ-અર્જુનને સમર્થ ધારણ કરનાર.
 ડિન (ડિન્ નો બૂં ૬૦)-ચતિ-વિરામ-
 સ્થાનવાળું. દ્વિતીય એવું.

તરક્ષિતા (સ્ત્રી)-જેમાં મેલન થયા
 તિતિષ્ઠ-શીતોષ્ણ, સુખદુઃખ આદિ
 યુગ્મ સહન કરનાર.

દાન્ત (દમ્ નો બૂં ૬૦)-જેણે બાણ
 ઇન્દ્રિયોનો નિમ્મલ કર્યો છે એવો.

દુઃસહતર-અતિશય દુઃસહ.

દ્રષ્ય (દ્રશ્ નો વિધ્યં ૬૦)-દર્શન
 કરવા યોગ્ય.

નિદિધ્યાસિતવ્ય (નિ + ધ્યૈ ના સન્ત
 અંગનો વિધ્યં ૬૦)-એકાગ્ર ચિત્તથી
 મનન કરવા યોગ્ય.

પાવન-પવિત્ર. [નાર.

મહાન્તક-અવનો-સંસારનો નારા કર-
 મન્તવ્ય (મન્ નો વિધ્યં ૬૦)-મનન
 કરવા યોગ્ય.

મિત (મા ૩ બ ગં નો બૂં ૬૦)-
 મપાયલું.

રોહિણીજાનિ (રોહિણી સ્ત્રી બળરા-
 મની સ્ત્રી, વૃહં ને અન્તે જાયા વં
 જાનિ થાય છે)-રોહિણી છે નય
 જેની, બળરામ.

લગ્ન-ખાંડ.

વિપ્રમેદન (વદ્નં, વિપ્રમ=૧. એકીવાળું;
 ૨. સમતા વિનાનું + દ્વિગ્ન ૧૦=
 આંખ)-૧. એકી-ત્રણ આંખ જેની,
 ત્રણ આંખવાળું; ૨. સમતા વિનાની
 નજરવાળું.

જાન્ત (જમ્ નો બૂં ૬૦)-જેણે ઇન્દ્રિ-
 યોને લૌકિક વ્યાપારથી ખેંચી લીધી છે.

ઓતવ્ય (ઓ નો વિધ્યં ૬૦)-મવણ
 કરવા યોગ્ય.

અદાવિત્ત-અર્ધા-આરિત્યપ્રુદ્ધિથીયુક્ત.

સમાહિત (સમ્ + આ + ઘા નો બૂં
 ૬૦)-જેણે નિદ્રા, પ્રમાદ, આળસ
 વગેરે તણને મનને એકાગ્ર કર્યું છે.

સપ્રયુક્ત (સ્ + પ્રયુક્ત, પ્ર + યુજ નો
 બૂં ૬૦)-બરાબર વાપરેલું.

ધાતુઓ.

અર્થ (અર્થયતિ-ત્) (૧૦ ગં ૬૦)-
 યાચવું.

ઉદ્ + ની (ઉદગયતિ-ત્) (૧૫૦ ૬૦)-
 ઊઠે ધઈ જવું.

મતિ + ઈ (પ્રત્યેતિ) (૨ ગં ૫૦)-
 વિશ્વાસ રાખવો, પતીજ રાખવી.

વિ + છુદ્ (વિહુઠતિ) (૧ ગં ૫૦)-
 આળોડવું.

રદ્ (રદતિ) (૧ ગં ૫૦)-રદન કરવું.

અવ્યય,

અત્યન્તમ્-ઉમેરા.

અઘઃ-નીચે.

પ્રાન્તતઃ-નહી, બદલાય નહિ એમ,
 ઉમેરા.

નીચે-નીચું.

મનાક્-જરાક.

યદ્વા-અથવા, પદ્માન્તરવાચક.

વામતઃ-ઉલ્ટે ક્રમે.

१. चटकदम्पत्योः ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चटकदम्पती तमालतरुवृक्षतनिलयौ प्रति-
वसतः स्म । अथ तयोर्गच्छता कालेन संततिरभवत् । अन्यस्मिन्न-
हनि प्रमत्तो वनराजः कश्चित्तं तमालवृक्षं धर्मार्तश्छायार्थी समाश्रितः ।
ततो मदोत्कर्षात्तां तस्य शाखां चटकाश्रितां पुष्कराग्रेणाकृष्य बभञ्ज ।
तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि । आयुःशेषतया च
चटकौ कथमपि प्राणैर्न वियुक्तौ । अथ चटका स्वाण्डभङ्गाभिभूता
प्रलापान् कुर्वाणा न किञ्चित्सुखमाससाद । अत्रान्तरे तस्यास्तान्
प्रलापान्भुत्वा फाण्डकूटो नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत्तदुःखदुःखितो-
ऽभ्येत्य तामुवाच । भगवति किं वृथा प्रलापेन । उक्तं च ।

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।

पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥

तथा च ।

अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति ।

स दुःखे लभते दुःखं द्वावनर्थं निपेवते ॥

अन्यथा ।

श्रेष्ठाभ्यु वान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुहूर्त्ते यतोऽवशः ।

तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याश्च शक्तिः ॥

चटका प्राह । अस्त्वेतत् । परं दुष्टगजेन मदान्मम संतानक्षयः
कृतः । तद्यदि मम त्वं सुहृत्सत्यस्त्वदस्य गजापसदस्य कोऽपि वधो-
पायश्चिन्त्यतां यस्यानुष्ठानेन मे संततिनाशदुःखमपसरति । उक्तं च ।

आपदि येनापकृष्यं येन च हसितं दशासु विपमासु ।

अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥

क्राण्डकूट आह । भगवति सत्यमभिहितं भवत्या । उक्तं च ।

स सुहृद् व्यसने यः स्यादन्यजात्युद्भवोऽपि सन् ।

वृद्धौ सर्वोऽपि मित्रं स्यात् सर्वेषामेव देहिनाम् ॥

स सुहृद् व्यसने यः स्यात् स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।

स भृत्यो यो विधेयश्च सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥

तत् पश्य मे बुद्धिप्रभावम् । परं ममापि सुहृद्भूता वीणारवा नाम
मक्षिकास्ति । तत्तामाहूयागच्छामि येन स दुरात्मा दुष्टगजो बध्यते ।
अथासौ चटकया सह मक्षिकामासाद्य प्रोवाच । भद्रे ममेष्टेयं चटका
केनचिद् दुष्टगजेन पराभूताण्डस्फोटनेन । तत्तस्य वधोपायमनु-
ष्ठितो मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि । मक्षिकाप्याह । भद्रे किमुच्यतेऽ-
विपये । उक्तं च ।

पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम् ।

यत् पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रैर्न किं कृतम् ॥

सत्यमेतत् । परं ममापि भेको मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति
तमप्याहूय यथोचितं कुर्मः । उक्तं च ।

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः ।

कथंचिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥

अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्याग्रे समस्तमपि वृत्तान्तं निवेद्य
तस्थुः । अथ स प्रोवाच । कियन्मात्रोऽसौ वराको गजो महाजनस्य
कुपितस्याग्रे । तन्मदीयो मन्त्रः कर्तव्यः । मक्षिके त्वं गत्वा मध्याह्न-
समये तस्य मदोद्धतस्य गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं शब्दं कुरु येन
श्रवणसुखलालसो निमीलितनयनो भवति । ततश्च काष्ठकूटचञ्चवा
स्फोटितनयनोऽन्धीभूतस्तृपार्तो मम गर्ततटाश्रितस्य सपरिकरस्य
शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्वा समभ्येति । ततो गर्तमासाद्य पतिष्यति
पञ्चत्वं यास्यति चेति । एवं समवायः कर्तव्यो यथा वैरसाधनं
भवति । अथ तथानुष्ठिते स मत्तगजो मक्षिकागेयसुखाभिमीलितनेत्रः
काष्ठकूटदहतचक्षुर्मध्याह्नसमये भ्राम्यन् मण्डूकशब्दानुसारी गच्छन्
महतीं गर्तमासाद्य पतितो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि ।

चटकाकाष्ठकूटेन मक्षिकादर्दुरैस्तथा ।

महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः ॥

२. वामदेवशिष्यकथिता कुमारवार्ता ।

कदाचिद्दामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कंचिदेकं बालकं राज्ञः
पुरो निक्षिप्याभापत । देव रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया कान-

नावनौ वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य
सादरमभाणि । स्थविरे का त्वम् । एतस्मिन्नद्वीमध्ये बालकमुद्ब्रह्न्ती
किमर्थमायासेन भ्रमसीति । वृद्धयाप्यभाषि । मुनिवर कालयवन-
नाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनी
नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नामैतस्माद् द्वीपादागतो मगधनाथमन्त्रि-
संभवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो व्यवहार्युपयेमे । काल-
क्रमेण नताङ्गी गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नो-
द्भवस्तया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कलोलमालिका-
भिहतं पोतः समुद्राम्भस्यमज्जत् । तां ललनां धात्रीभावेन कल्पि-
ताहं कराभ्यामुद्ब्रह्न्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या तीरभूमिमगमम् ।
सुहृज्जनपरिवृतो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनोपायेन तीरमगमद्वा
न जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिन्नद्वीमध्येऽद्य
सुतमसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छाद्यशीतले तरुतले
निवसति । विजने वने स्थातुमशक्यतया जनपदगामिनं मार्गमन्वे-
ष्टुमुक्त्या मया विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनु-
चितमिति कुमारोऽप्यानायाति । तस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः कश्चि-
ददृश्यत । तं विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्वयत् । अहं
समीपलतागुल्मके प्राविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतित बालक-
माददति गजपतौ कण्ठीरवो भीमरवो न्यपतत् । भयाकुलेन दन्ता-
बलेन शठितिं विधत्ति समुत्पात्यमानो बालको न्यपतत् । स चोन्नत-
तरुशाखासमासीनेन वानरेण केनचित् पक्कफलबुद्ध्या परिगृह्य
फलेतरतया विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मकटं कचिद-
गात् । केसरिणा करिणं निहत्य कुत्रचिदगामि । लतागृहान्निर्गतोऽ-
हमपि बालकं शनैरवनीरुहादवतार्य वनान्तरे वनितामन्विष्याविलो-
क्यैनमान्तीयं शुरुवे निवेद्य तन्निर्देशेन अवशिकटमानीतवानसीति ।

३ सिंहशशकयोः ।

कस्मिंश्चिद्वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । अयासौ
वीर्यातिरेकादित्यमेवानेकान् मृगशशकार्दान् व्यापादयन्नोपरराम ।

अथान्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराहमहिपशशकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः । स्वामिन् किमेनेन सकलमृगवधेन नित्यमेव यतस्तवैकेनापि मृगेण वृप्तिर्भवति । तत् क्रियतामस्माभिः सह समयधर्मः । अद्य प्रभृति तवात्रोपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो भक्षणार्थं समेप्यति । एवं कृते तव तावत् प्राणयात्रा हेतुः विनापि भविष्यत्यस्माकं पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात् । तदेव राजधर्मोऽनुष्ठीयताम् । उक्तं च ।

शनैः शनैश्च यो राज्यमुपमुञ्चे यथावलम् ।

रसायनमिव ग्राहः स पुष्टिं परमां व्रजेत् ॥

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य भासुरक आह । अहो सत्यमभिहितं भवाद्विः । परं यदि ममोपविष्टस्यात्र नित्यमेव नैकः श्वापदः समागमिष्यति तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजस्तत्रैव वने निर्भयाः पर्यटन्ति । एकश्च प्रतिदिनं तेषां मध्यात् तस्य भोजनार्थं मध्याह्नसमये क्रमेणोपतिष्ठते । अथ कदाचिजातिक्रमाच्छशकस्यावसरः समायातः । स समस्तमृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्तयन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्गच्छति तावन्मार्गे गच्छता फूपः संहृष्टः । यावत् फूपोपरि याति तावत्कूपमध्य आत्मनः प्रति बिम्बं ददर्श । दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितं यद्गम्य उपायोऽस्ति । अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्यास्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षाम कण्ठः कोपाविष्टः सृक्कणी परिलेखिष्यमानो व्यचिन्तयत् । अहं प्रातराहाराय निःसत्त्वं वनं मया कर्तव्यम् । एवं चिन्तयतस्तस्मै शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य तस्याग्रे स्थितः । अथ तं प्रज्वलि तात्मा भासुरको भर्त्सयन्नाह । रे शशकाधम एकतस्तावत् त्वं लघु प्राप्तोऽपरतो वेलातिक्रमेण तदस्मादपराधात् त्वां निपात्य प्राप्तः सकलान्यपि मृगकुलान्युच्छेदयिष्यामि । अथ शशकः सविनयं प्रोवाच स्वामिन् नापराधो मम न च सत्त्वानां वच्छ्रूयतां कारणम् सिंह आह । सत्वरं निवेदय यावन्मम दंष्ट्रान्तर्गतो न भविष्यतीति

शशक आह । समस्तामृगैरद्य जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय पञ्चभिः शशकैः सहाहं प्रेषितः । ततश्चाहमागच्छन्नन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरान्निर्गत्याभिहितः । रे क प्रस्थिता यूयम् । अभीष्टदेवतां स्मरत । ततो मयाभिहितम् । वयं स्वामिनो भासुरकसिंहस्य सकाश आहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः । ततस्तेनाभिहितम् । यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वनं मया सह समयधर्मेण सम-सौरपि श्वापदैर्वर्तितव्यम् । चौररूपी स भासुरकः । अथ यदि सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा तमाहूय द्रुततरमागच्छ येन यः कश्चिदावयोर्मध्यात् पराक्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान् भक्षयिष्यतीति । ततोऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमभ्यागतः । एतद्वेलाव्यतिक्रमकारणम् । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा भासुरक आह । यद्येवं तत् सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंह येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षित्वा स्वस्थो भवामि । शशक आह । यद्येवं तर्ह्यागच्छतु स्वामी । एवमुक्त्वाग्रे व्यवस्थितः । ततश्च तेनागच्छता यः कूपो दृष्टोऽभूत्तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह । स्वामिन् कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः । त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः प्रविष्टः स्वं दुर्गं तदागच्छ येन दर्शयामीति । भासुरक आह । दर्शय मे दुर्गम् । तदनु दार्शितस्तेन कूपः । ततः सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्ये आत्मप्रतिबिम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच । ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद् द्विगुणतरो नादः समुत्थितः । अथ तेन तं शत्रुं मत्वात्मानं तस्योपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वमृगानानन्य तैः सह प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने निवसति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि—

यस्य बुद्धिर्वलं तस्य निर्वुद्धेस्तु कुतो बलम् ।

वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥

४ सर्पमण्डूकयोः ।

कस्मिंश्चित् कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकगजः प्रतिवसति स्म । स कदाचिदायादैरुद्वेजितोऽरघट्टघटीमारुह्य निष्क्रान्तः । अथ तेन चि-

न्तितं दायादाना मया प्रत्यपकारः कर्तव्य इति । एवं चिन्तयन्
विले प्रविशन्तं कृष्णसर्पमपश्यत् । तं दृष्ट्वा भूयोऽप्यचिन्तयद् यदेनं
तत्र कूपे नीत्वा सकलदायादानामुच्छेदं करोमि । उक्तं च ।

शत्रुमुन्मूलयेत् प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा ।
व्यथाकरं सुखार्थाय कण्टकेनैव कण्टकम् ॥

एवं विभाव्य विलङ्घारं गत्वा तमाहूतवान् । एहि एहि प्रियदर्शन
एहि । तच्छ्रुत्वा सर्पश्चिन्तयामास । य एष मामाह्वयति स स्वजा-
तीयो न भवति यतो नैषा सर्पवाणी । तदत्रैव दुर्गे स्थितस्तावद्वेष्टि
कोऽयं भविष्यतीति । आह च । भोः को भवान् । स आह । अहं
गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिस्त्वत्सकाशे मैत्र्यर्थमागतः । तच्छ्रुत्वा
सर्प आह । भो ! अश्रद्धेयमेतद्यत्तृणानां वह्निना सह संगमः ।
गङ्गदत्त आह । सत्यमेतत् स्वभाववैरी त्वमस्माकम् । पर परपरि-
भवात् प्राप्तोऽहं ते सकाशम् । सर्प आह । कथय कस्मात्ते परिभवः ।
स आह । दायादेभ्यः । सोऽप्याह । क ते आश्रयो वाप्यां कूपे तडागे
ह्रदे वा । तत् कथय स्वाश्रयम् । तेनोक्तं पापाणचयनियद्वे कूपे ।
सर्प आह । अहो अपदा वयं तन्नास्ति तत्र मे प्रवेशः प्रविष्टस्य च
स्थानं नास्ति यत्र स्थितस्तव दायादान् व्यापादयामि तद्गम्यताम् ।
गङ्गदत्त आह । भो. समागच्छ त्वम् । अहं सुखोपायेन तत्र
तव प्रवेशं कारयिष्यामि । तथा तस्य मध्ये जलोपान्ते रम्यतरं
कोटरमस्ति तत्र स्थितस्त्वं लीलया दायादान् व्यापादयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा सर्पो व्यचिन्तयत् । अहं तावत् परिणतवया, कदाचित्
कथंचिन्मूपकमेकं प्राप्नोमि । तत् सुखावहो जीवनोपायोऽयमनेन
कुलाङ्गारेण मे दर्शितः । तद् गत्वा तान् मण्डूकान् भक्षयामीति ।
एवं विचिन्त्य तमाह । भो गङ्गदत्त यद्येवं तदग्रे भव येन तत्र
गच्छावः । गङ्गदत्त आह । भो प्रियदर्शन अहं त्वा सुखोपायेन तत्र
नेष्यामि स्थानं च दर्शयिष्यामि । परं त्वयास्मत्परिजनो रक्षणीयः ।
केवलं यानहं तव दर्शयिष्यामि त एव भक्षणीया इति । सर्प आह ।
सांप्रत त्वं मे मित्रं जातम् । तत्र भेतव्य तव वचनेन भक्षणीयास्ते

दायादा । एवमुक्त्वा विलात्रिष्कम्भं तमालिङ्गं च तेनैव सह
प्रक्षितं । अथ कूपमासाधारणघटिकाभार्गेण सर्पस्तेन खालय नीतं ।
ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्णसर्पं कोटरे धृत्वा दर्शितास्ते दायादा । ते
च तेन शनैः शनैर्भक्षिताः । अथ मण्डूकाभावे सर्पेणाभिहितम् ।
भद्रं नि शेषितास्ते रिपवस्तत् प्रयच्छान्यन्मे किञ्चिद्भोजनं यतोऽहं
त्वयात्राणीतं । गङ्गदत्त आह । भद्रं कृतं त्वया मित्रकृत्य तत्साम्प्रत-
मनेनैव घटिकायन्त्रमार्गेण गम्यतामिति । सर्प आह । भो गङ्गदत्त ।
न सम्यगाभिहितं त्वया । कथमहं तत्र गच्छामि । मदीयविलुर्गं
मन्येन रुद्धं भविष्यति । तस्मादप्रस्थस्य मे मण्डूकमेकैकं स्ववर्गीयं
प्रयच्छ । नो चेत् सर्वानपि भक्षयिष्यामीति । तच्छ्रुत्वा गङ्गदत्तो
व्याकुलमना नित्यमेकैकं तस्यादिशति । सोऽपि तं भक्षयित्वा तस्य
परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति । अथान्येष्टस्तेनापरान् मण्डूकान् भक्ष-
यित्वा गङ्गदत्तसुतो यमुनादत्तो भक्षितः । तं भक्षितं मत्वा गङ्गद-
त्तस्तारस्वरेण धिक् धिक् प्रलापपरं कथंचिदपि न विरराम । ततः
स्वपत्न्याभिहितं —

किं क्रन्दसि दुराग्रन्द स्वपक्षक्षयकारक ।

स्वपक्षस्य क्षये जाते को नृणां भाविष्यति ॥

तद्यथापि विचिन्त्यतामात्मनो निष्क्रमणमस्य बधोपायश्च । अथ
गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं मण्डूककुलम् । केवलमेको गङ्ग-
दत्तस्तिष्ठति । ततः प्रियदर्शनेन भणितम् । भो गङ्गदत्तं बुभुक्षितोऽहं
नि शेषिता सर्वे मण्डूकाः । तदीयता मे किञ्चिद्भोजनं यतोऽहं त्वयात्रा
नीतः । स आह । भो मित्रं न त्वयात्र विषये मयावस्थितेन कापि
चिन्ता कार्या । तद्यदि मा प्रेषयिष्यासि ततोऽन्यकूपस्थानपि मण्डूकान्
विश्वास्यात्रानयामि । ॥ आह । मम तावत्त्वमभक्ष्यो भ्रातृस्थाने ।
तद्यद्येव करोषि तत् साम्प्रतं पितृस्थाने भवसि तदेव क्रियतामिति ।
सोऽपि तदाकर्ण्यारघट्टघटिकामाश्रित्य तस्मात् कूपान्निष्क्रान्तः ।
प्रियदर्शनोऽपि तदाकाङ्क्षया तत्रस्थं प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति । अथ
चिरादनागते गङ्गदत्ते प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं गोधामुवाच ।

भद्रे क्रियतां स्तोत्रं साहाय्यं यतश्चिरपरिचितस्ते गङ्गदत्तः । तद्रत्ना
तत्सकाशं कुत्रचिज्जलाशयेऽन्विष्य मम संदेशं कथय । यदागम्य-
तामेकाकिनापि भवता । त्वया विना नात्र वस्तुं शक्नोमि । यदि तव
विरुद्धमाचरामि तत् सुकृतमन्तरे मया विधृतमिति । गोधापि
तद्वचनाद्गङ्गदत्तं द्रुततरमन्विष्य प्रियदर्शनसंदेशं कथयामास ।
तदाकर्ण्य गङ्गदत्त आह—

युभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।
आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥

५ मान्धातावृत्तान्तः ।

पुरा किलेक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो नाम महीपतिर्बभूव । धर्म-
भृतां वरः स पृथिवीपालो बहुभिर्भूरिदक्षिणैः क्रतुभिरीजे । अनप-
त्यत्वात् स राजर्षिर्मन्त्रिषु स्वराज्यमाधाय वननित्यो बभूव । ततः
शास्त्रदृष्टेन विधिनात्मानं संयोज्य कदाचिदुपवासेन दुःखितः पिपा-
साशुष्कहृदयो भृगोराश्रमं प्रविवेश । तामेव रात्रिं महात्मा भृगु-
नन्दनो युवनाश्वस्य पुत्रकारणादिष्टिं चकार । मन्त्रपूतेन वारिणा
महान् कलशस्तत्र पूर्वमेव समाहितोऽतिष्ठत् प्राश्य तस्य पत्नी
शक्रसमं सुतं प्रसूयात् । यस्मिन् कलशे तत् सुसंस्कृतं वारि निहि-
तमासीत् तं कलशं वेद्यां न्यस्य महर्षयः सुपुत्रः । रात्रिजागरणा-

त्वयेति भगवान् भार्गवस्तमाह । मया ह्यत्र दारुणं तप आस्थाय तव पुत्रार्थं ब्रह्मादितं ततस्त्वया यदब्रम्भक्ष्णं कृतं तन्न युक्तं किन्त्वेतद्वैव-
कृतमन्यथाकर्तुं न शक्यम् । यतो मत्तपोवीर्यसंभृता आपस्त्वया पीता अतस्त्वमात्मना शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि । वयं परमा-
द्भुताभिष्टिं त्वत्कृते विधास्यामो येन गर्भधारणजं रोदं न समवा-
प्स्यसि । ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य महातेजाः सुतो निश्चक्राम न च युवनाश्वं नरपतिं मृत्युराविशत् ।
तं पुत्रं दिदृक्षुः शक्रस्तत्रोपागमत्तं देवा अपृच्छन् किं धास्यत्ययं पुत्र इति । ततः शक्रस्तस्यास्ये प्रदेशिनीं समभिसंदधे मामयं धास्यती-
त्युक्तवाञ्छ ।

मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा ।

मां धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥

सोऽयं मान्धातातितेजस्वी नृपोऽप्रतिहतचक्रं राज्यं वुभुजे ॥

६. कुमारचन्द्रापीडं प्रति महाराजाज्ञा ।

कुमार महाराजः समाज्ञापयति । पूर्णा नो मनोरथाः । अधीतानि शास्त्राणि । शिक्षिताः सकलाः कलाः । गतः सर्वास्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम् । अनुमतोऽसि विनिर्गमाय विद्यागृहात् सर्वाचार्यैः । उप-
गृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिवन्धाद्विनिर्गतमवगतसकल-
कलाकलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्भूतं पश्यतु त्वां जनः । प्रजन्तु सफलतामतिचिरदर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि । अयमेव भवतो दशमः सं-
वत्सरो विद्यागृहमभिवसतः । प्रविष्टोऽसि पद्ममनुभवन् वर्षम् । एवं संपिण्डितेनामुना पोदशेन प्रवर्धसे । तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सु-
काभ्यो दत्त्वा दर्शनमसिलमावृभ्योऽभिवाद्य च गुरुनपगतनिय-
श्रणो यथासुरसमनुभव राज्यसुराणि नवयौवनललितानि च । संमा-
नय राजलोकम् । पूजय द्विजातीन् । परिपालय प्रजाः । आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयं च त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुडसमजव इन्द्रायुध-
नामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य

पारसीकाधिपतिना त्रिमुवनाश्चर्यमिति कृत्वा ' जलधिजलादुत्थितम-
योनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम् ' इति
संदिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः । ' देव यान्युच्चै-
श्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतः । नैवंविधो भूतो भावी वा
तुरङ्गमः ' इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन । इदं च मूर्धाभिषिक्त-
पार्थिवकुलप्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावतां च
कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्र परिचारार्थमनुप्रेषितं तुरङ्गमारुढं
द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति । इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके
चन्द्रापीडः पितुराद्यां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा
' प्रवेश्यतामिन्द्रायुधः ' इति निर्जिगमिपुरादिदेशः ॥

७. चन्द्रापीडं प्रति शुकनासोपदेशः

समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं चन्द्रापीडं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमा-
रुढविनयमपि विनीततरभिच्छब्दशुकनासोऽमात्यः सविस्तरमुवाच ।
तात चन्द्रापीड विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्यु-
पदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्य-
मप्रदीपप्रभापनेयमविगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो
दारुणो लक्ष्मीमदः । विषमो विषयविपास्वादमोहः । नित्यमल्लान-
शौचबन्धो रागमलावलेपः । घोरा च राज्यसुरनिद्रा भवतीति
विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममा-
नुपशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा सर्वा । अविनयानामे-
कैकमप्येपामापतनं किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्र-
जलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । भवादृशा एव
भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिक
मणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः । अयमेव
चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । गुरुरूपदेशश्च नाम
पुरुषाणामपिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम् । विशेषेण राज्ञाम् ।
विरला हि तेषामुपदेष्टारः । आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी
लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो

रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामुच्चैःश्रवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहन-
शक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणेर्नैर्घुर्यमित्येतानि सहवासपरिचय-
वशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । इयमनार्या लब्धापि खलु
दुःखेन परिपाल्यते । परिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति ।
नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न
शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्म-
मनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं
पालयति । तदास्मिन् महामोहकारिणि यौवने कुमार तथा प्रयतेथा
यथा नोपहस्यसे जनैर्न निन्यसे साधुभिर्न धिक्क्रियसे गुरुभिर्नो-
पालभ्यसे सुहृद्भिर्न शोच्यसे विद्वद्भिः । कामं भवान् प्रकृत्यैव
धीरः पित्रा च समारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मद-
यन्ति धनानि तथापि भवद्गुणसंतोषो मामेवं मुग्धरीकृतवान् । इदमेव
च पुनः पुनरभिधीयते विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमन्यभि-
जातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति
लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नव-
यौवराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्बुद्ध पूर्वपुरुषैरुद्धां धुरम् ।
अवनमय द्विपतां शिरांसि । उन्नमय स्वगन्धुवर्गम् । अभिषेकान-
न्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजितामपि तव पित्रा सप्त
द्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् । अयं च ते कालः प्रतापमारो-
पयितुम् । आरूढप्रतापो राजा त्रैलोक्यदर्शिव सिद्धादेशो भवति ।
इत्येतावदभिधायोपशशाम ॥

८ ब्रह्मज्ञानविषयकः गुरुशिष्यसंवादः ।

श्रुतिस्मृतिभिर्गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरादुत्तितीर्षु
पृच्छेत्—कस्त्वमसि सोम्येति ।

स यदि ब्रूयात्—ब्राह्मणपुत्रोऽदेन्वयो ब्रह्मचार्यासं गृहस्थो वा ।
इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राट् संसारसागराज्जन्ममृत्युमहाप्राहादुत्ति-
तीर्षुरिति ।

आचार्यो ब्रूयात्—इहैव तव सोम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते मृद्भावं वापद्यते । तत्र कथं संसारादुद्धर्तुमिच्छसीति । न हि नद्या अवरे कूले भसीभूते नद्याः पारं तरिष्यसीति ।

स यदि ब्रूयात्—अन्योऽहं शरीरात् । शरीरं तु जायते म्रियते वयोभिरद्यते मृद्भावं वापद्यते शस्त्राभ्यादिभिश्च विनाश्यते व्याध्यादिभिश्च प्रयुज्यते । तस्मिन्नहं स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षी नीडमिव प्रविष्टः पुनः पुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशात् शरीरान्तरं यास्यामि पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडान्तरम् । तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः । शरीराण्यागच्छन्त्यपगच्छन्ति च वासांसीव पुरुषस्येति ।

आचार्यो ब्रूयात्—साध्ववादीः । सम्यक् पश्यसि । कथं मृपावादीर्ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासं गृहस्थो वा इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राडिति ।

स यदि ब्रूयात्—भगवान् कथमहं मृपावादिपमिति ।

तं प्रति ब्रूयादाचार्यः—यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभ्यक्षासीर्ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वय इत्यादिना वाक्येनेति ।

स यदि पृच्छेत्—कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं कथं वाहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति ।

आचार्यो ब्रूयात्—शृणु सोम्य यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्युक्त्वा तं स्मारयेत् परमात्मलक्षणं श्रुतिस्मृत्युक्तमिति ॥

९ नीतिः ।

मूकं करोति वाचालं पङ्क्तुं लङ्घयते गिरिम् ।
 यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥
 माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।
 न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये यको यथा ॥ २ ॥
 लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।
 प्राप्ते तु पौडशे वर्षे पुत्रं मित्रमिवाचरेत् ॥ ३ ॥
 लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ।
 तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥ ४ ॥
 एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
 घासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ५ ॥
 एकेनापि कुवृक्षेण कोटरस्थेन वहिना ।
 दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ६ ॥
 उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।
 राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ७ ॥
 परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेत् तादृशं मित्रं विपकुम्भ पयोमुखम् ॥ ८ ॥
 दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
 मधु तिष्ठति जिह्वाम्बु हृदये तु हलाहलम् ॥ ९ ॥
 दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् ।
 मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ १० ॥
 सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः ।
 मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥ ११ ॥
 अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।
 बन्धनं चापमानं च मविमान् न प्रकाशयेत् ॥ १२ ॥
 यस्मिन् देशे न सन्मानं न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।
 न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥

मनसा चिन्तितं कर्म वचसा न प्रकाशयेत् ।
 अन्यलक्षितकार्यस्य यतः सिद्धिर्न जायते ॥ १४ ॥
 ऋणशेषोऽग्निशेषश्च व्याधिशेषस्तथैव च ।
 पुनश्च वर्धते यस्मात् तस्मान्छेषं न कारयेत् ॥ १५ ॥
 यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवं परिपेवते ।
 ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव तु ॥ १६ ॥
 आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
 तज्जयः संपदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ १७ ॥
 पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगत धनम् ।
 कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ॥ १८ ॥
 अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
 सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ १९ ॥
 किं तस्य मानुषत्वेन बुद्धिर्यस्य न निर्मला ।
 बुद्ध्यापि किं फलं तस्य येन विद्या न संचिता ॥ २० ॥
 यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलबाहिना ।
 यशः कायेन लभ्येत किं नु लभ्यमतः परम् ॥ २१ ॥
 दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सितापि मधुरैव ।
 तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलभम् ॥ २२ ॥

१० राजभक्तिः ।

सोमाम्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।
 अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ १ ॥

इन्द्रात् प्रभुत्वं तपनात् प्रतापं
 क्रोधं हराद्वैश्रवणाच्च वित्तम् ।

आह्लादकत्वं च निशाधिनाथा—

दादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ २ ॥

सर्वदेवमयो राजा मनुना संप्रकीर्तितः ।

तस्मात्तं देववत्पश्येन्न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥

सर्वदेवमयस्यापि विशेषो नृपतेरयम् ।
 शुभाशुभफलं सद्यो नृपाद्देवान्भवान्तरे ॥ ४ ॥
 अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभुजाम् ।
 देवानां च विनश्येत् स द्रुतं सुमहानपि ॥ ५ ॥
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥ ६ ॥
 बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ७ ॥
 एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ८ ॥

११. अराजकं राष्ट्रम् ।

(रामायण—अयोध्याकाण्ड—सर्ग ६७)

इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।
 अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ॥ १ ॥
 नाराजके जनपदे धीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।
 नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ २ ॥
 अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके ।
 इदमत्याहितं चान्यत् कुतः सत्यमराजके ॥ ३ ॥
 नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
 शेरते विवृतद्वाराः कृपिगोरक्षजीविनः ॥ ४ ॥
 नाराजके जनपदे बद्धघण्टा विपाणिनः ।
 अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः पट्टिहायनाः ॥ ५ ॥
 नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।
 गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ ६ ॥
 यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् ।
 अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ ७ ॥
 नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
 मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥ ८ ॥

राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ।
 राजा माता पिता चैव गजा हितकरो नृणाम् ॥ ९ ॥
 यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ।
 विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ १० ॥
 अहो तम इवेदं स्यान्न प्रह्रायेत किञ्चन ।
 राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ ११ ॥

१२. पञ्चवटी ।

(रामायण-अरण्यकाण्ड-सर्ग १५)

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानान्यालमृगायुताम् ।
 उवाच लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्तितेजसम् ॥ १ ॥
 आगताः स्म यथोद्दिष्टं यं देशं मुनिरब्रवीत् ।
 अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुष्पितकाननः ॥ २ ॥
 सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ।
 आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति संमतः ॥ ३ ॥
 रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मणः ।
 तादृशो दृश्यतां देशः संनिवृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ।
 सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 परवानस्मि काकुत्स्थ त्वायि वर्षशतं स्थिते ।
 स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ६ ॥
 सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महाश्रुतिः ।
 विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ७ ॥
 स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ।
 हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ।
 इहाश्रमपदं रम्यं यथावत् कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
 इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगान्धिभिः ।
 अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ १० ॥

यथाख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ।
 इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तृणमिवृता ॥ ११ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ।
 नातिदूरे न चासन्ने मृगयूयनिषीडिता ॥ १२ ॥
 मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ।
 दृश्यन्ते गिरयः सौम्याः फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १३ ॥
 इदं पुण्यमिदं रम्यमिदं बहुमृगाद्विजम् ।
 इह वत्स्यामः सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ।
 अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ १५ ॥

१३. श्रीनिवासस्थानानि ।

(महाभारत—अनुशासनपर्व—३२ अध्याय)

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।

श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।

रुक्मिणी देवकीपुत्रसन्निधौ पर्यपृच्छत ॥ २ ॥

नारायणस्याङ्गतां ज्वलन्तीं दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवक्त्राम् ।

कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा पप्रच्छ माता भकरध्वजस्य ॥ ३ ॥

कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं संतिष्ठसे कानि च सेवसे त्वम् ।

तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकन्ये ॥ ४ ॥

एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।

उवाच वाक्यं मधुराभिधानं मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच ।

वसामि नित्यं सुमगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।

अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे जितन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ॥ ६ ॥

नाकर्मशीले पुरुषे वसामि न नास्तिके सांकरिके कृतघ्ने ।
 न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते न चाविनीते न गुरुष्वसृयके ॥ ७
 ये चाल्पतेजोबलसत्त्वमानाः क्लिश्यन्ति कुप्यान्ति च यत्रतत्र ।
 न चैव तिष्ठामि तथाविधेषु नरेषु संगुप्तमनोरथेषु ॥ ८ ॥
 स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्सु वृद्धोपसेवानिरते च दान्ते ।
 कृतात्मनि क्षान्तिपरे समर्थे क्षान्तासु दान्तासु तथाबलासु ॥ ९
 स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ।
 वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १०

१४. दम्पतीस्नेहः ।

(महाभारत-शान्तिपर्व-अध्याय १४४)

भीष्म उवाच ।

अथ वृक्षस्य शाखायां विहङ्गः ससुहृज्जनः ।
 दीर्घकालोपितो राजंस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥ १ ॥
 तस्य कल्यगता भार्या चरितुं नाभ्यवर्तत ।
 प्राप्तां च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥ २ ॥
 वातवर्ष महद्वासीत्र चागच्छति मे प्रिया ।
 किं नु तत्कारणं येन साद्यापि न निवर्तते ॥ ३ ॥
 अपि खस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कान्ते ।
 तथा विरहितं हीदं शून्यमद्य गृहं मम ॥ ४ ॥
 पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः ।
 भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ॥ ५ ॥
 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
 गृहं तु गृहिणीर्हीनमरण्यसदृशं मतम् ॥ ६ ॥
 यदि सा रक्तेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
 अद्य नाभ्येति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥ ७ ॥
 न भुङ्क्ते मय्यभुक्ते या नास्नाते स्नाति सुव्रता ।
 नातिष्ठत्युपतिष्ठेत शेते च शयिते मयि ॥ ८ ॥

हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता ।
 प्रोषिते दीनवदना क्रुद्धे च प्रियवादिनी ॥ ९ ॥
 पतिधर्मव्रता साध्वी प्राणेष्वपि गरीयसी ।
 यस्य स्यात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ १० ॥
 सा हि श्रान्तं क्षुधार्तं च जानीते मां तपस्विनी ।
 अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी ॥ ११ ॥
 वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद् गृहम् ।
 प्रासादोऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितम् ॥ १२ ॥
 धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।
 विदेशागमने चास्य सैव विश्वासफारिका ॥ १३ ॥
 भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते ।
 असहायस्य लोकेऽस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥ १४ ॥
 तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
 नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ १५ ॥
 नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
 नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ १६ ॥
 यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच ।

एनं विलपतस्तस्य द्विजस्यार्तस्य वै सदा ।
 गृहीता शकुनिघ्नेन भार्या शुभाव भारतीम् ॥ १८ ॥

कपोत्युवाच ।

अहोऽतीव सुभाग्याहं यस्या मे दयितः पतिः ।
 असतो वा सतो वापि गुणानेवं प्रभाषते ॥ १९ ॥
 सा हि स्त्रीत्यवगन्तव्या यस्या भर्ता तु तुष्यति ।
 तुष्टे भर्तरे नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥
 अग्निसाक्षिमप्येतद् भर्ता हि देवत पम् ॥ २० ॥

दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तवका लता ।

भस्मीभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ॥ २१ ॥

१५. संयमः ।

(महाभारत—शान्तिपर्व—अध्याय ३३१)

भीष्म उवाच ।

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।

ऋषयश्चकिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ।

तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ २ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥ ३ ॥

अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।

योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम् ॥ ४ ॥

१६. आपदि शोकत्यागः ।

(महाभारत—शान्तिपर्व—अध्याय २३३)

संतापान्नश्यते रूपं संतापान्नश्यते श्रियः ।

संतापान्नश्यते चायुर्धर्मश्चैव सुरेश्वर ॥ १ ॥

विनीय रज्जु तद् दुःखमागतं वै मनस्सुखम् ।

ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता ॥ २ ॥

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।

तथैवास्य प्रसिध्यन्ति सर्वार्था नात्र संशयः ॥ ३ ॥

ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च ।

कानापदो नोपनमन्ति लोके पराधरज्ञास्तु न संभ्रमन्ति ॥ ४ ॥

न पण्डितः क्रुध्यति नाभिपज्यते न चापि संसीदति न प्रहृष्यति ।

न चार्थकृच्छ्रव्यसनेषु शोचते स्थितः प्रकृत्पा हिमवानिवाचलः ॥ ५ ॥

यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षयेत् तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
 सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं निषेवते यः स धुरंधरो नरः ॥ ६ ॥
 यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छेत् तस्यां रमेतापरितप्यमानः ।
 एवं प्रवृद्धं प्रणुदन्मनोजं संतापनीयं सकलं शरीरात् ॥ ७ ॥
 लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
 प्राप्तव्यान्येव चाप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ ८ ॥
 एतद्विदित्वा कात्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः ।
 कुशली सर्वदुःखेषु स वै सर्वधनी नरः ॥ ९ ॥

१७. संतोषः ।

(महाभारत-शान्तिपर्व-अध्याय ३३८)

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १ ॥
 मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोषति ।
 दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ २ ॥
 भैषज्यमेतद् दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
 चिन्त्यमान हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ ३ ॥
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ।
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ ४ ॥
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
 आरोग्यं प्रियसंसर्गो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ५ ॥
 सुखाद् बहुतरं दुःखं जीविते नात्र संशयः ।
 स्निग्धत्व चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ ६ ॥
 अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
 अतृप्ता यान्ति बिभ्वंसं सतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ ७ ॥
 सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 सयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ८ ॥
 अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परम सुखम् ।
 तस्मात् संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ९ ॥

निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति ।

स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ॥ १० ॥

'अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।

'आत्मनैव सहायेन यश्चरेत् स सुखीभवेत् ॥ ११ ॥

१८. आत्मज्ञानम्—कर्तव्यज्ञानम् ।

(महाभारत-शान्तिपर्व-अध्याय ३२९)

किं ते धनेन किं बन्धुभिस्ते किं ते पुत्रैः पुत्रक यो मरिष्यसि ।

आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क्व गताश्च सर्वे ॥ १ ॥

श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाकृतम् ॥ २ ॥

अनुगम्य विनाशान्ते निवर्तन्ते हि बान्धवाः ।

अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ॥ ३ ॥

एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिषीडिते ।

सुमहद्वैर्यमालम्ब्य धर्मं सयात्मना कुरु ॥ ४ ॥

अथेमं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः ।

सम्यक् स्वधर्मं कृत्वेह परत्र सुखमश्नुते ॥ ५ ॥

न देहभेदे मरणं विजानतां न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि ।

धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो य एव धर्माख्यवते स दृश्यते ॥ ६ ॥

यस्तु भोगान् परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ।

न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ॥ ७ ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ८ ॥

अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ॥ ९ ॥

न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि ।

स्वकृतैस्तानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ १० ॥

इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते ।

स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ॥ ११ ॥

संचिनोत्पशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
 ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ १२ ॥
 पश्यति च्छिन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा ।
 तत् कुरुष्व तथा पुन कृत्स्नं यत् समुदाहृतम् ॥ १३ ॥
 तदेतत् संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यतः ।
 शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ १४ ॥
 धनेन किं यन्न ददाति नाश्रुते
 धनेन किं येन रिपुं न याधते ।
 श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरेत्
 किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ १५ ॥

१९. अजविलापः ।

विललाप स व्यापगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
 अभितप्रमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिपु ॥ १ ॥
 कुमुमान्यपि गात्रसंगमात् प्रभवन्त्यायुरपोहितु यदि ।
 न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत् प्रहरिष्यतो विधेः ॥ २ ॥
 अथवा मृदु वस्तु हिसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
 हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ३ ॥
 स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
 विपमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विपमीश्वरेच्छया ॥ ४ ॥
 अथवा मम भाग्यविप्लवादशानि कल्पित एष वेधसा ।
 यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विदपाश्रिता लता ॥ ५ ॥
 मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
 ननु शब्दपातिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ६ ॥
 शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता हन्धचरं पतत्रिणम् ।
 इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ७ ॥
 तवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
 तदिदं विसहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ८ ॥

फलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
 प्रपतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ९ ॥
 त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
 विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्वबलम्वितुं क्षमाः ॥ १० ॥
 धृतिरस्तमिता रतिश्रयुता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
 गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमथ मे ॥ ११ ॥
 गृहिणी सचिवः सखी मित्रः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
 फरणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ १२ ॥

१०. प्रकीर्णानि सुभाषितपद्यानि.

येषां न विद्या न तपो न दानं
 ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
 ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
 मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १ ॥
 यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
 स पण्डितः स श्रुतिमान् गुणज्ञः ।
 स एव वक्ता स च दर्शनीयः
 सर्वे गुणाः काश्चनमाश्रयन्ते ॥ २ ॥
 धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति
 धनैरापदं मानवा निस्तरन्ति ।
 धनेभ्यः परो वान्धवो नास्ति लोके
 धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ ३ ॥
 वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं
 दुर्मालयं पत्रफलाम्बुमोजनम् ।
 तृणानि शय्या वसनं च बल्कलं
 न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ ४ ॥
 तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्म
 सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहित. पुरुषः स एव

अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ५ ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ६ ॥

दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या

चिन्ता परब्रह्मविनिश्चयाय ।

परोपकाराय वचासि यस्य

बन्धस्त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ७ ॥

तापं हन्ति सुखं सूते जीवयत्युज्ज्वलं यशः ।

अमृतस्य प्रकारोऽयं दुर्लभः साधुसंगमः ॥ ८ ॥

रसाननमयी शीता परमानन्ददायिनी ।

नानन्दयति कं नाम साधुसङ्गतिचन्द्रिका ॥ ९ ॥

यः स्नातः शीतसितया साधुसंगतिगङ्गया ।

किं तस्य दानैः किं तीर्थं किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ १० ॥

पात्रं पवित्रयति नैव गुणान् क्षिणोति

स्नेह न संहरति नापि मल प्रसूते ।

दोषावसानरुचिरश्चलता न घत्ते

सत्संगमः सुकृतसद्धानि कोऽपि दीपः ॥ ११ ॥

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् ।

सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ १२ ॥

प्रथमवयसि पीत तोयमल्प स्मरन्तः

शिरसि निहितमारा नालिकेरा नराणाम् ।

उदकममृतकल्पं ते ददुर्जीवितान्तं

न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ १३ ॥

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्बिभागे

विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखामे ।

प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्नि-

न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥ १४ ॥

परीक्षका यत्र न सन्ति देशे

नार्धन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।

न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्षं

स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम् ॥ १५ ॥

अतिपरिचयादवज्ञा सन्ततगमनादनादरो भवति ।

मलये भिह्रपुरन्ध्री चन्दनतरुकाष्ठमिन्धनं कुरुते ॥ १६ ॥

गच्छतः स्तलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति पण्डिताः ॥ १७ ॥

विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ।

रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता ॥ १८ ॥

गुरूपदेशादध्येतुं शास्त्रं जडधियोऽप्यलम् ।

काव्यं तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावतः ॥ १९ ॥

नाकवित्वमधर्माय व्याधये दण्डनाय वा ।

कुक्कवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ॥ २० ॥

काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।

उत्सवः सुधियामेव हन्त दुर्मेधसो हताः ॥ २१ ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं

विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं

विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ २२ ॥

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला

न ह्यनं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः ।

वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते

क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ २३ ॥

साहित्यसंगीतकलाविहीनः

साक्षात् पशुः पुच्छविपाणहीनः ।

तृणं न खादन्नपि जीवमान-

स्तद् भागधेयं परमं पशुनाम् ॥ २४ ॥

इतरतापशतानि यथेच्छया

वितर तानि सहे चतुर्गनन ।

अरसिकेषु रसाभिनिवेदनं

शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥ २५ ॥

अस्यां सखे वधिरलोकनिवासभूमौ

किं कूजितेन खलु कोकिल कोमलेन ।

एते हि दैवदत्तकास्तदभिन्नवर्ण

त्वां फाकमेव कलयन्ति कलानभिहाः ॥ २६ ॥

सपदि विलयमेतु रात्र्यलक्ष्मी-

रुपरि पतन्त्वथवा कृपाणधाराः ।

अपहरतुतरां शिरः कृतान्तो

मम तु मनो न मनागपैतु धर्मात् ॥ २७ ॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-

र्नवान्नुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ २८ ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण

लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना

छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ २९ ॥

पापान्निवारयति योजयते हिताय

गुह्य च गृहति गुणान् प्रकटीकरोति ।

आपद्रवं च न जहाति ददाति काले

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३० ॥

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृयाः

सत्यं मूढनुयादि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् ।

मान्यान् मानय विद्विपोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान् गुणान्
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां लक्षणम् ॥ ३१ ॥

लोभश्चेदनलेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः

सत्यं चेत् तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।
सौजन्यं यदि किं निजैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः

सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ ३२ ॥

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता

विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।

भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले-

प्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ३३ ॥

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकर-

मसन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।

विपबुधैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां

सतां केनोद्दिष्टं विपममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ३४ ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं नाप्युपकृतेः ।

अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः

सतां केनोद्दिष्टं विपममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ३५ ॥

यावत् स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा

यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुपः ।

आत्मश्रेयसि तावदेव पुरुषैः कार्यः प्रयत्नो महान्

प्रोद्दीप्ते भवने तु कूपराननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ३६ ॥

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता धृष्टा च दन्तावलि-

र्दृष्टिर्नश्यति वर्धते वधिरता वक्त्रं च लालायते ।

वाक्यं नाद्रियते च दान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते

हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ ३७ ॥

चेतोहरा युववयः सुहृदोऽनुकूलाः

सद्वान्धवाः प्रणयगर्भगिरश्च भृत्याः ।

वल्गन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरङ्गाः

संमीलने नयनयोर्न हि किञ्चिदस्ति ॥ ३८ ॥

शटिति प्रविश गेहं मा वहिस्तिष्ठ कान्ते

प्रहणसमयवेला वर्तते शीतरश्मेः ।

अयि सुविमलकान्ति प्रेक्ष्य नूनं स राहु-

प्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय ॥ ३९ ॥

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्धतरा यभूव ॥ ४० ॥

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ ४१ ॥

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुपश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैष्णवं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्याकसः

पीडयन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ४२ ॥

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्ति सपत्नीजने

भर्तुर्भिप्रकृतापि रोपणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा गुरुजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ ४३ ॥

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या

नादये प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आदौ वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ४४ ॥

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यथेदं प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥ ४५ ॥

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैरस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ ४६ ॥

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं

प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ ४७ ॥

विरलविरलाः स्थूलास्ताराः कलाविव सज्जना

मन इव मुनेः सर्वत्रैव प्रसन्नमभून्नभः ।

व्यपसरति च ध्वान्तं चित्तान् सतामिव दुर्जनः

व्रजति च निशा क्षिप्रं लक्ष्मीर्निरुद्यमनादिव ॥ ४८ ॥

अभूत् पिङ्गा प्राची रसपतिरिव प्राश्य कनकं

गतच्छायश्चन्द्रो बुधजन इव प्राम्यसदसि ।

क्षणात् क्षीणास्तारा नृपतय इवानुद्यमपरा

न दीपा राजन्ते विनयरहितानामिव गुणाः ॥ ४९ ॥

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि

संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि

कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ५० ॥

दोषाकरोऽपि कुटिलोऽपि कलङ्कितोऽपि

मित्रावसानसमये विहितोदयोऽपि ।

चन्द्रस्तथापि हरबलभतामुपैति

नैवाश्रितेषु गुणदोषविचारणा स्यात् ॥ ५१ ॥

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्ब्ये

तत् कल्याणि त्वमपि सुतरां मा गमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रेनेमिक्रमेण ॥ ५२ ॥

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं

वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रवन्तु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्

हन्तैकस्मिन् कचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥ ५३ ॥

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं

छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकाण्डम् ।

दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णं

न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते चोत्तमानाम् ॥ ५४ ॥

घटो जन्मस्थानं भृगपरिजनो भूर्जवसनं

वने वासः कन्दैरशनमपि दुःखं वपुरिदम् ।

अगस्त्यः पाथोधिं यदकृत कराम्भोजकुहरे

क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ५५ ॥

दूरादर्थं घटयति नवं दूरतश्चापशब्दं

त्यक्त्वा भूयो भवति निरतः सत्समारजनेषु ।

मन्दं मन्दं रचयति पदं लोकचित्तानुवृत्त्या

कामं मञ्जी कविरिव सदा खेदभारैरमुक्तः ॥ ५६ ॥

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्वह गुरुं दारिद्र्यभारं सखे

श्रान्तस्तावद्वहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ।

इत्युक्तो धनवर्जितेन सहसा गत्वा श्मशाने शवो

दारिद्र्यान्मरणं धरं वरमिति ज्ञात्वैव तूष्णीं स्थितः ॥ ५७ ॥

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः

क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।

जराजीर्णैरङ्गैर्नष्ट इव वलीमण्डिततनु-

नैरः संसारान्ते विशति यमधानीजवनिकाम् ॥ ५८ ॥

यत्र नास्ति दधिमन्थनयोषो यत्र नो लघुलघूनि शिशूनि ।

यत्र नास्ति गुरुगौरवपूजा तानि किं यत शृङ्गाणि वनानि ॥ ५९ ॥

रामः—सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते

लक्ष्मणः—चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति

रामः—वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता

लक्ष्मणः—

घत्ते कुरङ्गं यतः

रामः—कासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकी ॥ ६० ॥

हिमांशुश्चण्डांशुर्नवजलधरो दावदहनः

सरिद्धीचीवातः क्षुपितफणिनिश्चासपवनः ।

नवा मल्ली भल्ली कुवलयवनं कुन्तगहनं

मम त्वद्विश्लेषात् सुमुखि विपरीतं जगदिदम् ॥ ६१ ॥

कस्याख्याय व्यतिकरमिमं मुक्तदुःखो भवेयं

को जानीते निभृतमुभयोरावयोः स्नेहसारम् ।

जानात्येकं शशधरमुखि प्रेमतत्त्वं मनो मे

त्वामेवैतच्चिरमनुगतं तत् प्रिये किं करोमि ॥ ६२ ॥

योद्धारो मत्सरमस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।

अयोधोपहृताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ ६३ ॥

एहागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्माच्चिराद् दृश्यसे

का वार्ता ह्यतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।

एवं ये समुपागतान् प्रणयिनः प्रहादयन्त्यादरात्

तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा ॥ ६४ ॥

मा गा इत्यपमङ्गलं घ्नज पुनः स्नेहेन हीनं वचः

तिष्ठेति प्रभुता यथारुचि कुरु ह्येषाप्युदासीनता ।

नो जीवामि त्वया विनेति वचनं संभाव्यते वा न वा

तन्मां शिक्षय भिन्न यत् समुचितं वाक्यं त्वयि प्रस्थिते ॥ ६५ ॥

मा भूत् सज्जनसङ्गो यदि सङ्गो मा पुनः स्नेहः ।

स्नेहो यदि मा विरहो यदि विरहो मा पुनश्च जीवित्वम् ॥ ६६ ॥

याले नाथ विमुञ्च मानिनि रूपं रोपान्मया किं कृतं

रौदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तर्हि रोदिपि गद्वदेन वचसा कस्याप्रतो रुहते

नन्वेतन्मम का तवास्मि दायिता नास्मीत्यतो रुहते ॥ ६७ ॥

अम्बा कुप्यति तात् मूर्ध्नि विधृता गङ्गेयमुत्सृज्यतां

विद्वन् पण्मुख संततं मयि रता तस्या गतिः का वद ।

कोपाटोपवशाद्विवृद्धवदनः प्रत्युत्तरं दत्तवान्

अम्भोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥ ६८ ॥

काष्ठादग्निर्जायते मध्यमानाद्भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।

सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां मार्गारब्धाः सर्वयन्ताः फलन्ति ॥ ६९ ॥

गुणानां वा विशालानां सत्काराणां च नित्यशः ।

कर्तारं सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः ॥ ७० ॥

यस्या न प्रियमण्डनापि महिषी देवस्य मन्दोदरी

स्नेहालुम्पति पलवान् न च पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात् ।

वीजन्तो मलयानिला अपि करैरस्पृष्टबालद्रुमा

सेयं शक्ररिपोरशोकवनिता भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥ ७१ ॥

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता-

मम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैकादृशाः ॥ ७२ ॥

केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति धरणीं गर्जन्ति केचिद्वृथा

यं यं पश्यासि तस्य तस्य पुरतो मा श्रूहि दीनं वचः ॥ ७३ ॥

यद्वक्त्रमुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूये न चाटुं मृषा

नैषा गर्वगिरः शृणोषि न पुनः प्रत्याशया धावसि ।

काले बालतृणानि खादसि सुखं निद्रासि निद्रागमे

तन्मे श्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ॥ ७४ ॥

नायं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथो यदि

स्थित्वा द्रक्ष्यति क्लृप्यति प्रभुरिति द्वारेषु येषां वचः ।

चेतस्तानपहाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितु-

निर्दोषाग्निनिर्दयोक्त्यपरुषं नि सीमशर्मप्रदम् ॥ ७५ ॥

शं नो मित्र. शं वरुण शं नो भवत्स्वर्यमा ।

श न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्मः ॥ ७६ ॥

२१. स्तुतिपद्यानि.

करधरसदृशमखिल भुवनतल यत्प्रसादतः कवयः ।

पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥ १ ॥

लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ।

येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ २ ॥

मेघश्यामं पीतकौशेयवासं श्रीवत्साङ्गं कौस्तुभोद्भासिताङ्गम् ।
 लक्ष्मीकान्तं पुण्डरीकायताक्षं विष्णुं वन्दे सर्वलोकैकनाथम् ॥ ३ ॥
 शान्तं प्रद्यासनस्थं शशधरमुकुटं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं
 शूलं वज्रं च खड्गं परशुमपि वरं दक्षिणाङ्गे वहन्तम् ।
 नागं पाशं च घण्टां डमरुकसहितं चाङ्कुशं वामभागे
 नानालङ्कारदीप्तं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं भजामि ॥ ४ ॥
 रत्नैः कल्पितमासनं हिमजलैः स्नानं च दिव्याम्बरं
 नानारत्नविभूषितं मृगमदामोदाङ्कितं चन्दनम् ।
 जातीचम्पकवित्त्वपत्ररचितं पुष्पं च धूपं तथा
 दीपं देव दयानिधे पशुपते हृत्कल्पितं गृह्यताम् ॥ ५ ॥
 असितगिरिसमं स्यात्कज्जलं सिन्धुपात्रे
 सुरतरुधरशाखा लेखनी पत्रमूर्त्ति ।
 लिप्यति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
 तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥ ६ ॥
 महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
 तयोर्न भेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ७ ॥
 यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-
 र्धेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
 ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
 यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ८ ॥
 रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
 रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ।
 रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं
 रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥ ९ ॥
 इतो न किञ्चित् परतो न किञ्चिद्
 यतो यतो यामि ततो न किञ्चित्
 विचार्य पश्यामि जगन्न किञ्चित्
 स्वात्मावबोधादधिकं न किञ्चित् ॥ १० ॥

ગદ્યપદ્યસંગ્રહ પર દિપ્પણી.

૧.—ઘનોદેશો—(વહેતો=સ્થાન) વનસ્થાનમાં. ચટકદમ્પતી (ચટકઃ-
ચક્રે + દમ્પતી, દ્વન્દ્વસં, જાયા ચ પતિશ્ચ જાયાપતી જમ્પતી દમ્પતી યા)-
ચક્રાણું ભેડું. નિલયઃ-સ્થાન. ધર્માર્તઃ (ધર્મેણ આર્તઃ. આર્ત=આ +
ક્રત, ક્ર નો ભૂં ૬૦. સંધિમાં ક્રન્તી શુભુને બદલે વૃદ્ધિ થઈ છે.)-
ધામથી પીડાયેલો. મદોત્કર્ષાત્ (વરકર્ષઃ=આધિક્ય)-અતિશય મદથી.
પુષ્કરમ્-સુંદ. વિશીર્ણાનિ (વિ + શ્વ ૯ ગ૦ ૫૨૦ નો ભૂં ૬૦)-ભાગ્યા.
આયુઃશેષતયા=આયુઃ શેષો યયોસ્તૌ આયુઃશેષૌ તયોર્ભાવઃ આયુઃશેષતા
તયા. આવરણ બાકી હતું તેથી. ચટકૌ=ચટકશ્ચ ચટકી ચ આ પુકશેષ
સમાસ કહેવાય છે. હંસી ચ હંસશ્ચ હંસી, ભ્રાતા ચ મ્વસા ચ ભ્રાતરૌ, પુત્રશ્ચ
દુહિતા ચ પુત્રી, માતા ચ પિતા ચ પિતરૌ, શશ્વશ્ચ શશુરશ્ચ શશુરૌ એ એવા
બીજા પુકશેષ સમા. ના દાખલા છે. માતાપિતરૌ, શશુશશુરૌ પણ થાય
છે. કયમપિ=દેવભોગે. વિશેષઃ-વધારે, તદાવત. શ્લેષ્માશ્ચ (શ્લેષ્મન્
પું-હીંટ)-હીંટ. સાથે મિશ્ર થયું આસુ (મધ્યમપદલોપી સમા.,
શ્લેષ્મણા મિશ્રિતમશ્ચ શ્લેષ્માશ્ચ). ગજાપસદસ્ય-(અપસદ-નીચ) ગળેમાં
નીચનો; દુષ્ટ ગળનો અન્યજાત્યુદ્ધવઃ-જેનો જન્મ અન્ય જાતિમાં થયો
છે એવો. વિધેયજ્ઞઃ (વપદસં, વિધેયં જાનાર્તાતિ વિધેયજ્ઞઃ)-યું કરવું
ભેદ એ તે જાણનાર. સુદૃઢતા-મિત્ર જેવી. સ્ફોટનમ્-ફાટવું તે.
મતિશાલિભિઃ-મત્યા જ્ઞાનન્તે જોમન્તે તે મતિશાલિનસ્તૈ. -યુદ્ધિથી પ્રકા-
શનારા વડે; યુદ્ધિપ્રભાવવાળા વડે. ન વિકલ્પન્તે-રંકાવાળા થતા નથી,
નિશ્ચિત થાય છે. નયાઃ=નીતિવિચારો. ક્રિયન્માથઃ (ક્રિયતી માત્રા
યસ્ય સઃ)-શી ગણુત્રીમા ? ઘરાકઃ-શુદ્ધ. 'બાપડો' એવો પણ અર્થ
થાય છે; આ રથજે 'શુદ્ધ' 'નીચ' ના અર્થમાં છે. લાલસઃ-આતુર.
ચઙ્ચૂ (ઝી૦)-ચાચ. સપરિકરસ્ય=અનુયાયિસહિતનો. ગર્તઃ-તમ્-ર્તા-
ખાડો. સમવાયઃ-સમુદાય, સઘાત. પશ્ચત્ત્વં યાસ્યતિ=મરણ પામશે
(પાંચ તત્ત્વમાં જશે). મળ્લુકઃ-દેડકો. દર્દુરઃ-દેડકો.

૨.—ક્રિયર્તા સમયધર્મઃ-કરાર પ્રમાણે વર્તવું એમ કબૂલ કરે.
સમય-કરાર. ધર્મ શબ્દ ઘડું ને અ-તે હોય ને પૂર્વે એકજ પદ હોય
તો તેનું ધર્મન્ થાય છે; કલ્યાણધર્મા, મનુષ્યધર્મા; પણ પરમસ્વધર્મઃ.
શ્રુતશામકણ્ઠઃ-શુધાથી ક્ષય પામ્યો છે-સુકાઈ ગયો છે કંઈ જેનો એવો.

ક્ષામ એ ક્ષે ૧ ગ૦ ૫૦ નો ભૂ૦ કૃ૦ છે (ક્ષાયો મઃ ૧૮૧૨૬૩ ક્ષેમાં ત પ્રસ-
યનો મ થાય છે). સુક્ષિણી પરિલેલિહ્યમાનઃ—‘પ્રાન્તાવોષ્ઠસ્ય સુક્ષિણી’
દ્વયમરઃ—સુક્ષિન્ (૧૦) ઓડના વામ ને દક્ષિણ છેડા. પરિલેલિહ્યમાન.—
વારંવાર આઠતો; લિહ્ ના યદન્ત ૩૫નો વર્ત૦ કૃ૦. ખર્ત્સયન્—સામાન્ય
રીતે ખર્ત્સ આત્મ૦ છે. વિશ્વાસસ્થાને—તું પાછો આવીશ એવી ખાતરી
થાય તેને માટે.

૩—દાયાદઃ—દાયમાદત્તે હિતિ દાયાદઃ—સગો, ઘય-વારસો છે તે, અર-
ઘદ્ઘદીમ્—અરઃ—આરો (પૈડનો); અરૈર્ઘ્યતે રચ્યતે હિતિ અરઘદઃ—રૈટ.
આહુતવાન્—આદ્ધે (૧ ગ૦ ૬૦) નો મૂ૦ કૃ૦ આહુત. તે કર્મણિ છે ને
તેને યત્ લગાડવાથી કર્તર થાય છે. હે નું પરાક્ષ ભૂ૦ મા સપ્રસારણુ
થાય છે. હુહાવ-હુયાત્-હાસીષ્ટ (આશીર્સિઃ), અહ્નત્, અહ્નાન્ત (હુદ્)
પરિણતવયાઃ—પરિણતં યયો યસ્ય સઃ પશ્ચિમે યયસિ વર્તમાનો યુદ્ધ હિતિ
યાવત્, કચલિતમ્—કવલોઽસ્ય સંજાત હિતિ—કોળાઓ કરાયું.

૪.—અવનિ (સ્ત્રી૦ —પૃથ્વી. (અવની સ્ત્રી૦ ૫ણુ છે). સાદરમ-
ભાણિ—સાદરમ્=આદર સાથે; યદુ૦, ક્રિયાવિશેષ૦ અભાણિ-ભણ્ નું
અઘ૦ મૂત૦ કર્મણિ તૃ૦ ૫૦. સ્થવિરે=હે ૧૬ સ્ત્રી. વૈશ્યવરઃ=વૈશ્યેષુ
વરઃ (સસ૦ તત્પૃ૦, આવે રથળે-નિર્ધારણના અર્થમાં પછી તત્પૃ૦ પ્રતિષિદ્ધ
છે). નન્દિની-પુત્રી. વ્યવહારી-વેપારી. ઉપયમે-પરણ્યે! સોદરઃ-
ભાઈ; સમાનમુદરં યસ્ય સઃ, સમાન નો સ થયો છે. પ્રવહણમ્-વહાણુ
પોતઃ-વહાણુ. અભિપ્રતસ્યે—(સમવપ્રવિમ્બઃ સ્થઃ ૥૧૧૩૨૨) સમ્,
અવ, પ્ર, ને વિ ની ૫છી સ્થા ને આત્મનેપદ પ્રસયો લાગે છે. કલ્પોલઃ-
મોહું મોહું મારલિકા-સમૂહ ધાત્રીભાવેન કલ્પિતાહમ્-ધાવ તરીકે
થયલી હું. ફલકમ્-પાટીઈ. પરં કાષ્ઠામધિગતા-અતિસીમાએ પહોં
ચેલી. વિચેતના-વિગતા ચેતના યસ્યાઃ સા. પ્રચ્છાયશીતલે-પ્રકૃષ્ટા
છાયા યસ્ય તત્ પ્રચ્છાયં પ્રચ્છાયં ચ તત્ શીતલં ચ પ્રચ્છાયશીતલં તસ્મિન્
(વિશેષણસમાસ. કર્મ૦ સ૦). પૂર્વપદ બહુવચનના અર્થમાં હોય એવા
તત્પૃ૦ ને અન્તે છાયા નું છાય થાય છે; દ્રક્ષુણં છાયા દ્રક્ષુચ્છાયમ્ જન-
પદગામિનમ્ (જનપદ ગચ્છતીતિ જનપદગામી તમ્)—દેશમા જતાં
વારણઃ—હાથી. પ્રાદ્રવત્—નાસી ગઈ. ગુલ્મકઃ—કમ્-સમૂહ. કળ્પી-
રવઃ—કેસરી; સિંહ; (કળ્પી સ્ત્રી૦—કંડ). આદદતિ (સ૦ ૫૦ વ૦
આદદત્ આ+દા ૩ ગ૦ ૫૨૦ ના વર્ત૦ કૃ૦ નું). શાસ, જક્ષ, ચકાસ,
જાગૃ, ને દરિદ્રા તેમજ ૩ ગ૦ ના ધાતુઓ, જેના ૩૫માં તૃ૦ ઘ૦ ઘ૦ માંના

પ્રત્યયનો નકાર લોપાય છે, તેને સર્વનામસ્થાનમાં નકાર આવનો નથી, ને
નં પ્ર૦, દ્વિ૦, ને સં૦ ના વ૦ વ૦ માં વિદ્યે આવે છે-દદત્, દદતૌ,
દદતઃ, દદતમ્, દદતૌ. નં પ્ર૦ દ્વદત્-દ્વદતી-દ્વદતિ, દ્વદન્તિ. દન્તા-
વલઃ-હાથી. (વલ-મત્વર્થીય પ્રત્યય; વાળો. અન્ય અ દીર્ઘ થયો છે.
કૃપીવલઃ-ખેડુત, એમાં પણ હ દીર્ઘ થયો છે). સમાસીનેન=(સમ્ + આસ
નો વર્ત૦ કૃ૦ સમાસીન) ખેડેલા વડે. નિકટઃ-મ્-સામીપ્ય; અંય૦-પાસે.

૫.—મૂરિ-અહ. વનનિત્યઃ-નિત્યઃ=આસક્તઃ. હૃષ્ટિ-યત. ક્રોશતઃ-કુશ
૧ ગ૦ ૫૦-બુમ પાડવી. બ્રહ્માહિતમ્-બ્રહ્મ-બ્રાહ્મણું સામર્થ્ય, તપોબળ,
બ્રહ્મતેજ, ધાસ્યતિ-ધાવશે. ધે૦ ૧ ગ૦ ૫૦ (ધયતિ)=ધાવું. સ્તનંધયઃ-
બાળક. આસ્પે-મુખમાં. દિવૌકસઃ-દ્યૌઃ ઓકઃ યેષાં તે દિવૌકસઃ. પૃષો-
દરાદિત્વાત્ સાધુઃ. પૃષોદરાદિ વર્ગમાં છે, તેથી સાધુ-દોષરહિત પ્રયોગ છે.
દિવૌકસ ને બદલે દિવૌકસ થયું છે.

૬.—સકલાઃ—(બહુ૦ કલાભિઃ અંશૈઃ સહિતાઃ)—સધળી, બધી.
ગન્ધગજકુમારકમ્-ગન્ધપ્રધાનો ગજઃ ગન્ધરાજઃ (મધ્યમપદલોપી સ૦)-
ઉત્તમ વર્ગના હાથી; હાથીના ગંડરથળ-લમણામાંથી તે જીવાનીમાં ને
મદમાં હોય છે ત્યારે સુગંધીદાર રસ નીકળે છે તે રસ મદ કે વાન કહેવાય
છે. કુમારક માં ક વાતસહ્યવાચક પ્રત્યય છે. વારિવન્ધાત્-ગળશાળા-
માંથી; વારિ-રી (ત્રી૦)-ગળબ-ધનરથાન. અવગતસકલકલાકલા-
પમ્—૧ પ્રાપ્ત કર્યો છે સકળ કળાનો સમૂહ જેણે, જે સકળ કળા-હુનર
શીખ્યો છે એવો કુમાર; ૨ જેણે સકળ કળા પ્રાપ્ત કરી છે એવો ચન્દ્ર.
સફલતામ્-ફલેન સહિતાનિ સફલાનિ તેષાં આવસ્તતા તામ્. एवं સંપિ-
પિઢિતેનામુના-પ્રવર્ધસે=એ પ્રમાણે એકલા થયલા-સર્વાળો કરતાં થયલા-
આ સોળ વર્ષ વડે તું વૃદ્ધિ પામે છે-તું સોળ વર્ષનો થયો છે એ ખુશીની
પાત છે. નિયઘ્નણમ્-બંધન. લલિતમ્-ક્રીડા; બાવના અર્થમાં લલ્લનો.
શૂ૦ કૃ૦. જવઃ-વેગ ત્રિમુવનાશ્ચર્યમિતિ રુત્વા-તણુ ભુવનમાં આશ્ચર્ય-
દારક છે એમ વિચારીને. ઉચ્ચૈઃશ્રવસ્ પુ૦-ધન્વનો અથ્. एवंવિધઃ-
બહુ૦, एवं વિધા પ્રકારો यस્ય સઃ. પરિચારાર્થમ્-પરિચારાય હૃદં યથા
સ્યાત્ તથા (ચતુ૦ તત્પુ૦, ક્રિયાવિશે૦ છે). અભિરૂપ-સુંદર, રમણીય.
કુલક્રમાગત-વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલું. શિરાસિ રુત્વા-માથે ચઢા-
વીને. ધ્વાનઃ-ધ્વનિ, અવાજ.

૭.—દર્શનાર્થમ્—દર્શનાય હૃદં યથા સ્યાત્ તથા; ચતુ૦ તત્પુ૦ છે ને
તે આગતમ્ ક્રિયાતું વિશેષણ છે. અર્થ શબ્દ ચતુ૦ વિ૦ સાથે સમાસ પામે

છે, તે તાત્પર્ય સમાસ છે. એ નિત્ય સમાસ કહેવાય છે. એ સમાસનો વિગ્રહ થાયજ નહિ કે સમાસમા આવેલા પદ્યો ન થાય એવો અસ્વપદ-વિગ્રહ સમાસ તે નિત્ય સમાસ છે. સદ્ગુણ. એ નિત્ય સમાસ છે. એનો વિગ્રહ થતો નથી. એનો અર્થ જાલમ, નીચ છે. વિદ્યાર્થીએ ભૂમિ પર સૂવું જોઈએ તે ખટ્ટા-ખાટલા પર સૂએ તો નીચ કહેવાય. આ શબ્દ પૂર્વ સમયના વિદ્યાર્થીના ધર્મનો ખ્યાલ કરાવે છે. અર્થ સાથેનો સમાસ વિશેષણ છે, ને એને વિશેષ્ય પ્રમાણે લિંગ લાગે છે. વળી દર્શનાર્થમ્ ની 'પેઠે ક્રિયાનું પણ વિશેષણ હોય છે. 'અર્થેન સહ નિત્યસમાસો વિશેષ્યલિંગ ચ'. 'અવિગ્રહઃ અસ્વપદવિગ્રહો વા નિત્ય-સમાસઃ'. અપ્રાત્યઃ—અમા સહ (રાજા) મવઃ અમારયઃ, અમા અબ્યઃ; અમાવાસ્યા—અમા સહ વસત. સૂર્યાચન્દ્રમસૌ યસ્યા તિથૌ સા. કેવલં ચ= માત્ર એનો સમ્બંધ આગળ હિતિ વિસ્તરેણાભિધીયસે માયે છે=હિતિ=હિતિ હેતોઃ, એ કારણથી, માત્ર આવા સ્વાભાવિક કારણ છે તેથી. અમાનુ-ભેદ્યમ્—માનુના મેઘ માનુભેદ્યમ્; ન માનુમેઘમમાનુભેદ્યમ્ નમ્રતણુઃ; સૂર્યથી ભેદાય નહિ એવું. યૌવનપ્રભવમ્=યૌવનં પ્રભવો યસ્ય તદ્; જુવાની જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે એવું અંધારૂ-અઘાન. એ અંધારૂ સામાન્ય અંધારાથી જુદું છે સામાન્ય અંધારૂ સૂર્યકિરણથી ભેદી શકાય છે, રત્નન આલોકથી-તેજથી ઉજેદી શકાય છે, પ્રદીપની પ્રભાથી દૂર કરી શકાય છે, ને અતિથહન નથી. યૌવનપ્રભવ તમઃ—એ ઉપમેય છે ને સાધારણ તમસ એ ઉપમાન છે ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય કહ્યું છે, માટે વ્યતિ-રેક અલંકાર છે. અપરિણામોપશમઃ—પરિણામે શાન્તિ ન થાય એવો. દારુણ-અયંકર. રાગમલાવલેપઃ=રાગરૂપી મેઘથી ઉત્પન્ન થતો ગર્વ. અજ્ઞાનજીવવધ્યઃ=જ્ઞાનની પવિત્રતાથી જેનો નાશ ન થાય એવો ગર્ભ-શ્વરસ્વમ્-ગર્ભથીજ ધ્વિરત્વ-આધિપત્ય અવિનયાના...સમવાયઃ= વૃણમેકૈકમપ્યવિનયાનામાયતનં સમવાય (એ બધાનો સમૂહ) અવિનયા-નામાયતનમિતિ કિમુત (કિ વક્તવ્યમ્)—એમાંનું એકેક પણ અવિનયનું સ્થાન છે, તો એનો સમુદાય તો અવિનયનું સ્થાન થાય એમા કહેતુંજ શું? આ કેમુતિક ન્યાય કહેવાય છે. કેમુતિક ન્યાયે એ બધાં કારણો એકાં થયે અવિનયને ઉત્પન્ન કરનાર થાય એમા નવાઈજ શી એવો અર્થ છે. અભિનવ યૌવનં યસ્ય સઃ અભિનવયોવનઃ તસ્ય માયઃ અભિનવ-યૌવનત્વમ્. એજ પ્રમાણે અપ્રતિમરૂપત્વમ્ ને અમાનુપદાક્તિત્વમ્ નો વિગ્રહ કરવો. કાલુષ્ય—મેઘ. કલુષ-ડોહાયણું ભવાદ્દશાઃ—ભવાદ્દશ-શ-ક્ષ

એવા ત્રણ શબ્દ છે. એજ પ્રમાણે તાદ્દશ-શ-ક્ષ વગેરે શબ્દ છે. અપમતમલ—મલઃ—લમ્— ૧ મેલ, કચરો. માલિન્ય, મલિન વિચાર. ગમસ્તિ (પુ૦, સ્ત્રી૦)—કિરણ. કલ્યાણાભિનિવેશી—કલ્યાણે અભિનિવેશઃ કલ્યાણાભિનિવેશઃ । સોડસ્યાસ્તીતિ કલ્યાણાભિનિવેશી. તાપુ૦ ને હન્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. કલ્યાણને વિષે જેનો અભિનિવેશ-આગ્રહ છે. રાગઃ= ૧ રંગ; ૨ અનુરાગ. એકાન્તવક્ત્રતા=૧ અત્યન્ત વાકાપણું; ૨ અત્યન્ત પાકે માગે જવું તે. ચચ્ચલતા=૧ ચપળતા; ૨ અસ્થિરતા મોહનશક્તિ= ૧ મોહ પમાડે-એવાન કરે એવી શક્તિ; ૨ મનને મોહ પમાડે એવી શક્તિ. મદ=૧ કેદ; ૨ અભિમાન. સૈષ્ઠ્ય=૧ સખ્તાઈ; ૨ નિર્દયતા. આ પ્રમાણે શ્લેષાલંકારથી બે અર્થો લેવાના છે; એક લક્ષ્મીને ને બીજાને પારિજાત આદિને લાગુ પડે છે. શકલઃ—ખંડ. કાલકૂટમ્—વિષ. વિર- હવિનોદચિહ્નાનિ—વિયોગથી ચતી પીડા દૂર કરવાનાં ચિહ્નો. પ્રપલાયતે— અર્થ ૧ ગ૦ આત્મ૦ ની પૂર્વે પરા ઉપસર્ગ હોય તો જ નો લ થાય છે. અર્થ ૨ આત્મયુક્ત પરાક્ષ૦ લે છે; અચાંચક્રે-ચમૂચ-આસ. અમિજનઃ—જિન્યુ કુળ. કામમ્—ભલે. સમારોપિ—જેના ઉપનયન આદિ સંસ્કારો-દેહ- શુદ્ધ કરવાના વિધિ-પિતાએ કર્યા છે તે. તરલ-અસ્થિર, ચપલ અમ- તિષ્ઠદ્વ-બોધ-જ્ઞાન થયું નથી એવું. મુસરીરુતવાન્-શબ્દાયમાન કથો, બોલાવ્યો. ભૂતદૃદ-તાને વદ પ્રત્યય લગાડવાથી કર્તારિ અર્થ થાય છે. કૃતં મયેદમ્; કૃતવાનહમિદમ્. ક્રિયાપદ અકર્મક હોય તો અર્થમા ફેર પડતો નથી. ગત્તોડકં ગ્રામમ્, ગતવાનહં ગ્રામમ્—એ બનેનો એકજ અર્થ છે—હું ગામ ગયો. હૃદમેચ=પુરપમિત્વ દુર્વિનીતા હૃદયોઃ રલીકરોતીતિ. પુર-ધૂસરી, રાજ્યકારભાર. સમાસને અન્તે પુર ને પુર શબ્દને જ પ્રત્યય લાગે છે; વિષ્ણુપુરમ્, રાજ્યપુરા. વિજયસ્વ-જિ થાતુ વિ ને પરા ઉપસર્ગ સાથે આત્મનેપદી છે. (‘વિપરામ્યાં જે ’-વિ ને પરા પછી જિ નું આત્મનેપદ છે). સિદ્ધાદેશઃ—જેનો આદેશ સિદ્ધ-સાધન થાય છે એવો.

૮.—શ્રુતિસ્મૃતિમિર્ગ્હીતપરમાત્મલક્ષણમ્=વેદ ને સ્મૃતિઓથી પર- માત્માનું લક્ષણ-સ્વરૂપ જે સમજાયો છે તેને. પરમહંસપરિવ્રાટ—ચાર પ્રકારના બિંદુ છે, કુટીચક, બહુદક, હંમ, ને પરમહંસ; તેમા પૂર્વપૂર્વના કરતાં ઉત્તરોત્તર જોયા પ્રકારના છે; આ રીતે પરમહંસ એ સર્વોત્તમ બિંદુ છે. ન હિ?—જેમ નદીનો આ કાઠો બળા ગયો હોય તો નદીને પાર તરવા કોઈ ઇચ્છતું નથી, તેમ શ્રુત શરીરને પક્ષીઓ આઈ જાય છે કે તે શ્રુતિપ્રકરણ પામે છે ત્યારે મંસારમાંથી ઉદ્ધાર પામવા કોઈ ઇચ્છતું નથી.

તું કેમ ધરે છે? પાર ને અવર એ કિનારા પરથી પારાવાર:—સમુદ્ર.
ગ્રાહ:—મગર. વયસ્ (નં)-પક્ષી. સાધ્વવાદી:—હવે તું ખરોખર
કહે છે; પૂર્વે કેમ બોલું કહ્યું કે હું અમુક વંશનો અભ્યાસી કે મૃદુર્ય હતો
ને હવે પરમહસ પરિવાદ છું? મૃષોદમ્-બૂઠું વચન. અદોન્વય:—અસૌ
અન્વય: વસ્ય સ્ત: , આ છે અન્વય-વંશ જેના એવો. પ્રત્યખ્યગ્રાસી:—
જેને ભિન્ન ભાતિ, ભિન્ન અન્વય, ને ભિન્ન સંસ્કાર છે તેને ભાતિ, અન્વય,
ને સંસ્કારથી રહિત જે આત્મા તે તરીકે તે ઓળખ્યો.

૯.—પદ્મ—લંગડો (સ્ત્રી. પદ્મ:—પદ્મી). પરમાનન્દમાધવમ્—
પરમ આનન્દસ્વરૂપ વિષ્ણુ. મા=લક્ષ્મી તેના ધવ=પતિ. સત્, ચિત્, ને
આનન્દ એ ત્રણ બ્રહ્માનાં સ્વરૂપ છે. વક્:—બગલું. લાલયેત્-લલ ૧ ગા
ઉં-ક્રીડા કરવી. એના પરથી લલના (સ્ત્રી.)-સ્ત્રી એ શબ્દ આપ્યો
છે. ૧૦ ગા ઉં-લાડ લગવું. સુગન્ધિના-ગન્ધની પૂર્વે સ્વ, પતિ,
સુ, સુરમિ, ને ઉપમાન વાચક શબ્દ હોય તો વહુ ને અન્તે ગન્ધનું ગન્ધિ
થાય છે. ઘચ્ચનમ્-કાઠ. કાર્યકાલે=વાપરવાને વખતે સિતા-ખાંડ.

૧૦.—અર્ક:—સૂર્ય. લોકપાલ:—દિશાલ, દિશાના રક્ષક દેવ તપન:—
સૂર્ય. વૈશ્રવણ:—કુબેર. વિત્તાપ્તયો:—વિતપતિ એટલે ધનેશ, કુબેર, ને
અપ્પતિ=જલદેવ, વરુણ. દ્વન્દ્વાન્તે શ્રૂયમાણં પદં પ્રત્યેકં સંયજ્યતે (પતિ
શબ્દ વિત્તાપ: એ દ્વન્દ્વ સમાસને અન્તે સંબળાય છે, તે પ્રત્યેક પદ સાથે
સંબન્ધ રાખે છે; અર્થાત્, વિતપતિ ને અપ્પતિ, એવો અર્થ સમજવો).
વ્યલીકેન-કપટથી. દૂતમ્ જલદી. વિદ્રુત-નાસી ગયલું મનુષ્ય ક્રિતિ-
મનુષ્ય છે એમ માનીને. દુરુપસર્પિણમ્-દુ.ખે પાસે જઈ શકે એવો.

૧૧.—ઈક્ષ્વાકુ-ઈક્ષ્વાકુ રાજાનો વંશજ. વીજમુષ્ટિ: પ્રકીર્યતે=ખીંચીને
મુઠ્ઠી વિખેરાતો નથી; ખી રાખતા નથી. (ફલકાલે લુપ્ટાકશઙ્કયા=ફળને
સમયે છુટારાઓના બચથી). પિતૃ: પુત્રો-વશો=પુત્ર પિતાને વશ ને
ભાયા પતિને વશ રહેતો નથી; કેમકે આરાતું હિંમન કરનારને કોઈ દંડનાર
નથી અત્યાહિતમ્=મોહુ બચ. ‘અત્યાહિતં મહામીતિ:’ હસ્યમર: વિષા-
જિન:—પ્રશસ્ત દત્તવાળા. હાસ્યન:—નમ્-વર્ષ. શ્લેષ-કથાપ્રચારક, સહી-
સલામત. પળ્યમ્-માલ. વિમજન્-વિભાગ કરતો, વહેંચી આપતો.
સ્વકમ્=જીવન. સત્યં ચ ધર્મશ્ચ=સત્ય ને ધર્મનો પ્રવર્તક. મહતા વૃત્તેન=
યમમા દંડમાત્ર ગુણ છે, કુબેરમા ધનદત્ત છે, ધન્દ્રમાં પાલન, ને વરુણમાં
સદાચારમાં નિયમન છે; પણ રાજામાં ચારે હોવાથી, પોતાના મોટા આચ-
રણથી એ ચારેથી ચઢીઆતો છે.

૧૨ — નાના (અબ્યં) — મિત્ર મિત્ર. ઘ્યાલઃ — હાથી, સર્પ. સંનિકૃષ્ટ-
પાસેનું. સંયતાજ્જલિઃ — બદ્ધ છે અંબલિ-નમસ્કારાર્થે હાથ બેડવા તે-જેણે.
પરવાનસ્મિ — સ્થિતે = તમે છો એટલે સો વર્ષ પર્યન્ત પણ હું પરવાનજ-
તમને આધીનજ છું; કદાચિત્ પણ સ્વતન્ત્ર નથી. યથાવત્-ધટે તેમ.
સંકાશ-સદશ. મુરાભિ-મનોહર. માવિત-પવિત્ર ચક્રવાકઃ — અકવો.
એ વક્ષી રાત્રે ઝીંપી જુદુ પડે છે. પ્રાંશુ-ઊંચું. પશિણા = જટાયુપા.
કન્દરા-શુદ્ધ. આસન્ન = સમીપ.

૧૩ — ભરતર્ષભ-ભરતેષુ ઋષભઃ ભરતર્ષભસ્તરસંબુદ્ધો ભરતર્ષભ, ભર-
તોમાં-ભરતના વંશજોમાં શ્રેષ્ઠ. ઋષભ, શાર્દૂલ, સિંહ, પુન્નવ વગેરે શબ્દો
સમાસના ઉત્તરપદમાં શ્રેષ્ઠના અર્થમાં વપરાય છે. ‘સ્યુત્તરપદે વ્યાઘ્ર-
પુન્નવર્ષભકુજરાઃ । સિંહશાર્દૂલનાગાઘાઃ પુંસિ શ્રેષ્ઠાર્ષગોચરાઃ ॥’ (સમા-
સના ઉત્તર પદમાં વ્યાઘ્ર, પુન્નવ, ઋષભ, કુજર, સિંહ, શાર્દૂલ, નાગ આદિ
શબ્દો પુલિંગમાં શ્રેષ્ઠાર્થવાચક છે) ‘ઉપમિતં વ્યાઘ્રાદિભિઃ સામાન્યા-
પ્રયોગે’ (ઉપમિત-ઉપમેય વ્યાઘ્ર વગેરે શબ્દો સાથે સમાસ પામે છે)
સામાન્યનો — સાધારણધર્મનો પ્રયોગ ન હોય ત્યારે) પુરુષ વ્યાઘ્ર હવ પુરુષ-
વ્યાઘ્ર ; પણ પુરુષઃ વ્યાઘ્ર હવ શૂરઃ એમાં શૂરઃ એ સામાન્યનો પ્રયોગ,
છે, માટે સમાસ થતો નથી, વાક્યજ્ઞ રહે છે. નૃસોમ = ના સોમ હવ. શ્રીઃ =
૨૫, ઔદ્યૈય વગેરે શોભા. પદ્મા = ધનસમૃદ્ધિ. મકરધ્વજસ્ય-પ્રધુમની.
પ્રગલ્ભે = વાગ્મી પુરુષમાં; છટાદાર બોલનારને વિષે. દેવપરે = દેવઃ પર. પ્રધાન
વસ્તુ વચ્ચે સઃ દેવપરઃ તસ્મિન્ દેવપરે. ઉદીર્ણ — ઉદાર-ઉચ્ચ સ્વભાવ-
વાળું (રૂઢ+ઈર ૨ ગાં આં નો જૂં કૂં) સાંકરિકે = મતિનો સકર-
મિશ્રણ જેનામાં છે એવાને વિષે. અસૂયક-અસૂયા કરનાર, દોષ કાઢનાર.
કૃતાત્મન્ — નિતેન્દ્રિય, પવિત્ર. સ્વાધ્યાયનિત્ય-વેદધ્યયનમાં આસક્ત;
નિત્ય-નિમગ્ન સંગુપ્તમનોરથેષુ-જેમના મનોરથ છૂપા છે, જેમના મનમાં
કંઈ છે ને દર્શાવે છે કંઈ, તેમને વિષે.

૧૪. — તનૂરુદ્ધઃ — કેશ. આકીર્ણ (આ + જૂં ૬ ગાં પાં નો જૂં કૂં)
બ્યાપ્ત તપસ્વિની — ગિયારી (અનુકંપાવાચક છે). કુચ્છમ્ — સંકટ.
ભેષજમ્ — ઔષધ. કલ્પગતા — કલ્પ પ્રાતરહર્ષણં વા ; સવારે શાકુ-
નિષ્પેન-શાકુનિ હન્તીતિ શાકુનિમ્લેન ; પારધિએ. અગ્નિસાશિકમ્ — અગ્નિ.
સાક્ષી યસ્મિન્સ્તત્. एतत् — મર્તા હિ શરણં પરમિત્યેતત્. સ્તવકઃ —
ગુરુઓ.

૧૫.—ઋછતિ—ઋ (ઋચ્ઠ) ૧ ગ૦ ૫૦ વર્તે ૩ પુ૦ ૫૦ વ૦.

૧૬.—ત્રૈવિદ્યવૃદ્ધાન્—ત્રિસો વિદ્યા અધીયતે વિદન્તિ વા ત્રૈવિદ્યાઃ તેષુ વૃદ્ધાન્માન્—ત્રણ વેદ જાણનારાઓમાં વૃદ્ધ. પરાવરદ્વાઃ—પરં ચ અવરં ચ પરાવરે તે જાનન્તીતિ—શૂન ને વર્તમાન જાણનાર. एवं પ્રવૃદ્ધં—શરીરાત્=પૂર્વં પ્રવૃદ્ધં સકલં મનોજં સંતાપનીયં શરીરાત્ પ્રણુદન્—દૂરીકૃર્વન્નિત્યર્થઃ.

૧૭.—ઐષજ્યમેતદ્—ચિન્તયેત્=ચદેતત્ (દુઃખં) નાનુચિન્તયેત્ તદેતત્ અનનુચિન્તનમિત્યર્થઃ દુઃખસ્ય ઐષજ્યમ્=પુરુષે દુઃખનું અનુચિન્તન ન કરવું—વિચાર ન કર્યા કરવો એ દુઃખનું ઔપધ છે. દુઃખનું જે અનનુચિન્તન છે તે એ દુઃખનું ઔપધ છે. ગૃધ્યેત્—લોભ કરવો. મિથ્યત્વં—મિથ્યમ્=ધન્વિયોના અર્થને એટલે વિષયોને વિષે મોહથી આસક્તિ એ અપ્રિય, મરણજનક છે. સર્વે ક્ષયાન્તાઃ—જીવિતમ્=સર્વ સંયમ ક્ષયને વિષે જેનો અન્ત છે એવા છે; સર્વ ઉત્તતિનો પતનમા અન્ત થાય છે (ચડે છે તે પડે છે એવી કહેવત છેજ), સર્વ મંથોગનો અન્ત વિયોગમાં ને જીવિતનો મરણમા થાય છે. વયો ગચ્છન્ન તિષ્ઠતિ—વય જતું અટકતું નથી; વયોડગચ્છન્ ન તિષ્ઠતિ એવો પાડ હોય તો—વય ગયા વગરનું રહેતું નથી; જાય છે જ. અધ્યાત્મરતિઃ—આત્મનીત્યધ્યાત્મ (વિભક્તિના અર્થમાં અજ્ય૦ સ૦), અધ્યાત્મં રતિર્યસ્ય સઃ. નિરામિષઃ—વિપયલાલસા જેની જતી રહી છે એવો.

૧૮.—પુત્રક—પ્રિય પુત્ર. ગૃહાં પ્રવિષ્ટમ્—દૃશ્યના ઉડાણમાં રહેશે. ન હિ પ્રતીક્ષતે...કૃતમ્=એનું કામ પૂર્ણ થયું છે કે નહિ તેની મૃત્યુ વાટ જોતું નથી. અસ્ય કામં કૃતં વા ન વેતિ મૃત્યુઃ ન પ્રતીક્ષતે. ન દેહભેદે—વિજાનતામ્=દેહનો ભેદ થયે મરણ ન જાણા પ્રાણી મરી જાય છે એમ કહીએ છીએ તે મરણ નથી, માત્ર દેહભેદ છે, એક દેહમાંથી આત્મા બીજા દેહમાં જાય છે. ન તેન કિંચિન્ન પ્રાપ્તમ્—તેન કિંચિન્ન પ્રાપ્તમિતિ ન અપિ ॥ પ્રાપ્તમેવ. દ્વૌ નથૌ પ્રકૃતાર્યં દલીકુર્વતઃ—એ નકાર પ્રકૃતાર્યને દલ કરે છે.

૧૯.—ચાપ્પગદ્ગદમ્—ચાપ્પૈઃ ગદ્ગદં યથા સ્વાત્ તથા; આંશુઓને લીધે ગદ્ગદ; અક્ષર વિધીર્ણુ યાય, તૂટી જાય, ન સમજાય એવી રીતે. અયઃ—લોહું. કેવ કયા શરીરિષુ—ચેતનોને વિષે તો કહેવુંજ શું; ચેતન પદાર્થો શોકથી તપે ત્યારે નરમ થાય એમાં તો કહેવુંજ શું? હન્ત—વિપાદવાચક છે; અરેરે! પ્રહરિવ્યતઃ—પ્રહાર કરવા ઇચ્છતાનું. અથવા—પક્ષાન્તર.

વાચક. હિમલેકવિપત્તિ—હિમના—ઝાકળના વરસાદથી મરણ છે જેનું
એવી પૂર્વનિર્દર્શનમ્—પૂર્વ દૃષ્ટાંત. અશનિઃ કલ્પિત એ વેદ્યસા—
આ માળા વિધિએ વળ કહી છે. અશનિઃ એ વિધેય છે ને વાક્યમાં
'વિધેય પ્રધાન છે તેથી વ્ય: પું. માં છે. વિધેયપ્રાધાન્યાદેવ ઇતિ પુલ્લિંગતા.
વિટ્પઃ—ડાળી. કૃતપૂર્વમ્—પૂર્વ કૃતં કૃતપૂર્વમ્. સુસ્પૃષ્ઠમાસ. શબ્દ-
પતિઃ—શબ્દેન પતિઃ ન ત્વર્થેન, નામનો ધણી. ભાવનિબન્ધના—ભાવ
એટલે સ્વભાવ જેનો આશ્રય છે એવી; સ્વાભાવિક. શર્વરી—રાત્રી.
હ્રન્નર—ચીપુરુષ સાથે હરનાર. ચક્રે ને ચક્રી હમેશ સાથે હરે છે
ને શરે શુદ્ધ પડે છે. પતત્રિણમ્—પક્ષીને; ચક્રવાકને. પતત્ર (૧૦)—પાપ.
વામોદ—વામૌ સુન્દરી ઝરુ જલે યસ્યાઃ સા વામોરુઃ તત્સંપુદ્ધા વામોરુ
(સ્ત્રી. મા સમાસને અન્તે ઝરુ નું બહુધા ઝરુ થાય છે; જેમકે રમ્ભોરુઃ, કર-
મોરુઃ) કલમ્—કાકું; અભ્યક્તમધુરઃ અપ્પહ પશુ મધુર. સંતરઃ—
પથારી અન્યમૃતાસુ—કોકિલાઓમાં. પરમૃતા, અન્યમૃતા (અન્યથી
પેપાયથી) એ કોકિલાવાચક છે; કેમકે કાગડો કોકિલાના-કાપલના ઈડાં સેવે છે
એમ કહે છે; એટલાજ માટે પરમૃત=(અન્યને પેપાનાર) કાક. પૃપ્તીપુ—
હરણીઓમાં. વિલોલ—ચપળ, હરતી. વિભ્રમાઃ—વિલાસ. કલાવિધી-
કલાનાં વિધાનમાં, કલાનો પ્રયોગ કરવામાં. કરુણાવિમુક્તેન—વિગત
મુક્ત થયે સઃ વિમુગ્ધઃ કલાયા વિમુગ્ધઃ કલાવિમુગ્ધસેન.

૨૦.—અર્થોદ્ગમ્—પેસાની ગરમીથી. ત્રિલોકીતિલકઃ—ત્રયાણાં
લોકાનાં સમાહારત્રિલોકી (સમાહારદ્વિગુ) ત્રિલોક્યાતિલકઃ ભૂષણં
ત્રિલોકીતિલક —ત્રણ લોકનું ભૂષણ.

શીતસિતયા-શીતા પાસી સિતા ચ શીતસિતા તયા-શંડી અને શેત
(ગંગા), હૃદયને થડક-આનન્દ આપનારી ને ઉત્તમલક્ષ કલંકરહિત.

પાત્રં પવિત્રયતિ—દીવો પાત્રને (કાડીઆને) અપવિત્ર-મેલું કરે છે;
સલ્લનોની સોખત પાત્રને-સોખત કરનારને પવિત્ર-કુટ્ટ વિચારરૂપ મલ-
રહિત-કરે છે. દીવો શુણનો (વાટાનો) ક્ષય કરે છે; સાધુસંગ શુણનો
ક્ષય કરતો નથી, પણ વૃદ્ધિ કરે છે. દીવો રનેહ (તેલ) નો નાશ કરે છે;
સાસંગ રનેહનો સહાર-નાશ કરતો નથી દીવો મલ (મેસ) ઉત્પન્ન કરે
છે, સાધુસંગમ મલ-પાપ-કુર્વિચારાદિ ઉત્પન્ન કરતો નથી. દીવો દોપાને-

૧ હરેક વાક્યના એ વિભાગ છે, જેને વિષે કહ્યું હોય તે ને જે કહ્યું હોય તે. પ્રથમ ભાગ
ઉદ્દેશ્ય ને દ્વિતીય ભાગ વિષેય કહેવાય છે

રાત્રિને અન્તે રૂચિર સુંદર દેખાતો નથી; સારા માણસોની સોજત દોષોના અન્તને લીધે સુંદર દેખાય છે—સારી સોજતથી પુરુષના દોષો નાશ પામે છે ને તે શોભે છે. દીવો ચળે છે; સાધુસંગમ ચલિત નથી—૬૯ છે. આ પ્રમાણે સત્સંગ પુણ્યગૃહને વિષે કાર્મિક અપૂર્વ-અનિર્વચનીય દીપ છે. અન્ય દીપોથી એ દીપને ચઢીઆતો વર્ણવ્યો છે. ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય વ્યંગ્ય હોવાથી વ્યતિરેક અલંકારનો ધ્વનિ છે.

પવિત્રયતિ (પવિત્ર કરોતિ)—નામધાતુ.

નાર્ઘ્યન્તિ—અર્ઘ્યો મૂલ્યમર્ઘ્યન્તિ ન ભવન્તીત્યર્થઃ—નામધાતુ.

પ્રતિભાવતઃ—નૈસર્ગિક અપૂર્વ યુદ્ધિવાળાના. પ્રતિભા=‘પ્રજ્ઞા નયનવોન્મેષશાલિની પ્રતિભા મતા’—નવા નવા અંકુર-પ્રકરથી શોભતી યુદ્ધિ. એવી ઊંચા પ્રકારની કલ્પનાશક્તિ વગર સારાં કાવ્ય રચી શકાતાં નથી. કસ્યચિત્-કસ્યચિદેવ, ન સર્વસ્ય.

નાકવિત્વં—કવિતા ન બનાવવાથી કંઈ અધર્મ, વ્યાધિ, કે દંડ થતો નથી; પણ (પુનઃ—વિરોધવાચક છે) નકારી કવિતાને વિદ્વાનો સાક્ષાત્ મરણ (કીર્તિનું મરણ—અપકીર્તિ) કહે છે.

વ્યાખ્યાગમ્યાનિ—કાવ્યો પણ શાસ્ત્રોની પેઠે ટીકાથીજ સમજાય તો મુખ્યુદ્ધિવાળા પુરુષોને તો એ હિસાબ છે. પણ અરેરે! નમળા યુદ્ધિવાળા તો બિચારા માર્યાંજ ગયા! અર્થાત્, કાવ્યો પ્રાસાદિક, તરત સમજાય એવાં જોઈએ, શાસ્ત્રોની પેઠે દુર્ગમ ને વ્યાખ્યાથીજ સુગમ થાય એવાં ન હોવાં જોઈએ. દુર્મેધસઃ—દુષ્ટા મેધા ચેપાં તે (નિત્યમાસિચ્ પ્રજામેધયોઃ ॥૫૪૧૨૨॥ નમ્ (મ કે અન્), દુષ્, ને સુથી પર પ્રજા ને મેધાનું ચઢું—માં પ્રજસ ને મેધસ થાય છે; અપ્રજાઃ, સુપ્રજાઃ, અમેધાઃ ધત્યાદિ).

મૂર્ધજાઃ—મૂર્ધનિ જાયન્ત્વતિ મૂર્ધજાઃ કેશાઃ. જીવમાનઃ—જીવ ૧ ગ૦ પર૦ છે, પણ તાચ્છીલ્યના—સ્વભાવના અર્થમાં અહિં આરમ્ભ છે. અહિં ‘સ્વ-વાના સ્વભાવવાળો’ એવો અર્થ છે. ‘તાચ્છીલ્યવયોવચનશક્તિષુ પ્ચાનશ્’ ॥ ૩. ૨. ૧૨૯ ॥ એ સૂત્ર છે. તાચ્છીલ્યના, વયોવચનના (ઉંમર કહેવાના), ને શક્તિના અર્થમાં આનશ્ (આન) પ્રત્યય થાય છે, એટલે આરમ્ભ વર્ત૦ કૃ૦ નો પ્રત્યય-લાગે છે. ભોગ મુજ્ઞાનઃ—ભોગ ભોગવવાની જેને ટેવ છે એવું. કવચં વિધ્રાણઃ—કવચ ધારણ કરનાર (કરવાની ઉમ્મરવાળો). શત્રુજિહ્વાનઃ—શત્રુને હણવાને શક્તિમાન.

ભાગધેયમ્—ભાગ દ્વય ભાગધેયમ્. સ્વાર્થવાચક ધેય પ્રત્યય છે. પ્રકૃ-

તિના (જેને પ્રત્યય લગાડાય તેના) પોતાનાજ અર્થમાં એ પ્રત્યય લાગે છે ; અર્થાત્, એથી પ્રકૃતિના અર્થમાં કંઈ ફેર થતો નથી.

નામ एव नामधेयम्. ચાલ एव ચાલકः (અહિં ક સ્વાર્થવાચક છે).
ચત્વરો वर्णोश्चातुर्वर्ण्यम् (અહિં ચ સ્વાર્થવાચક છે). સુસમેવ સૌख्यम्.

इतरतापशतानि—અસિક પુરુષોને વિષે રસનો અભિનિવેદ કરવાથી
બુદ્ધ સંકડો તાપો.

अस्यां सरो=આ અન્યોક્તિ કે અપ્રસ્તુતપ્રદાંતા કહેવાય છે. અપ્રસ્તુ-
તનું વર્ણન કરી પ્રસ્તુતને લાગુ પાડવામા આવે ત્યારે એ અલંકાર છે. અર-
સિકને વિષે રસનું નિવેદન કરવું—મૂર્ખની આગળ વિદ્વાનોનું ખોલવું—એ
બહેરાના ગામમાં કાકિલના ઢુલુકારના જેવું છે. કાકિલને કહીને વિદ્વાનને
કવિ સંભળાવે છે.

दैवदत्तकाः—दैवं दत्तं निव्यं येषां ते. નિધાનો-ભૂતકૃદન્તનો પરનિપાત
થયો છે. બહુપ્રીહિમાં કવચિત્ ભૂતકૃદન્તનો પરનિપાત પણ થાય છે, ઉત્ત-
રપદ તરીકે પણ તે આવે છે ; જેમકે આહિતાક્ષિઃ કે અગ્ન્યાહિતઃ (અગ્નિ
હોત્રી, જે અગ્નિ રાખે છે તે). કલાનમિત્તાઃ—કલ-અવ્યક્તમધુર ધ્વનિને
ન સમજનારા ; ૨ કલાને ન સમજનારા.

कृतान्तः—યમ. મનાક્ (અવ્ય. ૦)-લગાર.

लोमशेद°—લોભ વહ્નિસમાન છે, પિશુનતા-આડી કરવાનો સ્વભાવ
થણાં પાપની બરાબર છે, ઇત્યાદિ.

विद्यायां व्यसनम्—व्यसन=आसक्ति. ગુજરાતીમાં નકારાજ અર્થમાં
વપરાય છે. અર્થ બ્રહ્મ થવાનું કે સંકુચિત થવાનું ઉદાહરણ.

भवन्ति नम्रा°—अथम नखु पादमां विशेष दाખला છે. તેનું ચોથા
પાદમાં સામાન્યના વર્ણનથી સમર્થન કર્યું છે (તેને ટેકો આપ્યો છે).
આમ વિશેષનું સામાન્યથી કે સામાન્યનું વિશેષથી સમર્થન કર્યું હોય તે
અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર કહેવાય છે.

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥

તે અર્થાન્તરન્યાસ બાણુવો, જેમાં કોઈકે વસ્તુનું વર્ણન કરીને, તેને
સાધવા-સિદ્ધ કરવા સમર્થ અન્ય વસ્તુનો ન્યાસ-વર્ણન હોય છે.

पूर्वार्धपरार्धभिन्ना—પૂર્વાર્ધમા હાથા ઓછી થતી જાય છે. તેવી મૈત્રી
ખળતી છે, ને પરાર્ધમા હાથા વધતી જાય છે, તેવી મૈત્રી સત્જનની છે.

तज्ज्ञाः—સન્નિમગ્નના લક્ષણને બાણુનાર-

પાયોધિઃ—પાયોસિ જલાનિ દધાતીતિ પાયોધિર્જલધિઃ સમુદ્ર इत्यर्थः ।
 દૂરાદર્શ્ય ઘટયતિ—૧ દૂરથી મતલબ સાધે છે (મન્ત્રી); ૨ દૂરથી અર્થ
 મેળવે છે, બ્યંગ્ય અર્થ રાખે છે (કવિ). અપશબ્દ—૧ અશિષ્ટ વચન;
 ૨ વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ શબ્દ. પદં રચયતિ—૧ પગલું ભરે છે,
 (મન્ત્રી); ૨ શબ્દ બનાવે છે (કવિ).

યત્ર નાસ્તિ—પૂર્વ સમયની ગૃહસ્થાઈની ભાવના એ પદમાં છે. જે
 ધરમાં દહીં વલોવાતું નથી, નાનાં બાળકો નથી, ને વડીલો તરફ યોગ્ય સંકાર
 નથી તે ધર નથી, વન છે.

સૌમિષ્ટ્રે—રામને સીતાનો વિરહ થયો છે તે અવસ્થાનું વર્ણન રામ-
 લક્ષ્મણના સંવાદરૂપે છે. વિરહાવસ્થામાં ચન્દ્ર ને અન્ય શીતલ પદાર્થો
 ગરમ લાગે છે. ચન્દ્ર એ સૂર્ય છે એમ રામને ભ્રમ થયો છે. માહે કુંગ-
 હરણ (ડાઘો છે તેને હરણ કહ્યું છે) છે તેથી એ ચન્દ્ર છે એમ લક્ષ્મણ
 કહે છે, એટલે રામને સાદૃશ્યથી સીતાના મુખ ને નયનનું અરણ્ય થાય છે
 ને કુરદ્વનયને ને ચન્દ્રાનને એમ સીતાને સખાધે છે.

દિમાંશુ—સીતાને હનુમાને કહેલો રામનો સંદેશો આ અને નીચેના
 શ્લોકોમાં વર્ણવ્યો છે.

વ્યતિકરઃ—વૃત્તાન્તઃ. એનો અર્થ ક્વચિત્ સંયોગ પણ થાય છે. ' વ્ય-
 તિકર હ્રહ મીમસ્તામસો વૈષુતશ્ચ '.

મા ગાં—હે મિત્ર તમે પ્રસ્થાન કયો-જવા નિકળો ત્યારે મારે શું કહેવું
 તે શિખવો. ' ન જાઓ ' એમ કહું તો અપશબ્દન થાય, ' જાઓ ' કહું
 તો મારું વાક્ય રનેહશન્ય થાય, ' રહો ' કહું તો હું ઉપરિપલ્લ કરતો હોઉં
 એમ થાય, ' ઇચ્છામાં આવે એમ કરો ' એમ કહું તો તમારી તરફ ઉદાસીન
 છું-મારો રનેહ પણ નથી ને અરનેહ પણ નથી એમ થાય, ' તમારા વિના
 છવી શકીશ નહિ ' એ વચન સંભવે કે ન સંભવે.

શ્મશાનમ્—શ્માનઃ શવાઃ શેરત અત્રેતિ શ્મશાનમ્ ।

વાલે નાય—પતિપત્ની વચ્ચે સંવાદ છે. પતિ કહે છે-વાલે. સ્ત્રી કહે
 છે-નાય. વળી પતિ કહે છે-વિમુચ્ચ માનિનિ રુપમ્. પત્ની-રોપાન્મયા કિં
 કૃતમ્. પતિ-પ્રોધોડસામુ. પત્ની-ન મેડપરાચ્યતિ...મયિ. પતિ-તર્કિ
 રોદિપિ...વચસા. પત્ની-કસ્યા...રચતે. પતિ-નચ્ચેતન્મમ. પત્ની-કા
 તવાસિ. પતિ-દયિતા. પત્ની-નાસીત્યતો રચતે.

અમ્બા કુપ્યતિ—યજ્ઞનન કાર્તિકેય શિવને કહે છે. અમ્બા-ત્યજ્યતામ્.
 માતા કોપે છે, માથે ચઢાવેલી આ ગંગા તણ દો. પાર્વતી કરતાં ગંગાજીને

અધિક પહાણાં કરી માથે ચઢાવ્યાં છે, માટે પાર્વતી કાપે છે, ગંગાને છોડી દો. શિવ-વિદ્વન્-વદ. મારે વિષે એ અતત આસક્ત છે તે ક્યાં જાય તે કહે. વિવૃદ્ધવદન:-ચહેલાં છે મો જોનાં. છ મો વધારી કાઠિયે કહ્યું કે અમ્મોધિ:-વારિધિ:-સમુદ્રમાં જાય. છ મોંએ સમુદ્રની છ જુદા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

કાષ્ટાદ-આ અને એની પછીના બે શ્લોકો માસનાં નાટકોમાંના છે. યત્યાંત-એ પદને શકુન્તલા ના પાતું ન પ્રથમ પદ સાથે સરખાવે. વીજન્તિ-પચાદિ અષ્ટ યદ્ધિ ક્ષિપ્ત યાય છે; નામધાતુ; વીજ ધાતુ ૧૦ ગ. ૭૦ પરથી વીજયતીતિ વીજ: એમ નામ બનાવી, વીજ દ્વાચરતીતિ વીજતિ એમ નામધાતુ બનાવવો. 'વીજે છે' એવો અર્થ છે.

રે રે ચાતક-આ અન્યોક્તિ થી જેનીતેની ખુશામત ન કરવી, સ્વાભિમાન રાખવું, એમ કવિ ઉપદેશ કરે છે. પુકાદૃશ:-એક સરખાં.

આર્દ્રયન્તિ-આર્દ્ર ઉપરથી નામધાતુ. આર્દ્ર-ભીની કરે છે. યદ્વક્ત્ર મુહુરીક્ષસે-આ પણ અન્યોક્તિ છે; એથી સંતોષી સ્વાભિમાન પુરુષતુ કવિ વર્ણન કરે છે.

નિર્દોવારિકનિર્દયોત્તયપુરુષય-નિર્ગત: દૌવારિક: (દ્વારપાલ:) વસ્તાત્ તત્ નિર્દોવારિકમ્ નિર્દયાં વાસૌ ડક્તિશ્ચ નિર્દયોક્તિ: નિર્દયોત્તયા અપરુપં નિર્દયોત્તયપરપમ્=નિર્દોવારિકં ચ તદ્વિર્દયોત્તયપરુપં ચ નિર્દોવારિકનિર્દયોત્તયપરુપમ્-ભગવાન્તે ઘેર દ્વારરક્ષક અટકાવનાર નથી તેથી તે નિર્દય વચ્ચ નથી પરુપ-કઠોર નથી.

કરવદર-હાથમાં ખોર હોય તેવું, હરતગત; કરતલામલકવત્-એ સામાન્ય રીતે વપરાય છે. આમલક:-આમળું.

શ્રીવત્સાકં-શ્રીવત્સ છે ચિહ્ન જેને એવા.

શ્રીવત્સ:-ઝરસિ રોમાવર્ત:-છાતી પર વાળનું ગૂંછણુ જુથુ ઋષિની છાતનું એ ચિહ્ન છે એવી જાગવતમાં કથા છે. અહ્યા, વિષ્ણુ, ને રુદ્ર એ ત્રણમાં મોટામાં મોટું કાણુ એની પરીક્ષા કરવા ઋષિ ત્રણે પાસે ગયા ને તેમનું અપમાન કર્યું. અહ્યા ને સિને તે સ્પર્શ ન કર્યું. પછી વિષ્ણુ પાસે જઈ તેમની છાતીમાં છાત મારી, પણ તે કંઈ ખોલ્યા નહિ. એ ચિહ્ન તે શ્રીવત્સ.

હૃત્કલ્પિતમ્-મને કલ્પેલું. એ શ્લોકમાં માનસિક પૂજા છે.

ભેદપ્રતિપત્તિ:-ભેદનું ચાન. હું એ બેને બિન્ન જાણતો નથી.

રામો રાજમણિ:-એ શ્લોકમાં રામ શબ્દની સર્વ વિભક્તિનાં ૯૦ વ. ૧નાં રૂપો આવે છે.

પારશિષ્ટ.

સંસ્કૃત વંધાકરણોમાં વાણિનિર્ણ નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. એમનું વ્યાકરણ આઠ અધ્યાયમાં હોવાથી અષ્ટાધ્યાયી કહેવાય છે. એ પત્ની દીકાઓમાં મદ્રોત્તિ શિક્ષિતની સિદ્ધાન્તકૌમુદી વિશેષ પ્રચાર પામેલી છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણનું રાષ્ટ્રીય જ્ઞાન સિદ્ધાન્તકૌમુદીના અભ્યાસ વિના પ્રાપ્ત કરાતું નથી. એનો હવે અન્ય ઉચ્ચસિદ્ધાન્તકૌમુદી છે. એવા અન્યમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનારનો માર્ગ મુગમ કરવાના હેતુથી આ પરિશિષ્ટ આપ્યું છે.

પાણિનિના નિયમો સંક્ષેપમાં ધણી ઉગ્રીકૃત દર્શાવે છે તેથી મૂળ કહેવાય છે. એ સૂત્રો હંકાં હોવાથી સહેલથી યાદ રહે છે ને વ્યાકરણનો માર્ગ મુગમ થાય છે. સંસ્કૃતશિક્ષિકા તું અધ્યયન કર્યો પછી, પુનરાવર્તન કરતી વખતે આ પરિશિષ્ટમાં આપેલા સૂત્રો સીખવાથી સરકાર દંટ થશે. એ સૂત્રો સમજવા માટે પ્રથમ કેટલીક સંજ્ઞા ને પરિભાષાનું જ્ઞાન જરૂરનું છે. પાણિનિના વ્યાકરણનું બંધારણ નીચેના ૧૪ માહેશ્વર સૂત્રો પર છે.

અદ્વણ્ । સ્લક્ । ઇઓઃ । ઇર્ઞાણ્ । હ્યન્તરદ્ । હળ્ । જમહણનઃ । જમઃ । ઘઢપ્ । જવગઢદશ્ । સ્વહઢઢપચદત્ । કપય્ । શપસદ્ । હલ્ ।

આ સૂત્રોના અન્ય તેમજ હળ્ સૂત્રમાના હ માંનો અક્ષર ઇત્ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ણ્, ક્ષ વગેરે ઇત્ છે. હકારાદિમા અક્ષર ઉચ્ચાર કરી રાકાય માટે છે.

સૂત્રોમાંના કોઈ પણ અક્ષર સાથે આ ઇત્સંજ્ઞક વર્ણને જોડવાથી અણ્, અર્, અપ્, ઇર્, હલ્, અલ્, વગેરે સંજ્ઞા થાય છે તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે, તેમાં તે તે આદિવર્ણથી માંડીને તે તે અન્ય વર્ણ મુધી ઇત્સંજ્ઞક વર્ણ યોજાય તમામ વર્ણોનો સમાવેશ થાય છે; જેમકે અક્ર માં અ, ક, ડ, ન્, ને છ વર્ણો આવે છે, જ ને ક

ઉપરનાં કારણથી સૂત્રોમાં ન્યાં સ્વરોનું જ્ઞાન પ્રત્યાહારોથી મનું હોય ત્યાં દરેક પ્રકારના સ્વર સમજવા; અર્થાત્, અક્ર મા અ, ઇ, ઊ, ક્ર ને છ બધા પ્રકારના સમજવા. ન્યાં અમુકજ પ્રકારનો સ્વર સમજવાનો હોય છે ત્યાં પાણિનિ તે સ્વર પણ તકાર ઉચ્ચારે છે, જેમકે અત્, એટલે અજ-હસ્તનાજ છ પ્રકારવાળો, આત્ એટલે આજ-હારનાજ છ પ્રકારવાળો.

સ્વાનાનિ (જુઓ પૃ ૮).

અકુહરિસર્જનીયાનાં કણ્ઠ. (અ, કુ-કર્મ, હ, ને રિસમનું કંઠસ્થાન).

ઈચુપશાનો તાહ (ઇ ચુ-ચર્મ, ચ ને શ નું તાપુસ્થાન).

ઋદુરપાણાં મૂર્ધા (ઋ, દુ-દર્મ, ર ને મૂ નું મૂર્ધસ્થાન).

લ્લુલ્લસાનો દન્તાઃ (લ્, લુ-તર્મ, લ્, ને સ નું દન્તસ્થાન).

ઝપૂષ્માનીયાનામોઘાં (ઝ, પુ-પર્મ, ને ઝપૂષ્માનીય નું આધરસ્થાન).

બમદ્વજનાના નાસિકા ચ (બ, મ્, દ્, જ, ને ન્ નું નાસિકા પશુ છે).

ઐતોઃ કણ્ઠતાહ (ઐ ને ઐ નું કંઠતાહ).

ઑદૌતોઃ કણ્ઠોઘમ્ (ઑ ને ઑ નું કંઠોઘ).

ઘનારસ્ય દન્તાઘમ્ (ઘનારનું દન્તોઘ છે).

જિહ્વામૂલીયસ્ય જિહ્વામૂલમ્ (જિહ્વામૂલીયનું જિહ્વામૂલ).

નાસિકાઘસ્વારસ્ય (અતુસ્વારનું નાસિકાસ્થાન).

સંધિનિયમાઃ ।

૬૧ કો યણચિ ॥ ૬ । ૧ । ૭૭ ॥-૬ક નો ઇ, ઊ, ઋ, લ્લનો યજ્ઞ-ચ, ચ, ર, લ્ પાથ છે અચ્-સ્વર પર છતાં. જુઓ પૃ ૧૬ નિ ૧.

અકઃ સર્ગે દીર્ઘઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૧ ॥-અક નો સર્વર્થ (અચ્) પર છતાં દીર્ઘરૂપ એક આદેશ પાથ. પૃ ૧૨ નિ ૪.

અદેહ્ ગુણઃ ॥ ૧ । ૧ । ૨ ॥-અત્-અ ને દહ-દ ને ઓ શુલ્લ કહેવાય છે.

દુહિરાદૈચ્ ॥ ૧ । ૧ । ૧ ॥-આત્-આ ને દૈચ્-દૈને ઑ એ વૃદ્ધિ કહેવાય છે,

૬૨ ૪.

૬૩ ૪.

૬૪ ૪. ૬૫ ૪. ૬૬ ૪. ૬૭ ૪. ૬૮ ૪. ૬૯ ૪. ૭૦ ૪. ૭૧ ૪. ૭૨ ૪. ૭૩ ૪. ૭૪ ૪. ૭૫ ૪. ૭૬ ૪. ૭૭ ૪. ૭૮ ૪. ૭૯ ૪. ૮૦ ૪. ૮૧ ૪. ૮૨ ૪. ૮૩ ૪. ૮૪ ૪. ૮૫ ૪. ૮૬ ૪. ૮૭ ૪. ૮૮ ૪. ૮૯ ૪. ૯૦ ૪. ૯૧ ૪. ૯૨ ૪. ૯૩ ૪. ૯૪ ૪. ૯૫ ૪. ૯૬ ૪. ૯૭ ૪. ૯૮ ૪. ૯૯ ૪. ૧૦૦ ૪.

આદૃણઃ ॥ ૬ । ૧ । ૮૭ ॥-અપરોથી (અચ્ પર છતાં), બંનેને સ્થાને એક શુદ્ધાદેશ પાથ. પૃ ૧૩ નિ ૬.

સ્તોધુના શ્ચ ॥ ૮૧૪ । ૪૦ ॥-સ્ ને તર્જનો શ્ ને ચર્જની સાથે યોગ થયે શ્ ને ચર્જ પાથ. પૃ ૧૬ નિ ૬.

૧ ક્તો પૂર્વે અર્ધવિસર્જન કરે (૫) તે જિહ્વામૂલીય ને પત્તી પૂર્વે અર્ધવિસર્જન કરે તે ઝપૂષ્માનીય કહેવાય છે. રામ + કોતિ=રામ કરોતિ કે રામ ને કરોતિ રામઃ + પાતિ=રામઃ પાતિ કે રામ ને પાતિ જિહ્વામૂલીય ને ઝપૂષ્માનીય લખનાને પ્રચાર લુપ્ત થયે જ્ઞેત છે. ૨ ઓષ્ઠ ની પૂર્વે અગાર હોય તેા અને ઓની સંધિ ઓ કે ઓ પાથ છે; કણ્ઠોઘમ્ કે કણ્ઠીઘમ્ ૩ અષ્ટાપ્પાયી મા દરેક અધ્યાયના આર પાદ છે, ને દરેક પાદમાં સ્ત્રો છે. આ સૂત્ર ૬૬૧ અધ્યાયના ૧ પાદનું ૯૭ મું છે. એમ અન્ય સ્થળે સમજવું.

દુના દુ ॥ ૮ । ૪ । ૪૧ ॥—(ય ને સ્વર્ગનો) ય ને સ્વર્ગની સાથે યોગ થયે ય ને સ્વર્ગ થાય. પૃ૦ ૧૮ નિ૦ ૫.

સ્વામ્યા નો જ સમાનપદે ॥ ૮ । ૪ । ૧ ॥—સ્વ ને યથી પર નૂ નો જ થાય સમાન પદમાં.

કેવર્ણાત્સ્ય જાતં વાચ્યમ્-કવર્ણની પર નૂ નો જ થાય પૃ૦ ૧૨ નિ૦ ૧, અદકુપ્પાદુત્તમ્યગાયેપિ ॥ ૮ । ૪ । ૨ ॥—અદ, કવર્ણ, વર્ગ, આદ, (આઉપ સર્ગ), ને કુમ્-અનુસ્વાર) કુ વ્યવધાન હોય (એ વર્ણો ક, ર, ને વનાના કોઈ વર્ણ ને નૂની વચ્ચે હોય) તેપણુ નૂનો જ થાય પૃ૦ ૧૨ નિ૦ ૨.

આદેશપ્રત્યયો ॥ ૮ । ૩ । ૧૧ ॥—દ્વ ને કવર્ણ થી પર) આદેશ ને પ્રત્યયનો (અપદાન્ત સ્કારનો મૂલ્વન્ય=વકાર થાય છે). પૃ૦ ૩૩ નિ૦ ૨.

ઈદદેદ્વિવચન પ્રગૃહ્ય ॥ ૧ । ૧ । ૧૧ ॥—ઈદ, ઉદ, ને દ્વ એ બેને અન્તે હોય એકુ દ્વિવચન પ્રગૃહ્ય કહેવાય છે પૃ૦ ૧૬ નિ૦ ૪.

પ્લુતપ્રગૃહ્યા અચિ નિત્યમ્ ॥ ૬ । ૧ । ૨૨ ॥—પ્લુત ને પ્રગૃહ્ય અષ્ટ પર છતા નિત્ય પ્રતિષ્ઠે રહે છે (તેની સંધિ થતી નથી). પૃ૦ ૧૬ નિ૦ ૪.

સપ્તિઙ્ગત પદમ્ ॥ ૧ । ૪ । ૧૪ ॥—સપ્ (વિભક્તિના પ્રત્યયો) ને તિઙ્ (કાળ ને અર્થના પ્રત્યયો) બેને અન્તે હોય તે પદ કહેવાય છે પૃ૦ ૧૧ નિ૦ ૩.

ઘો કુ ॥ ૮ । ૨ । ૩૦ ॥—ઘવર્ગનો કવર્ગ થાય (સ્વ પર છતા ને પદાન્તે) પૃ૦ ૩૩ નિ૦ ૧.

હો દ ॥ ૮ । ૨ । ૩૧ ॥—દનો દ થાય છે (સ્વ પર છતા ને પદાન્તે)

પૃ૦ ૧૧૫ નિ૦ (જ).

દાર્ધેપાંતોર્થ ॥ ૮ । ૨ । ૩૨ ॥—દાર્ધથી શરૂ થતા ધાતુના (દ્વનો) ધ થાય (સ્વ પર છતા ને પદાન્તે) પૃ૦ ૧૧૬ નિ૦ (ઈ).

વા હ્રહસહગ્રહણિહામ્ ॥ ૮ । ૨ । ૩૩ ॥—હ્રહ, છદ, જાહ, ને જિહ ના (દ્વનો) વિકરપે (ધ થાય, અર્ધાત્, ધ ને હ બંને થાય) (સ્વ પર છતા ને પદાન્તે)

પૃ૦ ૧૧૬ નિ૦ (ઉ).

રો રિ ॥ ૮ । ૩ । ૧૪ ॥—રેકનો રેક પર છતા (લોપ થાય), પૃ૦ ૧૬ નિ૦ ૨.

દુલોપે પૂર્વસ્ય દીર્ઘાઙ્ગ ॥ ૬ । ૩ । ૧૧ ॥—દ્વ ને રૂનો લોપ કરાવે એવા વર્ણ પર છતા પૂર્વના અજ્ઞ નો (અ દ્વ ઙ નો) દીર્ઘ થાય. પૃ૦ ૧૧૫ નિ૦ (આ)

સહિવહોરોદયર્ણસ્ય ॥ ૬ । ૩ । ૧૨ ॥—સહ ને મહના અપર્ણનો (દ્વનો લોપ થયે) ઓ થાય પૃ૦ ૧૧૬ નિ૦ (ઊ).

જપસ્તયોર્ઙ્ગ ॥ ૮ । ૨ । ૪૦ ॥—જપથી પર સ્ ને ય નો જ થાય, યા ધાતુ નાનો નહિ. પૃ૦ ૧૧૫ નિ૦ (ઇ).

૧ પાણિનિના સુત્રોની અનુસાર કાઠવાચને વાર્તિકથી રી એ વાર્તિકને અન્તે વાચ્યમ્ કે વક્તવ્યમ્ એ શબ્દ વાપર્યો છે એ બંનેમાં પણ એ અપર્ણતા રહી તે લાખ્યકાર પત્ત બલિએ પાતાની ઈદિ-થી પૂરી એ હદિને આ ત દર્શવે એવા શબ્દ છે

मलं जश्मि ॥ ८।४।५३ ॥ मल नो जश्म पर छता जश्म थाय
पृ० १०४ नि० (आ)

मल जशोऽन्ते ॥ ८।२।३९ ॥—मल नो जश्म थाय पदान्ते
पृ० ४२ नि० ३.

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ८।४।४१—(पदान्ते) यद् नो अनुनासिक
पर छता अनुनासिक विकल्पे थाय. पृ० ४२ नि० ३.

मृश्वभस्जसृजमृजयजराजभाजच्छा प ॥ ८।२।३६ ॥—मृश्, भस्ज, सृज,
मृज, यज, राज, भाज, छकारान्त ने जाकारान्तनो (अन्त्य वर्णनो) पकार
थाय (मल पर छता ने पदान्ते) पृ० १०४ नि० (अ).

नश्वपदान्तस्य सति ॥ ८।३।२४ ॥—अपदान्त नृत् ने (सृत्) मल पर छता
(अनुस्वार थाय). पृ० ७३ नि० २.

इयण संप्रसारणम् ॥ १।२।४० ॥ यण ने रयाने इक् थाय ते सप्रसारण
छेपाय छे पृ० ६४ नि० ६.

शासितसिपसीना च ॥ ८।३।६० ॥—इण ने कवर्ज्यथी पर शास्, वस्, ने
यसना (सुनो ए थाय छे) पृ० १०६ नि० (इ).

अचोरहाभ्या द्वे ॥ ८।४।४६ ॥—अच् थी पर र्के ह्थी पर (यद् नो
विकल्पे द्विर्भावे थाय छे. पृ० ४१ नि० २.

उपान्वध्याह्वस ॥ १।४।४८ ॥—उप, अतु, अधि, ने आ उपसर्गपूर्वक
वस् तु (अधिकरण् कर्म थाय) पृ० ७२ टि० २.

व्याहपरिभ्यो रम ॥ १।३।८३ ॥, उपात् ॥ १।३।८४ ॥—वि, आ, परि,
ने उपथी पर रम् ने (परस्मैपद थाय) पृ० ४४ टि० १.

मृजेर्द्वि ॥ ४।२।१४—मृज् ना (इह नी) द्वि थाय छे (धातुप्रत्यय पर छता)
ह्रियजादावेप्सते—कित् ने क्ति (अविकारक) अजादि प्रत्यय पर छता
विकल्पे थाय छे पृ० १०८ नि० (ऊ).

पद्मे क ति ॥ ८।२।४१ ॥—ए ने इ नो क् थाय स् पर छता
पृ० १०८ नि० (ए).

स्वो सयोगाशोरन्ते च ॥ ८।२१ ॥—पदान्ते ने (मल पर छता) सथे
अना आदिभूत स्ने क्तेनो (लोप थाय) पृ० १०८ नि० (ऐ).

हुस्रलभ्यो द्वे ॥ ६।१।१०१ ॥ हु धातु ने स्रजन्तथी पर द्वि नो द्वि थाय
पृ० १०० नि० १५.

अहसर्वेवदेशसंख्यातपुण्याच रात्रे ॥ ८।४।८७ ॥ अहन् सर्व, एरुदश (अ
पथय) पाथक शब्दे, सख्यात, ने पुण्य, (संख्या ने अपथय आदिथी) पर
रात्रिने (अच् सभासान्त प्रत्यय) थाय छे पृ० १३६.

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ २।३।४ ॥ अन्तरा ने अन्तरेणने येगे (द्वितीया थाय)
पृ० ६६ कोश.

અધિશોદ્ધ્યાસાં કર્મ ॥ ૧૧૧૪૬ ॥ અધિપૂર્વકં શીઃ સ્વાઃ ને આસ નો (આ-
ધાર) કર્મ યાય. પૃ૦ ૭૮ શિ૦ ૧.

રાજાદિસાલ્લિખ્યષ્ટષ્ ॥ ૧૧૧૪૯ ॥ રાજન્. અંહન્. ને સત્તિ અન્તે હોય એવા
(તપુઃપથી સમાસાન્ત) ટષ્ પ્રત્યય યાય. પૃ૦ ૧૫૩ શિ૦ ૧.

સૃજિદશોક્ત્યમકિતિ ॥ ૬૧૧ ૧૮૧-સૃજ ને દશ ને અસ્ આગમ યાય (તેનો
સજ ને દ્રશ યાય; અસ્ આગમ મિત્ હોવાથી અન્ય અચ્ની પૂર્વે યાય છે),
શ્વથી શર યતા અકિત્ (જોનો ક્ ક્ત નથી એવા, એટલે વિકારક, ભાકિત્=
વિકારક) પ્રત્યય પર છતાં. પૃ૦ ૧૬૫ (જ) નો પ્રથમ ભાગ,

મહિજનશોર્સલિ । ૭ । ૧ । ૬૦ ॥ મસ્ત્ર ને નદ્ર ધાતુને બ્રહ્ પર છતાં (તુસ્
આગમ યાય). (તુસ્ માં સ્ ક્ત છે, માટે તુસ્ મિત્ હોવાથી અન્ય અચ્ની
પૂર્વે ન્ આગમ યાય છે). પૃ૦ ૧૬૫ નિ૦ (આ).

કેટલાક સંજ્ઞાશબ્દોના અર્થ.

લટ્=વર્તમાનકાળ; લિટ્=પરોક્ષભૂતકાળ; લુટ્=અસ્તન ભવિષ્યકાળ; લૃટ્=સા-
માન્ય ભવિષ્યકાળ; લેટ્=વિધ્યર્થ (વિદમાં વપરાય છે); લૌટ્=આજ્ઞાર્થ; લઙ્=ભૂત-
કાળ (અન્યતન); લિઙ્=વિધ્યર્થ (આશીર્વાદના અર્થમાં આશીર્લિઙ્); લૃઙ્=
અન્યતન ભૂતકાળ, લૃઙ્=ક્રિયાતિપ્રત્યય.

ગિષ્—પ્રેરક સાધિત ધાતુનો પ્રત્યય; સન્—અંગાદર્શક સાધિત ધાતુનો પ્રત્યય;
યજ્—પૌનઃપુન્યદર્શક સાધિત ધાતુનો પ્રત્યય.

અજન્તોઽકારવાન્ વા યસ્તાસ્યનિદ્ યલિ વેડયમ્ ।

ઋદન્તર્દદ્ગિત્યાનિદ્ કાયન્યો લિટિ સેઙ્ ભવેત્ ॥

જે અજન્ત ને અકારવાળો ધાતુ તાસ્ (અસ્તન ભવિષ્યકાળનો પ્રત્યય) પર
છતાં અનિદ્ છે તે યલ્ (પરોક્ષભૂતકાળના ધ) પર છતાં વિકલ્પે દ્ લે છે. એવા
ઋકારાન્ત ધાતુ નિત્ય અનિદ્ છે ને ક્ આદિથી (ક્, સ્, મ્, લ્, સ્તુ, હુ, ક્ષુ, છુ,
થી) અન્ય ધાતુ લિટ માં (પરોક્ષભૂતકાળમાં) સેટ છે.

भ्वादि (१ ग०)

यदि अभिमानस्तुत्यो
 स्पदि किञ्चिदने
 प्रभुष उच्चापाम्
 क्षम्य सङ्गे
 यमु पादविक्षेपे
 पय अदने
 गाह विगोहने
 शोह स्तुती
 संह ध्वसु पय अवस्रसने
 ह्यु उत्तने
 ह्यु टहो
 स्तन् प्रसवने
 कृप सामर्थ्ये
 रय कीडापाम्
 यमु चान्ने
 पदल निशरणगत्यप्रसादने
 पुष्ट सवरणे
 गम्य मृष्ट गतां
 पल्य गती
 हसिर् प्रेक्षणे
 डीह विहायसा गती
 त्रिह पान्ने
 धिम् सेवापाम्
 भृम् भरणे
 म् हरणे
 मीम् आपने
 इम् धारणे

शास्त्र अवशिष्टो
 छहोत्थादि (२ ग०)

दृभृम् धारणपोषणयो
 ओहाद् गती
 इदाभ दाने
 इषाम् धारणपोषणयो
 दिव्यादि (४ ग०)

दिह वीहदिरु
 यती उद्देशे
 ह्यती गात्रविक्षेपे
 जनी प्रादुर्भावे
 शसु उपगमे
 तसु पाह्यापाम्
 दसु वपशमे
 भसु तपसि रोदे च
 भसु अनवरूपाने
 क्षम् सङ्गे
 प्रसु गगनी
 मदी हर्षे
 भसु शेषणे

स्वादि (५ ग०)

पुव् अभियने
 चिम् चयने
 स्तृम् आच्छादने
 दृम् धरणे
 धुम् वम्पने
 शकल गती
 आप्ल्य व्याप्ति

हृष्ट उदन
विदूत लभे
कृती छेदने

रुधादि (७ ग०)

रधिर् आवरणे
जिदिर् द्वैधीकरणे
भिदिर् विदारणे
रिचिर् निरेचने
युजिर् योगे
शिष्ट विगेषणे
पिष्ट संचूर्णने
अञ् व्यस्यदिषु

तनादि (८ ग०)

तनु विस्तारे
क्षश् क्षिश् हिंसायाम्

मव अवघोषने
वनु शाचने
दुकुञ्जरणे

प्रयादि (९ ग०)

हुक्तीञ् द्रव्यगिनिमये
प्रोञ् तर्पणे कान्तौ च
पूञ् पजने
स्तृञ् आच्छादने
वृञ् वरणे
पूञ् कम्पने
मृञ् छेदने
इञ् विराधने

चुरादि (१० ग०)

धूञ् कम्पने
घ्रीञ् तर्पणे